

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**XVIII. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE
EYÜP'TE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT**

SELMA KUŞU

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi CENGİZ FEDAKAR

Edirne 2019

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**XVIII. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE
EYÜP’TE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT**

SELMA KUŞU

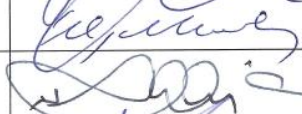

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi CENGİZ FEDAKAR

Edirne 2019

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

Selma KUŞU tarafından hazırlanan “XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eyüp’te Sosyal ve Ekonomik Hayat” konulu Doktora Tezi Savunma Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 33. - 34. maddeleri uyarınca 29/04/2019 günü saat 14.00’da yapılmış olup, tezin * *Kabul edilmesine*.....
OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN	Kabul	
Prof. Dr. Mehmet KAYA	Kabul	
Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEC	Kabul	
Dr. Öğr. Üy. Ceylan JUDAHOR	Kabul	
Dr. Öğr. Üy. Ali TEZCAN	Kabul	

(*) Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında “Kabul Edilmesine / Red Edilmesine / Düzeltilmesine” seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekmektedir.

08.05.2019

Ulusal Tez Merkezi | Tez Form Yazdır

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No	10246806
Yazar Adı / Soyadı	SELMA KUŞU
T.C.Kimlik No	43489130462
Telefon	5346454169
E-Posta	kususelma@gmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eyüp'te Sosyal ve Ekonomik Hayat
Tezin Tercümesi	Social and Economic Life in Eyüp in the first quarter of XVIII th century
Konu	Tarih = History
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Tarih Bilim Dalı
Tez Türü	Doktora
Yılı	2019
Sayfa	325
Tez Danışmanları	DR. ÖĞR. ÜYESİ CENGİZ FEDAKAR
Dizin Terimleri	
Önerilen Dizin Terimleri	Eyüp,Fiziki Yapı, Sosyal Hayat, Ekonomik Yapı,Şer'iye Sicilleri.

08.05.2019

İmza:.....

Tezin Adı: XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eyüp'te Sosyal ve Ekonomik Hayat

Hazırlayan: Selma KUŞU

ÖZET

Çalışmada, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp şehrinin sosyal ve iktisadî yapısı etraflıca ele alınmıştır. Zikredilen dönemde şehrin kendine özgü niteliklerinin ortaya çıkartılmasında başta şer'iyeye sicilleri olmak üzere diğer arşiv kaynaklarından istifade edilmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Eyüp şehrinin mekânsal organizasyonu ile idarî ve adlî yapısı incelenmiştir. Bu bölümde, kara sur kapıları ve civarındaki yerleşim düzeni, şehrin ticarî mekânları, mezarlık ve gezinti yerleri, yaşam alanları, orta halli halkın ve varlıklı zümrenin ikamet ettiği konutlar hakkında değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca kazanın yöneticileri, suçluların kovuşturmasında görev alan kolluk kuvvetleri, şehirde vuku bulan darp, yaralama ve cinayet gibi hâdiseler de birinci bölümde tetkik edilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde İstanbul'un nüfusu üzerine yapılan değerlendirmelere yer verilip Eyüp'te iskân süreci ele alınmış, şehirde ikamet eden farklı dinî ve etnik kimliğe sahip unsurların sosyal ve iktisadî hayatlarından kesitler verilmiştir. Eyüp'te aile yapısı, toplumsal ve ekonomik hayatta kadının rolü; köle ve cariyeler; cami, mescit, tekke, medrese ve mektepler; suyolları ve çeşmeler ikinci bölümde yer alan diğer başlıklardır. Üçüncü bölümde ise şehirdeki ekonomik faaliyetler incelenmiştir. Eyüp'te faaliyet gösteren işletmeler ve esnaf grupları bu bölümde değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde Eyüp'teki tarımsal faaliyetlere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eyüp, Fiziki Yapı, Sosyal Hayat, Ekonomik Yapı, Şer'iyeye Sicilleri.

The name of Thesis: Social and Economic Life in Eyüp in the first quarter of XVIII th century

Prepared by: Selma KUŞU

ABSTRACT

This study thoroughly examines the social and economical structure of Eyüp in the first quarter of the century XVIII. Court records and other archival sources were used to uncover distinctive characteristics of Eyüp district during the abovementioned period. The study consists of three parts of which the first part studies spatial organization, as well as administrative and judicial structure of Eyüp district. That section provides an evaluation of the land wall gates and layout of the settlements around such gates, as well as district's commercial places, graveyards, leisure points, living spaces, and residences where the middle class and propertied class domiciled. The first part also examines district administrators, law enforcement forces in charge of prosecution of criminals, and incidents that occurred in the district including battery, injury, and murders. Second part of the study provides evaluations relating to population of Istanbul, and describes the settlement process in Eyüp, providing insights into social and economical life of religious and ethnical groups residing in the district. The second part also includes other headings such as Eyüp's family structure; role of women in the social and economic life; slaves and concubines; mosques, prayer rooms, dervish lodges, madrasahs, and schools; watercourses and fountains. The third part provides a review of economic activities in the district. This part evaluates enterprises and artisan groups operated in Eyüp. That part also provides information on agricultural activities in Eyüp.

Key Words: Eyüp, Physical Structure, Social Life, Economic Structure, Court Recods.

ÖNSÖZ

Eyüp, İstanbul'un fethi ile birlikte temelleri atılan bir yerleşim birimidir. Bilindiği üzere bir bölgede yerleşimin teşekkülünde, öncelikle o bölgenin doğal ve beşeri etmenleri etkili olmaktadır. Bunlara ek olarak bir bölgede yerleşimi cazip kılan diğer önemli bir unsur da mekândaki kutsiyet algısıdır. Bu perspektiften bakıldığında, coğrafi etkenleri bir kenara bırakırsak, kara surları dışında Türk ve İslâmî kimliği haiz bir yerleşimin ortaya çıkışındaki esas sebep İslam âleminde önemli bir yere sahip olan Ebâ Eyyûb Ensâri'nin bu bölgedeki varlığıdır. Nitekim Eyüp şehrinin kuruluş serüveni, Fatih Sultan Mehmed tarafından Ebâ Eyyûb Ensâri'nin merkadı üzerine bir türbe ve yanına cami inşa edilmesiyle başlamış ve şehrin teşekkülü de ilk olarak bu yapılar etrafında gerçekleşmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in başlattığı imar faaliyetleri hayır sahipleri tarafından devam ettirilmiştir. Böylece bölgede gerçekleşen imarlaşma ve iskân süreciyle Eyüp, önce bir kasaba olarak gelişme göstermiş, sonrasında bölgedeki küçük idarî alanların dâhil edilmesiyle Çatalca'ya kadar olan araziye kapsayan büyük bir kaza hüviyetine kavuşmuştur.

Bu araştırmada XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp şehrinin fizikî, idarî, sosyal ve ekonomik yapısı analiz edilmiştir. Eyüp'ün en parlak zamanı III. Ahmed devri olup bundan dolayı çalışma dönemi olarak XVIII. yüzyılın ilk çeyreği seçilmiştir. Bu dönemde Eyüp, seçkin bir kaza halini almış ve bilhassa devlet ricali ile varlıklı kimseler Eyüp'ü mesken tutmuş; Eyüp kıyılarında hanım sultanların ve devlet erkânının yalıları yükselmiştir. Çalışmada, bugün mevcut olmayan bu yapıların konumları, kimlere ait olduğu ve ne şekilde el değiştirdiği gerek şer'iyeye sicilleri ve gerekse diğer arşiv belgelerindeki verilerden istifade edilerek birinci bölümde aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu bölümde, kara sur kapıları ve civarındaki yerleşim düzeni, şehrin ticarî mekânları, mezarlık ve gezinti yerleri de ele alındı. Öte taraftan Eyüp kasabasının genişlemesinde ve gelişmesinde katkısı inkâr edilemez olan kurumsal yapılar, bu yapıların konumları, fonksiyonları ve buralarda istihdam edilen personeller hakkında çalışmanın ikinci bölümünde bilgi verildi. Bu bölümde Eyüp'te varlık gösteren etnik unsurlar da sosyal, iktisadî ve hukukî

boyutlarıyla ele alındı. Ayrıca Eyüp'te aile yapısı, evlilik kurumu, evliliğin sonlandırılması, nafaka, mehir, kadınların sosyal ve ekonomik faaliyetleri üzerine de değerlendirilmeler yapıldı.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Eyüp'ün iktisadî yapısı ele alınmıştır. Eyüp'le ilgili çalışmaların genelde Eyüp'ün mimarî ve kültürel unsurları üzerinde yoğunlaştığı ve iktisadî yapısına dair çalışmaların yetersiz olduğu göz önüne alınarak çalışmada kentin iktisadî yapısına bilhassa ağırlık verilmiştir. Bu bağlamda, şehirde hangi sınaî işletmelerin ve uzmanlaşmış meslek gruplarının faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Öte taraftan Eyüp, Çatalca'ya kadar uzanan geniş arazisiyle İstanbul'un kırsalı ve hizmet bölgesiydi. Diğer bir ifadeyle Eyüp'te teşekkül eden tarımsal üretim birimlerinden İstanbul'un gerek duyduğu bitkisel ve hayvansal ürünler karşılanmaktaydı. Bu doğrultuda Eyüp sınırları içerisinde yer alan ve bostan olarak tanımlanan tarımsal birimler, bu birimlerin sayıları, bunları işletenler ve işletme yöntemleri hususunda ayrıntılı açıklamalara yine üçüncü bölümde yer verilmiştir.

Çalışmanın tüm aşamasında bilgi ve tecrübesiyle bana yol göstererek hem tezin tashihinde hem de arşiv belgelerinin okunup değerlendirilmesinde emeği olan ve dört sene boyunca tez danışmanlığımı üstlenen Prof. Dr. İbrahim Sezgin'e şükranlarımı sunarım. Çalışma esnasında önce tez izleme komitelerimde yer alan ve sonrasında tez danışmanlığımı üstlenerek yardımlarını esirgemeyen danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Cengiz Fedakar'a: ayrıca tez izleme komitelerimde olup tez ile ilgili görüşlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Ali İhsan Öbek'e teşekkür ederim. Çalışma süresince teşvik ve desteğini benden esirgemeyen ve metni okuma lutfunda bulunan Prof. Dr. Rıza Karagöz'e teşekkür ederim. Çalışmamın her anında maddi ve manevi yardımını gördüğüm aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Nisan 2019
Selma KUŞU

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
TABLO VE HARİTALAR	IX
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
A. Kaynakların Tahlili	1
B. Coğrafi Konum ve Tarihçe	7
1. Eyüp'ün Coğrafi Konumu	7
2. Tarihçe	8

I. BÖLÜM

EYÜP'TE MEKÂNSAL VE İDARÎ YAPI

A. Eyüp Şehrinin Mekânsal Yapısı	15
1. Kara Kapıları	15
a. Yedikule Kapısı	16
b. Silivrikapı	18
c. Mevlevîhane Yenikapı	19
d. Topkapı	20
e. Edirnekapı	21
f. Eğrikapı	22
g. Eyüp Kapısı	23
2. Eyüp'ün Ebedi Sakinlerinin İstirahatgâhları: Mezarlık ve Türbeler	25
3. Mesire Yerleri	31
4. Ortak Yaşam Alanları	33
a. Mahalleler	33
b. Konutlar ve Konut Tipleri	39
5. Eyüp Kıyı Yerleşim Düzeninde Yalı ve Sahilsaraylar	46
a. Ayvansaray ve Eyüp İskelesi Arasındaki Yalılar	47

b. Eyüp İskelesi ile Bahariye Kasr-ı Hümâyunu Arasındaki Yalılar	51
6. Ticarî Alanlar	56
a. Çarşı ve Pazarlar	56
b. İskeleler ve İskele Hamalları	62
c. Eyüp Şehrinde Küçük Çaplı Ticarî Mekânlar: Dükkânlar	67
B. Adlî ve İdarî Yapı	70
1. Kadı-Naib	70
2. Mahkeme Görevlileri (Muhzır ve Kâtipler)	77
C. Asayiş	78
1. Kolluk Görevlileri	78
a. Subaşılar	78
b. Asesbaşı, Çorbacı ve Haseki	82
2. Eyüp'te Suç, Suçlu ve Yargılama Süreci	85

II. BÖLÜM

EYÜP'TE SOSYAL HAYAT

A. Ana Hatlarıyla İstanbul Nüfusu ve Eyüp'te İskân	94
1. Nüfus	94
2. Eyüp'te İskân	98
B. Eyüp'te Gayrimüslimler (Yahudiler, Ermeniler, Rumlar) ve Çingeneler	103
1. Gayrimüslimler	103
a. Yahudiler	109
b. Ermeniler	112
c. Rumlar	117
2. Çingeneler	117
C. Eyüp'te Aile Hayatı, Mehir ve Nafaka	119
1. Aile	119
a. Evlenme	121
b. Evlilik Birliğinin Sonlandırılması	124
2. Mehir	131
3. Nafaka	135
D. Toplumsal ve Ekonomik Hayatta Kadının Rolü	136

E. Köle ve Cariyeler.....	144
F. Dinî ve Sosyal Yapılar.....	150
1. Cami ve Mescitler.....	150
2. Tekke ve Zaviyeler.....	162
3. Medrese ve Mektepler.....	171
4. Eyüp Hamamları.....	181
G. Suyolları ve Çeşmeler.....	187

III. BÖLÜM

EYÜP'TE EKONOMİK YAPI

A. İstanbul'un İâsesi.....	194
B. Eyüp'te Üretim ve Ticaret.....	197
1. Esnaf Teşkilatı.....	197
a. Salhaneler.....	200
b. Salhanelere Bağlı Gelişen Yan İşletmeler ve Esnaf Grupları.....	206
ba. Debbâğhaneler.....	206
bb. Mumhaneler.....	209
bc. Kirişçiler.....	213
bd. Kasaplar.....	214
be. Paçacılar.....	218
c. Çömlek ve Şişe İmalathaneleri.....	219
ca. Üretim ve Risk Faktörleriyle Eyüp'te Çömlekçilik.....	219
cb. Şişeciler.....	226
d. Unlu Mamuller Sektörü.....	228
e. Süt ve Süt Mamulleri Üreticileri.....	236
f. Diğer Esnaf Grupları.....	239
fa. Karcı Esnafı.....	239
fb. Kayıkçı Esnafı.....	242
2. Ticaret.....	246
C. Sebze, Meyve ve Çiçek Üretim Alanları: Bostanlar.....	248
1. Bostan ve Bostancıların Sayıları.....	248
2. Bostanların İşletilmesi.....	253

3. Bostanlarda Ürün Çeşitliliği ve Ürünlerin Pazarlanma Yöntemi	259
4. Çiçek Üretimi	262
SONUÇ	264
KAYNAKÇA.....	269
EKLER.....	293

TABLO VE HARİTALAR

Tablo 1: XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğine Ait Eyüp Şer'iyeye Sicilleri

Tablo 2: Şer'iyeye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eyüp Mahalleleri

Tablo 3: Tereke Kayıtlarında Çok Eşli Olanlar ve Çocuk Dağılımı

Tablo 4: Köle Sahipleri, Köle Adet ve Miktarları

Tablo 5: 1711 Senesinde Yapılan Sayıma Göre Eyüp'te Mektepler

Tablo 6: 1702 Senesinde Unlu Mamul Fiyatları

Tablo 7: Sur Dışındaki Bostanlar ve Bostanları İşletenlerin Sayısı

Harita 1: Eyüp Debbağhane Civarı

Harita 2: Eyüp Şehri

Harita 3: Çömlekçiler Çarşısı

KISALTMALAR

AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn (Oğlu)
bkz.	: bakınız
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
bt.	: bint (kızı)
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
DBİA	: Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör
H.	: Hicrî
haz.	: hazırlayan
HRŞS	: Havâss-ı Refîa Şer‘iyye Sicilleri
İA	: MEB İslâm Ansiklopedisi
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
M.	: Milâdî
METU	: Middle East Tehnical Üniverstiy
nr.	: numara
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
ö.	: ölümü, vefat tarihi
s.	: sayfa

- S. : Sayı
sdl. : sadeleştiren
TALİD : Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
trc. : tercüme
TTK : Türk Tarih Kurumu
TVY Yay. : Tarih Vakfı Yurt Yayınları
vd. : ve diğerleri
Yay. : Yayınları
YKY : Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

A. Kaynakların Tahlili

Çalışmada, “Bilâd-i Selâse” denilen İstanbul’un üç kazasından biri olan Eyüp şehrinin XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde fizikî, sosyal, iktisadî ve kültürel açıdan geldiği son nokta analiz edilmiştir. Eyüp, nekropol ve gezinti alanlarıyla ön plana çıkmış bir şehirdir. XVIII. yüzyılın başlarında üst düzey kişilerin yanı sıra halkın bölgeye olan ilgisi katbekat artmıştır. Bu dönemde bilhassa şehrin kuzeyinde ve kuzeydoğusunda yani Bahariye’den Kâğıthane’ye kadar olan arazide yapılan mekânsal düzenleme, söz konusu bölgede fizikî, sosyal ve kültürel bağlamda değişim ve dönüşüm sürecinin başladığı tarih olmuştur. Çalışmada Eyüp şehrinin bu yönlerine vurgu yapılmakla birlikte özellikle şehirdeki fizikî, idarî, sosyal ve iktisadî yapı; ayrıca şehrin fiziksel dokusunda yer alan yapıların mekânsal konumları ve işlevsel özelliklerinin ortaya çıkartılması hedeflenmiştir.

Tez çalışmasının ana kaynağını şer‘iyye sicilleri oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan defterler, İstanbul Müftülüğü Şer‘iyye Sicilleri Arşivi’nden temin edilmiştir. İstanbul Müftülüğü Şer‘iyye Sicilleri Arşivi’nde Havâss-ı Refia (Eyüp) mahkemesine ait 629 adet defter vardır. Defterlerin tarihleri H. 978/ M. 1570 yılından başlayarak H. 1342/ M. 1923 yılına kadar uzanmaktadır. Çalışma dönemini kapsayan Eyüp sicilleri 35 adet olup 114 ile 148 numaralar arasında yer almaktadır. Defterlerin toplam varak sayısı 3028’dir.

Tablo 1: XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğine Ait Eyüp Şer'iyeye Sicilleri

	Defter Nosu	Tarih	Sayfa
1	114	H. 1112/ M. 1700-1701	67
2	115/A	H. 1112-1114/ M. 1700-1703	52
3	115/B	H. 1110-1112/ M. 1698-1701	54
4	116	H. 1110-1114/ M. 1698-1703	116
5	117	H. 1104, 1113, 1124/ M. 1692-93, 1701-1702, 1712-1713	70
6	118	H. 1113-1114/ M. 1701-1703	91
7	119	H. 1110-1114/ M. 1698-1703	66
8	120	H. 1114-1118/ M. 1702-1707	79
9	121	H. 1113-1115/ M. 1701-1704	109
10	122	H. 1116/ M. 1704-1705	77
11	123	H. 1117/ M. 1705-1706	70
12	124	H. 1117-1119/ M. 1705-1708	103
13	125	H. 1119-1120/ M. 1707-1709	130
14	126	H. 1121-1122/ M. 1709-1711	122
15	127	H. 1122/ M. 1710-1711	53
16	128	H. 1123-1124/ M. 1711-1713	108
17	129	H. 1122-1123/ M. 1710-1712	98

18	130	H. 1123-1125/ M. 1711-1714	92
19	131	H. 1123-1126/ M. 1711-1715	45
20	132	H. 1124-1126/ M. 1712-1715	89
21	133	H. 1125-1127/ M. 1713-1716	112
22	134	H. 1126-1129/ M. 1714-1717	95
23	135	H. 1127-1128/ M. 1715-1716	76
24	136	H. 1127-1129/ M. 1715-1717	181
25	138	H. 1129-1131/ M. 1716-1719	74
26	139	H. 1130/ M. 1717-1718	71
27	140	H. 1130-1131/ M. 1717-1719	99
28	141	H. 1130-1132/ M. 1717-1720	93
29	142	H. 1132-1134/ M. 1719-1722	65
30	143	H. 1134-1135/ M. 1721-1723	52
31	144	H. 1135/ M. 1722-1723	43
32	145	H. 1130-1136/ M. 1717-1724	107
33	146	H. 1136-1138/ M. 1723-1726	86
34	147	H. 1138-1139/ M. 1725-1727	86
35	148	H. 1136-1139/ M. 1723-1727	97
Toplam			3028

Söz konusu 35 adet defter taranarak Eyüp'ün idarî, adlî, sosyal ve ekonomik yapısına ışık tutacak veriler tespit edilip tez çalışmasında değerlendirilmiştir. Bu defterlere ek olarak 108 (H. 1105-1106/ M. 1693-1695) ve 109 (H. 1106/ M. 1694-1695) numaralı defterlerdeki bazı hükümlerden de istifade edilmiştir.

Katalogdaki sicil defterleri tarihlendirilirken bazı hataların olduğu görülmüştür. Örneğin 137 numaralı defterdeki hükümler H. 1191-1215/ M. 1777-1801 tarihlerini içermesine rağmen, katalogda defterin tarihi H. 1128-1129 olarak gösterilmiştir. Araştırmada bu defter kullanılmamıştır.

Eyüp mahkemesine ait sicillerde evlenme, boşanma, nafaka, vasi tayini, köle azadı, miras, vakıf mallarının kiralanması, mütevellî ve kethüda seçimleri, esnaflar arasında çıkan anlaşmazlıklar, alım-satım, borç-alacak meseleleri, darp, yaralama ve cinayet hâdiseleri, yerleşim birimlerindeki dinî, sosyal ve kültürel yapıların özellikleri, fonksiyonları, görevlileri ve tamirleriyle ilgili pek çok kayıt yer almaktadır. Sicillerdeki diğer önemli kayıtlar sularla ilgili meseleleri içeren belgelerdir. İçme sularıyla ilgili işlemler Eyüp kadılığının yetkisi dâhilindeydi. Bu yüzden içme sularının satışı, devri, keşfi, işletilmesi gibi pek çok meseleyi ilgilendiren belge Eyüp sicillerinde yer almaktadır. Diğer taraftan tereke kayıtları da sicillerde önemli bir yer işgal etmektedir. Terekelerde, öncelikle ölen kişilerin kimliği, medenî hali, varsa çocukları, çocukların yaş (kebir veya sagir şeklinde) ve cinsiyeti belirtilir; akabinde müteveffanın taşınır ve taşınmaz malları, malların kıymet ve miktarları ile varsa alacak ve borçları kaydedilirdi. Bu veriler aile yapısı, çocuk sayısı, bireylerin maddi birikimleri gibi konuların tespitinde kullanılmıştır.

Çalışma esnasında, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan defter ve belge tasniflerinden de istifade edilmiştir. Ali Emirî, İbnülemin, Cevdet ve Kâmil Kepeci tasniflerinden araştırma konusuyla ilgili birçok belge tespit edilip tez çalışmasında değerlendirilmiştir. Örneğin dinî ve sosyal yapıların tespiti, işleyişi, gelir ve gider kalemleri; bu kurumlarda istihdam edilen personel ve bunların atama usulleri gibi konularda evkaf defterlerinden yararlanılmıştır. Bunların dışında Mühimme, Atik Şikâyet, Maliyeden Müdevver, Başmuhasebe, Haremeyn Muhasebesi ve müteferrik konulu defterler taranarak

çalışma dönemiyle ilgili belgeler çıkartılmıştır. Mühimme defterlerinden 62, 70, 82, 108, 111, 112, 114/1, 115, 116, 121, 124 nolu defterlerde yer alan ilgili hükümler kullanılmıştır. Şehirdeki bostanlar ve bostancıların sayısı hususunda, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde nüfus defterleri (NFS.d) içerisinde yer alan 1 nolu defterden istifade edilmiştir. Eyüp şehrinde yer alan yalı ve sahilsaraylarla ilgili belgelerin bir kısmı Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv'inden temin edilmiştir.

Eyüp şehriyle ilgili pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilk olarak değerlendirilmesi gereken Mehmet Nermi Haskan'ın "*Eyüpsultan Tarihi*" isimli eseridir¹. Haskan, Eyüp'te yer alan cami, mescit, tekke, medrese, mektep, sahilsaray, hamam, çeşme, türbe gibi sosyal, kültürel ve dini yapıları tespit etmiş; eserinde bu yapıların kurucuları, mimarî özellikleri ve fonksiyonları hakkında ayrıntılı malumat vermiştir. Eserin hazırlanmasında arşiv malzemelerinden ve yazma eserlerden istifade edildiği görülmektedir. Dahası Haskan, Eyüp Sultan sokaklarını tek tek dolaşarak tarihi yapıların mevcut kitabelerini ve türbe hazirelerindeki şâhideler ile Eyüp Sultan sırtlarındaki kabir taşlarının kimlere ait olduğunu kaydetmiştir.

Eyüp tarihiyle ilgili önemli bir çalışma daha vardır. Bu çalışma, 1993 senesinde Halil İnalçık başkanlığında kurulan bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında 11-12 Aralık 1993 tarihinde Eyüp Belediyesi'nde "Eyüp: Dün/Bugün" başlıklı bir sempozyum düzenlenmiş ve burada sunulan bildirimler 1994 senesinde Tarih Vakfı Yurt Yayınları Sempozyum/Atölye Dizisi'nde yayınlanmıştır. Yine çalışma kapsamında 184 (H. 1159-1162), 185 (H. 1161-1163), 188 (1164-1165) numaralı defterler Ahmet Hezarfen tarafından okunmuş ve özetlenmiş; 1996 senesinde yapılan atölye çalışmasında, özeti çıkarılan defterler 10 tarihçi tarafından belli başlıklar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bunlar 1998 senesinde "*18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*" başlığı ile Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Ayrıca Eyüp Belediyesi tarafından, Eyüp'ün tarihsel ve kültürel yönlerinin açığa çıkartılması için sempozyumlar düzenlenmiştir. İlk etkinlik 1997 senesinde "*Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu*" başlığı

¹ Mehmet Nermi Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, Eyüp Belediyesi, İstanbul 1996.

altında gerçekleştirilmiş olup sonraki yıllarda da bu etkinlikler devam ettirilmiş ve etkinliklerde sunulan bildiriler 12 cilt halinde yayınlanmıştır².

Eyüp'le ilgili yapılan çalışmaların bir kısmını da doktora ve yüksek lisans tezleri oluşturmaktadır. Doktora tezlerinden biri Yasemin Keskin'in "*Lâle Devri'nde Kadınlar: Eyüp Örneği*" adlı doktora tezi olup çalışmada şer'îyye sicillerinden istifade edilmiştir. Keskin, bu çalışmada Lale devrinde Eyüplü kadınların toplumsal ve ekonomik hayattaki faaliyetlerini irdelemiştir³. Eyüp'le ilgili yapılan diğer doktora tezleri Nuran Çetin, Nursel Uyaniker ve Feray Coşkun'a aittir. Çetin, Eyüp'te faaliyet gösteren tekkelerin konumları, fizikî durumları, kurucuları, tekkelerde etkinlik gösteren tarikatlar ve tekkelerin postnişinleri hakkında kapsamlı bir çalışma yapmıştır⁴. Nursel Uyaniker'in tezi ise Eyüp Camii ve Türbesi çevresinde teşekkül eden inanç ve ritüelleri konu almaktadır. Çalışma yazılı, sözlü ve elektronik kaynaklardan derlenerek hazırlanmıştır⁵. Coşkun da çalışmasında Osmanlı başkentindeki dinî ritüelleri incelemekte ve bu çerçevede Eyüp Türbesi'nin önemini değerlendirmektedir⁶. Eyüp'ü konu alan yüksek lisans tezleri ise Havâss-ı Refîa Mahkemesi kayıtlarının transkripsiyon ve değerlendirmesini içermektedir⁷. Bu

² I. ve VIII. ciltler arasındaki bildirilerin başlıkları için bkz. Gündegül Parlar, "Eyüpsultan Sempozyumları Üzerine Tematik Bir Değerlendirme", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, Eyüp Sultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005, s. 47-65.

³ Yasemin Keskin, *Lâle Devri'nde Kadınlar: Eyüp Örneği*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Balıkesir 2015.

⁴ Bkz. Nuran Çetin, *Eyüp Tekkeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012; Ayrıca Çetin'in yüksek lisans tezi de Eyüp'teki Kâşgari Dergâhı üzerinedir. Bkz. Çetin, *Eyüp-Kâşgari Dergâhı ve Kültür Tarihindeki Yeri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

⁵ Nursel Uyaniker, *Eyüp Sultan Türbesi Etrafında Teşekkül Eden Efsanelerin Tespiti ve İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

⁶ Feray Coşkun, *Sanctifying Ottoman Istanbul: The Shrine of Abū Ayyūb al-Anşārī*, Basılmamış Doktora Tezi, Freie Universität Berlin, 2015.

⁷ Bu tezlerden bazıları: Nevzat Sağlam, *Havâss-ı Refî'a Mahkemesi 369 Nolu Kadı Siciline Göre 1815-1820 Tarihlerinde Eyüp'te Sosyal ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994; Yılmaz Karaca, *Havâss-ı Refî'a Mahkemesi 556 Numaralı Kadı Defterine Göre 1828-1844 (1244-1260) Tarihlerinde Eyüp'ün Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997; Ayşegül Kılıç, *15/573 Numaralı Havâss-ı Refîa Şer'îyye Sicili (H. 1311-1312/ M. 1849-1895) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011.

çalışmaların dışında Eyüp'ün kentsel dokusu ve kentteki kültürel varlıklar üzerine odaklanmış tez çalışmaları da bulunmaktadır⁸.

B. Coğrafi Konum ve Tarihçe

1. Eyüp'ün Coğrafi Konumu

Eyüp; kara surlarının dışında, sur içi İstanbul'unun batısında⁹, Haliç'in sağ tarafındaki düzlükte yer alır. Haliç'in sol kıyısında ve Eyüp'ün karşısında Karaağaç, Sütlüce, Hasköy bulunur¹⁰. Çatalca Yarımadası'nda yer alan semt, bugün güneyde Fatih, Zeytinburnu, güneybatıda Bayrampaşa, batıda ve kuzeybatıda Gaziosmanpaşa, doğuda Sarıyer, Şişli ve Kâğıthane ilçeleriyle çevrilidir.

Kentsel alan engebeli bir yüzeyde yerleşmiştir. Eyüp şehrinin nüvesini teşkil eden Eyüp Külliyesi ve yakın çevresi deniz kotuna yakındır. Topografya merkezden ve kıyıdan geriye doğru uzaklaştıkça yükselmektedir¹¹. Eyüp, Ayvansaray'dan kale boyunca Edirnekapı'ya kadar yükselir; buradan batıya yöneldiğinde Eyüp'ün alt yerleşim birimlerinden Topçular ve Rami'ye doğru yükselti devam eder. Eyüp'ün diğer önemli bir yükseltisi de kuzeybatıda Gümüşsuyu/İdris Köşkü denilen (bugünkü Pierre Loti Tepesi) tepedir. Eyüp'ün çevresi 8 kilometreye yakın olup iki buçuk saatten fazla sürmektedir¹².

⁸ Bkz. Ahmet Sacit Açıkgözoğlu, *Eyüp Sultan Civarında İmzalı Mezar Taşı Kitabeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995; Merve Serinöz, *Eyüp Sultan Türbesi Çinileri Üzerine Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008; Ayşe Zengin, *Eyüp Kentsel Sit Alanının İnanç Turizmi Kapsamında Değerlendirilmesi ve Yerleşim Dokusunun Korunması Üzerine Araştırma*, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010; Nadide Körçüşme, *Eyüp Merkez Yerleşiminde Geleneksel Konut Mimarisi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012; Faruk Erçetin, *A. Süheyl Ünver'in Eyüp Defterlerinde Şehir Dokusu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

⁹ Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-a'lâm*, C. II, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, s. 1175.

¹⁰ M. Halit Tanık, *Hazret-i Halid ve Eyüp Beldesi*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1947, s. 3.

¹¹ *Eyüp Dönüşüm Sürecinde Sosyal-Ekonomik-Mekansal Yapı*, yay. haz. Zekiye Yenen, vd., Eyüp Belediyesi, İstanbul 2000, s. 52-53.

¹² Tanık, *Hazret-i Halid ve Eyüp Beldesi*, s. 3.

Eyüp, Akdeniz ve Karadeniz ikliminin kesiştiği bir noktada yer alır. Bu yüzden burada belirli bir iklim tipinden bahsedilemez. Doğal bitki örtüsü maki bitki topluluğu ile çayır ve ormanlardan oluşmaktadır¹³.

Osmanlı döneminde kent merkezinde iki büyük derenin olduğundan söz edilir. Bunlardan biri İslam Bey, Düğmeciler ve Kurukavak derelerinin birleşmesiyle oluşup Eyüp Camii yanından geçerek iskelenin iki tarafından Haliç'e dökülürdü. Diğeri ise Eyüp İskelesi ile Bahariye arasında konumlanan Şah Sultan Tekkesi'nin bulunduğu civardan Haliç'e ulaşırdı¹⁴. Ayrıca eskiden, bugünkü Abdurrahman Şeref Bey Caddesi boyunca uzanan bir derenin olduğu da bilinmektedir¹⁵.

Eyüp'te Haliç'e dökülen iki önemli dereden daha bahsetmek gereklidir ki, bunlar Alibeyköy ve Kâğıthane dereleridir. İki derenin ortalama uzunluğu 38 kilometredir. Dereler, kumlu ve killi araziden geçer ve geçerken içlerinde biriktirdikleri materyalleri Haliç'e taşırdılar¹⁶. Derelerin Haliç'e döküldüğü yerde biriken çamur, top, kiremit ve çömlek eşya yapımında kullanılmıştır.

2. Tarihçe

Fetihten Önce Eyüp: Haliç'te en erken yerleşim yeri olarak Kâğıthane Deresi ile Alibeyköy Deresi'nin Haliç'e kavuştuğu nokta gösterilmektedir. Bizans döneminde Kâğıthane Deresi'nin adı "Barbyzes" olup civarında kâğıt imalathanelerinin bulunduğu ve Osmanlılar dönemindeki adını da bu imalathanelerden aldığı söylenmektedir. Alibeyköy Deresi civarında ise deri atölyeleri, hamam, manastır veya çiftlik evi olabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıca derenin üzerinde "Filderesi Köprüsü" adında bir köprünün olduğu bilinmektedir¹⁷.

¹³ *Eyüp Dönüşüm Sürecinde*, s. 57.

¹⁴ Tülay Artan, "Eyüp", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 1.

¹⁵ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 373.

¹⁶ Meral Avcı, "Akarsular", *DBİA*, C. 1, İstanbul 1993, s. 151.

¹⁷ Enis Karakaya, "Bizans Döneminde Haliç'in Sur Dışı Yerleşmeleri", *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu 22-23 Mayıs 2003*, Ege Yay., İstanbul 2004, s. 81.

Bizans döneminde sur dışında Küçükçekmece, Büyükçekmece ve Çatalca'da yerleşim izleri görülmekle¹⁸ beraber kara surlarının güney ucunda Bizans'ın en önemli sur dışı yerleşmesi Hebdomon (Bakırköy) idi. Burada büyük bir kışla vardı ve burası Trakya'ya gidecek ordunun toplanma yeri idi. Dolayısıyla işlevsel açıdan Davutpaşa Kışlasıyla benzerlik göstermekteydi¹⁹. Ayrıca burada birçok dinî yapı ve iki sayfiye sarayı bulunmaktaydı. Saraylardan biri saray halkının yanı sıra elçi ve misafirlerin ağırlandırmasına tahsis edilmişti. Bizans'ın son dönemlerinde buraya Makro-hori (Uzun Köy)/ Makri-köy denilmiştir²⁰. Osmanlı döneminde de yöre benzer bir isimle anıla gelmeye devam etmiştir²¹.

Fetihten önce Ayvansaray'dan Eyüp'e kadarki sahanın tamamına Kosmidion denilmiştir²². Bizans döneminde Kosmidion ve çevresi yeşil bir alandı. Bu civarda tarla ve değirmenler ile dinî yapılar vardı. Ayrıca bugünkü Eyüp Camii'nin bulunduğu mevkie "Kinigos" (avcı) denildiği ve burada I. Leon'un (457-474) av köşkünün olduğu kaynaklarda zikredilmektedir²³.

Kosmidion bölgesindeki en önemli dinî yapı, Kosmas ve Damianos adlı azizler²⁴ adına II. Theodosius zamanında inşa edildiği söylenen manastırdır. "Kosmidion" ismi de bu yapıdan gelmektedir²⁵. Kaynaklarda manastırın yeri konusunda uzlaşma sağlanamamıştır. Tarihçi Prokopius'un tarifine göre manastır

¹⁸ Lale Yılmaz, "Anna Komnena'nın Alexiad'ında İstanbul Surdışı Yerleşmeleri", *Sanat Tarih Dergisi*, C. 26, S. 2, İzmir 2017, s. 300-304.

¹⁹ Doğan Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, C. 8, S. 79, İstanbul 1970, s. 29.

²⁰ Yılmaz, "İstanbul Surdışı Yerleşmeleri", s. 279-299.

²¹ "Havâss-ı Refî'a kazasına tâbi' Makra-horya nâm karye..." *HRŞS*, nr. 116, s. 8; nr. 126, s. 24 (3 Rebiülevvel 1111/ 4 Rebiülevvel 1121).

²² İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası*, C. II, haz. Murat A. Karavelioğlu, vd., Bika Yay., İstanbul 2004, s. 219. Tülay Artan, "Kosmidion" denilen yeri Eyüp'ün güneyinde dini yapıların kümelendiği küçük bir bölge olarak tanımlar. Artan, "Eyüp", s. 1.

²³ Karakaya, "Haliç'in Sur Dışı Yerleşmeleri", s. 79-80; Hatice F. Kara, "Eyüpsultan Yerleşme Dokusunun Tarihsel Süreç İçinde Gelişimi-Değişimi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu II*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 2, İstanbul 1998, s. 282.

²⁴ Bu kişiler, Kilikya'da doğmuş ikiz kardeş olup Araptırlar ve anneleri tarafından Hıristiyan olarak büyütülmüşlerdi. Hekim olan Kosmas ve Damianos, hastalarını ücretsiz tedavi ederlerdi. Pagan ilahlarına kurban kesmeyi reddeden kardeşler, çeşitli baskılara maruz kalmışlar ve 287 yılında idam edilmişlerdi. Halil Bertkay, "Azizler, Cismani Kalıntılar, Haclar, Yatırlar: Tektanrıcılık İçinde Özümlemiş Paganizm", *Eyüp: Dün/Bugün 11-12 Aralık 1993*, TVY Yay., İstanbul 1994, s. 45.

²⁵ Gülgün Köroğlu, "Bizans'ta Hekim Azizler, Eyüp'teki Kosmas ve Damianos Kilisesi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 7, İstanbul 2003, s. 176-177.

Haliç'e hâkim bir konumda olup bir tepenin üzerinde yer alıyordu. Bu tariften yola çıkarak manastırın bugünkü Eyüp Camii'nin arkasındaki yamacın üzerinde²⁶ ya da Zal Mahmud Camii'nin hemen ardındaki tepede olduğu düşünülmektedir²⁷. Manastır, şifa bulmak umuduyla gelenler için tedavi yeri idi ve yapının civarında ahşap bir cambazhane olduğu kaynaklarda yer almaktadır²⁸.

Kosmidion denilen yerde bazı yapılardan daha söz etmek gerekir. Bunlardan biri Aziz Aya Pantelemon Kilisesi ve yanındaki şato olup bugünkü Feshane'nin bulunduğu mevkide yer aldığı söylenmektedir²⁹. Diğer bir yapı Kayser Justinianus tarafından kâgir olarak yaptırılan köprüdür. Kaynaklarda "Deve Köprüsü" adıyla geçmektedir. Mehmed Ziya, köprünün Aziz Aya Pantelemon kilisenin biraz ilerisinde, Defterdar civarında olduğunu söyler³⁰. Bu bölgede bahsedilmesi gereken diğer yapılar da şunlardı: Ayvansaray civarında Aya Photini (Fotini) Kilisesi; Otakçılar Camii yakınında varlığından söz edilen saray ve yakınındaki manastır. Bu mevkideki yapılar, I. Leon (457-474) tarafından inşa edilmişti³¹.

Kosmidion denilen bölge kara surlarının dışında yer aldığı için dışarıdan gelen saldırı ve kuşatmalara açık bir alandı. İstanbul Hunlar, Avarlar, Peçenekler, Araplar, Ruslar ve Macarlar tarafından defalarca kuşatılmış ve özellikle batıdan gelen saldırılarda bu bölge yağma ve tahriplere maruz kalmıştı. Bu yüzden Bizans döneminde burada kalıcı bir yerleşimden bahsedilmez.

Fetihten Sonra Eyüp: Eyüp, İstanbul'un kara surları dışında bir Türk kasabası olarak teşekkül etmiş ve kasabanın kuruluş serüveni Ebâ Eyyûb el-Ensârî hazretlerinin kabrinin tespit edilmesiyle başlamıştır. Emevîlerin İstanbul'u ikinci defa kuşattığı esnada İstanbul surları önüne gelen Ebâ Eyyûb hastalanmış ve bu sebepten dolayı vefat (H. 49/ M. 669) etmişti; vasiyeti üzerine İslam ordusunun ilerleyebileceği en ileri noktaya defnedilmişti. Kabri üstüne dört sütun üzerine açık

²⁶ Nuray Özasan, "Konstantinopol'da Bir Osmanlı Kentinin Kuruluşu: Eyüp", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslararası Bir Miras*, ed. Nur Akın, vd., Yem (Yapı-Endüstri Merkezi) Yayın, İstanbul 1999, s. 239.

²⁷ Karakaya, "Haliç'in Sur Dışı Yerleşmeleri", s. 81.

²⁸ Karakaya, "Haliç'in Sur Dışı Yerleşmeleri", s. 80-81; Kara, "Eyüpsultan Yerleşme Dokusu", s. 281.

²⁹ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *Boğaziçi ve İstanbul*, C. II, s. 219; Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 21.

³⁰ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *Boğaziçi ve İstanbul*, C. II, s. 219-220.

³¹ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *Boğaziçi ve İstanbul*, C. II, s. 219; Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 22.

bir kubbe inşa edilmişti. Kaynaklarda kabrin Bizanslılar tarafından korunup ziyaret edildiği ve civarda bulunan bir su kuyusunun da bazı hastalıklara iyi geldiği belirtilmektedir³².

İstanbul'un fethine kadar Ebâ Eyyûb el-Ensârî'nin kabri korunmuştu; ancak yeri belirgin değildi. Çünkü yukarıda da ifade edildiği üzere, sur dışında kutsal kabul edilen birçok yapının izleri vardı. Bu yüzden, Ebâ Eyyûb'un kabrinin bu civarda olduğu; ancak hangi kabrin Ebâ Eyyûb'a ait olduğu bilinmiyordu. Ayrıca görünürde kabre işaret eden bir iz de mevcut değildi³³. Ebâ Eyyûb el-Ensârî'nin kabrini bulmak arzusunda olan Fatih Sultan Mehmed, Akşemseddin'in her gece sur dışında bir yere nur indiği ve bu nurun indiği yerin Ebâ Eyyûb'un kabri olabileceğini söylemesi üzerine şeyhin işaret ettiği yerin kazılmasını emretmişti. Kazının yapıldığı yerde, üzerinde "Hâzâ kabru Ebâ Eyyûb el-Ensârî" ibaresi yazan bir taş bulunmuştu³⁴. Ebâ Eyyûb el-Ensârî'nin kabrinin yeri tayin edildikten sonra Fatih Sultan Mehmed kabrin üzerine yüksekçe bir türbe yaptırdı. Bu yapıya ilave olarak birkaç fonksiyonel yapı daha inşa edildi³⁵. Böylelikle sur dışında İslamî hüviyete sahip bir yerleşmenin temelleri atılmış oldu.

Fatih'in başlattığı imar faaliyetlerine hayırseverler de iştirak etmiş ve Eyüp'e özel bir ilgi ve ihtimam gösterilerek burada yeni kamusal yapılar inşa edilmişti. Eyüp'ün şenlendirilmesi, ekilebilir arazilerde üretim faaliyetlerinin yürütülmesi için bölge iskâna açılmış ve devlet eliyle bazı gruplar bölgeye yerleştirilmişti. İmar ve iskân faaliyetlerinin ardından Eyüp bir kasaba büyüklüğüne ulaşmıştı.

Zamanla daha fazla genişleme ve gelişme gösteren Eyüp, kadılık haline getirilmiş ve buraya bağlı köyler padişah haslarına dâhil edilmişti. Bu köyler II. Bâyezid döneminde Bâyezid Camii evkafına bağlanmıştı. XVI. yüzyılın başlarında Bakırköy, Büyükçekmece, Çatalca ve Beyoğlu'na kadar uzanan Haslar kazasında

³² Recep Akakuş, *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler*, Fatih Yay., İstanbul 1973, s. 43-47.

³³ H. Cemal Ögüt, *Eyyüb Sultan (Hz. Hâlid Ebu Eyyûb el-Ensârî)*, Eyüp Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2005, s. 207.

³⁴ Hüseyin Algül, "Halid Bin Zeyd (Ebû Eyyûb El-Ensârî)", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VI*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 6, İstanbul 2003, s. 22.

³⁵ Ahmed Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, çev. Kemal Yavuz- M. A. Yekta Saraç, haz. Hayati Develi, K Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 220; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, C. II, TTK, Ankara 1957, s. 711-713; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, C. 1, Tabhane-i Amire, İstanbul 1279, s. 579-580.

163 köy vardı. XVII. yüzyılda kazanın sınırları Midye ve Burgaz'ı içine alacak ölçüde genişlemiştir³⁶. Halit Tanık, fetihten iki asır sonra Eyüp beldesinde 36 mahallenin teşekkül ettiğini ve her mahallede birer mescit ve mektep olduğunu ve yine mahallelerde iki veya üç çeşme ile bazı yerlerde sebiller bulunduğunu söyler³⁷.

İstanbul'u görmeye gelen seyyahların eserlerinde de Eyüp ile ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. 1573-1576 tarihlerinde İstanbul'da bulunan Gerlach, Eyüp'ü ziyaret etmiş ve ziyaretinde bilhassa Eyüp'teki mezarlıklar, bu mezarlıkların fiziksel özellikleri ve mezarlıkları ziyarete gelenlerin ibadet biçimleri hakkında ayrıntılı bir şekilde malumat vermiştir. Eyüp'te çok güzel mezarların olduğunu dile getiren Gerlach, yazın bu mezarların güllerle süslendiğini nakleder³⁸. Dahası Gerlach, Pertev Paşa, Ferhad Paşa ve Mehmed Paşa'nın kabirlerini görmüş; ilk iki türbenin yan yana olduğunu, kıyıya yakın bir mesafede yer aldığını ve Mehmed Paşa'nın türbesinde ise çocuklarının gömülü olduğunu yazmıştır³⁹. Gerlach, Eyüp Türbesi'ni de ziyaret etmişti. Türbenin hoş görünümlü bir yere inşa edildiğini; ancak eski bir bina olduğunu belirtir. Ayrıca türbenin yanında bir kale resmi ve önünde de içine bağış paralarının atıldığı pirinçten bir çanak bulunduğunu, etrafına mumlar dikildiğini⁴⁰ ve türbedeki çeşmenin suyunun şifalı olduğunu söyler⁴¹. Gerlach her ne kadar türbe etrafında mumlar dikildiğini söylese de bu bilgi teyide muhtaçtır. Çünkü bu ziyaret anlayışı İslam'da kabul görmemektedir. Ancak zaman zaman halkın bu tür hurafelere itibar ettiği de bilinen bir durumdur. Nitekim türbenin hacet penceresi önünde mum birikintisi ve is tabakasının olması bir dönem burada mum yakıldığını göstermekle⁴² birlikte Osmanlı İstanbul'unda idarecilerin bu tarz ziyaret fenomenine yaklaşımı nasıldı sorusuna şimdilik yanıt veremiyoruz.

³⁶ Ömer Lütfü Barkan, "XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 595; Artan, "Eyüp", s. 2.

³⁷ Tanık, *Hazret-i Halid ve Eyüp Beldesi*, s. 11.

³⁸ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü (1573-1576)*, C. 2, ed. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 811-812.

³⁹ Gerlach, *Türkiye Günlüğü (1573-1576)*, C. 1, s. 282, 331.

⁴⁰ Gerlach, *Türkiye Günlüğü (1573-1576)*, C. 1, s. 282

⁴¹ Gerlach, *Türkiye Günlüğü (1573-1576)*, C. 1, s. 330.

⁴² Mine Ünsal, "Eyüpsultan Türbesi Hacet Penceresi Şebekesi Restorasyonu", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu I*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 1, İstanbul 1997, s. 72.

Gerlach'le aynı tarihlerde İstanbul'da bulunan Fresne-Canaye de Eyüp kasabasında Sadrazam Mehmed Paşa'nın çocuklarının mezarlarını ve Eyüp Camii ve Türbesi'ni görmüştü. Fresne, cami ve türbenin eskiden Aziz Kosmos ve Damianos kilisesinin bulunduğu yerde olduğunu belirtir. Sefere çıkmadan önce padişahın buraya dua etmeye geldiğini; her gün burada at binme taliminin yapıldığını söyler. Fresne, süt mamülleriyle ün yapmış olan Eyüp'ün bu yönüne de vurgu yapar ve Eyüp'te üretilen sütlerin Padova şehrinde üretilen sütler kadar nefis olduğundan bahseder⁴³.

XV. yüzyıldan itibaren Eyüp şehri, Müslümanlar için bir kutsal ziyaret mekânı kabul edilmiştir. Salgın hastalıklar, depremler, kıtlıklar gibi toplumu derinden sarsan hâdiselerin yaşandığı dönemlerde Eyüp hem idarecilerin hem de halkın dua etmek için buluştuğu bir mekândı. Örneğin 1576 senesinde padişah, yağmur duası için Eyüp'e gelmişti. Dua bitimine kadar çarşıdaki dükkânların açılmaması emredilmiş ve kent halkı da camilerde duaya iştirak etmişti⁴⁴. Eyüp Camii ve Türbesi bilhassa resmî törenler açısından önemli bir mekân haline gelmişti. Kılıç kuşanma diğer bir adıyla *taklid-i seyf* merasiminin Eyüp'te yapıla gelmesi ve 1703 Patrona Halil İsyanı'na kadar Sancak-ı Şerif'in Eyüp Türbesi'nde muhafaza edilmesi şehre siyasî bir misyon yüklemişti.

Kılıç kuşanma töreninin resmî olarak hangi tarihte icra edilmeye başlandığı bilinmemektedir. Ancak Eyüp'te kılıç kuşanma merasiminin Fatih tarafından başlatıldığı ve Akşemseddin tarafından kendisine kılıç kuşatıldığı rivayet edilmektedir⁴⁵. Yeni hükümdar, cülusundan birkaç gün sonra kılıç kuşanmak için deniz veya karayoluyla Eyüp'e gelirdi. Eğer türbeye kara yoluyla gidilmişse denizden, deniz yoluyla gidilmişse karadan dönüş yapılırdı⁴⁶. Örneğin I. Ahmed kılıç kuşanmak için deniz yolunu tercih etmişti. Hükümdar deniz yoluyla Eyüp'e varmış ve İmam (Bostan) İskelesi'nden karaya çıkmış, buradan atla türbeye gitmiş ve "*hüsn-i edeble*" türbeyi ziyaret edip türbe ve cami arasındaki avluda kılıç kuşanmıştı.

⁴³ Philippe Du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi (1573)*, çev., Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 73-74.

⁴⁴ Gerlach, *Türkiye Günlüğü (1573-1576)*, C. 1, s. 309.

⁴⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilâtı*, TTK, Ankara 2014, s. 179.

⁴⁶ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 180.

Törenden sonra padişah ata binerek Edirnekapı'dan Divanyolu ile saraya dönüş yapmıştı. Bu yolculuk esnasında sultan, ecdadının türbelerini de ziyaret ederdi⁴⁷. Öte taraftan bu merasimlerde padişahların, belirli miktar hayvanı kurban edip etlerini cami ve türbe çalışanları ile fukaraya dağıtması adettendi⁴⁸. Seyahatnamelerde de kılıç kuşanma töreniyle ilgili bazı notlara rastlamak mümkündür. Örneğin Claes Ralamb, Şehzade IV. Mehmed'in 1648 yılında Eyüp Sultan Camii'ne götürüldüğünü ve orada dualar okunduktan sonra şeyhülislâm tarafından IV. Mehmed'e kılıç kuşandığını naklede⁴⁹.

⁴⁷ Mustafa Sâfi Efendi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, C. I, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, TTK, Ankara 2003, s. 15-17; Cemal Kafadar, "Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri", *Eyüp: Dün/Bugün Sempozyumu 11-12 Aralık 1993*, TVY Yay., İstanbul 1994, s. 55.

⁴⁸ Abdülkadir Özcan, "Kılıç Alayı", *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 409.

⁴⁹ Claes Ralamb, *İstanbul'a Bir Yolculuk (1657-1658)*, çev. Ayda Erel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 63.

I. BÖLÜM

EYÜP'TE MEKÂNSAL VE İDARÎ YAPI

A. Eyüp Şehrinin Mekânsal Yapısı

1. Kara Kapıları

İstanbul kent surlarının, ilk olarak Megara adlı topluluğun bugünkü Topkapı Sarayı'nın bulunduğu mevkie yerleşmesinin ardından inşa edildiği düşünülmektedir¹. Doğal olarak bu ilk surlar zaman içinde tahrip olmuş ve birkaç kez yeniden inşa edilmişti.

IV. yüzyılın sonunda yapılaşma faaliyetleri ve nüfus artışı nedeniyle sur içindeki şehrin alanı dolduğundan mevcut surların 1,5 km batısında yeni surların inşasına başlanmıştı. Böylece İstanbul'u çevreleyen deniz ve kara surları son şekline II. Theodosius zamanında kavuşmuştu. Kara surları, ana surlar, ön surlar ve hendekler olmak üzere üç kademeli bir savunma hattına sahipti².

Theodosius surlarında, halkın kente giriş ve çıkışını sağlayan beş büyük kapı bulunuyordu: Yedikule Kapısı, Silivrikapı, Yeni Mevlevîhane Kapısı, Topkapı, Edirnekapı. Muharebe zamanında kapalı olan bu kapılar, şehrin caddelerini sur dışındaki mahallelerden gelen sokak ve caddelere bağlardı. Ayrıca bahsi geçen kapıların arasında askerî amaçlar için kullanılan beş kapı daha vardı³.

Tarihsel süreç içinde kimi kapılar kapanmış kimi kapıların da isimleri değişmişti. Ayrıca bazı kapılar da sonradan açılmıştı. Bu yüzden kaynaklarda kapıların sayıları ve isimleri farklılık göstermektedir. Schweigger'in 1578-1581 tarihli seyahatnamesinde, İstanbul'un 19 kapısı olduğu belirtilmiş ve şehrin kara

¹ "Surlar", *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994, s. 74.

² Gönül Cantay, "İstanbul Tarihi Topografyasında Osmanlı Mimarisinin Önemi", *7.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul, Bildiriler: IV, (İstanbul'da Sanat, Mimari, El Sanatı, Resim, Müzik)*, haz. Şebnem E. Çınar, AKM Yay., Ankara 2011, s. 81-82.

³ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. I, s. 91-92.

tarafında yer alan kapılar şu şekilde sıralanmıştır: 1.Yedikule Kapısı, 2. Silivrikapı, 3. Topkapı, 4. Edirnekapı 5. Eğrikapı, 6. Eyüp Kapısı (Eiup capı), 7. Ayvansaray Kapısı (Eiubasar capı)⁴. İnciciyan, Marmara sahilinde 7, Haliç kıyısında 13 ve kara tarafında 6 kapının (Eğrikapı, Edirnekapı, Topkapı, Mevlevîhane Yenikapı, Silivrikapı, Yedikule Kapısı) yer aldığını nakleder⁵. XVIII. yüzyıl İstanbul’u hakkında bilgi veren bir mecmuada ise, İstanbul’un 24 kapısı olduğu ve kara tarafında 6, deniz tarafında 18 kapının bulunduğu yazar. Mecmuada, kara tarafına açılan kapılar hakkında şu şekilde malumat verilmiştir:

“19.Yedikulekapısı, bu Yedikulekapısı dedigimiz bu İslâmbol kal’asının gün batısı tarafında olan gûşesinde bir başka kal’adur kapısı ve topları mükellef gûyâ İslâmbolun iç kal’asıdır anda da bir başka hâkim oturur paşaları ve büyücek kimesneleri ana habs iderler. 20. Silivrikapısı 21. tekrâr Yenikapı, İslâmbol kal’asında Yenikapı üçdür biri karada ikisi deryâda 22.Topkapı 23. Edirnekapısı 24. Egrikapı⁶.”

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, kara surlarının güney batısından başlamak üzere kuzey istikametine kadar, sicillerde adı geçen kara kapıları şunlardı: Yedikule Kapısı, Silivrikapı, Mevlevîhane Yenikapı, Topkapı, Edirnekapı, Eğrikapı, Eyüp/Ayvansaray Kapısı.

a. Yedikule Kapısı

Kapı, Yedikule hisarına bitişik olup halkın kente giriş ve çıkışı için kullanılırdı⁷. Kulelerin sayısından dolayı önceleri “Beş Kule Kapısı” diye adlandırılmıştı⁸. İstanbul’un fethinden dört beş yıl sonra Fatih Sultan Mehmed, bu civardaki harap olan surları tamir ettirmiş ve ilavelerle yedi adet kuleye

⁴ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 119.

⁵ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Andreasyan D. Hrand, İstanbul 1956, s. 10-12.

⁶ Muhittin Eliaçık, “Bilinmeyen Bir Seyahatnâmede Tüm Yönleriyle İstanbul”, *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Feridun M. Emecen, vd., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 2014, s. 254-255; Bahir Selçuk-İ. Halil Tuğluk, “Bir Mecmuanın Işığında 18. Yüzyılda İstanbul”, *Akademik Bakış*, S. 16, Nisan 2009, s. 214-15.

⁷ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. I, s. 98.

⁸ “İstanbul Kapıları”, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, S. 243-244, İstanbul 1962, s. 11.

tamamlatmıştı. Dolayısıyla kapı, bu tarihten itibaren Yedikule olarak adlandırılmıştır⁹.

Yedikule hisarı, siyasi suçlular ile harp halinde bulunan yabancı memleket elçilerinin hapsedildiği; ayrıca devlet hazinesi ile resmî evrakların muhafaza edildiği bir yapıydı¹⁰.

Yedikule kapısının yanında, ikinci surun hendeğinin içinde tokad¹¹ olarak adlandırılan yerde büyükbaş hayvan barınakları olup İstanbul halkı, kışın ihtiyacı olan pastırmalık sığırları buradan temin ederdi¹². Ayrıca kapı haricinde salhaneler ve salhanelerden beslenen debbağ, kirişçi ve mumcu esnaf grupları bulunurdu. Bu tür işletmelerin çevreye yaydığı kötü kokulardan dolayı kent dışında toplanması tercih edilmişti. Bu yüzden bu işletmelerin olduğu yerlerde hane yerleşimi zayıf kalmıştır. Nitekim Evliya Çelebi de eserinde bu hususa temas etmiş ve Yedikule haricinde teşekkül eden kasaba hakkında şu notu düşmüştür: “*Bir câmi ‘i ve yedi mescidi ve bir hânı ve bir hammâmı, yedi sebili, üç tekyesi vardır ve üç yüz ‘aded Ah-ı Evrân kârhânesi ya ‘ni tabbağ dükkânı vardır ve elli ‘aded dutkalca kârhânesi vardır ve leb-i deryâda yetmiş aded kirişçi kârhânesi vardır. Ammâ müteehhil (evli) mahallesi azdır. Cümle mücerredât (bekârlar) bazarıdır.*” Ayrıca Çelebi, Bizans döneminde Yedikule’nin “Nazarata” diye bilindiğini; çünkü burasının karantina yeri olarak kullanıldığını ve İstanbul’a gelen her yolcunun veba şüphesiyle 7 gün burada tutulduğunu belirtir¹³.

Bölgenin kıyı kesiminde Makrihora Köyü ve İskender Çelebi Bahçesi vardı. Makrihora Köyü’nde, hekim Panteleimon denilen kişiye ithaf edilen bir ayazma bulunuyordu. Bu köyün ilerisinde Hıristiyan şehidi Ayastefanos’un adıyla anılan sahil köyü ve bunun ilerisinde de dinî amaçlarla ziyaret edilen Kalatarya denilen bir

⁹ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. I, s. 102.

¹⁰ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 8; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, trc. Hrand D. Andreasyan, Eren Yay., İstanbul 1988, s. 64-65.

¹¹ Tokad; kale içi, siper, ahır ve ağıl yerleri için kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB, İstanbul 1972, s. 510.

¹² Sarkis Sarraf Hovhannesyanyan, *Payitaht İstanbul’un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer, TVY Yay., İstanbul 1996, s. 31; Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 25.

¹³ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, haz. Robert Dankoff, Seyyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006, s. 166.

yer mevcuttu. Sultan II. Mustafa zamanında bu civarda bir baruthane kurulmuştu. Diğer yandan bu sahada taş ocakları mevcut olup duvar ve kaldırım yapımı için bu ocaklardan çıkarılan taşlar kullanılırdı¹⁴.

b. Silivrikapı

Kapı, “Selivria” (Silivri)’ye giden yolun başında bulunduğu için Bizans döneminden itibaren kapıya Silivrikapı denmeye başlanmıştı. Ancak Bizans döneminde kapının yaygın olarak kullanılan adı “Porta Pighi” idi. Kapı, Balıklı Ayazması yoluna açıldığı için bu isimle adlandırılmıştı¹⁵. Söz konusu ayazma kapının karşısında yer alıyordu. 1509 depreminde kapı hasar görmüş ve Sultan II. Bâyezid tarafından tamir ettirilmişti¹⁶.

Kapının iç ve dış tarafında cami, mektep, hamam gibi yapılar inşa edilmiş ve Müslümanlara ait mezarlıklar teşekkül etmişti¹⁷. Kapının iç kısmında Veled-i Karabaş, İbrahim Paşa¹⁸ ve Bâli Ağa¹⁹ mahalleleri yer alırken, dış tarafında mahalle birimlerine tesadüf edilememiş; genelde çiftlik, bostan ve bahçe gibi tarımsal ve hayvansal üretimin yapıldığı arazilerin olduğu tespit edilmiştir²⁰. Öte taraftan kalaycı, nalbant, kantarcı, yağcı (susam ve bezir yağı işleyen) gibi esnaf mensupları kapı civarında mesleklerini icra etmekteydi²¹.

Eremya Çelebi, Balıklı Ayazması’nın bulunduğu yerde Balıklı Ermeni Mezarlığı’nın yer aldığını ve burada daha önce “Panaia” adında bir manastırın olduğunu yazar²². 1699 tarihli sicil kaydına bakıldığında, Balıklı Ayazma’nın yakınında Murad Ağa ve Tekfurdağlı Mustafa Paşa’nın kızı Fatma Hanım’ın

¹⁴ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul’un Tarihçesi*, s. 32.

¹⁵ Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 182.

¹⁶ “İstanbul Kapıları”, s. 11.

¹⁷ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. I, s. 116-118.

¹⁸ HRŞS, nr. 117, s. 19, 46; nr. 136, s. 18, nr. 142, s. 63 (13 Rebiülevvel 1104, 10 Receb 1104/22 Rebiülevvel 1127/ 15 Muharrem 1133).

¹⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/ M. 1675-1676)*, haz. Salih Kahrıman, vd., İSAM, İstanbul 2010, s. 565.

²⁰ HRŞS, nr. 116, s. 10; nr. 128, s. 45; nr. 145, s. 9 (24 Muharrem 1111/2 Safer 1124/ gurre-i Zilkade 1131).

²¹ *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1126-1738)*, haz. Fuat Recep, vd., İSAM, İstanbul 2010, s. 91, 101, 142, 260.

²² Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 22-23.

çiftlikleri ile Sultan Bâyezid vakfına ait bir bostan ve Müslümanlara ait mezarlıkların olduğu görülür²³. Yine Eremya Çelebi'nin belirttiğine göre, Silivrikapı surları önünde “Ağa-çayırı” denilen bir mesire yeri ve buranın çevresinde bir veya iki katlı bahçeli evler vardı. Bir köşesinde de “Çayır Tekkesi” veya “Pazar Tekkesi” denilen Sünbülî dergâhı ile bir mescit bulunuyordu. Ayrıca mesire alanında bir meydan çeşmesi ve bir de kuyu mevcuttu²⁴.

c. Mevlevîhane Yenikapı

Kapının eski adı, beşinci anlamına gelen “Pemtu” idi²⁵. Kapıya “Rhegion” veya “Rhousiou” kapısı da denilmekteydi. Kapıdan batıya doğru Küçükçekmece’ye (Rhegium) giden bir yol uzanıyordu ve bundan dolayı kapıya “Rhegion” ismi verilmişti. İkinci isim ise “kırmızı” manasına gelmekteydi. Kırmızılar adında bir zümre²⁶ surların tamirinde görev almıştı ve bu zümrenin hizmetinden dolayı kapıya “Rhousiou” isminin verildiği varsayılmaktadır²⁷. Bir görüşe göre de kapı son kuşatma esnasında Bizanslılar tarafından kapatılmış, fetihten sonra yeniden açılmış ve bu sebepten kapıya “Yenikapı” denilmişti²⁸. Sicillerde kapının “Yenikapı²⁹” ya da “Mevlevîhâne Yenikapı³⁰” şeklinde ifade edildiği görülmektedir.

Yenikapı'nın dış tarafında Merkez Efendi³¹, Salih Çelebi³², İlyaszâde³³, Emânî Çelebi³⁴ ve Hacı Mahmud³⁵ mahalleleri ile taş ocakları³⁶ vardı. Kapının iç tarafında Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın çeşmesi ve Emine Sultan'ın, Mimar Camii

²³ HRŞS, nr. 116, s. 10, 24 Muharrem 1111.

²⁴ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 68.

²⁵ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 12.

²⁶ Bizans döneminde hipodromda yapılan araba yarışlarında mavi, yeşil, kırmızı renkli sınıflar olup bunların her biri siyasi bir partiyi temsil ederdi ve yılın belirli günlerinde yarışlardı. İmparator da bunlardan birini tutardı. İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. I, s. 122.

²⁷ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 180-81.

²⁸ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. I, s. 124.

²⁹ HRŞS, nr. 122, s. 10, 13 Cemaziyelâhir 1116.

³⁰ HRŞS, nr. 122, s. 60, 14 Ramazan 1116.

³¹ HRŞS, nr. 128, s. 68, 10 Rebiülâhir 1124.

³² HRŞS, nr. 124, s. 21, 9 Rebiülâhir 1118.

³³ HRŞS, nr. 140, s. 22, 20 Muharrem 1131.

³⁴ HRŞS, nr. 124, s. 27, 22 Rebiülâhir 1118.

³⁵ HRŞS, nr. 122, s. 60, 14 Ramazan 1116.

³⁶ HRŞS, nr. 121, s. 7, 8 Rebiülâhir 1113.

kabristanında kabri bulunmaktadır³⁷. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre, Yenikapı'nın dışında bir kasaba vardı. Burada aşağı yukarı 500 kadar bağlı-bahçeli saray ve evler mevcuttu. Sur dışındaki bu mahalde en önemli ibadet yeri Merkez Efendi Camii'dir. Yine Çelebi'nin belirttiğine göre burada yedi zaviye, bir hamam ve bir mevlevîhane vardı³⁸. Mevlevîhane, XVI. yüzyılın son çeyreğinde yeniçeriler kâtibi Malkoç Mehmed Efendi tarafından tesis edilmişti³⁹. Bu tarihten sonra kapı “Mevlevîhane Yenikapı” adıyla anılmaya başlanmıştır.

d. Topkapı

Halkın girip çıktığı kapılardan olan Topkapı'nın eski adı St. Romen Kapısı'dır⁴⁰. Fethin en önemli stratejik noktalarından birisi Topkapı ve Edirnekapı arasındaki mevkidi. Fetih sırasında Fatih, otağını Topkapı'nın karşısındaki tepede kurdurmuş ve hücumlarını surların alçak bulunduğu bu iki kapı arasındaki mevkiden yapmıştı. En şiddetli çarpışmalar burada cereyan etmiş ve son Bizans İmparatoru Kostantin XI. Topkapı'nın iç taraflarında yapılan çarpışmada ölmüştü⁴¹.

İnciciyan, Sultan II. Murad ve sonrasında Fatih tarafından bu kısımdaki surların topla dövülmesinden ve aynı yerde harp aletlerinin bulunmasından dolayı buraya “Topkapı” adının verilmiş olduğunu söyler⁴².

Topkapı haricinde İlyaszâde, Emânî Çelebi ile Takyecibaşı mahalleleri yer alırdı⁴³. Topkapı haricinden Edirnekapı'ya kadar olan arazide meyve ve sebze üretiminin yapıldığı bostanlar bulunmaktaydı. Yine kapı haricinde “küçük taşlık” denilen mevkide bir taş ocağı mevcuttu⁴⁴. Kapının karşısında ise II. Bâyezid'in sadrazamı olan Davud Paşa'nın sarayı vardı. Ayrıca Paşa, bu mevkide bir cami, mektep ve imaret yaptırmıştı. Bu yüzden, Eyüp'ün güneybatısında kalan bu tepe

³⁷ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. I, s. 124.

³⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 166.

³⁹ Halil İncalçık, “İstanbul”, *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 128.

⁴⁰ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. I, s. 129.

⁴¹ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 179-180.

⁴² İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 12.

⁴³ *HRŞS*, nr. 121, s. 53; nr. 122, s. 18; nr. 124, s. 32 (Muharrem 1114/ 23 Cemaziyelâhir 1116).

⁴⁴ *HRŞS*, nr. 125, s. 72, 2 Safer 1120.

Davutpaşa Sahrası olarak adlandırılmaktaydı. Ayrıca burası Rumeli'ye sefere çıkacak ordunun hareket noktasıydı⁴⁵.

Kapının güney ve kuzey yönünde dağınık vaziyette birçok köy vardı. Bu yerleşim yerlerinin birinde Rum Çingeneler ikamet ederdi⁴⁶. Kapının iç ve dış taraflarında Ermeni Çingeneler sakindi. Ayrıca Edirne'ye gidip gelen, yük taşıyan Ermeni katırcılar da bu kapı civarında ikamet ederdi⁴⁷. Rumeli'den yük hayvanları ile gelen mekkâreciler, İstanbul'a gelip giderken sadece bu kapıdan geçerlerdi⁴⁸.

e. Edirnekapı

Topkapı ve Eğrikapı arasındaki mevkide yer alan kapı, Edirne'ye giden yolunun başladığı kapı olması hasebiyle "Edirnekapı" olarak bilinmektedir⁴⁹. Bizans döneminde kapının dışına ölüler defnedildiği için kapıya "Mezarlık Kapısı" anlamına gelen "Miriandron" denilmekteydi⁵⁰.

Osmanlı döneminde İstanbul'a Rumeli tarafından kara yoluyla gelen buğday, arpa, darı, ot gibi mallar Edirnekapı, Yenikapı ve Topkapı'dan şehre girerdi⁵¹. Bu sebeple Edirnekapı'dan az ilerde Karagümrük denilen yerde bir gümrük noktası vardı. Gümrükçübaşı burada oturur; İstanbul'a girip çıkan malları denetler ve bu mallardan gümrük alırdı⁵².

Edirnekapı, ticarî işlevinin yanı sıra resmî törenler için de kullanılagelmekteydi. Eyüp'te kılıç kuşanan yeni hükümdar Edirnekapı'dan şehre giriş yapardı. Ayrıca elçiler de şehre bu kapıdan giriş yapardı. Önce Galata'ya çıkan elçiler, sonra alayla Haliç etrafını dolaşır ve Edirnekapı'dan İstanbul'a geçerlerdi. Bu

⁴⁵ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. II, s. 225.

⁴⁶ Hovhannesyanyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 30.

⁴⁷ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 21.

⁴⁸ Ahmet Refik Altınay, *Eski İstanbul*, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 48.

⁴⁹ Bürhâneddin Olker, "Edirnekapı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1968, s. 4923.

⁵⁰ "Edirnekapı", *DBİA*, C. 3, İstanbul 1994, s. 131.

⁵¹ Saim Çağrı Kocakaplan, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 214.

⁵² Hovhannesyanyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 28.

gelenek sadece Batı'dan gelen elçiler için değil Anadolu üzerinden kara yolu ile gelen İran elçileri için de uygulanırdı⁵³.

Kapı haricinde Emir Buhârî Mahallesi yer alıyordu. Bu yerleşim biriminin merkezinde Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yaptırılan ve Mimar Sinan eseri olan Emir Buhârî Camii ve Tekkesi vardı⁵⁴. Ayrıca Bayrampaşa bostanı, İbrahim Ağa bostanı gibi sebze ve meyve üretimi yapılan tarımsal araziler de kapının haricinde bulunuyordu. Kapı dâhilinde ise Ali Paşa-yı Âtik⁵⁵, Hacı Muhyiddin⁵⁶, Hoca Hayreddin⁵⁷ mahalleleri yer alıyordu. Diğer yandan Balat'lı Ermenilere ait mezarlık ile bir Rum mezarlığı da bu kapı yakınındadır⁵⁸. Ayrıca Yahudilere ait terk edilmiş bir mezarlık da bulunmaktaydı⁵⁹.

f. Eğrikapı

II. Theodosios surlarının en son kapısı olup kapı kanatlarının eşitsizliğinden ve eğriliğinden dolayı kapıya “Eğrikapı” adı verilmiştir⁶⁰. Bizans devrinde, kapının yakınında askerî ayakkabı (caliga) imalathanesi vardı ve bu yüzden kapı “Kaligaria” olarak adlandırılmıştı⁶¹. Ayrıca bu devirde Eğrikapı'nın dâhilinde ve surlara yakın bir mesafede Tekfur Sarayı vardı⁶². Osmanlı döneminde, bu sarayın kalıntılarının bulunduğu yerdeki teras üzerine XVI. yüzyılın sonlarına doğru Kazasker İvaz Efendi Camii inşa edilmiştir⁶³.

XVIII. yüzyılın başlarında kapının dış tarafında Hacı Hüsrev⁶⁴, Cebecibaşı⁶⁵ mahalleleri ve Otakçılar köyü⁶⁶ ile salhane, mumhane, şişehane gibi işletmeler vardı.

⁵³ Olker, “Edirnekapı”, s. 4924.

⁵⁴ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. I, s. 239.

⁵⁵ HRŞS, nr. 140, s. 75, 2 Cemaziyelâhir 1131.

⁵⁶ HRŞS, nr. 122, s. 27.

⁵⁷ HRŞS, nr. 123, s. 38, 2 Cemaziyelevvel 1117.

⁵⁸ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 21; İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 15.

⁵⁹ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 29.

⁶⁰ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 26.

⁶¹ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 119.

⁶² Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 28.

⁶³ Semavi Eyice, “İvaz Efendi Camii”, *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 490-492.

⁶⁴ HRŞS, nr. 130, s. 16, 26 Receb 1124.

⁶⁵ HRŞS, nr. 126, s. 9, Muharrem 1121.

⁶⁶ HRŞS, nr. 116, s. 116, 9 Safer 1111.

Ayrıca surların haricinde kapıya yakın bir mevkide kare planlı, taştan yapılmış bir su deposu olup İstanbul'un ihtiyacı olan su bu maksemden şehre dağıtılırdı⁶⁷. Diğer taraftan kapı haricinde Müslüman mezarlığı ve sur hendeğinin yanında da bir Rum mezarlığı vardı⁶⁸.

g. Eyüp Kapısı

Schweigger'in seyahatnamesinde, şehrin kara tarafında yer alan kapılar içerisinde 6. sırada Eyüp Kapısı (Eiup capı) ve 7. sırada ise Ayvansaray Kapısı'nın (Eiubasar capı) bulunduğu daha önce ifade edilmişti⁶⁹. Schweigger, her iki kapıyı ayrı kapı olarak değerlendirmiştir. Trabzonlu Âşık Mehmed'in Menâzirü'l-Avâlim adlı eserinde İstanbul'un karaya ve denize açılan yirmi beş kapısının bulunduğu ve bu kapılardan ilkinin de Eyüp Kapısı olduğu kaydedilmiştir⁷⁰; ancak Ayvansaray adında ikinci bir kapıdan bahsedilmemiştir. J. H. Mordtmann, Ayvansaray adının Eyyûb Ensârî'den geldiğini ve Haliç surlarında açılan bir gediğin kapı kabul edilerek Eyüp'e giden yolun başında olan bu kapıya "Eyyûb Ensârî Kapısı" denildiğini, bu adın zamanla Ayvansaray kapısına dönüştüğünü ileri sürmüştür⁷¹. İnciciyan ise, Ayvansaray Kapısı'nı Haliç kıyısında yer alan kapılar arasında göstermiştir. Kapının adının aziz Ay Mamas'a atfedilen "Ay Mam Saray" kapısı olduğu ihtimali üzerinde durur ve kapının eski adının ise "Ksilokerkos" daha sonra "Ksiloporta" yani "Tahta Kapı" olduğunu söyler⁷². Evliya Çelebi, kara surları boyunca Yedikule'den Eyyûb Ensârî Kapısı'na kadar mesafenin 8.810 adım olduğunu ve surlarda 6 adet kapı bulunduğunu yazar. Çelebi, batıya, Edirne tarafına bakan 6 adet kapıyı şu şekilde sıralar: Yedikule Kapısı, Silivrikapı, Yenikapı, Topkapı, Edirnekapı, Eğrikapı. Bu kapılardan sonra Haliç tarafındaki kapıları sayar ve Eğrikapı'nın ardından Ayvansaray Kapısı'nı zikreder⁷³. Anlaşılan o ki, Çelebi Ayvansaray Kapısı ile Eyüp Kapısı'nı tek bir kapı olarak göstermektedir.

⁶⁷ Kazım Çeçen, "Eğrikapı Maksemi", *DBİA*, C. 3, İstanbul 1994, s. 144-45.

⁶⁸ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 27.

⁶⁹ Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, s. 119.

⁷⁰ Âşık Mehmed, *Menâzirü'l- Avâlim*, C. III, haz. Mahmut Ak, TTK, Ankara 2007, s. 1092.

⁷¹ Semavi Eyice, "Ayvansaray", *DBİA*, C.1, İstanbul 1993, s. 493.

⁷² İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 11.

⁷³ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 22-23.

Eyüp Kapısı'na hangi tarihte "Ayvansaray Kapısı" denildiğini tespit etmek zor olsa da XVI. ve XVII. yüzyılda gerek Eyüp Kapısı ve gerekse Ayvasaray Kapısı adının birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır⁷⁴. Bu yüzyılları ihtiva eden mahkeme kayıtlarına bakıldığında bilhassa "*Hazret-i Ebâ Eyyûb el-Ensârî Kapısı*" ifadesine sıklıkla rastlanılmaktadır⁷⁵. Örneğin 1587 tarihli mahkeme kaydında da "*Hazret-i Ebâ Eyyûb el-Ensârî Kapısı*" haricinde bir mescit ve mescit altında Ayasofya vakfına ait, birbirine bitişik berber ve bakkal dükkânlarının bulunduğu kaydedilmiştir⁷⁶. 1679 tarihli sicil kaydında da Hazret-i Ebâ Eyyûb el-Ensârî Kapısı haricinde Şişeci Mehmed Çelebi ve Korucu Mehmed Çelebi mahallelerinin yer aldığı yazılıdır⁷⁷.

Ele aldığımız dönemi içeren mahkeme kayıtlarında "*Eyyûb Kapısı*"⁷⁸, "*Eyyûb Ensârî Kapısı*"⁷⁹, "*Ayvansaray Kapısı*"⁸⁰ adının birlikte kullanılmaya devam ettiği görülür. Bu dönemde Eyüp/Ayvansaray Kapısı çevresi hem yerleşimin olduğu hem de bazı esnaf gruplarının yoğunlaştığı bir alandı. Kapı haricinde has ekmek imal eden büyük bir fırın vardı⁸¹. Yine kapı yakınında eskiden beri şişeci esnafı da faaliyet göstermekteydi⁸². Ayrıca kapı ticarî amaçlar için kullanırdı. Eyüp'te hâsıl olan bazı ürünler İstanbul'a bu kapıdan sevk edilirdi⁸³.

Eyüp/Ayvansaray Kapısı dâhilinde Mustafa Paşa Mahallesi⁸⁴, Bizans kilisesinden dönüştürüldüğü düşünülen Toklu Dede Mescidi'nin çevresinde kurulan

⁷⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 993-995/ M. 1585-1587)*, haz. Baki Çakır, vd., İSAM, İstanbul 2011, s. 159; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091/ M. 1679-1680)*, haz. Fuat Recep, vd., İSAM, İstanbul 2011, s. 93, 119, 120, 171; *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096-1097/ M. 1685-1686)*, haz. Sabri Atay vd., İSAM, İstanbul 2011, s. 145, 160, 165, 175, 191, 281.

⁷⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027/ M. 1618)*, haz. Yılmaz Karaca, vd., İSAM, İstanbul 2010, s. 196; *İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil*, s. 328, 351, 816; *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/ M. 1663-1664)*, haz. Rasim Erol, vd., İSAM, İstanbul 2010, s. 239, 250, 253, 308.

⁷⁶ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 198.

⁷⁷ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 93, 348.

⁷⁸ HRŞS, nr. 116, s. 56, 17 Şaban 1111.

⁷⁹ HRŞS, nr. 116, s. 56, 24 Şaban 1111; nr. 135, s. 34.

⁸⁰ HRŞS, nr. 116, s. 56; nr. 123, s.16; nr. 135, s. 34 (17 Şaban 1111/ 22 Safer 1117/ Rebiülevvel 1128).

⁸¹ HRŞS, nr. 116, s. 56, 17 Şaban 1111.

⁸² *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 192; *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 191.

⁸³ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 329.

⁸⁴ HRŞS, nr. 122, s. 19, 27 Cemaziyelâhir 1116.

Toklu Dede Mahallesi⁸⁵; haricinde ise Yavedûd Mahallesi yer alıyordu⁸⁶. Eyüp Kapısı haricinde Arslan adında bir iskele de mevcuttu⁸⁷. Hovhannesyan, Ayvansaray Kapısı'nın bir iskelesi olduğunu, kayıkların buradan Eyüp'e, Hasköy'e ve başka yerlere sefer yaptığını söyler⁸⁸. Öte taraftan Bizans döneminde de bu mevkide bir iskele olduğu bilinmektedir⁸⁹.

2. Eyüp'ün Ebedi Sakinlerinin İstirahatgâhları: Mezarlık ve

Türbeler

Tarihsel süreç içerisinde kentlerin mekânsal organizasyonuna bakıldığında, mezarlık alanlarının yaygın olarak yerleşim birimlerine uzak mesafelerde yahut surlarla korunan kentlerde surların dışında ve sur kapılarına yakın yerlerde konumlandığı görülür. Benzer durum İstanbul için de geçerli olup mezarlıklar, surların dışında kalan bölgelerde teşekkül etmiştir. İstanbul'u ziyaret eden gezginler de bu durumu gözlemlemiş ve eserlerinde, mezarlıkların şehrin dışına ve en güzel yerlerine konumlandığını; ayrıca şehirden daha geniş bir alanı kapladığını dile getirmişlerdi⁹⁰. Bilhassa Eyüp, İstanbul'un diğer bölgelerine nazaran bu anlamda özel bir yere sahipti. İstanbul'un kara surlarının haricinde "ölüler sitesi" olarak da atfedilen Eyüp'te pek çok mezarlık ve türbe teşekkül etmiştir. Bu yönüyle Eyüp şehri yaşayanların olduğu kadar ölümlerin de ikametgâhıydı.

İstanbul'un fethinden sonra Hz. Halid b. Zeyd Ebâ Eyyüb el-Ensârî'nin kabrinin bulunup üzerine türbe inşa edilmesi ve halkın bu sahabeye yakın ve onun şefaatine nail olmak için türbe civarına gömülmek istemesi Eyüp Mezarlığı'nın teşekkülüne sebep olmuş ve şehir merkezinde irili ufaklı mezarlıkların yer almasına

⁸⁵ HRŞS, nr. 122, s. 25, 20 Receb 1116.

⁸⁶ "Medine-i Hazret-i Ebâ Eyyüb Ensârî radiye anhü Rabbihü'l-Bârî mahallâtundan Ayvansaray Kapısı kurbunda Yavedûd Mahallesi..." HRŞS, nr. 120, s. 38, 10 Receb 1117.

⁸⁷ HRŞS, nr. 116, s. 56, 24 Şaban 1111.

⁸⁸ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 26.

⁸⁹ Feridun Dirimtekin, *Fetihten Önce Haliç Surları*, İstanbul 1956, s. 11.

⁹⁰ Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, s. 61; Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, s. 199; Lady Montagu, *Şark Mektupları*, trc. Ahmed Refik, Timaş Yay., İstanbul 1998, s. 80-81; Serpil Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 300-305.

zemin hazırlamıştır. Nitekim Eyüp Sultan Camii'nin etrafı devlet ricali ve saray mensuplarından pek çok kişinin türbe ve hazireleriyle dolmuştur⁹¹.

Eyüp mezarlığının merkezinde Eyüp Türbesi yer almaktadır. Türbe, sekizgen planlı olup tek kubbelidir ve kesme taştan yapılmıştır. Türbenin ortasında etrafı gümüş şebekeli bir parmaklık içinde Hz. Halid b. Zeyd sandukası bulunmaktadır⁹². 1613-1614 tarihlerinde I. Ahmed türbeye hacet penceresi ve türbenin, camiye bakan tarafında, önüne bir ziyaret duvarı yaptırmıştı. Aynı zamanda bu duvarın yanına bir sebil eklenmişti⁹³. Türbenin giriş kapısı bitişiğindeki söz konusu sebil içinde, iki kez dârüssâde ağası ve Medine valisi olan Mustafa Ağa medfundur (ö. 1624). Türbenin çıkış kapısının yanında bir cüzhâne olup bu yapı II. Osman'ın validesi Mahfiruz Hatice Sultan tarafından inşa edilmiştir. Kendisi de türbenin arkasındaki hazirede gömülüdür⁹⁴. Eyüp türbesinin çıkış koridoru ile iç avlu arasındaki hazirede Hacı Beşir Ağa, Mustafa Çelebi (ö. 1492), Semiz Ali Paşa (ö. 1564), Dilsiz Ağa (ö. 1601), Canfeda Hatun (ö. 1605), Gürcü Mehmed Paşa (ö. 1625) ve Ahmed Ağa medfundur⁹⁵. Türbeye iç avludan girildiğinde kapının sağ tarafında bulunan lahid şeklindeki kabir ise Nişancı Ahmed Paşa'ya ait⁹⁶ olup ünlü astronom, matematikçi ve kelâm âlimi Ali Kuşçu'nun kabri de türbe arakasındaki hazire içerisinde⁹⁷.

Caminin Bostancı İskelesi'ne açılan avlu kapısının iç kısmında Lala Mustafa Paşa kabri vardır. Avlu kapısının dışında, sol tarafta III. Ahmed'in kadınlarından Ayşe Bahri Kadın Türbesi ve türbenin hemen önünde Abdülgani Efendi'nin kabri ile sol ilerisinde II. Bâyezid'in torunu Hançerli Sultan'ın Türbesi yer alır. Zikredilen

⁹¹ Tafsilat için: Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yay., İstanbul 2001, s. 333-383; Hans Peter Laqueur, *Hive'l-Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, çev. Selahattin Dilidüzgün, TVY Yay., İstanbul 1997; Akakuş, *Eyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler*, s. 165-220; Yıldız Demiriz, *Eyüp'de Türbeler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 1-86; Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 121-243; Jean-Louis Bacque-Grammont, "Eyüp Mezarlıklarının İncelenmesi Üzerine Düşünceler", *Eyüp:Dün/Bugün Sempozyum 11-12 Aralık 1993*, TVY Yay., İstanbul 1994, s. 62-105; Hakkı Önkal, "Eyüp Türbeleri", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu II*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 2, İstanbul 1998, s. 70-75; Erman Güven, "Eyüpsultan Türbesi Haziresinin Önemine Dair Bir İnceleme", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu V*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 5, İstanbul 2002, s. 234-239.

⁹² Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 152.

⁹³ Semavi Eyice, "Eyüp Sultan Külliyesi", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 11.

⁹⁴ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 334.

⁹⁵ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 197-198.

⁹⁶ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 201.

⁹⁷ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 336.

avlu kapısından çıkarken sağda, bugünkü Beybaba Sokağı köşesinde Ayas Paşa Türbesi mevcut olup Beybaba Sokağı üzerinde konumlanan diğer türbeler ise şunlardır: Ferhad Paşa, Pertev Mehmed Paşa, Feyzullah Nafiz Efendi, Feridun Ahmed Paşa, Mirimiran Mehmed Ağa.

Eyüp meydanında Ebussuûd Efendi Mektebi bitişiğinde Ebussuûd Efendi ve ailesinin içinde bulunduğu hazire yer alır. Bu hazirenin sağında, bugünkü Cami-i Kebir Caddesi üzerinde ise Sokullu Mehmed Paşa ve karşısında Siyavuş Paşa türbeleri bulunur. Aynı cadde üzerinden Eyüp İskelesi'ne doğru gidildiğinde sağ köşede Veziriazam Ferhad Paşa'nın türbesi⁹⁸ ve karşısında Şekerpare Kadın⁹⁹ türbesi vardır. Şunu da ilave etmek gerekir ki, Eyüp Camii'nin etrafı ile Eyüp Sultan Türbesi arkasındaki hazire XVIII. yüzyılda yapılan definlerle daha da genişlemiştir¹⁰⁰.

Eyüp Camii'nin arkasındaki yamaçtan yukarı çıkıldığında bu yamacın kuzey ve güney kısımlarında da bazı definler yapılmıştı. Mesela Kaşgarî Tekkesi ve haziresi ile İdris Köşkü mevkiinde İdris-i Bitlisi'nin kabri bu kısımda yer alır. 1701 senesinde vefat eden Süleymaniye Darülhadişi müderrisi Rodosîzâde Mehmed Emin Efendi'nin de İdris Köşkü mevkiine defnedildiği bilinmektedir¹⁰¹. Ayrıca İdris Köşkü mevkiinde cellâtların gömüldüğü bir mezarlık da bulunmaktaydı. Cellâtların mezar taşları, kaba taşlardan yontulmuş olup yüksek dikdörtgen prizma şeklinde ve isimlidir¹⁰².

Eyüp şehir merkezinde türbe ve hazirelerin yer aldığı diğer yerler Kiremitçi Süleyman Çelebi ve Zal Mahmud Paşa mahalleleridir. Kiremitçi Süleyman Çelebi

⁹⁸ Demiriz, *Eyüp'de Türbeler*, s. 32.

⁹⁹ I. İbrahim'in musahibelerinden olup önce Şehsuvar Usta ile sonra Kara Mustafa Paşa ile evlendirilmişti. Hezarpare Ahmed Paşa'nın sadareti döneminde rüşvet aldığı gerekçesiyle Habeşistan sınırındaki İbrim'e sürülmüş ve orada ölmüştür. Kendisi için yaptırmış olduğu türbe, 1648'de eski Mısır Valisi Abdurrahman Paşa ve Baş Hazinekar Hasan Ağa tarafından satın almıştı. Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 224. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Eyüp'te Şekerpare Kadın Türbesi", *Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005, s. 110-121.

¹⁰⁰ Zikredilen mezarlık alanına defnedilenler için bkz. Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 266-276.

¹⁰¹ Abdülkadir Özcan, "Eyüp Sırtlarında Tarihi Bir Mekân: İdris Köşkü Tepesi ve Sessiz Sakinleri", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan: 75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı*, ed. Emine Uymaz, vd., İstanbul 2013, s. 379-81.

¹⁰² Necdet İşli, "Eyüp Mezarlığı", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 7; Cellâtlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Baş, *Osmanlı'da Cellatlar ve Cellat Ocağı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2018.

Mahallesi merkezinde yer alan Kızıl Mescid'in mihrabı yönünde camiinin banisi Kiremitçi Süleyman Çelebi'nin kabri bulunmaktadır. Mescidin karşısında, sağ tarafta, bugün Kızıldağırmen sokağı ile Feshane Caddesi'nin birleştiği cadde üzerinde kadın şairlerden biri olduğu söylenen Şeyh Yahya Efendi'nin torunu Hubbî Aşşe'nin türbesi ve yanında Hubbî Hatun'un damadı Mehmed Vüsûlî Efendi Türbesi vardır¹⁰³. Ayrıca Cafer Paşa Türbesi de bu civardadır.

Kızıl Mescid'in solunda, bugün Zal Paşa denilen cadde üzerinde Nakkaş Hasan Paşa Türbesi bulunur. Türbe içinde altı ahşap sanduka ve altı mermer lahitten 1714 tarihli olanı Mostarlı Mustafa Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'e aittir. Civarın en önemli yapılarından biri olan Zal Mahmud Paşa Camii avlusunda ise Zal Mahmud Paşa ve zevcesi Şah Sultan türbeleri yer alır. Türbe, 1577 yılında Mimar Sinan tarafından sekiz cepheli ve tek kubbeli tarzda yaptırılmıştır. Zal Mahmud Paşa Külliyesi'nin bahçesindeki hazireye XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde defnedilen kişiler şunlardır: Saliha Hanım, Çelebi Kethüdazâde Müderris Ali Efendi, Molla Hamza, Mustafa Çelebi ve Ali Efendi¹⁰⁴.

Zal Mahmud Paşa Camii avlu kapısının karşısında Silâhi/Selâhi Mehmed Bey Türbesi vardır. Türbe haziresindeki şahidelerden Ebû Bekir Paşazâde'ninki 1711 tarihli¹⁰⁵. Şah Sultan Türbesi arkasında, bugün Defterdar Caddesi üzerinde Dukakinzâde Ahmed Paşa haziresi bulunur. Hazirede, 1715'te vefat eden Hacı Ruşen Mehmed Beyzâde ile hemşiresi Rukiye Hanım ve II. Bâyezid'in torunlarından Neslişah Hanım Sultan'ın kocası İskender Bey'in kabirleri vardır¹⁰⁶. Son olarak bu civarda bahsedilmesi gereken türbelerden biri Molla Lütfi'ye, diğeri ise Çömlekçiler Çarşısı'nda Defterdar Camii'nin kıblesi tarafında yer alan Defterdar Nazlı Mahmud Efendi'ye aittir.

Nişancı Paşa Mahallesi'nde yer alan Nişancı Paşa Camii'nin de bir haziresi vardır. Bu hazirede caminin banisi Koca Nişancı Celalzâde Mustafa Paşa'nın kabri

¹⁰³ Bkz. Mustafa Uzun, "Hubbî Hatun", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 265-266; Necdet Öztürk, "Vüsûlî Çelebi", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 145.

¹⁰⁴ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 241-243.

¹⁰⁵ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 208.

¹⁰⁶ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 148.

bulunmaktadır (ö. 1567). Ayrıca haziredeki 1725 senesine ait şahideler Mustafa Paşa hatunu Aişe ve Beğlikçi Süleyman Efendi'ye aittir¹⁰⁷.

Eyüp'te önemli mezarlık alanlarından diğerleri Edirnekapı ve Eğrikapı civarındadır. Edirnekapı Mezarlığı, surların dışından Eyüp ve Rami'ye giden yolun iki tarafında dağılım göstermektedir. Bu mezarlık aşağıda detayları verilen Tokmaktepe Mezarlığı'nın devamıdır. Edirnekapı'dan çıkıldığında sağda Haliç'e bakan kesim mezarlığın nüvesini oluşturur. Bu mevkie defnedilenler arasında Emir Buhârî, Abdullah Kırîmî, Şair Bâki ve Şeyhülislâm İbn Kemal gibi önemli zatlar vardı. Ancak bugün mezarlığın bir kısmı mevcut değildir. Edirnekapı Mezarlığı'na fetihten itibaren definler yapılmıştır. Bu mezarlık alanında II. Bâyezid, Kanûnî Sultan Süleyman ve III. Ahmed dönemine ait şeyhülislâm, vezir, paşa, kadı, müderris gibi toplumun her kesiminden birçok kişinin mezar ve türbesi yer alır¹⁰⁸.

İstanbul'da ilk Müslüman mezarlıkları Eğrikapı sahasında teşekkül etmişti. İsmi, Buhara ya da Şam'dan geldiği söylenen ve "Yavedûd Sultan" lakabıyla tanınan Şeyh Abdülvedûd Efendi'nin halifesi Tokmak Dede'den alan Tokmaktepe Mezarlığı bu civardadır ve mezarlık alanı Eğrikapı'dan Haliç'e kadar uzanmaktaydı. Mezarlık, Şeyh Abdülvedûd Efendi'nin defnedilmesinden sonra teşekkül etmiştir. İstanbul'un fethinde şehit düşenlerin bazıları da buraya defnedilmişti¹⁰⁹. Halkın da defnedildiği bir kabristandı burası¹¹⁰. İnciciyan da kasabanın dışındaki tepenin yamacında halka ait bir mezarlığın olduğunu söyler¹¹¹.

Eğrikapı ve Ayvansaray mevkiinde fetihten önce de definler yapıldığı bilinmektedir. Bu mevkide, Emeviler ve Abbasiler döneminde İstanbul'a yapılan akınlar esnasında şehit düşen ashaptan bazılarının türbeleri bulunmaktadır¹¹². Bu sahabe türbelerinden üçü Eyüp tarafında yer alır: Ayvansaray'dan Eğrikapı'ya doğru

¹⁰⁷ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 74.

¹⁰⁸ Necdet İşli, "Edirnekapı Mezarlığı", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 449; Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 251-264.

¹⁰⁹ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 296.

¹¹⁰ Süheyl Ünver, "İstanbul'un En Eski Mezarlığı Hakkında Tokmak Tepe", *Arkitekt*, C. 20, S. 5-6, İstanbul 1950, s. 112.

¹¹¹ İnciciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 77.

¹¹² Hâfiz Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin-Vâhid Çabuk, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985, s. 232-233.

gidildiğinde yolun solunda Kâ'b b. Malik'in türbesi¹¹³; Eğrikapı'nın tam dışında, açık bir türbe olan Abdüssâdık Amir b. Sâme Türbesi¹¹⁴; Eğrikapı dışında ve kapıya bitişik bir vaziyette Hz. Hafır Türbesi¹¹⁵. Bunların dışında Eyüp'te üç adet daha sahabe türbesi vardır. Bu sahabelerden Ebâ Eyyüb Ensârî'nin sakası halk arasında Edhem Baba olarak da bilinen Edhem'in makamı, Cezerî Kasımpaşa Mahallesi'nde Baba Haydar'dan Otakçılar'a doğru giden yol üzerinde bulunmaktadır¹¹⁶. Ensârdan Hz. Ebû'd-Derda'nın (Ebû'd-Dürda) makamı, Zal Mahmud Paşa Camii ile Cezerî Kasım Paşa Camii arasında yer alırken¹¹⁷ sahabeden olduğu düşünülen Hz. Cabir b. Muhammed el-Ensârî'nin Türbesi de Dökmeciler Mahallesi'nde bulunmaktadır¹¹⁸.

Eyüp kazasında gayrimüslimlere ait mezarlıklar da vardı ve bunların genelde kapılara yakın mevkilerde konumlandığı belirtilmişti. Tekrar vurgulamak gerekirse Silivrikapı civarındaki Balıklı'da Rum ve Ermeni Mezarlığı vardı¹¹⁹. Bu mezarlıkların yakınındaki bir mezarlık ise Süryanilere aitti. Edirnekapı ile Eğrikapı arasında hemen surların yanında yine bir Rum Mezarlığı yer almaktaydı¹²⁰. Öte taraftan tetkik ettiğimiz dönemde Otakçılar'da bir Yahudi mezarlığının olduğu tespit edilmiştir¹²¹.

Son olarak şunu belirtmek gerekir ki, yerleşim birimleri içerisinde mahalle ahalisinin defnedildiği ufak çaplı mezarlık alanları da bulunmaktaydı. Örneğin Zeynep Hatun Mahallesi'nde bir Müslüman mezarlığı olduğu kayıtlıdır¹²².

¹¹³ A. Süheyl Ünver, *İstanbul'da Sahâbe Kabirleri*, İstanbul Fethi Derneği Yay., İstanbul 1953, s. 45.

¹¹⁴ Akakuş, *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler*, s. 59.

¹¹⁵ Ünver, *İstanbul'da Sahâbe Kabirleri*, s. 39.

¹¹⁶ Ünver, *İstanbul'da Sahâbe Kabirleri*, s. 29.

¹¹⁷ Akakuş, *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler*, s. 60; Hayatı hakkında malumat için bkz. Raşit Küçük, "İstanbul'da Medfun Olduğu Söylenilen Sahâbilerden Ebu'd-Derdâ", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VI*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 6, İstanbul 2009, s. 24-27.

¹¹⁸ Şevket Gürel, *Eyyüb Sultan: İstanbul'da Sahabe Kabirleri, İslam'da Kabir Ziyaretleri, Mukaddes Emanetler*, Yaylacılık Matbaası, İstanbul 1985, s. 90; Necdet İşli, *İstanbul'da Sahabe Kabir ve Makamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1988, s. 31.

¹¹⁹ Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 23-25.

¹²⁰ Laqueur, *Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, s. 8.

¹²¹ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 29.

¹²² HRŞS, nr. 130, s. 31, 5 Ramazan 1124.

3. Mesire Yerleri

Genelde dinlenme ve eğlenme amaçlı kullanılan mesire veya teferrüçgah alanları sur içinde bulunmakla beraber özellikle sur dışında daha geniş bir sahayı kapsıyordu. Örneğin Silivrikapı'nın dışında Süleyman Sahrası, Yenikapı Mevlevîhane Tekkesi Mesiresi, Bayram Paşa Bağı, Kasım Ağa Bağı, Topçular Meydanı¹²³ ve Çekmece gölleri mesireleri¹²⁴ İstanbul halkının dinlenmek ve gezmek için tercih ettiği yeşil alanlardandı.

Eyüp'te Eyüp Sultan, Ağa Sekisi, Ceres, Kalamış, Deniz Hamamı, Can Kuyusu, İdris Köşkü, Kırkserviler, Ağakârlığı ve Bülbülderesi¹²⁵ mesirelerinin olduğundan da bahsedilir. Evliya Çelebi, söz konusu mesirelerin tabii güzelliklerinden dolayı gezinti mekânları olduğunu anlatırken, bazı mesirelerin ise özel amaçlarla ziyaret edildiğini vurgular. Örneğin Eyüp'ün Haliç'e hâkim sırtlarında yer alan Cansuyu ve İdris Köşkü mesireleri, doğal güzelliklerinin yanı sıra dinsel bir kimliğe sahip olan mesirelerdi¹²⁶. Gümüşsuyu Mesiresi de bu civardaydı ve mesire yerinde bir çeşme ve namazgâh bulunuyordu. Namazgâhın önünden Gümüşsuyu Deresi'nin aktığı söylenir¹²⁷.

Bazı mesireler de sportif faaliyetlerin düzenlendiği açık alanlardı. Örneğin, Kâğıthane yolu üzerinde bir at meydanı olan Ceres Mesiresi'nde her Cuma süvari askerler silahşörlük için toplanırdı¹²⁸.

Eyüp şehrinin en önemli mesire alanları Kâğıthane Köyü ve deresi çevresinde toplanmıştı. XVI. asır tezkirecilerden Lâtîfî, Evsâf-ı İstanbul adlı eserinde Kâğıthane'nin İstanbul'un mesire alanlarından biri olduğunu söyler. Kâğıthane'den övgüyle bahseden Lâtîfî, buradaki bahçeleri cennet bahçelerine benzetir¹²⁹.

¹²³ M. Zeki Pakalın, "On Birinci ve On İkinci Asırlarda İstanbul'da Bahçeler ve Mesireler", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, C. 2, S. 30, 1335 (1917), s. 77-78.

¹²⁴ Altınay, *Eski İstanbul*, s. 25.

¹²⁵ "...mahalle-i mezbûrede (Zeynep Hatun) vâki' bir tarafı imam vakfı olan menzil ve bir tarafı Hayyât (terzi) Ali mülkü ve bir tarafı Bülbül Deresi..." *HRŞS*, nr. 122, s. 38, 20 Şevval 1116.

¹²⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 169-170.

¹²⁷ Mahmut Mesut Koman, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi ve Çevresi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul 1986, s. 15.

¹²⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, 169-170.

¹²⁹ Lâtîfî, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner (Pekin), Baha Matbaası, İstanbul 1977, s. 59-61.

Kâğıthane civarındaki mesireler farklı özellikleriyle ön plana çıkmış gezinti yerleriydi. Örneğin Lâlezar Mesiresi, Kâğıthane lalesi ismiyle meşhur olan rengârenk lalelerin yetiştiği bir alandı¹³⁰. Etrafı büyük çınarlarla çevrili olan İmrahor Kasrı Mesiresi, civarındaki çayırlarla ve nehir kenarındaki ahşap köşküyü dikkatleri üzerine çekmişti¹³¹. Öte yandan Cendrecizâde tarafından kurulan Cendereci Köyü Mesiresi ve Çaybaşı Mesiresi de diğer mesireler gibi büyük çınarların olduğu, çimenlik, suyu ve havası güzel olan açık mekânlardı¹³². Ayrıca su kemerlerinin çevresindeki araziler de doğal güzelliklerinden dolayı mesire olarak ziyaret edilen yerler arasındaydı.

Osmanlı dönemi İstanbul’unda sayılı mesire yerlerinden biri olan Kâğıthane, en parlak dönemini III. Ahmed zamanında geçirmiş ve bu dönemde kapsamlı bir şekilde tanzim edilmiştir. 1720’de III. Ahmed’in emriyle Alibeyköy’de üç mermer havuz inşa edilmiş ve çevresi ağaçlandırılmıştı. Tanzim edilen bahçeye Hüsrev-âbâd ismi verilmişti¹³³. 1722 yılına gelindiğinde Sadrazam İbrahim Paşa, Kâğıthane Deresi’nin ıslahı işine girişmiş ve öncelikle derenin eski mecrasını değiştirmiş ve Humbarahane’den sekiz yüz zira mesafeye kadar iki tarafı mermer rıhtımlarla süslü bir mecra kazdırmıştı. Sonra nehrin kenarına otuz sütun dikilmiş, bu sütunların üzerine bir Kasr-ı Hümayun inşa edilmişti. Kasrın önüne büyük bir havuz yapılmıştı¹³⁴. Aynı yıl içerisinde kasır çevresinin yeşillendirilmesi için büyük bir gayret gösterilmiştir. Nitekim Sadabad civarına dikilmek üzere İznikmid ve Şile civarları ile Terkos ve sair ormanlardan karaağaç, ıhlamur, kestane, çınar ve diğbudak ağaçları gönderilmesi istenmiştir¹³⁵. Kasrın yapımı tamamlandıktan sonra padişah 10 Ağustos 1722’de Kâğıthane’de karşılanmıştı. Nevşehirli İbrahim Paşa,

¹³⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, 206.

¹³¹ Altınay, *Eski İstanbul*, s. 24.

¹³² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 208.

¹³³ *Târih-i Râşid ve Zeyli, Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Efendi*, C. II, haz. Abdülkadir Özcan, vd., Klasik Yay., İstanbul 2013, s. 1227; Münir Aktepe, “Kâğıthane”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 167.

¹³⁴ Ahmet Refik Altınay, *Lale Devri*, Hilmi Kitapevi, İstanbul 1932, s. 37-39.

¹³⁵ BOA, C.SM, nr. 135/6775, 179/8953 (29 Zilhicce 1134/ 24 Safer 1136); *İE.DH*, nr. 35/3062, 27 Safer 1135.

kasır için kaleme aldığı beyitte “*Kasr-ı Sadâbâd-ı Sultan Ahmed*” ismini kullanmış ve bu isim zamanla kabul görmüştür¹³⁶.

Kâğıthane'nin şenlendirilmesi için devlet adamlarının Sadabad'da bina yapmalarına ruhsat verilmiş ve Çelebizâde Âsım Efendi'nin belirttiğine göre, Kâğıthane'den Haliç'in bitimindeki Karaağaç'a kadar olan alanda 170 kadar köşk ve kasır inşa edilmişti¹³⁷. 1723 senesinde Sadabad civarında inşa edilen bazı kasırlar ile bir çiftlik ve 7 dükkân için toplam 130.893 kuruş masraf yapılmıştı¹³⁸.

Kâğıthane, yapılan düzenlemeler ile İstanbul'un seçkin mesirelerinden biri haline gelmişti. İstanbul halkı sadece doğal güzelliklerinden dolayı bu mesire yerini ziyaret etmezdi. Eğlenmek ve hoşça vakit geçirmek, gündelik rutinlerinden bir nebze dahi olsa uzaklaşmak isteyenler Kâğıthane'nin yolunu tutardı. Bilhassa ilkbaharın gelişiyle birlikte Kâğıthane civarı şenlenirdi. Burada çeşitli gösteri ve eğlenceler organize edilirdi. Örneğin halkı eğlendirmek için Cambazlar, hokkabazlar hünerlerini sergilerlerdi¹³⁹. Diğer taraftan bu mesire, resmî ziyafet ve toplantıların da düzenlendiği bir mekân halini almıştı¹⁴⁰.

4. Ortak Yaşam Alanları

a. Mahalleler

İstanbul fethinden sonra mahallelerin oluşum süreci, Fatih Sultan Mehmed'in fetihle hizmeti olan şahıslara araziler hibe etmesiyle başlamıştır. Askerî, idarî veya dinî sınıfa mensup olan bu kişiler, kendilerine temlik edilen arazilerde isimleriyle anılacak cami, mescit, tekke, hamam gibi fonksiyonel yapılar inşa etmişler ve yapıların idamesi için vakıflar kurmuşlardı¹⁴¹. Böylece yerleşime açılan arazilere göç eden veya göç ettirilen topluluklar, bu tür kamusal yapıların çevresinde ilk olarak

¹³⁶ Ayvasarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, s. 31; Semavi Eyice, Ayşenur Erdoğan, *Bir Zamanlar Kağıthane*, ed. Sahure Ergüzel, Kağıthane Belediyesi, İstanbul 2018, s. 133.

¹³⁷ *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C. III, s. 1321.

¹³⁸ BOA, *HAT*, nr. 1447/23, 29 Safer 1136.

¹³⁹ Eliaçık, “Tüm Yönleriyle İstanbul”, s. 263-264.

¹⁴⁰ Altınay, *Lale Devri*, s. 55-56.

¹⁴¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1958, s. 3-5.

konaklamış ve bu suretle metruk alanlar şenlendirilerek peyderpey “mahalle” denilen yerleşim birimleri teşekkül etmiştir. Bu bağlamda Eyüp şehrini ele aldığımızda, fethin akabinde Eyüp Külliyesi’nin teşekkülüyle ilk yerleşme bu sahada başlamış ve Haliç kıyısına kadar uzanan Cami-i Kebir adıyla anılan mahalle meydana gelmiştir. E. H. Ayverdi’nin tespitine göre, Fatih dönemi sonlarına doğru kara surları dışında mahalle sayısı sekize kadar yükselmişti¹⁴².

Eyüp’ün ilk dönem mahallelerinin yerleşim planı incelendiğinde, kara surlarının bitiminde Ayvansaray ile Defterdar arasındaki mevkide Abdü’l-Vedûd/Yavedûd Mahallesi vardı¹⁴³. Mahallenin merkezinde, Yavedûd Mescidi ve Tekkesi yer almaktaydı. Bu yapılar, Şeyh Abdülvedûd Efendi adına XV. yüzyılda yaptırılmıştı. İnşa edildiği süreçte mescit ve tekke iskân sahasının dışındaydı. Civarda başlayan yapılaşma faaliyetleriyle birlikte bölge meskûn hale gelmiş ve mescit-tekke çevresinde bir mahalle meydana gelmiştir¹⁴⁴.

Yavedûd Mahallesi’nin batısında “Otağçılar” denilen saha içinde birbirine bağlantılı bir şekilde Fethi Çelebi Camii Mahallesi¹⁴⁵, Mehmed Bey Mahallesi¹⁴⁶, Otağcıbaşı (Çayırbaşı) Mahallesi yer alıyordu¹⁴⁷. Fethi Çelebi ile Otağcıbaşı mahalleleri, 1662 tarihli mahkeme kaydında “*Otağcıbaşı nâm-ı diğer Fethi Çelebi mahallesi*” ifadesiyle aynı mahalle olarak işaret edilmiştir¹⁴⁸. 11 Eylül 1724 tarihli mahkeme kaydında ise “*Fethi Çelebi Mahallesi civârında vâki ‘ Otağcıbaşı Mirzâ Ağa Mahallesi*”¹⁴⁹ ifadesi geçmektedir. Bu durum söz konusu mevkide konut ve

¹⁴² Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 53-54.

¹⁴³ “*Medine-i hazret-i Ebâ Eyyüb el-Ensârî radiye anhü Rabbü’l-Bârî mahallâtından Ayvansaray Kapısı kurbunda Yâvedûd Mahallesi...*”, *HRŞS*, 120, s. 38, 10 Receb 1117.

¹⁴⁴ Fahrnisa Ensari Kara, “Fetih ile Birlikte Kurulan Bir Semt Eyüp ve Fetihden Günümüze Ulaşan Mahalleler”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 7, İstanbul 2003, s. 350-351.

¹⁴⁵ “*Otağçılar kurbunda Fethi Çelebi Mahallesi...*” *HRŞS*, nr. 124, s. 32, 9 Cemaziyelevvel 1118.

¹⁴⁶ “*Otağçılar’da Mehmed Bey Mahallesi’nde...*” *HRŞS*, nr. 122, s. 59, 17 Muharrem 1117; “*...Otağçılar kurbunda Mehmed Bey Mahallesi...*” *HRŞS*, nr. 136, s. 135, 17 Cemaziyelevvel 1128.

¹⁴⁷ Selçuk Seçkin, “Fatih Dönemi Mescit Merkezli Eyüp Mahalleleri”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 7, İstanbul 2003, s. 425.

¹⁴⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 74 numaralı sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*, haz. Hüseyin Kılıç, vd., İSAM 2011. s. 200.

¹⁴⁹ *HRŞS*, nr. 146, s. 22, 22 Zilhicce 1136.

nüfus artışına bağlı olarak mevcut yerleşim biriminin bölündüğünü ve böylece yeni bir mahallenin teşekkül ettiğini gösterir¹⁵⁰.

Otakçılar denilen mevki, Rumeli'ye sefere gidecek ordunun harekât noktası olduğu ve bütün çadırcılar bu mevkide çadırlarını kurduğu için "Otakçılar" adıyla anılmaktaydı¹⁵¹. Evliya Çelebi, bu mahalde iki bini aşkın köşk ve ev bulunduğunu; ayrıca "Otak Meydanı" adıyla anılan bir mesire yeri olduğunu söyler. Çelebi, mahalledeki ibadet yerleri hakkında da bilgi verir ve burada 4 cami, 17 mescit ve 6 tekkenin yer aldığını söyler¹⁵². Zikredilen üç mahallenin bulunduğu Otakçılar mevki, mahkeme kayıtlarında karye¹⁵³ veya semt¹⁵⁴ olarak da tanımlanır.

Eyüp'ün ilk dönem mahalleleri içerisinde Çavuş Kasım Mahallesi ve Evlice Baba Mahallesi de bahsedilmektedir. Bu mahalleler, Cami-i Kebir Mahallesi'nin batısında yer alıyordu. Çavuş Kasım Mahallesi, fetihten hizmeti olan Kasım Ağa'nın yaptırdığı mescit etrafında teşekkül etmişti. Mescidin bulunduğu mahal "Eski-Yeni Hamam" olarak da adlandırılmaktaydı¹⁵⁵. Evlice Mahallesi ise ismini Fatih Sultan Mehmed'in hat hocası olarak bilinen Veliyüddin Efendi'den almaktadır. Veliyüddin Efendi, Bülbül Deresi denilen mevkide bir mescit ve tekke inşa edip birçok ahşap ev yaptırmıştı. Veliyüddin Efendi'nin "Evlice Baba" lakabının da birçok ev sahibi olmasından dolayı sahip anlamındaki "Uli/Ulice"den türediği ileri sürülür¹⁵⁶. Ayverdi, "Evlice" ismini "Ülice/Ödlice" şeklinde kaydeder¹⁵⁷. Hadikatü'l-Cevâmi'de Evlice Mescidi'nin çevresinde bir mahallenin teşekkül etmediği belirtilir¹⁵⁸, taradığımız mahkeme kayıtlarında "Evlice Baba" ismini taşıyan bir mahalle olduğu görülür¹⁵⁹.

¹⁵⁰ Musa Çadırcı, "Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, ed. Yıldız Sey, TVY Yay., İstanbul, s. 257.

¹⁵¹ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 76.

¹⁵² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 166-167.

¹⁵³ "Medine-i Hazret-i Ebâ Eyyüb el-Ensârî tevâbi'inden Eğrikapı hâricinde Otakçılar nam karyede Fethullah Çelebi Mahallesi'nde..." *HRŞS*, nr. 116, s. 116, 9 Safer 1114.

¹⁵⁴ "Otakçılar semtinde Mehmed Bey Mahallesi'nde..." *HRŞS*, nr. 125, s. 107, 17 Zilhicce 1120.

¹⁵⁵ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 349.

¹⁵⁶ A. Hami Hatman, "Fatih'in Meşk Hocası Evlice Baba", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VIII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 8, İstanbul 2004, s. 307, 309.

¹⁵⁷ Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 54.

¹⁵⁸ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 352.

¹⁵⁹ *HRŞS*, nr. 116, s. 40; nr. 122, s. 25 (7 Şaban 1111/20 Receb 1116).

Eyüp'ün ilk dönem mahallelerinden olan Sofular Mahallesi ise, Eyüp Camii'nin güney yönünde bulunuyordu. Mahalle, aynı ismi taşıyan mescit etrafında gelişme göstermişti. Mescidin banisi Ali Çavuş'dur. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde bu yerleşim birimi aynı isimle devam etmiştir.

XVI. ve XVII. yüzyıllara gelindiğinde Eyüp'te haliç boyunca inşa edilen yapılar etrafında yeni mahalleler meydana gelmiş ve Eyüp'ün kıyı yerleşimi Bahariye'ye kadar genişleme ve gelişme göstermiştir. Eyüp kıyı şeridinde doğudan batıya doğru sırasıyla Defterdar Mahmud Efendi, Cezerî Kasım Paşa ve Zal Mahmud Paşa, Kiremitçi Süleyman Çelebi ve Şah Sultan mahalleleri teşekkül etmiştir. Evliya Çelebi, Zal Mahmud Paşa ve Defterdar Nazlı Mahmud Efendi ve Cezerî Kasım Paşa camilerinin bulunduğu alanı “Çömlekçiler Mahallesi” olarak tanımlar ve Çömlekçiler Mahallesi'ni 4000 haneli bağ ve bahçeli köşk ve yalıları ile dükkân, mescit, tekke ve iskeleleri olan bayındır ve mamur bir yer olarak tanıtır¹⁶⁰. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde “Çömlekçiler Mahallesi” adına tesadüf edilmiştir¹⁶¹; ancak bu tanımlama muhtemelen yalnızca çömlekçilerin konumlandığı mevkiî işaret ediyordu¹⁶². Çelebi, bu mahalleler dışında Nişancı Paşa Mahallesi hakkında da malumat vermektedir. Mahalle, 1543'te Koca Nişancı Celâlzade Mustafa Paşa tarafından yaptırılan caminin¹⁶³ etrafında kurulmuştur. Çelebi, buranın surların batısında, yüksek bir tepe üzerinde konumlandığını ve bağlı-bahçeli 3000 adet konağı içine alan büyük bir mahalle olduğunu söyler¹⁶⁴.

3, 19 ve 82 numaralı Eyüp kadı sicilleri incelendiğinde XVI. ve XVII. yüzyılda var olan mahallelerin bir sonraki yüzyıla intikal ettiği, mahalle sayısında önemli bir artış olmadığı ve mahalle isimlerinin de değişmediği görülür¹⁶⁵. Dolayısıyla XVIII. yüzyılda Eyüp şehrinin yerleşme dokusunda dikkate değer bir

¹⁶⁰ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 167.

¹⁶¹ HRŞS, 116, s. 57, 2 Receb 1111.

¹⁶² *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077/M. 1666-1667)*, haz. Rıfat Günalan, İSAM, İstanbul 2011, s. 719.

¹⁶³ Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C. I, TTK, Ankara 2015, s. 111.

¹⁶⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 167.

¹⁶⁵ Bkz. *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 218; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030/ M. 1619 - 1620)*, haz. Yılmaz Karaca – Rasim Erol, İSAM, İstanbul 2011, s. 464; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 82 Numaralı Sicil (H. 1081/ M. 1670-1671)*, haz. Talip Mert-Rıfat Günalan, İSAM, İstanbul 2011, s. 192.

genişleme olmamıştır. Mahkeme defterleri üzerinde yapılan taramalar neticesinde XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp'te 42 mahalle olduğu tespit edildi. Tablo 2'de görüldüğü üzere bu mahallelerin çoğunluğu şahıs isimlerinden oluşmakta ve bazıları da çift isimle adlandırılmaktadır.

Tablo 2: Şer'iyeye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eyüp Mahalleleri

1	Yavedüd Mahallesi	22	Zühre/Zehra Hatun Mahallesi
2	Cami-i Kebir Mahallesi	23	Nişancı Mustafa Paşa Mahallesi
3	Fethi Çelebi Mahallesi	24	Ahmed Dede Mahallesi
4	Çavuş Kasım Mahallesi	25	Düğmecibaşı/Dökmecibaşı Mahallesi
5	Mehmed Bey Mahallesi	26	Süleyman Subaşı Mahallesi
6	Otakçibaşı Mahallesi	27	Zeynep Hatun Mahallesi
7	Sofular Mahallesi	28	Topçular Mahallesi
8	Evlice Baba Mahallesi	29	Salih Çelebi Mahallesi
9	Emânî Çelebi Mahallesi	30	Merkez Efendi Mahallesi
10	İlyaszâde Mahallesi	31	Cezerî/Koca Kasım Paşa Mahallesi
11	El-Hâc (Hacı) Hüsrev/Yeni Mahalle	32	Emir Buhârî Mahallesi
12	Aşçıbaşı Mahallesi	33	Ali Paşa-yı Atık Mahallesi
13	Takyecibaşı/Arakiyeci Mahallesi ¹⁶⁶	34	Ali Paşa-yı Cedîd Mahallesi
14	Takyecibaşı Mahallesi	35	Bıçakçı Ferhad Mahallesi
15	Kiremitçi (el-Hâc) Süleyman Çelebi /Kiremitçibaşı/ Kızıl Mescit Mahallesi	36	Nazperver/Nazperü Mahallesi
16	Şah Sultan Mahallesi	37	İslam Bey Mahallesi
17	Davud Ağa Mahallesi	38	Defterdar Kara Süleyman Çelebi Mahallesi

¹⁶⁶ Mahalle ismini, Takkeci Mescidi'nin banisi Arakiyeci Cafer Çelebi'den almıştır. Hadîka'da Takyeci Mescidi'nin Otakçılar civarında olduğu yazılıdır. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, s. 366.

18	Cebecibaşı Mahallesi	39	Bey Mescidi Mahallesi ¹⁶⁷ / Silâhi/Selâhi Mehmed Bey
19	Baba Haydar Nakşibendî Mahallesi	40	Zal Mahmud Paşa Mahallesi
20	Serv/ Servi[ler]/ Selv/ Selvi[ler] Mahallesi	41	Musa Çavuş Mahallesi
21	Defterdar Mahmud Efendi Mahallesi	42	Hacı Mahmud

Tablo 2’de yer alan mahallelerden 10’u kara sur kapıları haricinde teşekkül etmiş olup bu yerleşim birimlerinin nüvesini dinî yapılar oluşturmaktaydı. Mahallelerin sur kapılarına göre dağılımını tekrar vurgulamak gerekirse: Yenikapı haricinde Emânî Çelebi¹⁶⁸, Salih Çelebi, Hacı Mahmud ve Merkez Efendi mahalleleri; Topkapı haricinde İlyaszâde Mahallesi¹⁶⁹ ve Takyecibaşı Mahallesi¹⁷⁰; Edirnekapı haricinde Emir Buhârî Mahallesi; Eğrikapı haricinde Hacı Hüsrev ve Cebecibaşı mahalleleri; Eyüp Kapısı haricinde Yavedûd Mahallesi.

Eğrikapı haricinde konumlanan Cebeci Mahallesi, 1586’dan sonra Abdi Çelebi Mahallesi’nin¹⁷¹ genişlemesi sonucunda teşekkül etmişti. Otuz haneden müteşekkil Abdi Çelebi Mahallesi halkı, meskûn oldukları mahallenin ıssız olmasından dolayı korku duyduklarını dile getirmişler ve bu sebepten mahalle etrafında Sultan Bâyezid evkafından olan arsanın “evlek evlek” dağıtılmasını talep etmişlerdi. Bunun üzerine bölgenin yerleşime açılması ve evler inşa edilmek

¹⁶⁷ “...mahallâtından Zal Mahmud Paşa kurbunda Bey Mescidi Mahallesi...” HRŞS, nr. 139, s. 7, 12 Muharrem 1130.

¹⁶⁸ Hadîka’da, bölgede meydana gelen bir yangında Emânî Mescidi ve mahallesinin yandığı, akabinde arazinin tarıma tahsis edildiğini yazar. Ayvansarâyî, *Hadîkatü’l-Cevâmi’*, s. 312.

¹⁶⁹ Mahalle, İlyas Efendi Mescidi etrafında kurulmuştur. Mescidin banisi Dimetokalı İlyas Şücâ’eddîn b. İlyas’dır. Kendisi Edirne’de Sahn Medresesi müderrisidir. Ayvansarâyî, *Hadîkatü’l-Cevâmi’*, s. 312.

¹⁷⁰ Mahallenin merkezinde yer alan Takkeci Camii, Topkapı haricinde Davut Paşa yolu üzerinde yer alır. Caminin 1591/1592’de (H. 1000) inşa edildiği söylenmektedir. Küçük ve kâgir olan bu yapı, Arakiyeci İbrahim Efendi tarafından yaptırılmıştı. İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, s. 132-133.

¹⁷¹ Mahalle adını Abdi Çelebi Mescidi’nden almıştı.

suretiyle ihya edilmesi kararı alınmıştı¹⁷². Kararın ardından Sultan Bâyezid evkafından olup Cebecibaşı Ahmed Ağa vakfı tasarrufunda bulunan söz konusu arazinin belirli kısımlarını on altı kişi altmış yıllığına kiralamıştı. Ayrıca Cebecibaşı Ahmed Ağa b. Abdülmennân, aynı arazide bahsi geçen vakfa ait mezra ile yel değirmeninin tasarruf hakkını devralmış ve yine bu mahallede bir ev satın almıştı¹⁷³. Bu yöntemle, تنها olan arazi meskûn hale getirilmiş ve Cebecibaşı Mahallesi teşekkül etmiştir. Aynı şekilde Hadîkatü'l-Cevâmi'de bu bilgi teyit edilmekte ve Eğrikapı haricindeki bu alanda Kırkçeşme Suları'nın su dağıtım deposu bulunduğu için buraya Savak Mahallesi denildiği de not edilmektedir¹⁷⁴.

b. Konutlar ve Konut Tipleri

Mahallelerdeki konutların özelliklerini saptayabilmek için tesadüfi olarak seçilen 80 adet alım ve satım sözleşmesi analiz edilmiştir. Satış sözleşmeleri, ihtiva ettiği bilgiler açısından kısaca değerlendirilirse; sözleşmelerde öncelikle satıcı ve alıcının kimliği belirtilir, ardından satılan mülkün konumu¹⁷⁵, fiziksel özellikleri tarif edilir ve fiyatı yazılırdı. Diğer taraftan satışa konu olan evin etrafındaki konut veya mülk sahiplerinin kimler olduğu da kaydedilirdi.

Eyüp mahallelerinde yer alan konutlar için “*menzil*” tabiri kullanılmış olup satış akitlerinde “*mülk menzil*” ifadesine sıkça rastlanılmaktadır. Bu terim, bir kişinin mülkü olan ev anlamına gelmektedir¹⁷⁶. 9 Şaban 1111 ile 14 Şaban 1137 tarihleri arasında satışı yapılan 80 evden 15'i (% 18,7) tek katlı (tahtânî) olup¹⁷⁷ 65'i (% 80)

¹⁷² *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 209.

¹⁷³ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 200-204, 210-216.

¹⁷⁴ Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 317.

¹⁷⁵ Örneğin bazı evlerin yanında bir derenin bulunduğu ve bazılarının yanında ise bostan, bağ ve mezarlık gibi alanların olduğu tespit edilmiştir. *HRŞS*, nr. 118, s. 25; nr. 122, s. 13, 38; nr. 130, s. 31(16 Muharrem 1113/ 20 Şevval, 28 Cemaziyevvel 1116/ 5 Ramazan 1124).

¹⁷⁶ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 83.

¹⁷⁷ *HRŞS*, nr. 116, s. 70; nr. 122, s. 25, 43, 50, 51; nr. 123, s. 40; nr. 124, s. 28, 48; nr. 125, s. 2; nr. 127, s. 13, 34; nr. 129, s. 50; nr. 135, s. 55; nr. 136, s. 51; nr. 141, s. 15.

birden fazla kattan (fevkânî) oluşmaktaydı¹⁷⁸. Çok katlı evlerden 61’i iki katlı ve 4’ü üç katlı olup bu evlerden 6’sı dâhiliye ve hariciye olmak üzere iki bölmeliydi.

Tek katlı evlerin oda sayısı 1 ilâ 3 arasında değişmekteydi. Ayrıca tek katlı evlerde kiler, sofa, dehliz, kenif, havlu ve ahır bulunuyordu¹⁷⁹. Sofa, evlerde oda kapılarının açıldığı ve hane halkının toplanıp birlikte oturduğu yer olarak tarif edilmektedir¹⁸⁰. Tek katlı evlerin 7’sinde birer sofa olup 1’inde sofa ve dehliz (hol-koridor) bulunuyordu. Diğer taraftan fevkânî evlerin kiminde iki sofa¹⁸¹ ve kiminde de aynı katın tamamlayıcı unsurları arasında sofa, dehliz birlikte¹⁸² yer alıyordu. Ayrıca 9 Temmuz 1706 tarihli bir satış akdinde, 3 katlı bir evin orta katında (vustâ) kepenkli bir sofanın bulunduğu göze çarpmaktadır¹⁸³.

İlginçtir ki hemen hemen her evde bulunması gereken mutfak, tek katlı yapıların sadece 1’inde¹⁸⁴, çok katlı yapıların ise 20’sinde¹⁸⁵ vardı. Çok katlı yapılardaki mutfaklardan kimi “*tahtânî*”¹⁸⁶ kimi de “*fevkânî*”¹⁸⁷ olarak tanımlanmıştı. Bazı evlerde mutfağın hemen yanında kiler konumlanmıştı¹⁸⁸. 80 evin 7’sinde kiler mevcuttu¹⁸⁹. Bunlardan biri tek katlı bir evin kileri olup “*küçük kilâr*” olarak tanımlanmıştı¹⁹⁰. Mutfak ile kilerin birlikte kaydedildiği ev sayısı ise 5’tir.

Çok katlı evlerin ekseriyetinde oda sayısı 2 ilâ 5 arasındaydı. Satış sözleşmelerinde odaların fonksiyonları hakkında nadiren bilgi verilmiştir. İncelediğimiz kayıtlarda, fevkânî evlerden 1’inde kahve odası¹⁹¹ ve 1’inde mabeyn

¹⁷⁸ HRŞS, nr. 116, s. 40, 58, 59, 108; nr. 118, s. 8, 17, 23, 25; nr. 121, s. 5, 8, 25; nr. 122, s. 1, 2, 10, 12, 13, 18, 21, 26, 38, 40, 42, 51; nr. 123, s. 45; nr. 124, s. 7, 20, 21, 22, 25, 26, 30, 37, 42, 45, 50, 59, 67, 71; nr. 126, s. 13; nr. 127, s. 1, 4, 21, 32; nr. 128, s. 1, 5, 36, 60, 61; nr. 129, s. 79; nr. 130, s. 12, 34, 44; nr. 133, s. 7, 23; nr. 136, s. 4, 24, 29; nr. 139, s. 18, 19; nr. 140, s. 21; nr. 146, s. 72.

¹⁷⁹ HRŞS, nr. 116, s. 70; nr. 122, s. 25, 43, 50, 51; nr. 123, s. 40; nr. 124, s. 28, 48; nr. 125, s. 2; nr. 127, s. 13, 34; nr. 129, s. 50; nr. 135, s. 55; nr. 136, s. 51; nr. 141, s. 15.

¹⁸⁰ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 241-242.

¹⁸¹ HRŞS, nr. 122, s. 21; nr. 124, s. 22; nr. 128, s. 60.

¹⁸² HRŞS, nr. 118, s. 25; nr. 122, s. 10, 51; nr. 124, s. 20; nr. 135, s. 29; nr. 139, s. 18.

¹⁸³ HRŞS, nr. 124, s. 30, 7 Rebiülâhîr 1118.

¹⁸⁴ HRŞS, nr. 141, s. 15.

¹⁸⁵ HRŞS, nr. 118, s. 8; nr. 121, s. 5; nr. 122, s. 18, 21, 51; nr. 124, s. 21, 26, 37; nr. 126, s. 13; nr. 127, s. 1, 4, 21, 32; nr. 128, s. 1, 36, 61; nr. 129, s. 79; nr. 130, s. 34; nr. 133, s. 7; nr. 136, s. 24.

¹⁸⁶ HRŞS, nr. 136, s. 24; nr. 127, s. 1.

¹⁸⁷ HRŞS, nr. 133, s. 7.

¹⁸⁸ HRŞS, nr. 130, s. 34.

¹⁸⁹ HRŞS, nr. 122, s. 21; nr. 124, s. 21, 25; nr. 127, s. 21; nr. 128, s. 1; nr. 130, s. 34.

¹⁹⁰ HRŞS, nr. 123, s. 40, 4 Cemaziyelevvel 1117.

¹⁹¹ HRŞS, nr. 136, s. 24, 5 Rebiülâhîr 1127.

odası vardı. Mabeyn odası, iki bölmeli bir yapının hariciye ve dâhiliye kısımları arasında geçişi sağlayan ara bir odaydı. Bu odanın bitişiğinde fevkânî bir oda ile merdiven ayağına bitişik küçük bir oda daha bulunuyordu¹⁹². Ayrıca bir evin kapısı üzerinde erkek misafirleri ağırlamaya mahsus olan “selamlık” bölümü vardı¹⁹³.

Evlerde tahta-pûş (tahtaboş)¹⁹⁴, sundurma¹⁹⁵, köşk¹⁹⁶ gibi eklentiler de bulunmaktaydı. Öte taraftan iki ve üç katlı evlerde mağsel, gusülhane (yıkama yeri), hamam, abdesthane gibi temizlik amaçlı kullanılan birimlerle de karşılaşmaktadır. Fevkânî evlerin 3’ünde mağsel¹⁹⁷, 1’inde hem mağsel hem abdesthane¹⁹⁸, 3’ünde gusülhane¹⁹⁹; ayrıca 4 evde de hamam vardı. Hamamlar evlerin alt katında yer alırken, diğer yıkama mekânları üst ve alt katlarda konumlanmıştı. Hamamlardan 2’si camekân (soyunma yeri)²⁰⁰, 2’si de camekânın yanı sıra külhan (ısıtma yeri) bölümleriyle birlikte kaydedilmişti. Camekân ve külhan odası ile birlikte tarif edilen hamamlardan 1’i Çavuş Kasım Mahallesi’nde Kahvecibaşı Mustafa Efendi’ye ait olan evin dâhiliyesindeydi; ayrıca burada bir gusülhane vardı²⁰¹. Diğer hamam ise, Ali Paşa-yı Cedîd Mahallesi’nde Abdurrahim Ağa’nın üç katlı evinin alt katında yer alıp hamamın külhan bölümünün kapısı dışarıdaydı²⁰².

Evlerin kenifleri genelde alt katlarda bulunuyordu. Ancak çok katlı evlerin üst katlarında ve aynı zamanda üst ve alt katlarında olmak üzere birden fazla kenif yer alabiliyordu. Diğer taraftan iki bölmeli evlerde gerek hariciye ve gerekse dâhiliye tarafında kenif olduğu görülür. Buna mukabil kimi evlerde ise kenifin olmadığı göze çarpmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, evlerin üst katında mağsel, abdesthane, kenif gibi bölümlerin olması evsel atıksularının nasıl boşaltıldığı sorusunu akla

¹⁹² “...hâriciye ve dâhiliye mâbeyninde bir bâb fevkânî mâbeyn odası ve yine ona muttasıl bir bâb fevkânî oda ve yine merdiven ayağına muttasıl bir bâb küçük odayı müştemil menzilimi...” HRŞS, nr. 139, s. 19, 15 Rebiülevvel 1130.

¹⁹³ “...mahdûd iki bâb tahtânî odaları ve kapı üzerinde bir fevkânî selâmlık ve tahta-pûş ve sofa ve kenif ve bi’r-i mâ...” HRŞS, nr. 124, s. 42, 28 Cemaziyelevvel 1118.

¹⁹⁴ HRŞS, nr. 124, s. 30, 37, 42, 9.

¹⁹⁵ HRŞS, nr. 116, s. 59, 22 Şevval 1111.

¹⁹⁶ HRŞS, nr. 118, s. 8; nr. 122, s. 1; nr. 123, s. 45; nr. 124, s. 37, 59; nr. 128, s. 36; nr. 130, s. 34; nr. 139, s. 19.

¹⁹⁷ HRŞS, nr. 122, s. 21; nr. 124, s. 21, 30 (7 Receb 1116/ 9 Rebiülâhir 1118, 7 Rebiülâhir 1118).

¹⁹⁸ HRŞS, nr. 128, s. 1, 16 Şaban 1123.

¹⁹⁹ HRŞS, nr. 124, s. 67; nr. 126, s. 13; nr. 130, s. 34.

²⁰⁰ HRŞS, nr. 124, s. 30; nr. 128, s. 36 (9 Rebiülâhir 1118/ 7 Muharrem 1124).

²⁰¹ HRŞS, nr. 130, s. 34.

²⁰² HRŞS, nr. 124, s. 59, 4 Şaban 1118.

getirmektedir. Atıksu borularının evlerin üst katlarına kadar çıkartılabildiği ve bu borular vasıtasıyla atıkların lağım şebekesine boşaltıldığı düşünülmektedir²⁰³.

Yukarıda sıralanan birimler dışında evlerde ıstabl/ahır²⁰⁴, samanlık²⁰⁵, mahzen²⁰⁶, mahtab (odunluk)²⁰⁷ ve dükkân²⁰⁸ gibi farklı amaçlarla kullanılan bölümler de olup bunlar genelde evlerin alt katlarında bulunurdu. Ayrıca evlerde “damlalık²⁰⁹” denilen kısımların olduğu da göze çarpmaktadır.

Evlerin su ihtiyacı genelde kuyulardan karşılanmaktaydı. 80 evin 46’sında (% 52,5) su kuyusu (bi’r-i mâ) vardı. Kimi evlerde iki su kuyusu olup²¹⁰ kimilerinde ortak kullanılan bir kuyu bulunmaktaydı²¹¹. Bazı evlerde akar su (mâ-i cârî) mevcut olup²¹², bazılarında ise çeşme ve havuzun olduğu görülmektedir²¹³.

Evlerin alt katlarında avlu ve bahçe bulunmaktaydı. İncelediğimiz evlerin 50’sinde (% 62,5) meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe, 7’sinde (% 8,7) “cüneyne²¹⁴” denilen küçük bahçe, 9’unda (% 11,2) ise sadece bahçe olduğu kaydedilmişti. Evlerde bağlar da bulunmaktaydı. Örneğin Evlice Baba Mahallesi’ndeki bir evin avlusunda bir miktar bağ vardı²¹⁵. Kahvecibaşı Mustafa Efendi’nin de evinde bir bağ

²⁰³ Hatice Gökçen Özkaya, “Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli-Hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği”, *METU Journal of Faculty of Architecture*, C. 35, S. 1, 2018, s. 251.

²⁰⁴ HRŞS, nr. 116, s. 40; nr. 121, s. 8; nr. 122, s. 13; nr. 124, s. 20, 26, 30, 37; nr. 127, s. 34; nr. 128, s. 1, 5, 36; nr. 130, s. 21; nr. 136, s. 51; nr. 139, s. 19 (9 Şaban 1111/ 17 Cemaziyelevvel 1113/ 28 Cemaziyelevvel 1116/ 7, 9, 11, Rebiülâhir 1118, 29 Cemaziyelevvel 1118/ 25 Rebiülevvel 1122/ 16 Şaban 1123, 27 Şaban 1123, 9 Muharrem 1124/ 8 Şaban 1124/ 14 Cemaziyelâhir 1127/ 15 Rebiülevvel 1130).

²⁰⁵ HRŞS, nr. 139, s. 19.

²⁰⁶ HRŞS, nr. 136, s. 24.

²⁰⁷ HRŞS, nr. 124, s. 37, 45; nr. 127, s. 32; nr. 139, s. 19.

²⁰⁸ HRŞS, nr. 122, s. 51; nr. 128, s. 1.

²⁰⁹ HRŞS, nr. 124, s. 71, 24 Ramazan 1118. Sözlükte, yağmur sularını akıtmak için pencere kenarına konan eğimli çıkıntı ve ev saçağı olarak tarif edilmektedir. Ayrıca iki ev arasında yağmur sularının akması için bırakılan açıklığa da damlalık denilmektedir.

²¹⁰ HRŞS, nr. 118, s. 8, 17; nr. 128, s. 36; nr. 130, s. 34.

²¹¹ HRŞS, nr. 124, s. 22; nr. 136, s. 4.

²¹² HRŞS, nr. 122, s. 21; nr. 126, s. 13.

²¹³ HRŞS, nr. 122, s. 21; nr. 123, s. 45.

²¹⁴ Bazı evlerde bu bahçeler iki dönümlük (1834 m2) veya bir evleklik (230 m2) olabilirdi. Nejat Göyünç, “Osmanlı Belgelerinde Konut Terminolojisi”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, ed. Yıldız Sey, TVY Yay., İstanbul, s. 266.

²¹⁵ HRŞS, nr. 118, s. 23.

ve bağın içinde bir köşk mevcuttu. Dahası bu evde “çiçeklik” denilen çiçek yetiştirilmeye mahsus bir bölme de bulunuyordu²¹⁶.

Evlerin fiyat aralığına baktığımızda, tek katlı evler 22 ilâ 300 kuruş arasında değişmekteydi. 22 kuruş değerindeki menzil, Emir Buhârî Mahallesi’nde olup 1 tahtânî oda ile meyveli meyvesiz ağaçlı bir bahçeyi kapsamaktaydı²¹⁷. 300 kuruş değerindeki tahtânî ev ise, Şah Sultan Mahallesi’nde yer alıp evin 1 tahtânî odası, 1 mutfuğu, 1 kenifi, 2 su kuyusu ve bir bahçesi vardı²¹⁸. Çok katlı evler 25 ilâ 640 kuruş arasındaydı. Evlice Baba Mahallesi’nde yer alan ve 25 kuruş değerinde olan ev iki katlı olup üst katında 1 oda, altında ahır, dehliz ve bahçe vardı²¹⁹. 640 kuruş değerindeki ev Aşçıbaşı Mahallesi’nde bulunuyordu. İki katlı olan evin hariciye ve dâhiliye bölümleri vardı. Hariciyesinde 2 fevkânî oda, 1 mutfak ve 1 ahır mevcuttu. Dâhiliyede 2 fevkânî oda, 1 sofa, 2 tahtânî oda, köşk, hamam ve camekân ile 2 su kuyusu, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe bulunuyordu²²⁰. Görünüşe göre, konutların satış değerini belirleyen öncelikle yapısal özelliklerdi. Evlerin kat ve oda sayısı, hizmet birimleri ile çevrelerinde ekilebilir arazinin büyüklüğü ve verimi evin değerini artıran veya azaltan etkenlerdi denilebilir. Öte taraftan konutların inşa edildiği alan diğer bir ifadeyle lokasyonu, konutun satış değerini belirlemede ikinci, belki de üçüncü planda kaldığı söylenebilir.

Eyüp’te orta halli insanların oturduğu tahtânî ve fevkânî evleri bir kenara bırakırsak toplumun üst katmanından olan kişilere ait saray, konak ve çiftlik gibi yapılar şehirde göze çarpan konaklama yerleriydi. Şehrin farklı noktalarında yer alan bu yapılar içerisinde Rami Paşa Çiftliği, Rakka Valisi Hasan Paşa Çiftliği, Veziriazam Amcazâde Hüseyin Paşa Sarayı, Gürcü Mehmed Paşa Sarayı, Melek

²¹⁶ “...hâriciyesi bir kebîr oda ve bir sagîr oda ve çiçekliğe muttasıl bir fevkânî esbak (?) oda ve iki tahtânî oda ve şükûfenin ve bağ ve bağ-ı mezkûrde bir kut’a köşk ve iki bi’r-i mâ ve dâhiliyesi...” HRŞS, nr. 130, s. 34, 25 Ramazan 1124.

²¹⁷ “...mahalle-i mezbûrede (Emir Buhârî) vâki’ bir tarafı Zincirli Şeyhzâde bahçesi ve bir tarafı Süleyman nâm kimesne vereseşi mülkü ve bir tarafı Mehmed Bey b. Ahmed mülkü ve bir tarafı tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb tahtânî oda ve zât-ı eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmire bahçeyi müştemil mülk menzil...” HRŞS, nr. 122, s. 50, 3 Zilhicce 1116.

²¹⁸ HRŞS, nr. 141, s. 15, 22 Şevval 1131.

²¹⁹ HRŞS, nr. 116, s. 40, 9 Şaban 1111.

²²⁰ HRŞS, nr. 128, s. 36, 9 Muharrem 1124.

Ahmed Paşa Sarayı, Nişancı Mustafa Paşa Sarayı, Sadrazam Ali Paşa Sarayı, Semiz Ahmed Paşa Sarayı ve İdris Köşkü zikredilebilir.

Rami Paşa Çiftliği, İslam Bey Mahallesi'nin üstünde, kuzey yönünde yer alıyordu²²¹. Rami Paşa vefat ettikten sonra malları devlet tarafından zapt edilmiş; söz konusu çiftlik 1712 senesinde Sultan III. Ahmed'in kızı Ümmügülsüm Sultan'a temlik ve ihsan edilmişti. Çiftlik dâhiliye ve hariciye olmak üzere iki bölümden oluşuyordu. Hariciye kısmında yer alan yapı iki katlı olup üst katında 4 oda, 1 orta sofa ve 1 çeşme; alt katında 3 oda, ahır, samanlık ve büyük bir avlu vardı. Avlunun iki tarafında sundurma çatı olup avluda şadırvan, akar su (mâ-i cârî), su dolabı ve hizmet mekânı olarak harabe 1 öküz ahır, 5 göz buğday ambarı ile büyük bir mutfak mevcuttu. Dâhiliye bölümünde ise, altta 1 mutfak ve harem kapısı yakınında altta 1 oda ve üç tarafı bahçeye bakan harabe bir köşk ile havuz ve fiskiye vardı. Üst katında ise 4 oda bulunuyordu. Ayrıca bu bölümde 1 çeşme, iki halvetli hamam ve çeşme-i camekân ile meyveli ve meyvesiz ağaçlı bir bahçe ve 2 su kuyusu mevcuttu. Dâhiliyenin etrafı ağaç ve duvar ile çevriliydi. Bu yapıların yanı sıra çiftliğe bağlı beş dönüm bağ ile çiftlik yakınında ve farklı mevkilerde olmak üzere ekilebilir araziler de mevcuttu²²².

Veziriazam Amcazâde Hüseyin Paşa'nın sarayı, Zal Mahmud Paşa Mahallesi'nin batısında yer alan Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde yer alıyordu. 1702 tarihli vakfiye kaydına dayanarak sarayın fiziksel özellikleri tarif edilmiştir. Yapı hariciye ve dâhiliye olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. Sarayın dış avlusunda 5'i üst katta ve 3'ü alt katta olmak üzere toplam 8 oda, üst katta bir köşk, 6 sofa ve alt katta 1 sofa, 1 mutfak vardı. Yine bu bölümde meyveli ve meyvesiz ağaçların mevcut olduğu bir bahçe ve bahçe içinde; bir şadırvan, havuzlu bir köşk, 2 tahtanî oda ve hizmet birimleri içerisinde büyük bir ahır, kâgir bir mutfak vardı. Bunların yanı sıra bahçede 3 su kuyusu, ahır etrafında 6 oda, 8 kenif, 8 masura su bulunuyordu. Sarayın iç avlusunda ise 6 oda, bir cihannüma, 1 kiler, 1 köşk, 5 sofa, 1 şadırvan, 1 havuz, 1 mutfak olup temizlik birimleri içerisinde 2 hamam ve 7 kenif

²²¹ “İslam Bey Mahallesi fevkinde cânib-i şimâlinde vâki' sâbikan veziriazam olan merhûm Râmi Mehmed Paşa çiftliği demekle ma'rûf çiftliğe...” HRŞS, nr. 128, s. 90, 10 Cemaziyelâhir 1124.

²²² HRŞS, nr. 128, s. 90, 10 Cemaziyelâhir 1124.

yer alıyordu. Ayrıca bir kapıcı odası ve ard kapıda 2 odası daha vardı. Su ihtiyacı kâgir bir su mahzeninden ve bir su kuyusundan karşılanıyordu. Dış avluda olduğu gibi iç avluda da meyveli ve meyvesiz ağaçların olduğu bir bahçe mevcuttu²²³”.

Topçular mevkiinde ve Topçubaşı Esad Ağa Camii civarında Melek Ahmed Paşa veya Gürcü Mehmed Paşa'ya ait olduğu düşünülen saray mevcuttu²²⁴. Evliya Çelebi, bu yapıyı “melekler bahçesi” olarak tasvir etmekte ve kaleye benzettiği sarayın fizikî özellikleri hakkında şu notu düşmektedir: “*Mütea ‘ddid kâ’lar (birçok bölme) ve maksûreler ve hücreler ve hammâmlar ile ârâste olmuş (süslenmiş) bir gül-gülüstân bostanlı bağçedir.*” Çelebi, Defterdar Nişancı Mustafa Paşa Sarayı'nın da Topçular mevkiinde olduğunu söyler²²⁵.

Diğer yapıların fiziksel özellikleri ilgili şimdilik malumat bulunmamaktadır. Ancak mevkileri hakkında kaynaklarda bazı açıklamalar vardır. Eyüp vakfiyesinde Semiz Ahmed Paşa Sarayı'nın, Su terazisi denilen mahalle ile Topçubaşı Mescidi arasındaki mevkide yer aldığı yazılıdır²²⁶. Sadrazam Ali Paşa Sarayı, Mimar Sinan yapısı olup²²⁷ sarayın Ali Paşa-yı Cedîd Mahallesi'nde yer aldığı söylenmektedir²²⁸. Rakka Valisi Hasan Paşa'nın Çiftliği, Edirnekapı haricinde bulunuyordu²²⁹. İdris-i Bitlisi tarafından inşa edilen İdris Köşkü'nün ise bugünkü İdris Köşkü Caddesinde, Piyer Loti Kahvesi civarında olduğu ileri sürülmektedir. Yapının bulunduğu mevki İdris Köşkü Mesiresi adıyla anıla gelmiştir²³⁰.

²²³ Murat Yıldız, “Vakfiyelere Göre Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa Evkafı”, *Vakıflar Dergisi*, S. 35, Ankara 2011, s. 92.

²²⁴ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 359.

²²⁵ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 166.

²²⁶ *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara 1938, s. 318.

²²⁷ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 169.

²²⁸ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 363.

²²⁹ BOA, *D.BŞM*, nr. 1772/52-1.

²³⁰ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 356; Koman, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi ve Çevresi*, s. 14.

5. Eyüp Kıyı Yerleşim Düzeninde Yalı ve Sahilsaraylar

Yalı, konak, kasır tarzındaki yapılar genelde sahil boylarına inşa edilir ve yazın oturulmak için kullanılırdı²³¹. Bu yapılardan hanedan ve saray erkânına ait olanlar sahilsaray, diğerleri yalı veya sahilhâne olarak tanımlanagelmıştır²³². Şer’iyye sicillerinde yer alan satış hüccetlerinde, kıyı boylarında konumlanan yapılar “yalı” olarak tabir edilmiş; saray erkânına ait olan kıyı yapıları için hem “yalı” hem de “saray” tabiri birlikte kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde Haliç ve Boğaz kıyılarında, göze çarpan mimarî özellikleriyle birçok yalı yükselmeye başlamış, bilhassa III. Ahmed döneminde Eyüp sahilleri ve Kâğıthane Deresi civarı, hanedanın kadın üyelerine ve devlet ricaline ait saray ve yalılarla mamur hale gelmişti.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, Ayvansaray’dan Bahariye’ye kadar Eyüp kıyı şeridinde mevcut olan yalıların pek çoğu “emlak-ı hümâyuna” dâhil edilmişti. Ayrıca zikredilen kıyı şeridinde yeni yalı ve saraylar inşa edilmekle beraber genelde mevcut yalıların bazıları tamir edilmiş ve eşyaları yenilenmişti. Örneğin Eyüp’te bulunan bir yalının tamir ve mefruşat giderlerine 1.667,5 kuruş²³³, 1712’de inşa edilen bir sarayın masrafları için de 22.500 kuruş harcanmıştı²³⁴. Böylece Eyüp kıyıları adeta hanedan mensuplarına tahsis edilen yalılarla donatılmış ve toplumun üst katmanında yer alan zümre, Eyüp’ün sakinleri arasında zikredilir olmuştu. Dolayısıyla Eyüp, bu dönem içerisinde saray çevresinin ikametgâhı olmuş ve şehir resmî bir hüviyet kazanmıştı.

Bu bölümde doğudan batıya doğru yalıların ve sahilsarayların konumu iki ana hat üzerinde belirlendi. Özellikle iskeleler ve sahil şeridine bağlantısı olan mahalleler dikkate alınarak yalı ve sahilsarayların mevkileri tespit edilmeye çalışıldı. Ancak burada bir problemin de altını çizmek gerekir ki, yalılar genelde sahiplerinin isimleriyle anıla gelmiş olup bu bağlamda özellikle hanedanın kadın üyelerinin isim benzerliği bazı yalıların mevkilerini ve gerçek sahiplerini tespit etmeyi güçleştirmiştir.

²³¹ A. Fulya Eruz, “Yalı”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 301.

²³² A. Fulya Eruz, “Sahilsaray”, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 530.

²³³ *TS.MA.d.*, nr. 2352/601, 17 Rebiülâhir 1120.

²³⁴ *TS.MA.d.*, nr. 2353/554, 4 Şevval 1124.

a. Ayvansaray ve Eyüp İskelesi Arasındaki Yalılar

Bu şeritte ilk olarak karşımıza IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın sarayı çıkmaktadır. Sicillerde, Hatice Sultan Sarayı'nın Ayvansaray Kapısı haricinde, Yavedûd Mahallesi'nde konumlandığı açık bir şekilde belirtilmektedir²³⁵. M. N. Haskan, Hatice Sultan Sarayı'nın bulunduğu mevkide III. Murad'ın kızı Fatma Sultan'ın sarayının olduğunu ve bu sarayın yerine Hatice Sultan Sarayı'nın yaptırıldığını veya tamir edilerek Hatice Sultan'a devredildiğini yazar²³⁶. Hatice Sultan Sarayı, XVIII. yüzyılda hanedan mensuplarınca kullanılan bir yapıydı. 1703'te tahtan indirilen Sultan II. Mustafa, valide sultan ve dört şehzadesiyle birlikte önce Ayvasaray İskelesi civarındaki Hatice Sultan Sarayı'na getirilmiş ve sonra kayıklar ile Yalı Köşkü'ne çıkarılmıştı²³⁷. İdareci zümrenin de divan toplantılarından sonra yönetim işlerini görüşmek üzere bu yapıyı zaman zaman kullandıkları anlaşılmaktadır²³⁸.

Yavedûd Mahallesi'nde III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'a ait bir saraydan daha söz etmek mümkündür. Fatma Sultan, Silahdar Ali Paşa ile evlendirilmişti. Ali Paşa, 1713'te vezir-i âzam rütbesine nail olduğu sırada zevcesi Fatma Sultan için bir saray yaptırmıştı²³⁹. Ancak kaynaklarda bu sarayın yeri belirtilmemiştir. Buna karşın III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın Eyüp'te iki farklı adreste yalısının olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisinin Yavedûd İskelesi'nde bulunduğu dair bilgi Nusretnâme'de işaret edilmektedir. Nitekim 1715'te Mora fethi için hazırlıklar yapılırken Ali Paşa, zevcesi Fatma Sultan'ın Yavedûd İskelesi'ndeki yalısında kışı geçirmişti²⁴⁰. Söz konusu yalı, Ali Paşa'nın zevcesi için yaptırmış olduğu yapı olabilir mi sorusuna net bir açıklama getirmek zor olsa da ihtimal dâhilindedir.

²³⁵ HRŞS, nr. 118, s. 18; nr. 133, s. 77; nr. 142, s. 26 (25 Zilhicce 1113/ 19 Şevval 1126/ 20 Rebiülâhir 1133).

²³⁶ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 352; Haskan, Evliya Çelebi'ye istinaden bu bilgiyi vermektedir: “Eyyüb Ensârî kapusından taşra leb-i deryâda Fatma Sultan'ın yalısının tarîk-i âma nâzır şahnişinin altındaki çeşme-i Murad Han...” *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 135.

²³⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s. 821; Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C. II, sdl. İsmet Parmaksızoğlu, MEB, İstanbul 1962, s. 196.

²³⁸ *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C. II, s. 732.

²³⁹ M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Yay., İstanbul 2011, s. 130-131; Bu esnada İstanbul'da bulunan Lady Montagu, saray hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bkz. Lady Montagu, *Şark Mektupları*, s. 127.

²⁴⁰ Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C. II, s. 339.

Detaylarını aşağıda vereceğimiz Fatma Sultan'a ait olan ikinci saray ise Bostancı İskelesi civarındaydı.

Öte taraftan Nusretnâme'de IV. Mehmed'in diğer kızı, Mısırlı Mehmed Paşa'nın eşi Fatma Sultan'ın da Eyüp'te bir yalısı olduğu ve Eyüp'teki yalısındayken bir inme sonucu 1700 yılında vefat ettiği yazılıdır²⁴¹. 29 Nisan 1705 tarihli bir belgede de Merhume Fatma Sultan ait olan yalının Eyüp'te bulunduğu belirtilmektedir. Bu yalı "Eyüp Yalısı" olarak adlandırılmaktadır. Zikredilen tarihte, yalının inşa edildiği zeminin kirası için 13 kuruş ödeme yapılmıştı²⁴². 24 Ocak 1705 tarihinde yalının tamiri için de 500 kuruş (bir kese akçe) harcanmıştı²⁴³. Ancak yalının bulunduğu mevki hakkında şu an için bilgi sahibi değiliz.

Eyüp İskelesi'ne kadar sahil saray ve yalıların sıralandığı ikinci mevki, Koca Kasım Paşa ve Zal Mahmud Paşa mahalleleri kıyı şeridi olup bilhassa Balçık ve Defterdar iskeleleri yakınında bu türden yapıların konumlandığı tespit edilmiştir. Nitekim Koca Kasım Paşa Mahallesi'ndeki Balçık İskelesi'nde ve iskeleye bitişik yalı odası olarak bilinen bir tarafı hadîka-i hümayûn, bir tarafı Abdurrahman Ağa tasarrufunda olan bahçe, bir tarafı deniz sahili (sâhil-i bahr) ve bir tarafı da umumî yol (tarîk-i âmm) ile çevrili bir yalı mevcuttu. Yalı, 273 zirâ' arsa üzerine inşa edilmiş olup 2 fevkânî oda, 1 sofa, tahtânî 1 mutfak, 13 adet kayıkhaneden müteşekkildi. Mîrimîran Mehmed Paşa evkafından senede 245 akçe mukataası olan bu yapı Abdullah kızı Saraylı Halime tasarrufundaydı ve 1712 yılında, yanındaki hadîka-i hümayûna dâhil edilmek üzere Defterdar Mehmed Efendi aracılığıyla 1.000 kuruşa Sultan III. Ahmed için satın alınmıştı²⁴⁴. Aynı şekilde, Balçık İskelesi civarında mirîye ait arsa üzerinde bulunan diğer mülkler de zikredilen tarihte şehremini kulları vasıtasıyla toplam 1.512 kuruşa satın alınmıştı²⁴⁵. Söz konusu mevkide, Abdülbâkîzâde merhum İsmail Efendi b. Abdurrahman adlı kişiye ait olan ve belgelerde "Bâkîzâde Yalısı" olarak geçen bir yalı da bulunmaktaydı²⁴⁶.

²⁴¹ Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C. II, s. 43-44.

²⁴² *TS.MA.d.*, nr. 2352/845, 5 Muharrem 1117.

²⁴³ *TS.MA.d.*, nr. 2352/843, 28 Ramazan 1116.

²⁴⁴ *HRŞS*, nr. 128, s. 76, 27 Rebiülâhîr 1124.

²⁴⁵ *HRŞS*, nr. 128, s. 91-92, evâsıt-ı Cemaziyelâhîr 1124.

²⁴⁶ "...medine-i Ebâ Eyyüb el-Ensâri mahallâtından Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde Bâkîzâde Yalısı demekle ma'rûf menzile varıp..." *HRŞS*, nr. 124, s. 3, Safer 1118.

Abdülbâkîzâde merhum İsmail Efendi'nin kızı Ayşe Hatun, 1706 senesinde Bâkîzâde Yalısı'nda misafir olarak oturmaktaydı²⁴⁷. Dolayısıyla yalı Ayşe Hatun'un mülkiyetinde değildi. Nitekim 1712 senesinde Bâkîzâde Yalısı, sekiz kişinin tasarrufunda olup şehremini kulları yalıyı bu kişilerden 3.700 kuruşa padişah adına satın almıştı²⁴⁸.

Defterdar İskelesi civarında tespit edilen sahil saray ve yalılar ise şunlardı: Damat İbrahim Paşa Sarayı²⁴⁹, III. Ahmed'in kızı Saliha Sultan Sarayı²⁵⁰, Bostancıbaşı Ağası Sarayı²⁵¹, Merhum Kiremitçi Mustafa Ağa ve Hocazâde Efendi yalıları²⁵².

Kiremitçi Mustafa b. Abdülmennân Ağa, vefat etmeden önce yalının bir bölümünü 1670/71 tarihinde oğlu Mehmed'e vermişti²⁵³. 1712 senesinde, Sultan III. Ahmed, vekil tayin ettiği Kaptan-ı derya Ebubekir oğlu Hacı Ahmed Paşa aracılığıyla yalıyı Kiremitçi Mustafa Ağa'nın oğulları Mehmed Ağa ve Mustafa Efendi'den her kesesi 500 kuruş olmak üzere 15 kese kuruşa satın almıştı. Kiremitçi Mustafa Ağa yalısı Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde, Defterdar Mahmud Efendi Camii karşısında ve Defterdar İskelesi'ne bitişik olup etrafı Hocazâde vereseşi mülkü, deniz sahili, iskele ve umumî yol ile çevriliydi. Yalının hariciyesinde 8 fevkânî oda, 4 sofa, dehliz, tahtânî büyük mutfak, ahır, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe, köşk, havuz, su kuyusu ile deniz kenarında 1 küçük köşk, 1 tahtânî oda ve su mahzeni vardı. Dâhiliye ve hariciyede borularla döşenmiş suyolu (cari kanavat ve müsennât ile muhrez dört masura mâ-i leziz câri) ve iskele tarafında 1 berber

²⁴⁷ “Mahmiye-i İstanbul'da Mimar Sinan Mahallesi'nde sâkin olup medine-i Ebâ Eyyûb el-Ensâri mahallâtından Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde misâfiren sâkine olan umdetü'l-muhadderat Ayşe Hatun bt. Abdülbâkîzâde merhûm İsmail Efendi b. Abdurrahman Efendi'nin menziline varıp...” HRŞS, nr. 124, s. 3, 16 Safer 1118.

²⁴⁸ “Hazret-i Ebâ Eyyûb Ensârîde vâki' yalıya muttasıl Bâkîzâde yalısı demekle ma'rûf menzil sekiz nefer mutasarrıfları yedinden şehremini kulları yediyle üç bin yedi yüz kuruşa iştirâ ve meblağ-ı mezbur Haremeyn dolabından ihrâç ve eshâbına verilmek üzere şehremini kullarına verildi.” TS.MA.d, 2353/533, 12 Cemaziyelâhir 1124.

²⁴⁹ *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. III, s. 1424.

²⁵⁰ Saliha Sultan, 1728'de Vezir Mustafa ile nikâhlanmış ve çeyizi Defterdar İskelesi yakınındaki sahil sarayına getirilmişti (*Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. III, s. 1596-97). 1778'de vefat eden Saliha Sultan'ın kabri Eyüp Sultan Türbesi'nin kapısı yanındadır. Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmanî*, C. 1, TVY Yay., İstanbul 1996, s. 37.

²⁵¹ BOA, *D.BŞM*, 1719/330, s. 92, 10 Rebiülâhir 1124.

²⁵² HRŞS, nr. 108, s. 30; nr. 128, s. 40 (27 Zilhicce 1105/ 19 Muharrem 1124).

²⁵³ HRŞS, nr. 108, s. 30, 27 Zilhicce 1105.

dükkânı, 1 şerbetçi dükkânı ile dâhiliyesinde 13 fevkânî oda, 4 sofa, 2 dehliz, tahtânî 2 kiler, büyük mutfak, su mahzeni, camekân ve iki halvetli hamam bulunmaktaydı²⁵⁴.

1717 tarihli başka bir sicil kaydında, Zal Mahmud Paşa Mahallesi kıyı şeridinde yer alan ve yalı olarak ifade edilen bir yapı ve yapının özellikleri ile civarındaki diğer yalılar hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. Zikredilen yapının bir tarafı Rukiye Sultan Yalısı, bir tarafı Ümm (?) Sultan Kızı Yalısı, bir tarafı deniz sahili ve bir tarafı da umumî yol ile çevriliydi. Bu yapının fizikî özelliklerine bakıldığında dâhiliyesinde sahil tarafında 2 tahtânî oda, 1 sofa; kara tarafında 1 tahtânî oda, iki halvetli hamam ve bir camekân odası, 1 sofa, 1 havuz, 1 kiler, 1 mutfak ve kenîf ile meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe vardı. Yapı, Neslişah Sultan vakfına ait olan arsa üzerinde bulunuyordu ve arsanın senede 1.080 akçe mukataa bedeli vardı. Yalının sahibi Varadin muharebesinde şehit olan Ahmed Paşa ibn Derviş b. Abdullah²⁵⁵ olup yalıyı 1696/97 tarihinde zevcesi Hatice Hatun'a, aralarında belirledikleri kelâm-ı şerîf değerine satmıştı²⁵⁶. Yine bu mülkün mahallinde olduğu tahmin edilen Neslişah Sultan ve Koca Kasım Paşa vakıflarına ait olan ve yalı tabir edilen bir yapı daha vardı. Yalının, Neslişah Sultan vakfından olan mahalli 500 kuruş, Koca Kasım Paşa vakfından olan mahalli ise 250 kuruştur. Yalı, Safiye Sultan tasarrufunda olup onun vefat etmesiyle 1712 senesinde Ayşe Sultan için 750 kuruşa satın alınmıştı²⁵⁷. Safiye Hanım Sultan'dan Neslişah Sultan vakfına intikal eden sarayın 1712-1714 tarihlerinde kira geliri, her ay 120 akçe olmak üzere, toplam 2.880 akçeydi²⁵⁸.

II. Selim'in kızı Şah Sultan ile kocası Zal Mahmud Paşa'nın, servetlerinin üçte birini vakfederek yaptırdıkları Zal Paşa Camii ve külliye çevresinde bir yalının olduğu da düşünülmektedir. Hatta külliyenin vakfiyesinde belirtilen 63 odalı yapının, Zal Mahmud Paşa ile eşi Şah Sultan'ın ahşaptan yapılmış konakları olabileceği

²⁵⁴ HRŞS, nr. 128, s. 40, 19 Muharrem 1124.

²⁵⁵ 1699 tarihli bir sicil kaydında yalının/sarayın konumu ve sahibi hakkında şu ifade geçer: "... Zal Mahmud Paşa Câmî'-i şerîfi kurbunda Dergâh-ı âli kapıcıbaşılardan Ahmed Ağa ibn-i Derviş Ağa'nın sarayına varılıp..." HRŞS, nr. 116, s. 11, 5 Safer 1111.

²⁵⁶ HRŞS, nr. 138, s. 14, gurre-i Şaban 1129.

²⁵⁷ TS.MA.d, nr. 2353/556-57, 22 Rebiülevvel 1124.

²⁵⁸ TS.MA.d, nr. 2353/459, 16 Cemaziyelevvel 1126.

varsayılmaktadır²⁵⁹. Ancak XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yapının durumu ve kim tarafından tasarruf edildiği hususunda şu an için malumat bulunmamaktadır.

Buraya kadar, Zal Mahmud Paşa Mahallesi sahilinde Rukiye Sultan, Ümm (?) Sultan Kızı²⁶⁰, Ayşe Sultan ve Hatice Hatun'a ait yalılar bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlara bir ilave yapmak gerekirse, 1695 tarihli sicil kaydında Zal Mahmud Paşa Mahallesi'nde, Kars ve Erzurum valisi iken vefat eden Cerrah Mustafa Paşa'ya ait bir yalı olduğu kaydedilmiştir. Yalı, muhtemelen vefatından sonra varislerine intikal etmişti²⁶¹.

Son olarak bu başlık altında değerlendirmeyi uygun gördüğümüz bir diğer yalı, Târîh-i Râşid'de zikredilen "Deri Yalısı"dır. Eserde, yalının konumu ve kime ait olduğu belirtilmemektedir²⁶². Buna karşın 1 Mayıs 1702 tarihli sicil kaydında "*Deri [Mehmed] Efendi vakfi*" ifadesi geçmektedir ki, ifadedeki isim benzerliğine istinaden yalının Deri [Mehmed] Efendi vakfına bağlı bir yapı olduğu düşünülebilir. Ayrıca vakfa ait bir işletme, Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Buradan yola çıkılarak yalının bu mevkide bir yerde olduğu varsayılabilir²⁶³. Târîh-i Râşid'de yalının resmî görüşmelerde kullanıldığı yer almaktadır. Muhtemelen bu yapı da diğerleri gibi padişah adına satın alınmıştı.

b. Eyüp İskelesi ile Bahariye Kasr-ı Hümâyunu Arasındaki

Yalılar

Eyüp İskelesi ile bugünkü Silahdarağa arasında uzanan kıyı şeridindeki en önemli yapı, Turhan Sultan adına inşa edilen²⁶⁴ Valide Sultan Sarayı'dır. Saray,

²⁵⁹ Semavi Eyice, "Eyüp'de Zal Mahmud Paşa Camii", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu V*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 5, İstanbul 2002, s. 13-19; Mustafa Güler, "Şahsultan ile Zal Mahmut Paşa Vakfı", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu V*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 5, İstanbul 2002, s. 210-217.

²⁶⁰ Bu kişi III. Ahmed'in kızı Ümmügülüm olup ismi "Ümm" olarak kısaltılmış olmalıdır. Nitekim III. Ahmed'in kızı, Nevşehirli Ali Paşa'nın zevcesi merhûm Ümmügülüm Sultan'ın Eyüp'te Defterdar İskelesi'nde bir yalısı vardı. Bkz. *TS.MA.d.*, nr. 2221/1, 1145.

²⁶¹ *HRŞS*, nr. 110, s. 3-4, Cemaziyelevvel 1106.

²⁶² *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. II, s. 802.

²⁶³ *HRŞS*, nr. 118, s. 13, 3 Zilhicce 1113.

²⁶⁴ Tarihi Râşid, sarayın 1681/82'de inşa edildiğini kaydetmiştir (*Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. I, s. 221). Ancak 1699 tarihli bir sicil kaydında yalının inşasına H. 1098/1686-87 senesinde başladığı

Cami-i Kebir Mahallesi'nde²⁶⁵ Bostancı İskelesi'ne yakın bir konumdaydı. 1709 senesinde sarayın odaları ve odalar içerisindeki mefruşatlar kaydedilmiş olup bu kayda göre sarayda 23 oda vardı. Bunlardan 8'i derya, 2'si yol, 2'si de bahçe tarafına bakmaktaydı; 2'si fevkânî, 3'ü de tahtânî odaydı. Odalardan 3'ü padişah, 4'ü valide sultan ve 2'si de küçük sultan için tahsis edilmişti. Odalar işlevlerine göre ise şu şekilde tanımlanmıştı: Kadınlar odası (5 adet), koltuk odası (6 adet), tuti odası, hazine odası ve darüssaade ağası odası. Ayrıca sarayda, divanhane ve biri padişaha ait olmak üzere 2 adet sük-ı camekân bulunuyordu²⁶⁶.

Valide Sultan Sarayı sadece yazlık ikamet için kullanılan bir konut değildi, aynı zamanda önemli merasimlerin düzenlendiği, resmî toplantıların yapıldığı, sefer dönüşü saray erkânının dinlenmek için tercih ettiği bir mekândı. 1709'da III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan ile Silahdar Ali Paşa'nın Topkapı Sarayında düğün eğlenceleri olmuş, gelin Topkapı sarayından alınarak düğünlerine tahsis edilen Valide Sultan Sarayı'na getirilmişti²⁶⁷. 1715 kışını III. Ahmed, harem-i hümayunuyla birlikte Valide Sultan Sarayı'nda geçirmişti. III. Ahmed, aynı yıl annesinin vefatıyla birlikte sarayı kızı Fatma Sultan'a bağışlamıştı²⁶⁸.

Cami-i Kebir Mahallesi kıyı şeridinde Süleyman Paşa, Koca Halil Paşa, Rukiye Sultan²⁶⁹ ve İbrahim Paşa yalıları da bulunuyordu²⁷⁰. 1709'da İbrahim Paşa

yazmaktadır: “1098 senesinde merhûme ve mağfûrun-lehâ Vâlide Sultan hazretlerinden mahalle-i mezbûrede (Cami-i Kebir) leb-i deryada vâki saray-ı âlî binâsına şurû olundukda...” HRŞS, nr. 116, s. 25, 5 Cemâziyelevvel 1111.

²⁶⁵ HRŞS, nr. 116, s. 25, 5 Cemâziyelevvel 1111; “Medîne-i hazret-i Ebâ Eyyûb el-Ensârî -radiye anhu Rabbuhü'l-bârî- de Câmî-i Kebîr Mahallesi'nde vâki' merhûme Vâlide Sultan Sarayı kurbunda...” HRŞS, nr. 124, s. 85, 4 Zilhicce 1118.

²⁶⁶ BOA, D.BŞM.d, nr. 1142, 8 Rebiülâhir 1121.

²⁶⁷ Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 130.

²⁶⁸ Tülay Artan, “Eyüp'ün Bir Diğer Çehresi: Sayfiye ve Sahilsaraylar”, *Eyüp Dün/Bugün Sempozyumu 11-12 Aralık 1993*, haz. Tülay Artan, TVY Yay., İstanbul 1994, s. 109.

²⁶⁹ Eyüp sahilinde, IV. Murad'ın kızı Rukiye Sultan'ın ikamet ettiği bir saray vardı. 1698'de saray, Rukiye Sultan'ın vefatıyla Feyzullah Efendi'ye hibe ve temlik edilmişti. Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 332.

²⁷⁰ “1098 senesinde merhûme mağfûrun-leh Valide Sultan hazretleri için mahalle-i mezbûrede leb-i deryâda vâki' saray-ı âlî binâsına şurû olundukda ceddîm Atûfî Ömer Efendi'nin evlâdına ve evlâd-ı evlâdına şart ve ta'yîn eylediği evkâfdan olup zikr olunan Câmî-i Kebîr Mahallesi'nde vâki' bir taraftan sâhil-i bahr, bir taraftan İbrahim Paşa Yalısı ve bir taraftan Rukiye Sultan Yalısı ve bir taraftan tarîk-i âmm ile mahdûd arsanın yevmi üç akçe icâre-i müeccelesi olan Koca Halil Paşa Sarayı ve yine arsanın yevmi üç akçe icâre-i müeccelesi olan Süleyman Paşa Sarayı ve yine arsanın yevmi iki akçe icâre-i müeccelesi olan Ömer Efendi Yalısı müstecirleri olan mezbûrûndan tefvîz ve tefevvüz tarikiyle ahz ve saray-ı mezkûre zam ve ilhâk eylediklerine

yalısı bazı gayrimenkullerle²⁷¹ birlikte İbrahim Paşa'nın kızı Mihrimah Hanım tarafından III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'a 7.500 kuruşa satılmıştı. Satış belgesinden anlaşıldığına göre, İbrahim Paşa Yalısı'nın iç mekânında 5 oda tabir olunur nim (yarım) sofalı 1 büyük oda, deryaya nazır 1 sofa ve önünde şadırvan, dehliz, 1 küçük oda, 1 çeşme vardı. Yine yalıda deryaya nazır nim sofalı 1 oda, karşısında güzlük nim sofalı oda; zikrolunan odaların arasında 1 sofa ve önünde dehliz, 1 sofa, 1 kahve odası, 2 çeşme, 1 mutfak, 1 kiler mevcuttu. Ayrıca çevresinde meyveli ve meyvesiz ağaçlı bir bahçe bulunmaktaydı. Fatma Sultan adına alınan bu yalı bir taraftan Valide Sultan Sarayı, bir taraftan deniz sahili, bir taraftan bazen Müftü Mehmed Efendi vakfı veresesine meşruta olan yalı, bazen Cami-i Kebir ikinci imamı Şeyh Ahmed Efendi tasarrufunda olan menzil, bazen de tarîk-i has ve bir taraftan da umumî yol ile çevriliydi²⁷². Bahsi geçen Müftü Mehmed Efendi vakfına ait yalı Bostancı İskelesi yakınında olup²⁷³ yalının bir bölümü, önceden veziriazam olan Ali Paşa²⁷⁴ tasarrufundaydı. Ayrıca bu yalının bir tarafında Destercizâde Mehmed Efendi tasarrufunda olan yalı vardı²⁷⁵. 1724'te Destercizâde Mehmed

arsalarının min haysi'l-mecmû' yevmi sekiz akçe icâre bedeli vakıf-ı mûmâ-ileyhin evlâd-ı evlâdına ile'l-inkırâz mutasarrıflar olmak üzre bahçe kapısında vâki' merhûme müşarun-ileyh vakfından tarih-i mezbûrede Darü's-sa'âdeti's-şerif ağası olan Musa Ağa arzıyla ibtidâden iki akçe terakkî ile yevmi on akçe vâzife tayin ve badehu mûmâ-ileyh Atufî Ömer Efendi'nin sagir oğlu Osman Efendi'nin sulbi oğlu Mahmud diğer sulbi oğlu Mustafa diğer sulbi oğlu olduğum meşhûr ve ma'lûm olmağla yedime berat-ı alişân sadaka ve ihsân buyrulup vâzife-i merkûmeye mutasarruf iken mezbûre Ayşe vâkıf-ı mûmâ-ileyhin evlâd ve evlâdındanım deyü ...” HRŞS, nr. 116, s. 25, 5 Cemaziyelevvel 1111.

²⁷¹ Bu gayrimenkuller içerisinde, zikredilen yapının mukabelesinde bir oda, bir sofa, hamam ve kurnalı halvet, bir kurnalı soğukluk, bir camekân, bir su haznesi, iki su kuyusu, meyveli ve meyvesiz bahçe ile haricinde dört bâb fevkânî oda, sokağa nazır bir yüksek sofa, bir dehliz, tahtânî dört bâb oda, tuğla ve döşeme dehliz, bir küçük ahır, büyük havlu bulunmaktaydı. Ayrıca Bergos köyünde bir menzil, su kuyusu ve yalı tabir edilir mülk de bu satışa dâhil edilmiştir.

²⁷² HRŞS, nr. 126, s. 61, 6 Cemaziyelâhir 1121.

²⁷³ *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, s. 292-93.

²⁷⁴ Muhtemelen bu kişi Çorlulu Ali Paşa'dır. 1708'de Emine Sultan ile evlenen Ali Paşa, 1710 senesinde görevden azledilince zevcesinin Eyüp'teki yalısında ikamet etmişti (Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C. II, s. 260; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 120-121). İlerleyen bölümlerde hamamlar başlığı altında ifade edileceği üzere, Emine Sultan'ın debbağlar mevkiinde bir hamamı bulunmaktaydı. *Nusretnâme*'de geçen Emine Sultan'a ait yalı muhtemelen bu hamam civarında yer alıyordu.

²⁷⁵ "...ve bir tarafı bazen tarîk-i âmm ve bazen Destercizâde Mehmed Efendi tasarrufunda olan vakıf yalı..." HRŞS, nr. 139, s. 63, 16 Zilkade 1130. Müftü Mehmed Efendi Yalısı, Müderris Abdullah Efendi b. Mehmed Aziz Efendi b. Ali Efendi ve Müderris Abdurrahman Efendi ile üç hemşiresine intikal etmişti. Müderris Abdullah Efendi, tasarrufundaki kısmı biraderi Müderris Abdurrahman Efendi'ye 280 kuruş karşılığında devretmiştir.

Efendi Yalısı, Destereci oğlundan 5.000 kuruş karşılığında padişah adına satın alınmıştı²⁷⁶.

Cami-i Kebir Mahallesi kıyı şeridinde yer alan iki yalıdan daha bahsetmek gerekirse, bunlardan birisi iskele yakınında olup Azamet Giray Rukiye Hanım adına inşa edilen yalıdır²⁷⁷. Diğer yalı ise Eyüp vakfına ait arsa üzerinde bulunuyordu. Eyüp vakfına 150 akçe mukataası olan yalının iki hissesi Edirne’de oturan Osman oğlu Ali Ağa’ya aitti. 1700 senesinde Ali Ağa, kendi hissesini Hacı Abdullah ve Mehmed Beşe’ye 1.250 kuruşa satmıştı. Yalının bir tarafı bezirgânbaşı odaları, bir tarafı bazen mahzen ve bazen Sayacı Mustafa kayıkları, bir tarafı deniz sahili ve bir tarafı tarîk-i hâs ile çevriliydi. Fiziksel özellikleri ise şöyleydi: Dâhiliyesinde 3 fevkânî oda, 1 sofa, hamam, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe, 13 adet kayık çekilir kayıkhanesi ve bir su kuyusu; haricinde 3 fevkânî oda, 2 sofa, tahtânî 2 oda, ahır, mutfak ve su kuyusu bulunmaktaydı²⁷⁸.

Bahariye sahilinde yalıların sıralandığı diğer mevki Şah Sultan Mahallesi’dir. Şah Sultan Camii’nin sağ tarafında II. Bâyezid’in kızı yahut torunu Hançerli Sultan’ın bir yalı yaptırdığı bilinmektedir²⁷⁹. Hançerli Sultan Sarayı olarak bilinen yapının ilk sahibinin Şah Sultan olduğu söylenmektedir²⁸⁰. Ayrıca bu mevkide Abdullah Paşa²⁸¹, Beyhan Sultan²⁸², Merzifonlu Kara Mustafa Paşa²⁸³ yalıları bulunuyordu.

²⁷⁶ “Mâh-ı mezbûrede vâki’ ceyb-i hümâyûn ve bazı kullarına ihsân buyrulan ecnâs-ı nüküddur: Hazret-i Ebâ Eyyûb-i Ensârî aleyhi’r-rahmeti’l-Bârîde Destereci oğlundan alınan bahası olmak üzere Silahdâr Ağa kulları ma’rifetiyle telhîsci Muhammed kullarına teslim olan 5.000 kuruştur.” TS.MA.d, nr. 2367/11, 15 Zilkade 1136.

²⁷⁷ HRŞS, nr. 139, s. 22, 27-28 Rebiülevvel 1130.

²⁷⁸ HRŞS, nr. 116, s. 80, 20 Zilhicce 1111.

²⁷⁹ Reşad Ekrem Koçu, “Bahariye”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1960, s. 1844. Hançerli Fatma Sultan’ın diğer sarayı Ebâ Eyyûb el-Ensârî Kapısı dâhilinde Mustafa Paşa-yı Atîk Mahallesi’nde ve saray hamamı da Eğrikapı’da Hacı İlyas Mahallesi civarındaydı. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1047/1637-1638)*, haz. Salih Kahriman, vd., İSAM, İstanbul 2011, s. 258; BOA, *EV.HMH.d*, nr. 555, 10 Zilkade 1100, s. 6.

²⁸⁰ Ayvansarâyî, *Hadîkatü’l-Cevâmi’*, s. 342.

²⁸¹ 1728 senesinde Emine Sultan ile evlenen Abdullah Paşa 1735’te bu yalıda vefat etmişti. Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 345.

²⁸² “...mahalle-i mezbûrede (Şah Sultan Mahallesi) vâki’ bir taraftan Davud Bey mülkü ve bir taraftan Beyhan Sultan yalısı ve bir taraftan derya ve bir taraftan tarîk-i âmm ile mahdûd...” HRŞS, nr. 136, s. 70, 26 Şevval 1127; “...mahalle-i mezbûrede (Şah Sultan Mahallesi) vâki’ bir taraftan Yalı hamamı demekle ma’rûf hamam önü ve bir taraftan ümdetü’l-muhaddârat Beyhan Sultan Sarayı ve bir taraftan bazen Ahmed Bey menzili ve bazen Molla Mustafa menzili ve bir

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Yalısı, Bahariye Kasr-ı Hümâyunu yanında yer alıyordu. Paşa'nın katlinden sonra yalı oğlu Ali Paşa'ya intikal etmişti. Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa, 18 Eylül 1700'de yalıda Sultan II. Mustafa'ya bir yemek ziyafeti vermişti. Üç gün sonra da Nemçe elçisi yalıda ağırlandı. Sadrazam Şehid Ali Paşa, Mora'nın fetih hazırlıkları yapılırken Sancak-ı Şerif ve Hırka-i Mübareki ile hizmetinde olan kişileri yalıya yerleştirmişti. Ayrıca 1720'de Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, memleketine dönüş yapacak olan Avusturya elçisine yalıda bir ziyafet vermişti²⁸⁴.

Şah Sultan Mahallesi kıyı şeridinde yer alan bir yalı da Rumeli kazaskeri payesiyle Ser-etibba-i hassa olan merhum Nuh Efendi'ye aitti²⁸⁵. Yalının arsası Şah Sultan ve Eyüp vakfına bağlı olup senede Şah Sultan vakfına 60 akçe ve Eyüp vakfına senede 120 akçe mukataası vardı. Yalı, Nuh Efendi'nin ölümüyle birlikte oğulları ve zevcesine intikal etmişti. Yalının 12 hissesinden 5 hissesi Nuh Efendi'nin oğulları Halep Valisi Ali Paşa ve eski İzmir Kadısı Yusuf Efendi'ye ve yedi hissesi de zevcesi Safiye Hatun'a aitti. 27 Mart 1725 tarihinde, Ali Paşa ve Yusuf Efendi sahibi oldukları 5 hisseyi validelerine 1.500 kuruşa satmışlardı. 1 Mayıs 1725 tarihine gelindiğinde Safiye Hatun da yalıyı Şatırbaşı Hasan kızı Ayşe Hanım'a 5.000 kuruşa satmıştı. Yalının konumu ve fiziksel özellikleri şöyleydi: Bir taraftan Hüsrevzâde mülkü, bir taraftan Şah Sultan Camii, bir taraftan sahil ve bir taraftan da umumî yol ile çevriliydi. Yalının dâhiliyesinde deniz tarafında 6 oda ve 3 sofa mevcuttu. Ayrıca dâhiliyede havuz ve şadırvanlı 2 büyük divanhane, kenif, meyveli

tarafı tarik-i âmm ile mahdûd..." HRŞS, nr. 139, s. 65; nr. 141, s. 15 (18 Zilhicce 1130/ 20 Şevval 1131). Daha önce de belirtildiği üzere, hanedanın kadın mensuplarının isim benzerliği, sarayların hangi sultanlara ait olduğunu tespit etmeyi güçleştirmektedir. Nitekim "Beyhan" ismine sahip üç padişah kızı bulunmaktadır. Bunlardan biri III. Ahmed'in, biri Yavuz Sultan Selim'in, diğeri ise Sultan İbrahim'in kızıdır (Bkz. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 55, 101-103, 144.) 1704 tarihli bir sicil kaydında "*merhûme Beyhan Sultan'dan intikal eden yalı*" ifadesi geçmektedir. Bu durumda bahsi geçen Beyhan Sultan, 1704 yılından önce vefat etmişti. Dolayısıyla Eyüp'te yalısı bulunan Beyhan Sultan, Sultan İbrahim'in 1700 senesinde vefat eden kızı olmalıdır. Söz konusu sicil kaydında, valide sultanın beslemesi Eğlence Emine adlı cariyeye yalının kendisine ihsan edilmesini talep eder ve yalı bu tarihte Eğlence Emine adlı cariyeye intikal eder. HRŞS, nr. 122, s. 76, 23 Şaban 1116.

²⁸³ HRŞS, nr. 116, s. 77, 7 Zilhicce 1111.

²⁸⁴ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi* s. 358; Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C. II, s. 41-339-394.

²⁸⁵ "...Rumeli kazaskeri pâyesiyile ser-ettibâ-yı hassa olan izzetlü sa'âdetlü Nuh Efendi hazretlerinin medine-i Eyyüb mahallatından Şah Sultan Mahallesi'nde olan saraylarına varılıp..." HRŞS, nr. 116, s. 61, 23 Şevval 1111.

meyvesiz ağaçlı bahçe ve 1 köşk vardı. Hariciyesinde ise 10 adet oda vardı. Odalardan 4'ü üst (tabaka-i ulyâda), 6'sı orta (vustâda) kattaydı. Ayrıca üst katta 1 mabeyn odası, 2 sofa, dehliz ve kenif; orta katta dehliz, kenif; alt katta (süflâda) ise 1 mutfak, büyük ahır, havlu yer alıyordu. Yine hariciye tarafında üstte 4 oda, 1 sofa, 2 camekân ve iki halvetli hamam, 1 kiler, 1 büyük mutfak, kenif ve borularla akıtılan su (4 masura mâ-i leziz) vardı. Ayrıca kayıkhanesi de mevcuttu²⁸⁶.

Bahariye sahili civarında IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'ın sarayının olduğu da ileri sürülmektedir²⁸⁷. Bu sarayın adına 1715 tarihli bir belgede tesadüf edilmiştir²⁸⁸; ancak konumu belirtilmemiştir.

Bahariye sahilindeki en önemli yapılardan birisi de Bahariye Kasrı Hümâyûnu'dur. Kasrın hangi tarihlerde yapıldığı bilinmiyor. Fakat Fatih veya II. Bâyezid zamanında Bahariye'de bir kasır inşa edildiği düşünülmektedir²⁸⁹. M. N. Haskan'ın verdiği bilgiye göre, kasır 1708 yılında onarılmış; ancak sonrasında yıktırılmıştı. 1722'de yeniden yapılan kasrın bahçesi düzenlenmiş ve yapıya bir de hamam eklenmişti²⁹⁰.

6. Ticarî Alanlar

a. Çarşı ve Pazarlar

Eyüp kent merkezinin ana çarşısı, Eyüp halkının ve Eyüp'e türbe ziyareti, ibadet veya ticaret gerekçesiyle dışarıdan gelenlerin uğrak mekânı olan "Eyüp Çarşısı"dır. Cami ve türbe merkezli gelişme gösteren çarşı²⁹¹ belgelerde "*Ebâ Eyyûb-i Ensârî -radiye anhu Rabbihi'l-Bârî sûku...*"²⁹², "*Ebâ Eyyûb-i Ensârî sûku*"²⁹³ veya

²⁸⁶ BabŞS, nr. 135, s. 13, 34, 12 Receb 1137, 18 Receb 1137; Hüseyin Necdet Ertuğ, "Şeriyye Sicillerine Göre 1137 (1724-25) Yılı İstanbul'da Osmanlı Konutu/ Menzili", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2015, s. 139-140.

²⁸⁷ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 358-359.

²⁸⁸ BOA, C.BLD, nr 115/5727, 29 Receb 1127.

²⁸⁹ Koçu, "Bahariye", s. 1844.

²⁹⁰ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 347.

²⁹¹ "...müşâriin-ileyh hazretlerinin (Hazret-i Ebâ Eyyûb el-Ensârî radiye anhu Rabbühü'l-bâri hazretlerinin) câmi'-i şerif ve türbe-i münevverleri etrafında vâki çarşısında..." HRŞS, nr. 125, s. 120.

²⁹² HRŞS, nr. 124, s. 63, 6 Şaban 1118.

²⁹³ HRŞS, nr. 118, s. 11, 4 Zilhicce 1113.

“*Ebâ Eyyûb-i Ensârî -radiye anhu Rabbühi 'l-Bârî'de Câmi-i Kebîr sûku*²⁹⁴” şeklinde ifade edilmektedir. Ticarî yapılarla birlikte çarşının diğer tamamlayıcı öğeleri imaret, hamam, sıbyan mektebi, tekke gibi sosyal, kültürel ve dinî yapılardır.

Çarşıda paçacı²⁹⁵, yoğurtçu²⁹⁶, bakkal²⁹⁷, ekmekçi²⁹⁸, tavukçu²⁹⁹, çörekçi³⁰⁰, şerbetçi, attar, pazarcı³⁰¹, çizmecî³⁰², mumcu³⁰³ keresteci³⁰⁴, gibi muhtelif meslek kollarının faaliyet gösterdiği dükkânlar vardı.

Çarşıda bulunan attar, bakkal ve sair dükkânları tasarruf edenler, ürünlerini dükkânlarının önüne yerleştirdikleri tahtalar üzerinde sergilerdi. Ancak kaldırımların bu şekilde işgal edilmesi, namaz vakitlerinde dinî ibadetlerini yerine getirmek isteyen Müslümanların ve çarşıya gelip giden halkın; ayrıca arabalar ve yük hayvanlarıyla gelenlerin çarşıdan geçmesine engel teşkil ederdi. Görünüşe göre, çarşının bulunduğu alan çarşıda bulunan kalabalığın ihtiyacına cevap verebilecek genişlikte değildi. Bundan ötürü dükkân önlerine tahta konulması yasaklanmış ve dükkân direklerinin sınırlarını aşan ve yollara set olan tahtaların kaldırılması emredilmişti³⁰⁵. Ancak çarşının düzeni ile ilgili alınan kararlara riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim 25 Temmuz 1714 tarihinde aynı yönde yeni bir karar gündeme gelmişti. Şöyle ki, bu tarihte Eyüp Camii kapısı karşısında yer alan hamamın bitişiğinde ve kapısının yanında önceden attar dükkânı iken hâlen manav olan dükkân bulunuyordu. Kapının diğer tarafında ise şerbetçi dükkânı vardı. Manav esnafı, dükkânlarına kanaat etmeyip hem dükkânlarının önüne hem de çarşı ortalarına sergi açıyor; ayrıca nalbant esnafı da kaldırım üzerine araba çekiyordu. Tabî bu durum, çarşıdan gelip geçen

²⁹⁴ HRŞS, nr. 125, s. 109; nr. 129, s. 21. (6 Zilkade 1120/ 20 Cemaziyelâhir 1122).

²⁹⁵ HRŞS, nr. 125, s. 55.

²⁹⁶ HRŞS, nr. 122, s. 2, 12 Rebiülâhir 1116.

²⁹⁷ HRŞS, nr. 122, s. 12,14 (22/28 Cemaziyelevvel 1116).

²⁹⁸ HRŞS, nr. 124, s. 63, 6 Şaban 1118.

²⁹⁹ Bu dükkân aynı zamanda bakkal dükkânı olarak tanımlanmaktadır. Anlaşılan o ki, hem bakkal hem de tavukçu dükkânı olarak zikredilen ticarî mekânda diğer gıda maddelerinin yanı sıra tavuk ürünleri satılıyordu. Muhtemelen çarşı civarındaki her bakkal bu ürünü satma yetkisine sahip değildi. Bu yüzden bahsi geçen bakkal dükkânı, çarşı civarında tavuk ürünlerinin satıldığı belki tek belki de birkaç dükkândan biri olduğu için “tavukçu dükkânı” olarak tanımlanmıştı. HRŞS, nr. 142, s. 24, 25 Muharrem 1133.

³⁰⁰ HRŞS, nr. 133, s. 59, 10 Şaban 1126

³⁰¹ HRŞS, nr. 124, s. 40, 5 Cemaziyelâhir 1118.

³⁰² HRŞS, nr. 129, s. 52, 6 Şevval 1122.

³⁰³ HRŞS, nr. 133, s. 34, 10 Cemaziyelevvel 1126.

³⁰⁴ HRŞS, nr. 133, s. 53, 2 Şaban 1126.

³⁰⁵ HRŞS, nr. 125, s. 120.

halkın zahmet ve meşakkat çekmesine sebebiyet veriyordu. Dahası zikredilen manav ve şerbetçi dükkânlarında bir takım erazil toplanıyor ve çarşıdan gelip geçen kadınlara sataşılıyor, fesatlık çıkarıyordu. Bu hâdiseler üzerine, hamama bitişik dükkânlarda şerbetçi ve manav esnafının iskân ettirilmemesi; bu iki dükkânın diğer zanaat erbabına kiralanması emri verilmişti. Ayrıca kaldırımlara nalbantçılarının arabalarını çekmesi yasaklanmıştı³⁰⁶.

Eyüp'te çarşıların temizliğine de itina gösterilirdi. Örneğin, aşağıda ele alacağımız Çömlekçiler Çarşısı'ndaki ev ve dükkânlardan sokak üzerine, halkın gelip geçtiği yollara çerçöp, lâşe (leş) atılmaması ve kaldırımların bakımı için konut ve dükkân sahipleri uyarılmıştı³⁰⁷.

Eyüp'te merkezi çarşının yanı sıra aynı sektörde uzmanlaşmış meslek mensuplarının belirli alanlarda kümelendiği ekonomik amaçlı çarşılar da bulunuyordu. Diğer bir ifadeyle aynı tür malı imal eden dükkânlar bir mekânda ticarî aktivitelerini sürdürüyordu. Bu doğrultuda Eyüp'te belirli bir iş koluna tahsis edilen en hareketli çarşılarından birisi “Çömlekçiler Çarşısı”dır. Çarşı, Zal Paşa ve Cezerî Kasım Paşa camilerinin bulunduğu yol üzerinden devam ederek Defterdar Camii yakınındaki alanda konumlanmıştı³⁰⁸. Çarşıya ismini veren çömlek dükkânları, çarşının iki tarafında, birbirine bitişik vaziyette sıralanmıştı³⁰⁹. Evliya Çelebi, Çömlekçiler mahallindeki çarşıda yer alan dükkânları şöyle betimler: “...bu şehrin şah-râhı üzre iki tarafını üç yüz ‘adet her esnafdan müzeyyen dükkânlardır. Cemî‘i zi-kıymet eşyâlar mevcûddur. Amma bezâzistânı yokdur ve na‘lbant dükkânları gâyet çokdur ve vâsi‘dir ve tarîk-i ‘âmin dahı iki cânibi serâpâ iki yüz elli ‘aded kârhâne-i sigalî ve çanakçı ve bardakçı ve çömlekçi dükkânlarıdır³¹⁰.” Sicil kayıtlarında, bardakçı esnafının faaliyetlerini sürdürdüğü mevki “Bardakçılar Çarşısı³¹¹” olarak

³⁰⁶ HRŞS, nr. 133, s. 58, 13 Receb 1126.

³⁰⁷ HRŞS, nr. 129, s. 94.

³⁰⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 49 Numaralı Sicil (H. 1054/ M. 1644)*, haz. Ayşe Seyyide Adıgüzel- Zeynep Trabzonlu, İSAM, İstanbul 2011, s. 134; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi‘*, s. 362, 367; Reşad Ekrem Koçu, “Çömlekçiler”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1966, s. 4119-4120.

³⁰⁹ Ulviye Baş, *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 133-35.

³¹⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 167.

³¹¹ HRŞS, nr. 124, s. 35, 71; nr. 142, s. 24 (23 Cemaziyelevvel 1118, 9 Ramazan 1118/ 25 Muharrem 1133).

ifade edilmiş; ama yeri konusunda her hangi bir ayrıntı verilmemiştir. Muhtemelen Bardakçılar Çarşısı, Çelebi'nin de işaret ettiği üzere, çömlekçilerin bulunduğu cadde üzerinde yer alıyordu. Öte taraftan Çömlekçiler Çarşısı'nda pazarcı³¹², keresteci³¹³, yoğurtçu³¹⁴, helvacı³¹⁵, paçacı³¹⁶, ekmekçi³¹⁷, çörekçi³¹⁸, kebabçı, hoşafçı³¹⁹, bakkal³²⁰, kasap³²¹ ve berber³²² gibi gıda ve hizmet sektörü içerisinde yer alan esnaf grupları da faaliyet gösterirdi. Bu sektörlerle ait dükkânlar hem imalathanelerde çalışan hem de çarşıya alış veriş yahut başka amaçlarla gelen kişilerin gündelik ihtiyaçlarına cevap vermek adına her çarşıda olması gereken muhtemel meslek kollarıdır.

Eyüp'te aynı meslek erbabının gruplaştığı diğer çarşılar şunlardı: Yoğurtçular Çarşısı³²³, Tülbentçiler Çarşısı³²⁴, Berberler Çarşısı³²⁵. Belgelerde, söz konusu çarşıların bulunduğu mevkiiler açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak Osmanlı çarşılarının genel yapısı göz önüne alındığında, aynı meslek mensuplarının kümelendiği çarşıların ana çarşıya bağlantılı sokaklar üzerinde konumlandığı söylenebilir. Örneğin Tülbentçiler Çarşısı'nın Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunması, çarşının Eyüp Çarşısı'na açılan bir sokak üzerinde olduğunu gösterir.

Zikredilen çarşıların yanı sıra Evliya Çelebi, Eyüp Çarşısı içinde “*Haffaf Çarşısı*³²⁶”, “*Halis Süt Çarşısı*³²⁷” ve çocuklar için de “*Oyuncakçılar Çarşısı*”nın bulunduğu bahseder³²⁸. Çelebi, Eyüp'te faaliyet gösteren 100 oyuncakçı

³¹² HRŞS, nr. 122, s. 49, 23 Zilkade 1116.

³¹³ HRŞS, nr. 121, s. 62, 12 Muharrem 1115.

³¹⁴ HRŞS, nr. 146, s. 74, 15 Şaban 1137.

³¹⁵ BOA, C.BLD, nr. 138/ 6857, 23 Zilhicce 1143.

³¹⁶ HRŞS, nr. 133, s. 65; nr. 147, s. 72 (14 Ramazan 1126/12 Rebiülâhir 1137).

³¹⁷ HRŞS, nr. 136, s. 134, 10 Rebiülevvel 1128.

³¹⁸ HRŞS, nr. 125, s. 77, 12 Rebiülevvel 1120.

³¹⁹ HRŞS, nr. 141, s. 56, 10 Cemaziyelâhir 1132.

³²⁰ HRŞS, nr. 147, s. 70, 3 Rebiülâhir 1139.

³²¹ HRŞS, nr. 118, s. 18, gurre-i Muharrem 1114.

³²² HRŞS, nr. 147, s. 45, selh-i Zilhicce 1138.

³²³ HRŞS, nr. 128, s. 75; nr. 129, s. 97 (20 Rebiülâhir 1124/18 Cemaziyelevvel 1122).

³²⁴ HRŞS, nr. 128, s. 73, 20 Rebiülâhir 1124.

³²⁵ HRŞS, nr. 117, s. 67, 20 Şaban 1104.

³²⁶ 1663 tarihli bir sicil kaydında bu çarşıya işaret edilmektedir: “...medîne-i mezbûrede Haffâflar mukabelesinde vâki'...” *Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil*, s. 418.

³²⁷ Çelebi, Ebussûd Efendi'nin kabrinin Sütçüler Çarşısı içerisinde olduğunu bildirir. Bu bilgiye istinaden çarşının Eyüp Çarşısı'na bağlantılı olduğu anlaşılır. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 171.

³²⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 169.

dükkânı ve bu mesleği icra eden 105 kişi olduğunu söyler³²⁹. Eyüp İskelesi'nden türbeye doğru giden bugünkü Cami-i Kebir Caddesi üzerinde Oyuncakçılar Çarşısı'nın bulunduğu söylenmektedir³³⁰. Ancak tetkik edilen arşiv kaynaklarında, Eyüp'ün meşhur çarşılarından olan Oyuncakçılar Çarşısı ile ilgili bir emareye tesadüf edilmedi.

Şehrin ana çarşıları dışında mahalle içlerinde de dükkân, bakkal, börekçi gibi ticarî binaların bulunduğu çarşılarından da söz etmek mümkündür. Örneğin Eski Yeni Hamam Çarşısı³³¹, Otakçılar Çarşısı, Nişancılar Çarşısı, Şah Sultan Çarşısı³³² bunlar içerisinde zikredilebilir.

Osmanlı çarşılarının mekânsal organizasyonuna bakıldığında, çarşının esasını ticarî mekânlar oluşturmakla birlikte konaklama hizmeti veren hanlar da çarşının tamamlayıcı unsurlarındandır. Evliya Çelebi, Topçular'da 7, Otakçılar'da 3, Eyüp ve Çömlekçiler çarşısında birer hanın olduğundan bahseder³³³. Ancak XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, zikredilen mahallerde herhangi bir han ismine tesadüf edilmedi. Buna rağmen Eyüp'te konaklama hizmeti çarşıda bulunan dükkân, oda veya iş yerleri tarafından sağlanmaktaydı. Örneğin Yoğurtçular Çarşısı'nda bulunan İsmail'in iş yerinde Uluborlu kazasından olan Hüseyin adlı kişi³³⁴ ve Eyüp Çarşısı'nda Hacı Mehmed Bey'in fırınında Üsküp'ün Tahta Kale Mahallesi ahalisinden Abdullah oğlu Mehmed³³⁵ misafir olarak ikamet etmekteydi. Mumcu Yani oğlu İstamo adlı kişi de Kiremitçi Mahallesi'ndeki bir mumcu dükkânında sakindi³³⁶. Bakkal dükkânları da belirli bir ücret karşılığında, Eyüp'e dışarıdan gelen kişilerin konaklaması için tahsis edilen mekânlardı. Diğer bir ifadeyle kiralık oda olarak kullanılıyordu. Eyüp'te

³²⁹ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 300.

³³⁰ Reşad Ekrem Koçu, "Eyüpsultan Oyuncakları", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s. 5462.

³³¹ "...medine-i mezbûrede Eski Yeni Hamam sukûnda bir taraftan börekçi dükkânı...", *HRŞS*, nr. 146, s. 13, selh-i Şevval 1136.

³³² "...Nişancılar sukûnda Cami-i Kebîr kurbunda olan dükkânda ve Otakçılar'da cami-i şerîf mukabelesinde bakkala muttasıl ve Yeni Çeşme'de Hacı Mustafa nam kimesne dükkânında ve Şah Sultan Mahallesi'nde Ahmed Bey nam kimsenin dükkânına Eyyüb fırınından ekmek gönderip..." *HRŞS*, nr. 125, s. 6, 14 Safer 1119; "...Nişancılar sukûnda mahall-i nizâ' olan dükkâna varıp... Otakçılar sukûnda vâki olan dükkâna varıp... Şah Sultan sukûnda vâki dükkâna varıp..." *HRŞS*, nr. 125, s. 121, 19 Safer 1119.

³³³ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 166-169.

³³⁴ *HRŞS*, nr. 129, s. 97, 18 Cemaziyelevvel 1122.

³³⁵ *HRŞS*, nr. 140, s. 95, 22 Rebiülâhir 1131.

³³⁶ *HRŞS*, nr. 140, s. 72, 19 Cemaziyelâhir 1131.

Çömlekçiler Çarşısı'nda bakkal olan Yani adlı zimmînin dükkânında Dergâh-ı Ali Çavuşları zümresinden Ahmed Çavuş, ücret karşılığında 45 gün konaklamıştı³³⁷. Bakkal dükkânlarında çalışan kişiler de, muhtemelen çalışma süresi boyunca, bu ticarî mekânlarda ikamet ediyordu. Mesela bakkal hizmetkârı olan Hristo adlı zimmî, Çömlekçiler Çarşısı'nda bulunan bakkal dükkânında sakindi³³⁸.

Çarşılar dışında şehrin diğer önemli alışveriş mekânı pazarlardır. Eyüp'te sosyal hareketliliğin en yoğun yaşandığı Cuma günü pazar kurulur ve kurulduğu günün adını taşırdı³³⁹. Evliya Çelebi de cuma günü çarşı ve pazarın oldukça kalabalık olduğunu, çarşı ve pazara gelenlerin kaymakçı dükkânlarında dinlendiklerini ve bu esnada süt, beyaz peynir, saf bal yiyip içip sefa ettiklerini söyler³⁴⁰.

Bostan, bağ ve bahçelerin geniş bir yer kapladığı Eyüp'te alışverişin bir diğer adresi çiçek pazarlarıdır. Oyuncakçılar Çarşısı'nda Cuma günü büyük bir çiçek pazarı kurulduğu söylenmektedir³⁴¹. Balikhane Nazırı Ali Bey, “*Eyüp bostanlarında okka gülü de yetiştirildiğinden gül mevsimlerinde Eyüp civarında Yavedut semtinde şafakla beraber gül pazarı kurulur. Mevsim hitamına kadar külliyetli ahzüita olurdu*³⁴².” demektedir. Ancak Halil İnalıcık, çiçek pazarının Otakçılar'da bugünkü Güldallı Sokak civarında olduğuna işaret etmektedir³⁴³. Mahkeme kayıtlarında, yeri belirtilmemekle beraber Eyüp'te “*Gül Pazarı*³⁴⁴” isminde bir pazarın bulunduğu tespit edilmektedir.

³³⁷ HRŞS, nr. 122, s. 6, 8 Cemazıyelevvel 1116.

³³⁸ HRŞS, nr. 147, s. 42, 7 Zilhicce 1138.

³³⁹ “... medîne-i Hazret-i Ebî Eyyüb el-Ensârî'de Cum'a pazarı'nda ...” *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil*, s. 239. Mantran, *17. Yüzyıl İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, C. II, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, TTK, İstanbul 1990, s. 64.

³⁴⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 169.

³⁴¹ Semra Şimşek, “Eyüp'te Bahçe-Bostan Kültürü ve Çiçekçilik”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VIII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 8, İstanbul 2009, s. 323.

³⁴² Balikhane Nazırı Ali Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, haz. Ali Şükrü Çolak, Kitabevi, İstanbul 2001, s. 266.

³⁴³ Halil İnalıcık, “Eyüp Projesi”, *Eyüp Dün/Bugün Sempozyum 11-12 Aralık 1993*, haz. Tülay Artan, TVY Yay., İstanbul 1994, s. 5.

³⁴⁴ “*Medine-i Hazret-i Eyyüb'da Cami-i Kebir Mahallesi'nde sâkin iken Gül Pazarında nâ'ib iken vefat eden Ahmed Efendi...*” HRŞS, nr. 132, s. 82; “*Medine-i Hazret-i Ebâ Eyyüb el-Ensârî radiye anhu Rabbühü'l-Bârî'de dame fî rıdvânî'l-Bârî'de Cami-i Kebir Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem Gül Pazarında nâ'ib olduğu halde vefat eden Ahmed Efendi...*” HRŞS, nr. 133, s. 39, 22 Şevval 1125.

Pazarın düzeninden genellikle pazarbaşı ve muhtesip sorumluydu³⁴⁵. Eyüp'te 1684 senesinden 1703 senesine kadar, toplam 19 yıl, Mahmud oğlu Kara Mehmed adlı kişi pazarbaşılık görevini üstlenmişti. 1704 senesinde ise Seyyid Hasan adlı kişi pazarbaşı tayin edilmişti. Ancak Kara Mehmed'in iddiasına göre, bu kişi pazarcılık ve bakkallık meslekleriyle alakası olmayan kişilerin teklifi ve iltimasıyla göreve getirilmişti. Bu yüzden görevin kendisine iadesini talep etmişti. Bu konuda, Çömlekçiler Çarşısı'ndaki bakkal ve pazarcılar mahkemeye gelerek 19 sene pazarbaşı olan Kara Mehmed'den razı olduklarını ve Seyyid Hasan'ın usulsüz olarak atandığını dile getirmişlerdi. Pazarcı ve bakkal esnafının beyanı üzerine Seyyid Hasan'ın görevine son verilmiş ve 1708'de Kara Mehmed tekrar pazarcıbaşı tayin edilmişti³⁴⁶. Kara Mehmed, Seyyid Hasan'ın şikâyet ve taarruzlarına rağmen görevini 1712 yılında da sürdürmüştü³⁴⁷.

1726 senesinde pazarbaşı Emir Mehmed adlı kişi olup Eyüp'te tamamı Müslüman toplam 16 kişi pazarcı esnafı olarak kaydedilmiştir³⁴⁸. Bu tarihte yazılan emirde pazarcılara, belirlenen fiyattan halka satış yapmaları söylenmişti. Ayrıca pazarcıların, dükkânlarında mirî damgalı tuç okka ve dirhemden başka demir okka ve dirhem kullanmaları; kendilerine tahsis edilen dükkânlar dışında dükkân ihdas etmeleri yasaklanmıştı³⁴⁹.

b. İskeleler ve İskele Hamalları

Haliç'in en önemli iskelelerinden birisi Eyüp İskelesi'dir. İskele, Cami-i Kebir Mahallesi'nin kıyı şeridinde yer alıyordu. Bazı belgelerde iskeleye “*Büyük İskele (İskele-i Kebir)*³⁵⁰”, “*Eyyüb-i Ensârî İskelesi*³⁵¹” “*Eyyüb İskelesi*³⁵²” veya “*Cami-i Kebir İskelesi*³⁵³” denilmektedir. İskelenin batısında Bostancı İskelesi ve

³⁴⁵ Tahsin Özcan, “Pazar”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 207.

³⁴⁶ *HRŞS*, nr.125, s. 76, Cemaziyelevvel 1120.

³⁴⁷ *HRŞS*, nr. 130, s. 15, 2 Safer 1124.

³⁴⁸ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 187.

³⁴⁹ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 176-177.

³⁵⁰ *HRŞS*, nr. 129, s. 77, 8 Zilhicce 1122; BOA, *EV.HMH.d*, nr. 385, s. 84, 1112.

³⁵¹ *HRŞS*, nr. 127, s. 9, 7 Safer 1122.

³⁵² *HRŞS*, nr. 122, s. 72, 13 Receb 1116.

³⁵³ *HRŞS*, nr. 133, s. 32, 5 Cemaziyelevvel 1126.

doğusunda, ismini yakınında bulunan Defterdar Camii'nden alan Defterdar İskelesi³⁵⁴ bulunuyordu.

Haliç kıyısı ve Anadolu yakasındaki iskelelerle irtibatı sağlayan Eyüp ve Defterdar iskeleleri, fonksiyonel açıdan şehir içi trafiğinde sadece yolcu indirme-bindirme durakları değil, aynı zamanda Eyüp'te imal edilen ve Eyüp'e dışarıdan gelen malların yüklenip boşaltıldığı ticarî alanlardı. Eyüp ve Defterdar iskelelerinin ticarî bir kimlik kazanmasındaki en önemli etken kuşkusuz bu iki iskelenin bulunduğu bölgenin aynı zamanda bir üretim sahası olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Defterdar İskelesi yakınında, daha önce de belirtildiği üzere çömlekçi atölyeleri ve Defterdar İskelesi ile Eyüp İskelesi arasındaki mevkide mum, deri, et ve süt ürünleri üretilen işletme ve dükkânlar faaliyet gösteriyordu. Dolayısıyla Eyüp'te imal edilen ürünlerin İstanbul'un diğer noktalarına nakledilmesinde söz konusu iskeleler önemli bir fonksiyona sahipti. Örneğin Eyüp'te üretilen yoğurtlar tablalara konularak Eyüp İskelesi'nde kayıklara yüklenip İstanbul'a sevk edilirdi³⁵⁵.

Eyüp İskelesi'nin batısında yer alan Bostancı İskelesi, adını Papaz oğlu Mustafa Paşa'ya ait bir bostandan almıştı³⁵⁶. I. Ahmed döneminde iskele "İmam İskelesi" olarak da anılmaktaydı³⁵⁷. Daha önce de vurgulandığı üzere, kılıç kuşanma merasimlerinde Eyüp'e deniz yoluyla gelindiğinde bu iskeleden karaya çıkılmaktaydı. Bu açıdan iskele önemli bir işleve sahipti. Diğer yandan Bostancı İskelesi civarında birçok sahilsaray ve yalı bulunuyordu. İskelenin genelde buyalılara gidip gelen yolcular tarafından kullanıldığını söylemek mümkündür. Sırası gelmişken şunu da belirtmek gerekir ki, iskeleler etrafında sıralanan yalıların da kendilerine ait iskele ve kayıkhaneleri vardı. Hatta vakıfların tasarrufunda olan iskelelerden de söz etmek mümkündür. Örneğin Zal Mahmud Paşa Camii civarındaki deniz kenarında Zal Mahmud Paşa evkafına ait bir iskele mevcuttu ve harap durumda olan bu iskele 1644 senesinde tamir edilmişti³⁵⁸. Evliya Çelebi de Çömlekçiler

³⁵⁴ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 367.

³⁵⁵ *HRŞS*, nr. 124, s. 94.

³⁵⁶ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 348.

³⁵⁷ Mustafa Sâfi Efendi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't- Tevârih'i*, C. 1, s. 16.

³⁵⁸ *Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 49 Numaralı Sicil*, s. 185-186.

mahallinde Zal Paşa adında bir iskelenin olduğunu kaydetmiştir. Muhtemelen bu iskele, Zal Mahmud Paşa vakfına ait olmalıdır. Öte taraftan Çelebi, aynı mahalde Yavedûd, Defterdar ve Hoca Efendi iskelelerinin yer aldığını bildirir. Ancak yaptığımız tetkiklerde Hoca Efendi İskelesi adında bir iskeleye tesadüf edilmedi. Bu iskelenin bir yalı iskelesi olması mümkündür.

Defterdar İskelesi'nin doğusunda, Yavedûd Mahallesi kıyı şeridinde Yavedûd İskelesi yer alır³⁵⁹. İskele, Yavedûd Tekkesi'nin yakınındaydı ve adından anlaşılacağı üzere ismini söz konusu tekkenin kurucusundan almıştı. Yavedûd Mahallesi'ndeki türbe ve mezarlıkları ziyarete gelenler deniz yolunu tercih ettiklerinde Yavedûd İskelesi'ni kullanırdı³⁶⁰. Ayrıca iskele civarında atölye ve mahzen gibi ticarî yapılar mevcuttu³⁶¹. Dolayısıyla iskele ticarî amaçlar için de kullanılmaktaydı.

Mahkeme kayıtlarında tesadüf edilen bir iskele daha vardı: Arslan İskelesi. 1700 tarihli mahkeme kaydında iskelenin Hazret-i Ebâ Eyyûb-i Ensârî Kapısı haricinde bulunduğu kaydedilmiştir³⁶². Bu iskele hakkında elde başkaca malumat şimdilik bulunmamaktadır. Diğer taraftan Eyüp Kapısı civarında bir iskeleden daha bahsedilmesi gerekir. 7 Nisan 1710 yılına ait bir sicil kaydında söz konusu kapı yakınında “*hazret-i Eyyûb el-Ensârî Kapısı İskelesi*”nin yer aldığı belirtilmiştir³⁶³. Bilindiği üzere bu kapı haricinde Ayvansaray İskelesi bulunuyordu. Muhtemelen Ayvansaray İskelesi, belgelerde “*hazret-i Eyyûb el-Ensârî Kapısı İskelesi*” olarak da adlandırılmıştı.

Eyüp'te bazı iskeleler, tamamen olmasa da belirli işlevleri yerine getirmekteydi. Bunlardan biri Balçık İskelesi'dir. İskele, Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde³⁶⁴ ve Çömlekçiler Çarşısı yakınında³⁶⁵ olup adından da anlaşılacağı üzere, çömlek ve sair eşyaların yapımında kullanılan çamurun indirildiği iskeledir³⁶⁶. Ancak iskeleye yalnızca çamur nakli yapan kayıklar yanaşmazdı. Deri, odun ve diğer

³⁵⁹ HRŞS, nr. 123, s. 9, 1117.

³⁶⁰ Süheyl Ünver, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, TTK, Ankara 1976, s. 126.

³⁶¹ HRŞS, nr. 123, s. 29, 13 Rebiülâhir 1117.

³⁶² HRŞS, nr. 116, s. 56, 24 Şaban 1111.

³⁶³ HRŞS, nr. 127, s. 9, 7 Safer 1122.

³⁶⁴ HRŞS, nr. 128, s. 91, evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1124.

³⁶⁵ HRŞS, nr. 133, s. 76, 24 Şevval 1126.

³⁶⁶ Haskan, *Eyüsp Sultan Tarihi*, s. 101.

malları taşıyan kayıkçıların da zaman zaman bu iskeleyi kullandığı tespit edilmektedir³⁶⁷.

Belirli bir işleve sahip olduğunu düşündüğümüz diğer bir iskele “Kurbanhane İskelesi”dir. 1701 yılına ait bir vakıf kaydında adına tesadüf edilen iskelenin konumu açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak söz konusu vakıf kaydındaki ifadelerden Eyüp İskelesi’nin doğusunda ve “debbağlar” denilen mevkiinin kıyı şeridinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Yine aynı vakıf kaydında, iskele civarında bir sığır kesim yerinin olduğu da kaydedilmiştir³⁶⁸. Bununla beraber 1694 tarihli bir sicil kaydında, Eyüp’te koyunların kesildiği “Kurbanhane³⁶⁹” denilen bir mevkie işaret edilmektedir³⁷⁰. Kurbanhane İskelesi ve “Kurbanhane” denilen mevkiinin birbiriyle bağlantılı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Buradan hareketle, zikredilen iskelenin canlı hayvan naklinde kullanıldığı; ayrıca iskele civarındaki kesim yerlerinden elde edilen hayvansal ürünlerin taşınmasında da önemli bir fonksiyona sahip olduğu ileri sürülebilir.

Eyüp’te yüklenen veya boşaltılan ticarî mallar, iskeleler yakınında yer alan mahzen ve dükkânlarda depolanırdı. Örneğin Eyüp vakfiyesinde, Eyüp vakfına ait bir sevkiyat mahzeni olduğu görülür³⁷¹. Ayrıca Eyüp İskelesi yakınında bir kömür mahzeni³⁷², Yavedûd İskelesi yakınında 4 adet mahzen³⁷³ ve Bostancı İskelesi ile Eyüp İskelesi arasında bir mahzen³⁷⁴ olduğu tespit edilmektedir.

İskele Hamalları: İskeleler, şehrin münakale sahasıdır. Dolayısıyla incelediğimiz dönem itibarıyla münakale sahasının en önemli elemanlarından birisi yükleri dolduran, boşaltan ve taşıyan hamallardır. İskelelerde bu hizmetleri ifa eden arka ve at hamalları bulunurdu. 1726 senesinde Eyüp ve Defterdar iskelelerinde,

³⁶⁷ *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, s. 464; *Eyüp (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil*, s. 67; *Eyüp (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil*, s. 190.

³⁶⁸ BOA, *EV.HMH.d*, nr. 385, s. 83, 86, 1112.

³⁶⁹ Lâtîfî de *Evsât-ı İstanbul* adlı eserinde “*Hazret-i hakk-ı Cel ü ‘Alâ kurbanhanesinde zec olunan (kesilen) kurbanlarının*” ifadesine yer vermektedir. Bu bağlamda denilebilir ki, “kurbanhane” aynı zamanda kurbanlık hayvanların kesimi için tahsis edilen bir yerdi. Lâtîfî, *Evsâf-ı İstanbul*, s. 65.

³⁷⁰ HRŞS, nr. 108, s. 9, 26 Ramazan 1105.

³⁷¹ *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, s. 317.

³⁷² BOA, *EV.HMH.d*, nr. 385, s. 86, 1112.

³⁷³ HRŞS, nr. 123, s. 9, 1117.

³⁷⁴ HRŞS, nr. 129, s. 77, 8 Zilhicce 1122.

tamamı Müslüman olmak üzere toplam 22 at hamalı³⁷⁵; Defterdar İskelesi'nde 14 Müslüman, 7 gayrimüslim toplam 21 ve Eyüp İskelesi'nde 21 Müslüman, 7 gayrimüslim toplam 28 arka hamalı³⁷⁶ hizmet veriyordu.

1640 senesinde hamalların hizmet bedeli 1 ilâ 2 akçe arasında değişirdi. Örneğin Eyüp İskelesi'nden Edirnekapı ve Karagümrük'e kadar olan güzergâh için 2 akçe ve bunlardan daha yakın yerlere ise 1 akçe alınırdı³⁷⁷. 1726 senesinde ise hamallar, Eyüp Kapısı ve Defterdar İskelesi'nden Edirnekapı'sına, Sultanhamamı'na, Acıçeşme'ye ve Tercüman Yunus'a kadar üç akçe; Karagümrük'e kadar ise dört akçe ücret alırdı³⁷⁸.

Her hamal grubunun taşıyacağı yük bellidir. Örneğin ip ve çuval ile kalkacak yükü iskele hamalları kaldırırken; sepet ile kalkacak çanak, çömlek, testi, künk ve sair çömlekçilerin işledikleri ürünler çömlekçi hamalları tarafından kaldırıldı³⁷⁹.

İdari açıdan aynı iskelede at ve arka hamallarının ayrı kethüdaları olup kethüdanın altında kethüda vekilleri/ bölükbaşları, ihtiyarlar ve sıradan hamallar yer alırdı³⁸⁰. Kethüdalık görevini askerî sınıfa mensup bir kişi ifa ettiğinde, maaşını hazineye teslim etme karşılığında görevlendirilirdi³⁸¹. Örneğin 1724 senesinde Üsküdar, Eyüp, İstanbul iskeleleri arka ve sırik hamalları kethüdalığı, senelik 150 kuruş bedel ile hazine mânde eylediği 72 akçe günlüğü karşılığında Mustafa adlı kişinin üzerindeydi. Mustafa'nın azledilmesiyle, Hacı Hasan adlı kişi de aynı usulle

³⁷⁵ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 49.

³⁷⁶ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 72.

³⁷⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yay., İstanbul 1983, s. 327-328.

³⁷⁸ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 82.

³⁷⁹ *HRŞS*, nr. 121, s. 16, 1113.

³⁸⁰ Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*, Timaş Yay., İstanbul 2008, s. 24-25.

³⁸¹ Mehmet Genç, hazine-mânde adıyla anılan bu usulün gerekçelerini şöyle açıklamıştır: “*Esnaf örgütünün lideri olarak kethüda, görevi karşılığında esnaftan belirli bir gelir sağlardı. Sözünü ettiğim eğilim, zamanla sayıları artan memurlara maaş ödemekte zorluk çeken devletin bir kısım görevlilere, hazineden ödenecek maaş yerine, esnaf kethüdalıklarına ait gelirleri tahsis etmeye temayül etmesinden doğuyordu. Devlet bu sayede, hem bütçe giderlerini kısma, hem de esnaf örgütleri üzerindeki mali kontrolünü arttırma imkânını bulmuş oluyordu.*” Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2014, s. 296.

Üsküdar, Eyüp, İstanbul iskeleleri arka ve sırtık hamalları kethüdalığına tayin olunmuştu³⁸².

c. Eyüp Şehrinde Küçük Çaplı Ticarî Mekânlar: Dükkânlar

Dükkânlar, çarşıların vazgeçilmez unsurlarıdır. XVIII. yüzyıl başları Eyüp şehrinde dükkânlar genelde tek katlı olup veya fevkânî bir binanın alt katında yer alıp çarşı, sokak ya da yola açılan ön dış cephesinde iki kepenk olurdu. Bilindiği üzere, kanatlar aşağı ve yukarı doğru açıldığında alttaki kanat malların sergilenmesi için tezgâh, üstteki de saçak görevi görürdü³⁸³.

Eyüp çarşılarında, halkın ihtiyacı olan her türlü ürün ve hizmetin pazarlandığı dükkânların bulunduğu daha önce ifade edilmişti. Ancak dükkânlar sadece çarşılarda değil mahalle içlerinde de yer alırdı. Özellikle halkın günlük ihtiyaçlarının karşılandığı bakkal dükkânlarının her mahallede bulunduğu söylenebilir³⁸⁴. Öte taraftan mahallelerde berber, attar³⁸⁵, enserci/mismarcı (çivi/mıh yapan)³⁸⁶, taşçı³⁸⁷, pazarcı³⁸⁸ gibi esnaf gruplarına ait muhtelif dükkânlarla da karşılaşmaktadır.

Daha önce çarşılar başlığı altında belirtildiği üzere, ana çarşıların dışında, her mahallede demek zor olsa da, bazı mahallelerde birkaç dükkânın bir yol veya sokak üzerinde kümелendiği mahalle çarşıları vardı. Bu yüzden mahallelerde temel ihtiyaç maddelerinin satıldığı bakkallar dışında farklı ürünleri pazarlayan dükkânlara tesadüf edilmesi şaşırtıcı olmasa gerek. Örneğin Çavuş Kasım Mahallesi'nde üç tarafı Abdurrahim Efendi menzili ve bir tarafı da umumî yol ile çevrili; iki büyük kepenkli

³⁸² BOA, C.BLD, nr. 23/1116, 27 Zilhicce 1136.

³⁸³ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, YKY, İstanbul 1996, s. 123.

³⁸⁴ HRŞS, nr. 122, s. 11; nr. 124, s. 69; nr. 132, s. 85; nr. 133, s. 22; nr. 147, s. 55 (15 Cemaziyelevvel 1116/ / 23 Şaban 1118/ 16 Şaban 1125/ 25 Rebiülevvel 1126/ 26 Muharrem 1139). 1703 senesinde, ordu akçesinin toplanmasıyla ilgili Eyüp ve Hasköy bakkal ve pazarcıları arasında yaşanan problemin aktarıldığı bir sicil kaydında, Eyüp'te bakkal ve pazarcıların 1703 senesinden önce dükkân adedinin 60, zikredilen senede 62; Hasköy'de ise bakkal ve pazarcı dükkânlarının önce 50, 1703 senesine gelindiğinde ise 57 adet olduğu tespit edilmiştir. HRŞS, nr. 121, s. 99, 101, 7 Cemaziyelevvel 1115.

³⁸⁵ HRŞS, nr. 129, s. 68; nr. 136, s. 30 (10 Zilkade 1122/12 Rebiülâhîr 1127).

³⁸⁶ HRŞS, nr. 147, s. 45, selh-i Zilhicce 1138.

³⁸⁷ HRŞS, nr. 116, s. 40, 11 Şaban 1111.

³⁸⁸ HRŞS, nr. 122, s. 35, 29 Şaban 1116.

ve kapılı bir çörekçi dükkânı, iki kepenkli bir berber dükkânı, mahzen, beş kepenkli bir bakkal dükkânı, bir ekmekçi iskemlesi ve iki kepenkli bir attar dükkânı vardı³⁸⁹. Cezerî Kasım Paşa Mahallesi'nden Mehmed Ağa'nın, yine bu mahallede iki tarafı kendi bostanı, bir tarafı attâr dükkânı ve bir tarafı umumî yol ile çevrili bir terzi; yine bir taraftan dere, bir taraftan attâr dükkânı, bir taraftan zikredilen bostan ve bir taraftan umumî yol ile çevrili bir berber dükkânı vardı. Mehmed Ağa, dükkânlarının ikisini de validesi Hatice Hatun'a 108 kuruşa satmıştı³⁹⁰.

Mahallelerde konumlanan bu ticarî birimlerden bazıları menzillerin bir parçası olarak inşa edilmişti. Örneğin Zeynep Hatun Mahallesi'nde, bir tarafı Müslüman mezarlığı ve bir tarafı umumî yol ile çevrili; 1 fevkânî oda, iki kepenkli dükkânı ve havluyu ihtiva eden bir menzilin olduğu görülür. Hangi iş kolunda faaliyet gösterdiğine dair bilgi verilmeyen bu dükkân, özel mülkiyet kapsamında olup 40 kuruşa satılmıştı³⁹¹. Takyecibaşı Mahallesi'nde, üstünde 1 oda ve altında iki kepenkli berber dükkânı olan mülk Penayot adlı zimmîye aitti. Bu kişi, mülkünü Petro oğlu İlya'ya 70 kuruşa satmıştı³⁹². Dökmecibaşı Mahallesi'nde 2 fevkânî oda, altında pazarcı dükkânı ve ağaçlı bahçeyi ihtiva eden bir mülk bulunuyordu. Eyüp vakfından olan bu mülkün senelik kira bedeli 30 akçeydi³⁹³. Kasım Paşa Mahallesi'nde bir tarafı Hacı Halil mülkü, bir tarafı dere, bir tarafı menzil ve bir tarafı da umumî yol ile çevrili olan yapının hariciyesinde 1 fevkânî oda, ahır, su kuyusu; dâhiliyesinde 3 fevkânî oda, 2 sofa, dehliz, küçük meyveli ve meyvesiz bahçe vardı. Ayrıca altında 4 dükkân olup 560 kuruşa satılmıştı³⁹⁴.

Eyüp'te dükkânların sıralandığı bir diğer mevki iskele civarlarıdır. Özellikle, yük ve yolcu taşımacılığında oldukça faal bir alan olan Eyüp İskelesi çevresinde kebabçı, şerbetçi, börekçi, berber, attar, keresteci, taşçı, mismar³⁹⁵ gibi esnaf mensuplarına ait dükkânlar bulunuyordu.

³⁸⁹ HRŞS, nr. 119, s. 7, 2 Rebiülevvel 1110.

³⁹⁰ HRŞS, nr. 141, s. 27, 4 Muharrem 1132.

³⁹¹ HRŞS, nr. 121, s. 22, Cemaziyelâhir 1113.

³⁹² HRŞS, nr. 146, s. 74, 21 Şaban 1137.

³⁹³ HRŞS, nr. 122, s. 35, 29 Şaban 1116.

³⁹⁴ HRŞS, nr. 121, s. 33, 2 Şevval 1114.

³⁹⁵ BOA, EV.HMH, nr. 385, s. 84-86.

Çarşı içerisinde konumlanan sosyal yapıların yanında da dükkânlar bulunurdu. Örneğin Eyüp imaretinin bir tarafında kalaycı dükkânı bir tarafında berber dükkânı ve bir tarafında ise yağcı dükkânı yer alıyordu³⁹⁶. Ayrıca 1693 tarihli bir sicil kaydında, Eyüp İmaretî'nin yanında Ali Paşa vakfına ait olan birbirine bitişik iki kaymakçı dükkânının olduğu kayıtlıdır. Vakıflara ait dükkânlar genelde icareteyn usulüne göre kiralanmaktaydı. Çifte kiralama veya iki kira bedeli anlamına gelen icareteyn, peşin kira (icâre-i muaccele) ve buna ek olarak her ay veya yılsonunda ödenecek veresiye kira bedeli (icâre-i müeccele) karşılığında yapılan bir uygulamadır³⁹⁷. Zikredilen iki kaymakçı dükkânı da çift kiralama yöntemiyle kiralanmış olup dükkânlar Kiremitçi Mustafa Ağa'nın evlatları Mehmed Ağa, Mustafa Ağa, Süleyman Ağa ile Ümmühani Hatun, Saliha Hatun ve Emrullah tasarrufundaydı; ancak belgenin kaydedildiği tarihte dükkânlar yine çift kiralama usulüyle Ömer Ağa ve Mustafa adlı kişiler tasarrufundaydı³⁹⁸.

Genelde sabit bir konumda olan dükkânlar, zaruri durumlarda yer değiştirilebiliyordu. Özellikle civarda bulunan başka bir dükkân sahibinin şikâyeti üzerine konun araştırılması ve şikâyet sahibinin haklı görülmesi durumunda bu tür yer değişimlerin yapılması için emir verilebiliyordu. Nitekim 1720 senesinde, Takyecibaşı Mahallesi'nde eskiden beri dükkân işleten Halil Ağa'nın dükkânı civarında Mustafa oğlu Ali tarafından bir kalaycı dükkânı ihdas edilmişti. Halil Ağa, kalaycı dükkânından çıkan dumandan kendi dükkânının zarar gördüğünü iddia ederek bu dükkânın kaldırılmasını talep etmişti. Yapılan soruşturmada kalaycı dükkânın Halil Ağa'nın dükkânına zararı olduğu şahitlerle ispatlanmış ve Ali'ye zanaatını başka bir yerde işlemesi tembih edilmişti³⁹⁹.

Dükkânlarla ilgili olarak önemli bir hususun daha altını çizmek gerekecektir. Bu ticarî yapılardan bazıları, kamusal düzeni tehdit eden kişilerin toplanma mekânları olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Nazperver Mahallesi'nde bir çıkmaz sokağın kapısı karşısında Mustafa adlı kişi bir attar dükkânı açmıştı. Burası görünüşte attar dükkânı olmasına karşın, bazı kişiler bu mekânı kahvehane olarak

³⁹⁶ HRŞS, nr. 125, s. 55, 1119.

³⁹⁷ Ahmet Akgündüz, "İcareteyn", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 389.

³⁹⁸ HRŞS, nr. 117, s. 56, evâhir-i Receb 1104.

³⁹⁹ HRŞS, nr. 142, s. 4, 28 Muharrem 1133.

işletiliyordu. Bu sebepten de dükkânda eşkıyalar toplanıp mahalle halkını rencide eden hal ve tavırlar sergiliyordu. Bu durumdan muzdarip olan mahalle halkı, zikredilen dükkânın kapatılması için talepte bulunmuştu⁴⁰⁰.

B. Adlî ve İdarî Yapı

1. Kadı-Naib

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir taraftan eyalet-sancak şeklinde askerî-idarî bir teşkilatlanma varken diğer yandan şer'î-idarî açıdan kazâ birimi mevcuttur. Bu birimlerin başında yürütme kuvvetini temsilen bey (beylerbeyi, sancakbeyi), yargı kuvvetini temsilen kadı bulunurdu⁴⁰¹. Kaza biriminde şer'î ve hukukî hükümleri uygulayıcısı olan kadı⁴⁰², bu anlamda beyden bağımsızdı. Emirlerini doğrudan doğruya merkezden alırdı; ancak verdiği kararları icra salahiyetine haiz değildi. Diğer taraftan bey de kadının hükmü olmadan ceza veremezdi⁴⁰³.

Kadılıklar, mevleviyet kadılıkları ve kaza kadılıkları olmak üzere iki grupta kademelendirilmişti. Mevleviyet, kadılığın en yüksek derecesi olup XV. asırda İstanbul, Bursa, Filibe, Sofya, Selanik mevleviyet kadılıkları olarak kabul ediliyordu⁴⁰⁴. Başkent, sur içinde İstanbul ve sur dışında Bilâd-ı Selâse olarak tabir edilen Eyüp, Galata ve Üsküdar olmak üzere dört kadılık bölgesine ayrılmıştı. İstanbul kadılığı gerek başkent kadılığı olması ve gerekse iş yükünün çokluğu nedeniyle diğer üç kadılıktan daha ayrıcalıklıydı⁴⁰⁵. Fatih Sultan Mehmed, fetihten hemen sonra Hızır Bey'i İstanbul kadılığına tayin etmiş ve onun vefatından sonra İstanbul ve diğer üç kazanın (Galata, Üsküdar, Eyüp) idaresi Molla Hüsrev'e verilmişti⁴⁰⁶. Ancak belirtmek gerekir ki, İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıkları birbirinden bağımsız olup Bilâd-ı Selâse kadılıkları, İstanbul kadısının

⁴⁰⁰ HRSS, nr. 139, s. 3, 10 Zilkade 1130.

⁴⁰¹ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihciliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 61

⁴⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988, s. 83.

⁴⁰³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 2012, s. 108.

⁴⁰⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* s. 96.

⁴⁰⁵ Mehmet İpşirli, "İstanbul Kadılığı", *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 305.

⁴⁰⁶ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C. 2, s. 463.

denetiminde değildi. Molla Hüsrev, İstanbul kadılığına getirildiği zaman kendisine hürmeten diğer üç kadılık da uhdesine verilmişti⁴⁰⁷.

Her çarşamba İstanbul ve Bilâd-ı Selâse kadıları Paşa-kapısına gider ve sadrazam başkanlığında toplantı yapılırdı. Çarşamba divanı denen bu oturumlarda Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları, divana intikal eden yetkileri dâhilindeki şer‘i ve hukukî davalara bakardı⁴⁰⁸. Şunu da belirtmek gerekir ki, malî, beledî, asayiş gibi kent hayatını ilgilendiren meselelerde zaman zaman her dört kadılığı birlikte muhatap alan emirler de gönderilirdi⁴⁰⁹.

Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıkları mevleviyet statüsündeki kadılıklarından olup bu üç kadılığın mertebeleri bazen küçülmüş ve büyümüştür⁴¹⁰. Eyüp, 1552’de Galata ile birleştirilerek mevleviyet statüsüne getirilmiş⁴¹¹; ancak bir müddet sonra ayrılmış ve 1574’te (H. 982) ikinci kez Galata ile birleştirilerek mevleviyet olmuştu⁴¹². 1579’da (H. 987 Zilhicce) tekrar ayrılmış ve bu tarihte Eyüp kadılığına İstanbullu Şah Efendi tayin edilmişti⁴¹³. 1583’te (H. 991 Zilhicce) Eyüp kazası Silivri ve Çatalca kazalarıyla birleştirilerek ayrı bir mevleviyet yapılarak Molla Pîri bu makama getirilmişti⁴¹⁴.

XVIII. yüzyılda Mevleviyet bölgeleri, kadıların terfi sıralamasına göre Devriye, Mahreç, Bilâd-ı hamse ve Haremeyn adıyla dört sınıfa ayrılmıştı⁴¹⁵. Eyüp kadılığı, Devriye denilen en küçük mevleviyetlerden iken 1771 (1185) yılından

⁴⁰⁷ Gül Akyılmaz, “İstanbul Kadısı”, 7. Uluslararası Türk Kültür Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler: I İstanbul Tarihi: Medeniyetlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul, AKM, Ankara 2012, s. 72-73.

⁴⁰⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılıkları,” *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, S. III, İstanbul Matbaası, İstanbul 1957, s. 29.

⁴⁰⁹ BOA, *MHM.d.*, nr. 121, sıra 668, s. 122, evasıt-ı Rebiülâhir 1126; *HRŞS*, nr. 121, s. 99; nr. 135, s. 8 (14 Rebiülâhir 1115/ 17 Zilkade 1127).

⁴¹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 134

⁴¹¹ Bu tarihte Abdullah Efendi (Gazâlîzâde) b. Abdülkadir Efendi Galata Mollası olmuştu. Nev’izâde Atâyi, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik fî Tekmileti’ş-Şakâ’ik*, C. 1, haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2017, s. 532.

⁴¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 96-97.

⁴¹³ Nev’izâde Atâyi, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik fî Tekmileti’ş-Şakâ’ik*, C. 1-2, s. 896, 1198.

⁴¹⁴ Nev’izâde Atâyi, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik fî Tekmileti’ş-Şakâ’ik*, C. 1, s. 891.

⁴¹⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 99.

itibaren Hazret-i Ebâ el-Eyyûb Ensârî'ye hürmeten mahreç mevleviyetine yükselmiş ve Halep ile Selanik mevleviyetleri arasına dâhil edilmişti⁴¹⁶.

Eyüp kadılığına, Sahn ve Süleymaniye gibi yüksek rütbeli medrese müderrislerinden atama yapılırdı. Eyüp kadılığı makamına getirilen ilmiye mensubu hiyerarşik olarak Haremeyn kadılıkları, İstanbul Kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği rütbesine nail olabilirdi⁴¹⁷. Örneğin Eyüp Mollası olan Mehmed Efendi (Vardarî Şeyhzâde), 1719'da Edirne, 1724/25'te Medine, 1727/28'de İstanbul mollası ve 1733'te Anadolu kazaskeri olmuştu⁴¹⁸.

Mevleviyetler, ücret bakımından günlük 300 ve 500 akçe olmak üzere iki grupta değerlendiriliyordu. En düşük payeli mevleviyetler 300 akçeli kadılıklardı. Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl ortalarına doğru Eyüp kadılığının Fatih kanuna göre 500 akçe mevleviyet olduğunu ve yıllık yargı gelirinden 10.000 kuruş elde ettiğini söyler⁴¹⁹. Aynı şekilde İnciciyan da XVIII. yüzyılda Çatalca, Büyükçekmece, Küçükçekmece, Silivri, Ereğli, Midye, Burgaz, Terkos nahiyelerini içine alan Eyüp'ün 500 akçelik mollalık olduğunu yazar⁴²⁰.

Eyüp'te, padişahlara tahsis edilen çiftlikler yer almaktaydı. Padişahın tasarrufunda olan çiftlikler için "Havass-ı Refî'a" tanımlaması yapılmaktaydı⁴²¹. Bundan dolayı Eyüp kadılığı anlamında kullanılan isimlerin esasını "hâss" ve "Eyüp" kelimeleri oluştururdu. Sözlükte "mahsus" ve "özel" anlamına gelen ve Arapça kökenli olan "hâss" kelimesinden Türkçe "Haslar", Arapça "Havâss" şeklinde çoğul yapılarak farklı tamlamalar meydana getirilmiştir⁴²². Bu doğrultuda resmî yazışmalarda Eyüp kazası için "Havâss-ı Refî'a"⁴²³, "Havâss-ı Aliyye"⁴²⁴,

⁴¹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, s. 134-135.

⁴¹⁷ İlhami Yurdakul, "Eyüp Kadılığı", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005, s. 42.

⁴¹⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. III, haz. Nuri Akbayar, TVY Yay., İstanbul 1996, s. 1024-1025.

⁴¹⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 168

⁴²⁰ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 76.

⁴²¹ Necdet Sakaoğlu, "Havass-ı Refîa Kadılığı: Eyüp", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu X*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 10, İstanbul 2006, s. 68.

⁴²² Yurdakul, "Eyüp Kadılığı", s. 42.

⁴²³ BOA, *İE.ADL*, nr. 13/912, 20 Cemaziyelâhir 1137.

⁴²⁴ HRŞS, nr. 140, s. 3, 10 Rebiülâhir 1130.

“*Havâss-ı Kostantiniyye*⁴²⁵” tamlamaları kullanılmaktaydı. Bu formlar, genelde Eyüp kazasına bağlı kasaba, nahiye ve köyler ile ilgili hâdiseleri içeren belge örneklerinde karşımıza çıkmaktadır. Eyüp kaza merkezi için “*Eyyûb*⁴²⁶”, “*medîne-i Hazret-i Ebâ Eyyûb*⁴²⁷”, “*nefs-i Eyyûb*⁴²⁸”, “*belde-i tayyib-i mübâreke*⁴²⁹” ve daha uzun olarak “*medîne-i Ebâ Eyyûb el-Ensârî –radiye anhu Rabbühü’l-Bârî/ dâme fî rıdvâni’l-Bârî/ aleyhi rahmetü Rabbihü’l-Bârî*⁴³⁰” formunda kullanımlar yaygındı. Diğer yandan resmî yazışmalarda, şehrin kadısına “*Eyyûb Ensârî Kadısı*⁴³¹”, “*Haslar Kadısı*⁴³²”, “*Eyyûb Kadısı*⁴³³” ve “*Eyyûb Mollası*⁴³⁴”, denirdi. Ayrıca tetkik ettiğimiz döneme ait mahkeme defterlerinde Eyüp kadıları ve naibleri için “*Mevlana*” unvanı kullanırdı.

İncelediğimiz dönemde Eyüp kazasının ulemadan olan kişilere arpalık olarak verildiği görülmektedir. Arpalık, görevden ayrılan askerî ve ilmiye sınıfını mensupları için bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelirdir. Ayrıca devlet memurlarına hizmette buldukları sürece maaşlarına ilaveten bu neviden bir gelir bağlanırdı⁴³⁵. Eyüp kadılığı, 1091 senesi Cemaziyelâhir ayının 15. gününden (13 Temmuz 1680) itibaren eski İstanbul kadısı Hıfzî Abdurrahman’a arpalık olarak tevcih edilmişti⁴³⁶. Pratikte arpalık sahibi kendisine arpalık olarak tahsis edilen kazaya gitmeyerek yerine naib tayin ederdi. Nitekim gurre-i Zilhicce 1123 (Ocak 1712) tarihinde Eyüp kazasının, eski Rumeli Kazaskeri Abdullbâkî Efendi’ye arpalık tevcih edildiği; ancak Abdülbâkî Efendi’nin kendisine tahsis olunan kazaya gitmeyerek Haşim Mehmed Efendi’yi naib tayin ettiği şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

⁴²⁵ HRŞS, nr. 118, s. 62, 22 Cemaziyelâhır 1114.

⁴²⁶ HRŞS, nr. 122, s. 21, 7-8 Receb 1116.

⁴²⁷ HRŞS, nr. 127, s. 9, 10 Safer 1122.

⁴²⁸ BOA, C.DH, 331/16537, 18 Zilhicce 1131.

⁴²⁹ HRŞS, nr. 135, s. 41, 29 Receb 1127.

⁴³⁰ HRŞS, nr. 139, s. 34; nr. 141, s. 30; nr. 145, s. 13 (1130/ 1132/ 1131).

⁴³¹ HRŞS, nr. 139, s. 4, Zilkade 1130.

⁴³² HRŞS, nr. 119, s. 51, 28 Zilhicce 1113.

⁴³³ HRŞS, nr. 133, s. 106, 2 Muharrem 1127.

⁴³⁴ HRŞS, nr. 119, s. 48, 16 Safer 1113.

⁴³⁵ Cahit Baltacı, “Arpalık”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 392.

⁴³⁶ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 386.

“*Fahrül-kuzât Haşim Efendi ba‘de‘t-tahiyyeti‘l-vâfiye inhâ olunur ki, işbu sene selâse ve işrîn ve mi‘e ve elf Zilhiccesi gurrelerinden ber-vech-i arpalık mutasarrıf olduğumuz Havâss-ı Aliyye kazâsı niyâbeti tarafımızdan size tefvîz [ve] sipâriş olunmuştur vusûlünde varıp kazâ-yı mezbûrede beyne‘l-ahâlî icrâ-yı ahkâm-i şer‘iyye edip câdde-i şer‘den ser-i mû udûl ve inhirâf eylemeyesiz ve‘s-selâm. Hurrîre fi‘l-yevmi‘-s-sâbi‘ ve‘l-ışrîn min Zilka‘de li-sene el-merkûm. Mine‘l-fakir Abdûlbâkî Ârif el-Kadı bi asker-i Rumeli sâbikan⁴³⁷ ...”*

Bu tarihten itibaren Haşim Mehmed’in Eyüp kadısı olarak görev yaptığı farklı belgelerden de anlaşılmaktadır⁴³⁸.

Abdûlbâkî Efendi’den 10 sene önce yani 3 Ekim 1702’de Eyüp kadılığı eski Mısır Kadısı Mevlana Abdullah’a tevcih olunmuştu⁴³⁹. 1704 senesinde kadılık görevinde naib Osman (*Havâss-ı Kostantiniyye Kadısı Naib Osman*) bulunuyordu⁴⁴⁰. İsmi başındaki unvandan kadılık görevini vekâleten yürüttüğü anlaşılmaktadır. 1707 senesinde Havâss-ı Aliyye kadısı Mevlana Abdurrahman Efendi idi⁴⁴¹. 1715 ve 1716 senelerinde Mehmed, Eyüp kadılığı görevini yürütmüş olup⁴⁴² 24 Şubat 1716 tarihinden itibaren kadılık, Medine-i Münevvere payesiyle önceden Filibe kadısı olan Mevlana Ali’ye tevcih edilmişti⁴⁴³. Diğer taraftan 1720’de Ali⁴⁴⁴ ve 1725 senesinde ise Mustafa⁴⁴⁵ adlı kişilerin Eyüp kadılığı görevini ifa ettikleri anlaşılmaktadır.

Kadılar, kendi bölgesindeki kazalara bağlı nahiyelere naib atayabilirdi. Vekil anlamına gelen naib, tayin edildiği yerleşim birimlerinde kadıyı temsilen idarî ve hukukî işlemleri icra eden görevlidir. Kazanın genişliğine ve iş yüküne bağlı olarak naib sayısı değişmekteydi⁴⁴⁶. Evliya Çelebi’ye göre, XVII. yüzyılda 700 köyü kapsayan Eyüp kadılığına bağlı 26 nahiyede naib vardı⁴⁴⁷. Ancak Çelebi’nin vermiş

⁴³⁷ HRŞS, nr. 128, s. 29.

⁴³⁸ BOA, İE.EV, nr. 25/2965, 16 Receb 1124.

⁴³⁹ HRŞS, nr. 118, s. 62, 22 Cemaziyelevvel 1114.

⁴⁴⁰ BOA, İE.ADL, nr. 8/487, 12 Receb 1116.

⁴⁴¹ BOA, İE.ML, nr. 82/7696, 21 Muharrem 1119.

⁴⁴² BOA, İE.EV, nr. 54/5932, 15 Safer 1127; İE.EV, nr. 69/7418, 21 Safer 1128.

⁴⁴³ HRŞS, nr. 136, s. 132, gurre-i Rebiülevvel 1128.

⁴⁴⁴ BOA, İE.EV, nr. 41/4654, 13 Zilkade 1132.

⁴⁴⁵ BOA, İE.EV, nr. 66/7209, 5 Şevval 1137.

⁴⁴⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 117.

⁴⁴⁷ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 168

olduğu rakam abartılıdır. Tetkik ettiğimiz sicil kayıtlarında, Haslar kazası dâhilinde Küçükçekmece⁴⁴⁸, Büyükçekmece⁴⁴⁹, Midye⁴⁵⁰, Terkos⁴⁵¹, Çatalca⁴⁵², Ereğli⁴⁵³, Silivri⁴⁵⁴ olmak üzere toplam yedi nahiye olup buralara naib tayin edildiği görülür⁴⁵⁵. Bunların yanı sıra Hasköy Kasabası da Eyüp’e bağlıydı⁴⁵⁶ ve buraya da naib tayin edilirdi⁴⁵⁷. Bu yerleşim birimlerindeki adlî, beledî işler ve merkezden gelen emirler naibler tarafından yerine getirilirdi⁴⁵⁸.

Eyüp kadılığı, idaresinde olan kaza bölgesinin adlî sorunlarını çözüme kavuşturmakla kalmaz aynı zamanda idarî, beledî ve askerî alanda birçok görevi yerine getirirdi. Diğer bir ifadeyle Eyüp kadısı, kaza biriminin mülkî ve idarî amiriydi ve merkezden gelen emirleri uygulamakla mükellefti. Örneğin otağ-ı hümayun kurulması için gerekli malzemelerin tedarik ve nakli⁴⁵⁹, sefere çıkacak ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ve ihtiyaç maddelerinin ilgili yerlere sevk edilmesi⁴⁶⁰; kazaya bağlı avarız ve cizye vergilerinin toplanması⁴⁶¹, esnafa ilişkin meselelerin halli⁴⁶², çarşı ve pazarın düzeni⁴⁶³, çevre temizliği⁴⁶⁴, vakıflarla ilgili düzenlemeler⁴⁶⁵ ve noter işlemleri (kefalet, vasiyetname, satış ve hibe sözleşmesi,

⁴⁴⁸ HRŞS, nr. 142, s. 35, 20 Cemaziyelevvel 1133.

⁴⁴⁹ HRŞS, nr. 142, s. 16, 22 Rebiülevvel 1133.

⁴⁵⁰ HRŞS, nr. 133, s. 96.

⁴⁵¹ HRŞS, nr. 138, s. 25; BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 90, s. 486.

⁴⁵² HRŞS, nr. 142, s. 65, 21 Muharrem 1133.

⁴⁵³ HRŞS, nr. 116, s. 21, 28 Rebiülâhir 1111; BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 66, s. 159.

⁴⁵⁴ HRŞS, 139, s. 7, 11 Muharrem 1130; BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 54, s. 28.

⁴⁵⁵ “*Kıdvetü’n-nüvvâb ve’l-müteşerri’in Büyükçekmece, Küçükçekmece ve Midye nâhiyeleri nâ’ibleri...*” HRŞS, nr. 135, s. 2, 3 Ramazan 1127; “*...zide fazluhumâ ve mefâhîrü’l-nüvvâbi’l-müteşerri’in Çekmece-i sağır ve Çekmece-i kebîr ve Ereğli ve Terkos ve Çatalca ve Silivri nâhiyeleri nâ’ibleri...*” HRŞS, nr. 119, s. 49, 3 Cemaziyelâhir 1113; “*Haslar kazası kuzâtundan Silivri ve Ereğli nâhiyeleri nâ’iblerine hüküm ki...*” BOA, *MHM.d*, nr. 124, s. 106, sıra 375, evâhir-i Şevval 1130.

⁴⁵⁶ “*Havâss-ı Refî’a kazâsına tâbi’ Hasköy’de...*” HRŞS, nr. 122, s. 21, 14 Receb 1116; “*Havâss-ı Refî’a kazâsı muzâfâtından kasaba-i Hasköy...*” HRŞS, nr. 142, s. 52, Zilhicce 1133.

⁴⁵⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053/ M. 1612-1643)*, haz. Baki Çakır, vd., İSAM, İstanbul 2011, s. 407; *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1085-1090/ M. 1674-1679)*, haz. Tahsin Özcan, İSAM, İstanbul 2011, s. 164.

⁴⁵⁸ HRŞS, nr. 118, s. 80; nr. 135, s. 2; nr. 116, s. 1; nr. 119, s. 49.

⁴⁵⁹ HRŞS, nr. 141, s. 81, 1132.

⁴⁶⁰ HRŞS, nr. 116, s. 2-3; nr. 121, s. 98, nr. 135, s. 2 (6 Rebiülevvel 1111/ selh-i Rebiülâhir 1115).

⁴⁶¹ HRŞS, nr. 122, s. 72; nr. 141, s. 94; nr. 139, s. 4; BOA, *İE.ML*, nr. 82/7696, 21 Muharrem 1119.

⁴⁶² HRŞS, nr. 119, s. 48; nr. 121, s. 99.

⁴⁶³ HRŞS, nr. 125, s. 120; nr. 133, s. 58, 13 Receb 1126.

⁴⁶⁴ HRŞS, nr. 129, s. 94; nr. 147, s. 84, 17 Rebiülâhir 1139.

⁴⁶⁵ HRŞS, nr. 118, s. 26; nr. 121, s. 22; nr. 122, s. 13; nr. 136, s. 63; nr. 128, s. 13 (6 Muharrem 1114/ 14 Cemaziyelâhir 1113/ 15 Cemaziyelevvel 1116/ 16 Şevval 1127/ Şevval 1123).

miras taksimi, vs.)⁴⁶⁶ gibi pek çok mesele kadının sorumluluğundaydı. Ayrıca İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki kaynak sularıyla ilgili her türlü mesele Eyüp kadılığı tarafından görülürdü⁴⁶⁷.

Kadı/naibin önemli görevlerinden biri de kaza dâhiline meydana gelebilecek yangınlara karşı bazı tedbirler almaktı. Bu hususla ilgili Haslar naibine gönderilen emirlerde, evlerin kapı önlerinin temizlenmesi ve bilhassa ocak bacalarının temizlenip süpürülmesi istenirdi. Öngörülen tedbirlerin alınıp alınmadığını mahalle imamları denetlerdi. Öncelikle mahalle imamları mahkemeye davet edilir; kendilerine yangınlara karşı alınması gereken önlemler söylenerek ahaliye tembihte bulunmaları ve kendi mahallelerinde kurallara uyulup uyulmadığını yoklamaları istenirdi⁴⁶⁸.

Sicillerde davaların görüldüğü mekânlar için “*meclis-i şer'*”⁴⁶⁹, “*meclis-i şer'-i şerîf*”⁴⁷⁰, “*meclis-i şer'-i hatîr-i lâzümü't-tekvîrde*”⁴⁷¹, “*Eyyûb Mahkemesi*”⁴⁷² gibi farklı tabirler kullanılmaktaydı. Eyüp'te davaların görüldüğü resmî bir daire veya mahkeme binası kesin olarak vardır demek zor olsa da 1700 tarihli vezir Mustafa Paşa vakfi akarlarının kiralanması hususunda malumat veren belgede, Eyüp İskelesi yakınında vakfa ait hanelerin bulunduğu mevki tanımlanırken hanelerin arkasının mahkeme duvarlarına bitişik olduğu ve bir evin de mahkemenin yanında yer aldığı belirtilmiştir⁴⁷³. Muhtemelen söz konusu tarihte iskele civarındaki bir bina mahkeme binası olarak işlev görmekteydi. Ayrıca 27 Mayıs 1713 tarihli sicil kaydında, “*medine-i hazret-i Ebâ Eyyûb el-Ensârî radiye anhu Rabbühü'l-Bârî'de mahkeme kurbunda...*”⁴⁷⁴ ifadesi Eyüp kadılığına ait bir mahkeme binası olduğu izlenimi vermektedir. Şunu da ifade etmek gerekir ki, tetkik ettiğimiz dönemde Eyüp'te davalar bir mahkeme binasından ziyade genellikle hâdisenin vuku bulduğu mahalde

⁴⁶⁶ HRŞS, nr. 139, s. 45; nr. 142, s. 7; nr. 127, s. 4 (27 Receb 1130/12 Safer 1133/ 5 Muharrem 1122).

⁴⁶⁷ Gülfettin Çelik, “İstanbul Kaynak Suları (Teşkilat ve İşleyişi ile)”, *XIV Türk Tarih Kongresi, (9-13 Eylül)*, C. II/I, Ankara 2005, s. 791.

⁴⁶⁸ HRŞS, nr. 121, s. 102; nr. 129, s. 91; nr. 130, s. 77, 78; nr. 132, s. 1 (7 Ramazan 1113/ 22 Şaban 1122/ 2 Rebiülâhîr 1125, 25 Rebiülâhîr 1124/ 19 Rebiülevvel 1125).

⁴⁶⁹ HRŞS, nr. 122, s. 11; nr. 123, s. 20 (16 Cemaziyelevvel 1116/ 17 Rebiülevvel 1117).

⁴⁷⁰ HRŞS, nr. 125, s. 50, evâil-i Zilkâde 1119.

⁴⁷¹ HRŞS, nr. 130, s. 33, 10 Ramazan 1124.

⁴⁷² HRŞS, nr. 122, s. 72, 13 Receb 1116.

⁴⁷³ BOA, *EV.HMH*, nr. 385, s. 87, 1112.

⁴⁷⁴ HRŞS, nr. 132, s. 35, 2 Cemaziyelevvel 1125.

görülme ve davanın yürütülmesi için de olay mahalline bir naib gönderilmektedir. Duruma göre duruşma yeri menzil⁴⁷⁵, iş yeri⁴⁷⁶, oda⁴⁷⁷ gibi mekânlar olabilmektedir. Duruşmayı olay mahallinde takip eden naib, hâdiseyi yerinde kaydedip sonrasında yanında görevlendirilen kişilerle birlikte mahkemeye gelerek haber verir⁴⁷⁸.

2. Mahkeme Görevlileri (Muhzır ve Kâtipler)

Mahkemede kadının yardımcısı olan muhzır, mahkemeye ifade vermek üzere çağrılan kişileri, gerekirse zorla mahkeme huzuruna getirmekle görevli kişidir⁴⁷⁹. Aynı zamanda muhzır, hâdisenin vuku bulduğu alanda keşif ve soruşturma yapmak üzere görevlendirilir ve bu göreve çuhadar ile birlikte giderdi. 2 Eylül 1705 tarihinde, Eyüp Yenikapı Mevlevîhane'si yakınında bulunan taş ocağında üzerine taş düşen bir işçi ölmüştü. Olay yerine gidip naşı muayene ve müşahede etmesi için Çuhadar Mustafa b. Hasan ve Muhzır Şaban b. Mehmed görevlendirilmişti⁴⁸⁰. 22 Temmuz 1700 tarihli belgede ise, Selâhi/Silâhi Mehmed Bey Mahallesi'nde oturan ve önceden Kilercibaşı olan Ali Ağa'nın vasiyetini mahallinde kaydetmek ve eşyalarını tespit etmek üzere Çuhadar Ahmed Beşe b. Feyzullah ile Muhzır Ahmed'e vazife verildiği görülür⁴⁸¹.

⁴⁷⁵ “Husûs-ı âtiyyü’z-zikrin mahallinde tahrîri iltimâs olunmağın savb-ı şer’den Mevlânâ Ârif Mehmed Efendi irsâl olunup ol dahi medine-i Eyyüb’da Davud Ağa Mahallesi’nde Bağdâdî-zâde Ömer Efendi’nin menziline varıp zeyl-i kitâbda muharrerü’l-esâmî müslimîn huzurunda akd-i meclis-i şer’-i kavim olundukda...” HRŞS, nr. 122, s. 18, 5 Cemaziyelâhir 1116.

⁴⁷⁶ “...savb-ı şerden Mehmed Efendi’ye irsal olunup ol dahi marü’z-zikr salhaneye varıp zeyl-i defterde isimleri mastûr müslimîn huzûrunda akd-i meclis eyledikde...” HRŞS, nr. 124, s. 103, gurre-i Zilhicce 1118; “Kiremitçi Süleyman Mahallesi’nde vâki’ Mumcu dükkânına varıp zeyl-i vesîkada muharrerü’l-esâmî müslimîn huzûrunda akd-i meclis-i şer’ eyledikde...” HRŞS, nr. 140, s. 72, 19 Cemaziyelâhir 1131.

⁴⁷⁷ “...İbrahim Efendi b. Hacı Mehmed Efendi’ye mahsûs olan odaya varıp zeyl-i vesîkada muharrerü’l-esâmî müslimîn huzûrunda akd-i meclis şer’-i kavim olundukda...” HRŞS, nr. 130, s. 19, 6 Şaban 1124.

⁴⁷⁸ “...mevlânâ-yı mezbûr mahallinde tahrîr ba’dehu mâ’an irsâl olunan Çuhadar Mustafa Beşe b. Hasan ve muhzır Halil b. Mehmed ile meclis-i şer’a gelip alâ vukû’ihi inhâ ve takrîr etmeğın mâ vaka’a kayd şud fî 28-29 Cemaziyelâhir 1116” HRŞS, nr. 122, s. 14; “...vâki’ hâli mevlânâ-yı mezbûr mahallinde tahrîr ba’dehu mâ’an irsâl olunan Mustafa Beşe b. Hasan ve Şaban b. Hüseyin ile meclis-i şer’a gelip alâ vukû’ihi inhâ etmeğın mâ vaka’a kayd şud fî 5 Cemaziyelâhir 1116” HRŞS, nr. 122, s. 18.

⁴⁷⁹ Halil İnalçık, “Mahkeme”, MEB, İA, C. 7, Ankara 1970, s. 150.

⁴⁸⁰ HRŞS, nr. 123, s. 44, 13 Cemaziyelâhir 1117.

⁴⁸¹ HRŞS, nr. 116, s. 86, 5 Safer 1112.

Mahkemenin içinde ve kadının yanında en önemli görevlilerden biri olan kâtip, davaların kaydedilmesi, sicillerin düzgün tutulması ve saklanmasından sorumluydu⁴⁸². Mahkeme kâtiplerinin tayini kadının arzı ile gerçekleşirdi⁴⁸³. Bu göreve “*kitâbetde mâhir ve inşâ-i sukûka kâbil ve kâdir*” olan kişiler getirilirdi. 1725 yılında, söz konusu özelliklere sahip olan Ahmed b. Halil Efendi’nin kâtiplik hizmetinde olduğu anlaşılmaktadır⁴⁸⁴.

C. Asayiş

1. Kolluk Görevlileri

a. Subaşılar

Subaşı⁴⁸⁵, Osmanlıların ilk dönemlerinde şehrin güvenliğinden sorumlu bir memurdu. Bir bölgenin fethi gerçekleşikten sonra, fethin tescili olarak bölgeye kadı ve dizdar tayin edilirken şehrin muhafazasında subaşı da görevlendirilirdi⁴⁸⁶. Ancak zaman içinde subaşının yetkileri genişletilmiş ve subaşı sadece şehrin güvenliğinden sorumlu bir memur olmaktan çıkarak malî konularda da bazı yükümlülükleri yerine getirmeye başlamıştır. Bu bağlamda subaşı hem bād-ı hevâ adı altında tahsil edilen vergileri toplayan hem de şehirde asayiş sağlayan bir görevliydi⁴⁸⁷.

Subaşı, Osmanlı Devleti’nde başlangıçta merkezden tayin edilirken 16. asır sonlarından itibaren beylerbeyi ve sancak beyleri tarafından tayin edilmeye başlanmıştı⁴⁸⁸. İstanbul subaşısı ise, sadrazam tarafından tayin edilirdi⁴⁸⁹. Subaşılardan atanması konusunda Akdağ, İstanbul’un dört kaza bölgesine tek bir subaşı tayin

⁴⁸² İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 83.

⁴⁸³ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul 2010, s. 231.

⁴⁸⁴ HRŞS, nr. 147, s. 84, 15 Rebiülâhir 1137.

⁴⁸⁵ Türk Devletlerinde eski bir askeri unvan olup “sü” ve “baş” kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Sü ve baş “ordu kumandanı”, “asker başı” demektir. XVI. asrın başlarından itibaren “subaşı” şeklinde kullanım yaygınlaşmıştır. J. H. Kramers, “Sü-Başı”, MEB, *İA*, C. 11, İstanbul 1979, s. 98-99; Mücteba İlgürel, “Subaşı”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 447.

⁴⁸⁶ İlgürel, “Subaşı”, s. 447.

⁴⁸⁷ Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 69-70.

⁴⁸⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 1979, s. 198.

⁴⁸⁹ İlgürel, “Subaşı” s. 447.

edildiğini ve bu uygulamanın XVI. yüzyılın başlarından itibaren kaldırıldığını belirtir. Yine Akdağ'ın verdiği bilgiye göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında şehir ve kasabalara subaşı atama yetkisi sancakbeylerine devredilmiş ve aynı yüzyıl içerisinde İstanbul'un sancakbeyi olan kaptan paşa İstanbul'daki dört kadılığa subaşı atama yetkisini elinde bulundurmuştu⁴⁹⁰. Konu hakkında sicillerde yer alan kayıtlardan tespit edebildiğimiz kadarıyla subaşının atanması, görevlendirildiği bölgedeki vergi gelirlerinin hangi birimin tasarrufu altında olduğuyla yakından ilişkilidir. Şöyle ki, İstanbul Gümrüğünden⁴⁹¹ Edirnekapı haricinde olan Küçük Haslar subaşılığı, İstanbul Gümrük emini Hüseyin Ağa tarafından “*ber vech-i emanet*” usulüyle 1090 senesi Zilkadesi'nin on beşinci gününden itibaren Hüseyin Çavuş'a⁴⁹² ve yine aynı yıl Şaban'ın yirmi birinci gününde Süleyman Ağa'ya bırakılmıştı⁴⁹³. 1706 senesinde İstanbul Gümrüğünden Haslar subaşılık mukataasını bir seneliğine aydan aya 42 kuruş vermek koşuluyla Osman Ağa iltizama almıştı⁴⁹⁴. Söz konusu gümrüğe bağlı subaşılık mukataası, Gümrük Emini Mustafa tarafından 1707 senesi Safer ayından bir sene tamamına değin Mehmed ve Lütfullah Ağa'ya⁴⁹⁵ ve 1708 senesi Muharrem ayının guresinden bir sene tamamına değin Haseki Mehmed Ağa'ya 450 kuruşa iltizama verilmişti⁴⁹⁶. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere gümrük emini, sur dışında gümrük mukataası dâhilindeki vergileri (yava ve kaçkun, beytü'l-mâl ve sair rüsumat) iltizamen subaşı vasıtasıyla toplamakta ve subaşıyı görevlendirme yetkisini de elinde bulundurmaktaydı. Öte taraftan sur dışında İstanbul gümrük vergisi gelirlerini toplama işini ve aynı zamanda subaşılık görevini 1700 senesinde Receb Ağa⁴⁹⁷, 1704 senesinde Seyyid Mahmud Ağa⁴⁹⁸ ile 1706 senesinde Mahmud oğlu

⁴⁹⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, YKY, İstanbul 2010, s. 428,-433.

⁴⁹¹ İstanbul gümrüğü, merkez maliyesine bağlı bir mukataadır. Bu gümrüğe bağlı vergi kalemleri başka kişilerce emaneten, iltizamen ya da nezaretten yönetilmekteydi. Kocakaplan, *İstanbul Gümrüğü*, s. 55, 60.

⁴⁹² *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 568.

⁴⁹³ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 551.

⁴⁹⁴ HRŞS, nr. 124, s. 97, 15 Şevval 1118.

⁴⁹⁵ HRŞS, nr. 125, s. 121, gurre-i Safer 1119. Gümrüğe bağlı Haslar subaşılığı mukataası, 1707 senesi Safer guresinden zabt eylemek üzere Mehmed Ağa adlı kişiye deruhte edilmişti; ancak bu kişinin, reaya ile arasında şiddetli geçimsizlik olup, şikâyet edilmesi üzerine azledilmiş ve subaşılık mukataası bahsi geçen Haseki Mehmed Ağa'ya 400 kuruşa iltizama verilmişti. HRŞS, nr. 125, s. 120, gurre-i Safer 1119.

⁴⁹⁶ HRŞS, nr. 125, s. 93, gurre-i Muharrem 1120.

⁴⁹⁷ “*Haslar'da bi'l-fi'il subaşı ve beytü'l-mâl kabzına me'mûr olan Receb Ağa*”, “*bi'l-fi'il Haslar subaşısı Receb Ağa*”, “*Haslar'da subaşı ve beytü'l-mâl emini olan Receb Ağa b. Abdullah*” HRŞS, nr. 116, s. 39, 65, 69 (2 Şaban 1111, 8 Zilkade 1111, 10 Zilhicce 1111).

Ahmed Bey, Ahmed Çelebi oğlu Seyyid Mahmud Çelebi, Mehmed oğlu Mustafa Bey⁴⁹⁹, yukarıda adı geçen Osman Ağa ifa etmiştir. 1710 senesinde ise Süleyman Ağa, Haslar subaşısı olarak görev yapmıştı⁵⁰⁰.

Vakıf sınırları dâhilinde yer alan subaşılığa ait gelir kalemleri ise, vakıf mütevellileri tarafından iltizam usulü ile şahıslara deruhte edilmekteydi. Nitekim Eyüp'te Eyüp el-Ensârî vakfına bağlı arazilerdeki vergilerin mukataa usulüyle tahsil edildiği görülmektedir. Bu vergiler, sicil kayıtlarında yer alan mukavelelerde şu şekilde sıralanmaktadır:

“Eyyûb ihtisâbı, resm-i kantâriyyesi, bâc-ı pazar, ihtisâb ve subaşılığa müteallik cüz'î ve külli mahsûlâtı ve yine medine-i mezbûrenin subaşılığı ve bâd-ı hevâsı ve subaşılığa müteallik rûsûmât bi-esrihim vakf-ı şerîfe mahsûl kaydolunmak...”

Bu bağlamda Eyüp subaşılığı, 1705'te Ömer Beşe'ye 52.000 akçeye⁵⁰¹; 1712'de Ömer Beşe'ye⁵⁰² ve 1713'te İsmail Beşe'ye 46.000 akçeye bir sene tamamına değin iltizama verilmişti⁵⁰³. Görüldüğü üzere, vakfın gelir kaynakları iltizam usulüyle toplanmakla beraber subaşılığa bağlı vergilerin iltizama verilmesiyle mültezim, vergi topladığı alanda asayişin sağlanması sorumluluğunu da üzerine

⁴⁹⁸ *“Mahmiye-i İstanbul gümrüğü mülhakâtından Edirnekapısı hâricinde Haslar subaşısı ve zâbit ve avâbık olan işbu sâhibü'l-kitâb es-Seyyid Mahmud Ağa...”* HRŞS, nr. 122, s. 41, 8 Zilkade 1116.

⁴⁹⁹ *“Mahmiye-i İstanbul gümrüğü mülhakâtından Edirnekapısı hâricinde Haslar'da bi'l-fi'îl subaşı ve yave ve âbık zabıtına mem'ûr olan işbu sâhibü'l-kitâb es-Seyyid Ahmed Bey b. Mahmud”, “Mahmiye-i İstanbul gümrüğü mülhakâtından Edirnekapısı hâricinde Haslar subaşı ve zâbit ve avâbık olan Mustafa Bey b. Mehmed...”* HRŞS, nr. 124, s. 41, 44, 49 (2 Rebiülâhir 1118, 8 Cemaziyevvel 1118, 19 Cemaziyelâhir 1118, 25 Cemaziyelâhir 1118).

⁵⁰⁰ HRŞS, nr. 129, s. 16, 6 Cemaziyelâhir 1122.

⁵⁰¹ *“Hazret-i Ebâ Eyyûb-i Ensârî -aleyhi rahmetü'l-Bârî- hazretlerinin evkâf-ı şerîfeleri akârâtından olup medine-i mezbûrenin ihtisâbı ve resm-i kantâriyyesi ve bâc-ı pazarı ve ihtisâba müte'allik cüz'î ve külli mahsûlâtı Eyyûb'un subaşılığı ve bâd-ı hevâsı ve subaşılığa müteallik rûsûmâtı bi-esrihim ve vakf-ı şerîf mahsûl kayd olunmak işbu bin yüz on altı senesi martı ibtidâsından bir sene-i kâmile tamâmına değin işbu ba'isü't-temessük Ömer Beşe nâm kimesneye elli iki bin akçeye deruhde ve tefvîz mezbûr dahi minvâl-i meşrûh üzre kabul etmeğın meblağ-ı merkûm beher şehrdörder bin üç yüz otuz akçeye taksit olunup mezbûr Ömer Beşe mah-be-mah taraf-ı vakfa edâ ve teslim etmeğın...”* HRŞS, nr. 122, s. 65, 10 Zilkade 1116. 1704 senesi martı başlangıcından itibaren söz konusu vakıf gelirlerini toplama işini uhdesine alan Hasan Bey, her ay ödemesi gereken hâsılatı teslim edemediğinden, H. 1116/ M. 1705 senesine mahsuben Receb gurreesi-Mart evveline kadar aydan aya 4.083 akçe ödemek şartıyla vergilerin tahsili Ömer Beşe'ye ihale edilmişti. (HRŞS, nr. 122, 73, 15 Receb 1116). Görünen o ki, mukavele süresi tamamlandıktan sonra Ömer Beşe, vakfa ait vergilerin toplanma işini tekrar uhdesine almıştı.

⁵⁰² HRŞS, nr. 130, s. 12, evvel-i Mart 1124.

⁵⁰³ HRŞS, nr. 130, s. 71, Mart 1125.

almaktaydı. 1712 tarihli bir başka kayıta, Sultan Bâyezid Camii evkafından olan Haslar ve çevresinde cürm-i cinayet, bad-ı heva, müjdegane, arusane, kaçgun-ı kul, cariyeye, beytü'l-mâl-ı amme ve hassa ve mal-ı gaib ve mal-ı mevkuf gibi vakfa ait gelirler Ahmed Ağa ve Mehmed Ağa'ya tefviz edilmişti⁵⁰⁴. 1713'te söz konusu vakfin gelirleri Ahmed Ağa'ya 600 kuruşa⁵⁰⁵, 1714'te Hacı Abdurrahman Ağa'ya 700 kuruşa⁵⁰⁶ ve 1715'te Hacı Abdulkadir Ağa'ya 700 kuruşa⁵⁰⁷ deruhte edilmişti.

Yukarıda vurguladığımız malî yükümlülüklerini bir tarafa bırakırsak subaşı, yetkili kılındığı bölgede kamu düzeni ve güvenliğini sağlamakla sorumlu aslı görevlilerden biridir. Subaşı, şikâyet üzerine veya kolluk görevi esnasında usulsüz davranış sergileyen kişileri yakalayıp mahkemeye intikal ettirir ve gerektiğinde teftiş yapardı. 1 Kasım 1704 tarihinde, Eyüp'te subaşı olan Ömer Beşe, Aşçıbaşı Mahallesi ahalisinin şikâyeti üzerine Mevlana Mehmed Efendi ve mahalle ileri gelenleriyle birlikte Hatice Hatun'un menzilinde teftiş yapmıştı⁵⁰⁸. 2 Ağustos 1710 tarihli kayıta ise, Edirne Kapısı haricinde Haslar subaşı olan Süleyman Ağa, zabiti olduğu Haslar'da Süleyman Subaşı Mahallesi'nde uygunsuz hal içerisinde oldukları haber verilen kişilerin mahkeme yetkililerince yerinde teftiş edilip sorgulanmaları için talepte bulunmuştu⁵⁰⁹.

Subaşı, yave ve kaçkın zabtına da memur edilirdi. Örneğin 1701'de Eyüp subaşısı Halil oğlu Hasan Bey'in⁵¹⁰, 1706'da Haslar subaşısı Seyyid Abdullah Çelebi'nin yave ve kaçkın zabtına memur oldukları anlaşılmaktadır⁵¹¹. Başiboş bulunan hayvan veya kaçak köle subaşıya teslim edilirdi. Subaşı, muhafaza altına aldığı köle veya hayvan için mahkemeden nafaka talebinde bulunurdu⁵¹². Subaşı yetkisi dâhilindeki bu görevi yürütürken vekil tayin edebilirdi. İstanbul gümrüğüne

⁵⁰⁴ HRŞS, nr. 130, s. 11, 3 Safer 1124.

⁵⁰⁵ HRŞS, nr. 130, s. 71, 15 Safer 1125.

⁵⁰⁶ HRŞS, nr. 132, s. 50, 25 Safer 1126.

⁵⁰⁷ HRŞS, nr. 135, s. 36, Mart 1127.

⁵⁰⁸ HRŞS, nr. 122, s. 25, 3 Receb 1116.

⁵⁰⁹ HRŞS, nr. 129, s. 16, 6 Cemaziyelâhir 1122.

⁵¹⁰ "...medine-i hazret-i Ebâ Eyyûb el-Ensârî radiya anhu Rabbühü'l-Bârî'de bi'l-fi'il subaşı ve yava ve âbık zabtına me'mûr Hasan Bey b. Halil..." HRŞS, nr. 121, s. 9, 17 Cemaziyelevvel 1113.

⁵¹¹ "Mahmiye-i İstanbul gümrüğü mülhakâtından Haslar'da subaşı ve yave ve âbık zabtına mem'ûr olan işbu ba'is'ü'l-kitâb es-Seyyid Abdullah Çelebi b. Ahmed...", HRŞS, nr. 124, s. 21, 2 Rebiülâhir 1118.

⁵¹² HRŞS, nr. 124, s. 21, 41, 44 (2 Rebiülâhir 1118, 8 Cemaziyelevvel 1118, 19 Cemaziyelâhir 1118).

bağlı Edirnekapı haricinde Haslar Subaşı ve zâbit-ı âvâbık olan Seyyid Mahmud Ağa, Yusuf Bey'i vekil tayin etmiş ve Silivrikapı haricinde yakalanan bir kölenin hukukî işlemleri Yusuf Bey tarafından yürütülmüştü⁵¹³. Diğer taraftan 27 Nisan 1700 tarihinde, Haslar subaşı olan Receb Ağa tarafından vekil tayin edilen Hüseyin oğlu Ahmed Çelebi, Emir Buhârî Mahallesi'nde hayvan alım satımıyla ilgili bir meselenin soruşturulması için görev almıştı⁵¹⁴.

b. Asesbaşı, Çorbacı ve Haseki

Subaşı, görevlerini ifa ederken emri altındaki asesbaşı adı verilen yardımcısıyla birlikte kolluk görevini yürütüyordu⁵¹⁵. Asesler kentin gece bekçileriydi; gece boyunca kentin güvenliğini sağlamak asesbaşının esas görevlerinden biriydi⁵¹⁶. Kadı sicillerinde, toplumsal düzeni bozucu davranışlar sergileyen kişilerin kovuşturulması ve zanlıların mahkeme huzuruna çıkarılması gibi durumlarda asesbaşının genelde subaşı ile birlikte görev aldığı görülür⁵¹⁷. Ayrıca adli bir olayın etraflıca soruşturulması ve hâdisenin meydana geldiği yerde inceleme yapılması için asesbaşı görevlendirilirdi⁵¹⁸. Bu görevleri ifa ederken asesbaşı, yargı makamlarının kararları doğrultusunda suçluları tutuklayıp cezalandırma yetkisine sahipti. Mantran'ın belirttiğine göre, tutuklanan suçlular Baba Cafer Zindanı'na gönderilmekte; eğer ağır bir suç oluşturan fiil varsa, emir üzerine suçlu asesbaşı tarafından infaz edilebilmekteydi⁵¹⁹.

Subaşı ve asesbaşı dışında şehrin asayişinin muhafazasında görev alan kolluk kuvvetlerinden biri de çorbacılarıdır. Çorbacı, Yeniçeri ve Acemi ocaklarının bölük veya orta kumandanlarına verilen bir unvandı⁵²⁰. Çorbacılar, kumandanları altındaki bölüğün her türlü işinden sorumlu tutulmakla birlikte dış hizmetlerde asayiş

⁵¹³ HRSS, nr. 122, s. 41, 10 Zilkade 1116; nr. 128, s. 44.

⁵¹⁴ HRSS, nr. 116, s. 8, Zilkade 1111.

⁵¹⁵ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 430-431.

⁵¹⁶ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 146.

⁵¹⁷ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 82 Numaralı Sicil*, s. 189; *Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil*, s. 599; HRSS, nr. 129, s. 75, 29 Zilkade 1122.

⁵¹⁸ *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, s. 211.

⁵¹⁹ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 146.

⁵²⁰ Abdülkadir Özcan, "Çorbacı", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 369.

sağlamak için de görevlendirilirdi⁵²¹. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre, çorbacılar her gece sabaha dek kol gezip suçluları yakalar, bağlar ve kapılarına gönderip onların haklarından gelirdi⁵²².

Çorbacı, Eyüp'te kolluk gücünün önemli bir parçasını oluşturuyordu. Belgelerde “*Eyyûb kolluğu çorbacısı*” tanımlaması yapılır ki, bu durum Eyüp şehrinin güvenliğinden sorumlu özel bir güvenlik biriminin olduğunu gösterir. Eyüp çorbacısı, genellikle zanlıların mahkemeye celp ettirilmesinde vazife alırdı. Örneğin 2 Eylül 1706 tarihli belgede darp ve yaralama iddiasıyla davalının Eyüp çorbacısı tarafından mahkemeye intikal ettirildiği bilgisi yer almaktadır⁵²³. Adlî vakalarda, çorbacıların kamu düzenini sağlamak adına subaşı ile birlikte vazife aldığına sıklıkla karşılaşılmaktadır. 14 Mart 1693 tarihli diğer bir sicil kaydında, Eyüp şehri subaşısı Ahmed oğlu Ali Bey ile Eyüp kolluğu çorbacısı Osman oğlu Ömer Ağa tarafından Eyüp İskelesi yakınındaki odalarda uygunsuz davranışları olan kişiler mahkemeye getirilmiş ve ifadeleri alınmıştı⁵²⁴. Daha erken tarihli bir kayıta ise Eyüp çorbacısı İbrahim Ağa ile subaşısı Ali Bey, kazaen ölen Haçuk ve Nordik adlı zimmîlerin cesetlerinin keşfinde görev almıştı⁵²⁵.

Eyüp'te güvenlik ve asayiş sağlamaya görevli personel için tahsis edilmiş bir mekânın olduğundan söz etmek mümkündür. Şöyle ki, İstanbul'un belirli noktalarında Yeniçeri ağasına bağlı kolluk binalarının olduğu bilinmektedir. Yeniçeri ağasının gözetiminde olan yeniçeriler barış zamanlarında İstanbul'da güvenlik işlerini yürütmekle görevliydi ve bu hizmete “kulluk/kolluk” denilmekteydi. İstanbul'daki kolluklar Büyükkaraman, Küçükkaraman gibi buldukları bölgenin yahut bağlı olduğu askerî birliğin adını almaktaydı⁵²⁶. Aynı şekilde Eyüp'te de şehrin ismiyle adlandırılan bir kolluk binasının olduğu⁵²⁷ ve bu binanın Eyüp İskelesi

⁵²¹ Özcan, “Çorbacı”, s. 370.

⁵²² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 48.

⁵²³ HRŞS, nr. 124, s. 35, 23 Cemaziyelevvel 1118.

⁵²⁴ HRŞS, nr. 117, s. 16, 7 Receb 1104.

⁵²⁵ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 49 Numaralı Sicil*, s. 196.

⁵²⁶ Abdülkadir Özcan, “Osmanlı İstanbul’unda Kolluk Hizmetleri ve Modern Anlamda İlk Karakol Teşkilatının Kurulması”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 3/3, Ankara 2002, s. 1753-1755.

⁵²⁷ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 74 numaralı sicil*, s. 146, 286, 291.

civarında⁵²⁸, Mısır Beylerbeyi Abdurrahman Paşa'nın türbesinin yanında yer aldığı anlaşılmaktadır⁵²⁹.

Eyüp'te karşımıza çıkan inzibat memurlarından bir diğeri de bostancı hasekileridir. Bu unvan, sarayın Bîrun kısmında hizmet veren Bostancı Ocağı'nın ileri gelen bir sınıfına mensup olanlar ve Osmanlı askerî teşkilatında çeşitli hizmetlerde görev alanlar için kullanılırdı⁵³⁰. Kadı sicillerine yansıdığı kadarıyla bostancı hasekileri diğerk kolluk güçleri gibi şehrin güvenliğinden ve şüphelilerin mahkeme huzuruna çıkarılmasından sorumluydu. Nitekim 20 Kasım 1704 tarihinde, öldürme suçundan yakalanan kişiler Hüseyin Haseki tarafından mahkemeye getirilmişti⁵³¹. 1713 senesinde, Yenikapı haricindeki Emânî Çelebi, Merkez Efendi, İlyaszâde ve Hacı Mahmud mahalleleri ahalisi, Yorgi adlı zimmînin uygunsuz davranışlarından şikâyetçi olmuş ve bu şahıs, haseki tarafından mahkemeye celp ettirilmişti⁵³².

Bostancılar, İstanbul'da kamusal düzeni bozanlara gerekli uyarıları yapar; eğer aynı menfî davranışlarını devam ettirirlerse onları yakalayıarak hapsederdi⁵³³. Dolayısıyla kovuşturması yapılan şahıslar, yargılama süresince “bostancıbaşı ağa habsinde” tutuklu bulunabilirdi. Örneğin Cami-i Kebir Mahallesi'nden Hüseyin oğlu Mehmed adlı şahıs Karlık denilen mevzide yaralı bir halde bulunmuş ve evine götürülmüştü. Mehmed'in evine gidilerek keşif yapılmış ve burada ifadesi alınmıştı. Mehmed ifadesinde, kendisini Kalemtraşçı oğlu olarak bilinen Hüseyin'in darp ve cerh ettiğini beyan etmişti. Sonrasında mağdur yarasından ötürü vefat etmiş ve davanın görüldüğü zaman diliminde Hüseyin, bostancıbaşı ağa habsinde tutulmuştu⁵³⁴.

⁵²⁸ “...vech-i meşrûh üzre fermân ile yeniçeri ağası hazretlerine sipâriş olunup lakin iskele başında olan kolluklara tenbih olunduğunda zabtu mümkün olmayıp...” HRŞS, nr. 122, s. 72, 13 Receb 1116; “...Eyyûb'da vâki iskelesinde olan kolluk tarafından...” HRŞS, nr. 124, s. 94.

⁵²⁹ Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 74 numaralı sicil, s. 146.

⁵³⁰ Abdülkadir Özcan, “Haseki”, *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 369.

⁵³¹ HRŞS, nr. 122, s. 33, 22 Receb 1116.

⁵³² BOA, *MHM.d*, nr. 121, s. 124, sıra 703, 20 Ramazan 1125.

⁵³³ Murat Yıldız, *Bahçivanlıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2011, s. 123.

⁵³⁴ HRŞS, nr. 123, s. 19, 15 Rebiülâhir 1117.

2. Eyüp'te Suç, Suçlu ve Yargılama Süreci

Eyüp kazası şer'iyeye sicillerinde darp, yaralama ve kasten adam öldürme gibi kişinin hayat hakkına yapılmış müdahaleleri içeren suçlarla ilgili pek çok dava kaydı bulunmaktadır. Bu tür davalarda genelde mağdurun kendisi veya yakınlarının mahkemeye müracaatı üzerine dava sürecinin başladığı anlaşılmaktadır. Davacı tarafından şikâyetin mahkemeye iletilmesinin akabinde şehrin asayiş ve güvenliğinden sorumlu kolluk kuvvetleri tarafından sanık mahkemeye getirilir ve tarafların ifadesi alınır. Örneğin Yenikapı haricinde Çırpıcı (?) Çayırı yakınlarındaki mevzide maktul bulunan Şahin oğlu Bostânî Ali'nin öldürülmesi hâdisesiyle ilgili olarak Ayşe ve Ümmühani adlı hatunlar, Hüseyin Haseki aracılığıyla mahkemeye getirilmişti. Davacı, maktulün akrabası Bostânî Mustafa olup mahkemede, bahsi geçen hatunların Çırpıcı Çayırı civarında birkaç eşkiya tarafından tacize maruz kaldığını ve bu sırada Bostânî Ali'nin rast gelip onları kurtarmak isterken darp edilmek suretiyle öldürüldüğünü beyan etmişti. Hâdis, Ayşe ve Ümmühani hatunlara sorulduğunda onlar da Bostânî Mustafa'nın verdiği ifadeyi teyit etmişler ve olay kayıt altına alınmıştı⁵³⁵.

Adam öldürme, darp ve yaralama fiillerinde mağdur veya mağdurun yakınları olay yerinde muayene ve müşahede yapılması yönünde mahkemeye talepte bulunabilirdi. Bu doğrultuda naib, subaşı, çukadar, muhızır gibi görevliler ile ahaliden bazı kişilerin katılımıyla oluşturulan heyet olay yerine giderek inceleme yapardı. Keşif yapılmak suretiyle hâdisenin nasıl vuku bulduğu, mağdurun hangi uzuvlarından yaralandığı, yarasının durumu ve olayda kullanılan suç aleti kayıt altına alınır. Örneğin Eyüp'te bakkal olan Nikola oğlu Rizo adlı zimmî, kardeşinin oğlu Yorgi oğlu Yani'nin dükkânında yatarken, sabaha karşı kimliği tespit edilemeyen bir şahıs tarafından darp edilip bıçak ile yaralandığını beyan etmiş, muayene ve müşahede yapılması yönünde mahkemeye talepte bulunmuştu. Mahkeme, olay yeri incelemesi için Mevlana Mehmed Efendi'yi görevlendirmiştir. Mehmed Efendi belgede isimleri yer alan Müslümanlarla birlikte keşif için olay yerine gitmişti. Heyet, yaralıyı muayene etmişti. Yaralının sol tarafında karnında ve sol tarafında

⁵³⁵ HRŞS, nr. 122, s. 33, 22 Receb 1116.

arkasında bıçak yarası olduğunu tespit edip olayın meydana gelişiyile ilgili mağdurun ifadesini almıştı. Mevlana Mehmed Efendi hâdiseyi yerinde yazıp, Çukadar Mustafa Beşe ve Muhzır Halil’le beraber mahkemeye gelerek mesele hakkında bilgi vermiş ve olay sicile kaydedilmişti⁵³⁶.

Şahsa karşı işlenen suçlarla ilgili faillerin ne tür bir ceza ile cezalandırıldığına dair malumatın mahkeme kayıtlarında çoğunlukla belirtilmediği görülmektedir. Ancak mağdur veya mağdurun mirasçıları failden diyet talebinde bulunabilir ve aralarındaki anlaşmazlığı araya aracılardan girmesiyle sulh yoluyla çözebilirdi. Örneğin Takyecibaşı Mahallesi’nden bıçak ile sol boş böğründen yaralanan ve aldığı yaradan dolayı vefat eden Mehmed Beşe’nin mirasçıları, olayda suçladıkları Hasan adlı şahıstan dem ve diyet talep etmişlerdi. Ancak Hasan’ın suçu inkâr etmesi üzerine taraflar arasında anlaşmazlık vuku bulmuş ve araya aracılardan girmesiyle 60 kuruş karşılığında anlaşmaya varılmıştır⁵³⁷. Benzer davalarda herhangi bir bedel ödmeden de taraflar aralarında sulh anlaşması yapabiliirdi⁵³⁸.

Mahkeme kayıtlarında, kazaen meydana gelen yaralama ve ölüm hâdiseleriyle de karşılaşılmaktadır⁵³⁹. Bunlar içerisinde dikkat çeken 7 Şubat 1718 tarihinde Mısırlı Mustafa adlı kişinin kazaen kendisini yaralama hâdisesidir. Mısırlı Mustafa, cebeci yoldaşlarından Hüseyin adlı gençten davacı olmuş ve mahkemede hâdiseyi ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir:

“İşbu târih-i kitâb günü mezbûr Hüseyin benimle ava gitmek murâd edip ve bir tüfenk getirip ma’an Ayvansaray İskelesi’nden kayığa binip Yavedûd İskelesi karşısına vardığımızda tüfenki ben doldurup mezbûr Hüseyin’e tüfenki verip at deyü iki defa teklif eylediğimde ol dahi ben atmam havf ederim sen at demekle ben dahi elinden alıp ba’dehu havaya attığımda bi-emrillâhi te’âlâ tüfenk parelenub kendi sun’umla (?) sol elimin başparmağına düşürüp ve sol kaşımın üstüne dahi isâbet eylemiştir.”

⁵³⁶ HRŞS, nr. 122, s. 14, 28 Cemaziyelâhir 1116.

⁵³⁷ HRŞS, nr. 133, s. 71, 10 Şevval 1126.

⁵³⁸ HRŞS, nr. 139, s. 16, selh-i Safer 1130.

⁵³⁹ HRŞS, nr. 122, s. 53; nr. 123, s. 44; nr. 124, s. 25 (15 Zilhicce 1116/ 13 Cemaziyevvel 1117/ 17 Rebiülâhir 1118).

Bu hâdisede kasıt olmadığı için Mısırlı Mustafa tartışmadan men edilmiş ve gerekçesi de şu şekilde açıklanmıştır: “*Mecrûh Mısırlı Mustafa'nın kendi tasvîr-i meşrûhu üzre da'vâsı meşrû'a olmayıp Cebeci Hüseyin'e sual dahi tevcîh etmemegin...*”⁵⁴⁰,

Adam öldürme, darp ve yaralama olaylarında çoğunlukla bıçak⁵⁴¹; ayrıca taş⁵⁴², sopa⁵⁴³, asâ⁵⁴⁴, odun⁵⁴⁵, kürek⁵⁴⁶, tüfek⁵⁴⁷, kazık tokmağı⁵⁴⁸, satır⁵⁴⁹ gibi aletler kullanılmıştır. Bu fiilleri işleyen faillerin suç profillerine (cinsiyet, yaş, etnik kimlik) bakıldığında gençlerde ve çocuklarda suç eğilimine örnek gösterebilecek davaların olduğu tespit edilmektedir. Fethi Çelebi Mahallesi'nden Çubukçu Seyyid Hacı Ömer, Otakçılar Sokağı'nda Göztaşçı demekle maruf Osman'ın genç yaştaki oğlu (şâbb-ı emred) Salih tarafından darp edilmiş ve ara bulucular vasıtasıyla davasından feragat ettiği kaydedilmiştir⁵⁵⁰. Başka bir davada İbrahim Çelebi'nin oğlu İsmail, Ali Ağa'nın kölesi Arap Ali ve Ali Çelebi'nin oğlu Hüseyin adlı çocuk (mürâhik), Nişancı Paşa Camii yakınında Fındık Mehmed adlı şahsı darp ve cerh etmişler ve taraflar 18 kuruş karşılığında sulh yapmışlardı⁵⁵¹. Diğer bir kayıt da gençler arasında vuku bulan yaralama olayıdır. Koca Kasım Paşa Mahallesi'nden genç yaştaki (şâbb-ı emred) Mehmed, Çömlekçiler Çarşısı'nda Kalaycı Ali'nin küçük (sagir) oğlu Mehmed tarafından bıçak ile darp ve cerh edilmiştir. Mehmed davacı olmuş ve uzlaştırıcıların araya girmesiyle 50 para karşılığında sulha varmışlardı⁵⁵². Benzer bir hâdiseye 7 Ekim 1709 tarihli sicil kaydında da rastlanılmaktadır. Hasan oğlu Ali'nin

⁵⁴⁰ HRŞS, nr. 139, s. 17, 6 Rebiülevvel 1130.

⁵⁴¹ HRŞS, nr. 122, s. 9, 14; nr. 123, s. 19; nr. 124, s. 35; nr. 125, s. 85 (17, 28 Cemaziyelevvel 1116/ 15 Rebiülâhir 1117/ 23 Cemaziyelevvel 1118/ 10 Cemaziyelevvel 1117).

⁵⁴² HRŞS, nr. 126, s. 90, 2 Şaban 1121.

⁵⁴³ HRŞS, nr. 133, s. 101, 21 Muharrem 1127.

⁵⁴⁴ HRŞS, nr. 141, s. 61, 5 Receb 1132.

⁵⁴⁵ HRŞS, nr. 140, s. 84, gurre-i Şaban 1131.

⁵⁴⁶ HRŞS, nr. 129, s. 79, 12 Zilhicce 1122.

⁵⁴⁷ HRŞS, nr. 128, s. 60, 16 Rebiülevvel 1124.

⁵⁴⁸ HRŞS, nr. 124, s. 26, 28 Rebiülâhir 1118.

⁵⁴⁹ HRŞS, nr. 130, s. 64, 29 Muharrem 1125.

⁵⁵⁰ HRŞS, nr. 147, s. 6, 27 Cemaziyelevvel 1138.

⁵⁵¹ HRŞS, nr. 126, s. 44, 25 Rebiülâhir 1121.

⁵⁵² HRŞS, nr. 126, s. 59, 20 Cemaziyelâhir 1121.

küçük oğlu Mehmed, Ayşe adlı kadının küçük oğlu Ali'yi taş ile başından darp edip yaralamıştı. Bu davada da taraflar 3 kuruş üzerine sulh etmişlerdi⁵⁵³.

Gayrimüslimler arasında darp ve yaralama hâdiseleriyle ilgili davaların da mahkemeye yansıdığı görülmektedir. Takyecibaşı Mahallesi'nden İstrato ile Kostantin arasında çıkan kavgada Kostantin bıçak ile İstrato'yu darp ve cerh etmişti. İstrato şikâyetçi olmuş; ancak davalının inkâr etmesiyle aralarında çıkan anlaşmazlık araya aracılardan girmesiyle meccânen sonuca bağlanmıştı⁵⁵⁴. Başka bir kayıta, Safer adlı Ermeni, Eyüp'te Tokmaktepe denilen yerde Artin adlı şahıs tarafından taş ile sol gözünden yaralanmıştı. Taraflar, uzlaştırıcı kişilerin vasıtasıyla 15 kuruş üzerine sulh yapmışlardı⁵⁵⁵. Diğer taraftan gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında darp ve yaralamadan doğan hâdiseler de mahkeme kayıtlarına yansımıştır⁵⁵⁶. İfadelerden anlaşılacağı üzere, darp ve yaralama olaylarında taraflar, belli bir bedel karşılığında aralarındaki anlaşmazlığı sulh yoluyla çözmüşler ya da davacı, karşı tarafın suçlamayı reddetmesi ve araya aracılardan girmesi üzerine meccânen yani her hangi bir bedel talep etmeden davasından feragat etmiştir.

Cinsiyet açısından adli vakalar değerlendirildiğinde, kadınların darp ve yaralama gibi fiillerde fail olduğu göze çarpmaktadır. 8 Ocak 1715 tarihinde, Mustafa adlı şahıs, Şerife Ayşe adlı kadın tarafından değnek ile darp ve cerh edilmişti. Ancak Şerife Ayşe hâdiseyi inkâr ve yemin teklif edildiğinde ise yeminden kaçınmıştı. Bunun üzerine Eyüp kadısı, Şerife Ayşe aleyhine tazir kararı vermişti. Kararın uygulanması için Şerife Ayşe'nin evine birkaç kez gidilmiş; ancak kendisi dışarı çıkmamış ve emre itaat etmediği gerekçesiyle evinin mühürlenmesine karar verilmişti⁵⁵⁷. Bir başka kayıta ise şiddete maruz kalan bir kadındır. Halil adlı şahıs, sopa ile Hatice Hatun'u darp edip yaralamıştı. Hatice Hatun şikâyetçi olmuş; ancak davalı inkâr etmişti. Uzlaştırıcıların araya girmesiyle taraflar 630 akçe üzerine anlaşmışlardı⁵⁵⁸. 23 Nisan 1715 tarihli sicil kaydında ise, bir kadının hakaret suçuyla itham edildiği görülür. Evlice Baba Mahallesi'nde oturan İsmail Çelebi, zikredilen

⁵⁵³ HRŞS, nr. 126, s. 90, 2 Şaban 1121.

⁵⁵⁴ HRŞS, nr. 130, s. 1, 5 Receb 1124.

⁵⁵⁵ HRŞS, nr. 136, s. 58, 5 Şevval 1127.

⁵⁵⁶ HRŞS, nr. 140, s. 84; nr. 147, s. 11 (gurre-i Şaban 1131/ 23 Cemaziyelâhir 1138).

⁵⁵⁷ HRŞS, nr. 133, s. 106, 2 Muharrem 1127.

⁵⁵⁸ HRŞS, nr. 141, s. 61, 5 Receb 1132.

tarihten bir gün önce Ebubekir kızı Şerife Fatma'nın kendisine küfrettiğini iddia etmiş⁵⁵⁹; ancak Şerife Fatma, kendisine istinat ettirilen suçu reddetmişti. Bunun üzerine davacıdan iddiasını ispat etmesi istenmişti⁵⁶⁰. Bu davada İsmail Çelebi, iddiasını iki şahit aracılığıyla ispatlamış ve hâdise sicile kaydedilmişti⁵⁶¹.

Tetkik edilen dönemde, had suçları kapsamında değerlendirilen hırsızlık, gasp, zina, sarhoş olmak gibi adlî vakaların Eyüp şehrinde yaşandığı sicil kayıtlarından tespit edilmektedir. Örneğin 17 Kasım 1718 tarihinde, Evlice Baba Mahallesi'nde oturan İsmail ve İbrahim, belirtilen tarihten 10 gün önce İdris Köşkü yakınında Mustafa, Mehmed ve Hasan adlı kişiler tarafından bıçak ile darp ve mecruh edilip sarık, fes, kavuk gibi eşyaları gasp edilmişti. İsmail ve İbrahim'in şikâyeti üzerine Eyüp mahkemesine intikal eden bu davada, davacılar mahkemede bulunmayıp Süleyman Çelebi tarafından temsil edilmişti. Mahkemede hazır bulunan Mustafa, Mehmed ve Hasan suçlamayı reddetmiş; arabulucuların araya girmesiyle davacılar, kendilerini darp ve eşyalarını gasp eden Mehmed, Hasan, Mustafa adlı kişiler ile 28 kuruş karşılığında sulh yapmışlardı⁵⁶². 9 Mayıs 1718 tarihli sicil kaydında ise, Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde mumcu dükkânında sakin olan İstamo ve Nikola adlı zimmîler, dükkânda mevcut olan sermaye ve eşyanın çalınıp dükkânda sakin olan hizmetçi Dimitri'nin öldürüldüğünü ve olayın kim tarafından yapıldığını bilmediklerinden gerek mahalle ahalisinden ve gerekse dükkânın bulunduğu debbağlar mevkiindeki debbağ esnafından dava ve talepleri olmadıklarını beyan etmişlerdi⁵⁶³. Failin kim olduğu bilinmediğinden mahalle ahalisi ve debbağ esnafının hâdiseden sorumlu tutulmadığı anlaşılmaktadır.

Başka bir sicil kaydında dikkat çeken bir husus da bir gasp olayında asayıştan sorumlu olan bir subaşının olayın faili olmasıdır. Hâdisenin vuku bulunduğu esnada Haslar subaşısı olan Hacı Ebubekir yanında bir Kıpti ile birlikte, akşamüzeri Edirnekapı'ya gelen ve kapı kapalı olduğu için sur içine geçemeyen attar Ömer

⁵⁵⁹ "...târih-i kitâbdan bir gün mukaddem bana şütüm-ı galiza ile şetm edip bana âr lâhık olmağla..."
HRŞS, nr. 133, s. 26, 18 Rebiülâhir 1126.

⁵⁶⁰ Osmanlı muhakeme usulünde ispat vasıtaları şahitlik, yemin ve yeminden kaçınmadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, İslami Bilimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1986, s. 141-223.

⁵⁶¹ HRŞS, nr. 133, s. 26.

⁵⁶² HRŞS, nr. 139, s. 69, 23 Zilhicce 1130.

⁵⁶³ HRŞS, nr. 140, s. 72, 19 Cemaziyelâhir 1131.

Çelebi'yi odalarına götürüp, sonra Emir Buhârî yakınında çayırda sopa ile darp ederek üzerindeki değerli eşyaları gasp etmişlerdi. Ömer Çelebi şikâyetçi olmuş; bu esnada Kıpti firar etmiş, yakalanan Hacı Ebubekir ise suçlamayı inkâr etmişti. Bunun üzerine Ömer Çelebi ile Hacı Ebubekir arasında anlaşmazlık vuku bulmuş, sonrasında taraflar 70 kuruş karşılığında anlaşmışlardı⁵⁶⁴. Mahkemeye intikal eden hırsızlık ve gasp davalarında genellikle olayın tespiti yapılmakta ve bu tür suçlar için hangi cezaî yaptırımların uygulandığı konusunda bilgi verilmemektedir. Ancak söz konusu davada, Hacı Ebubekir'in mesleği "*Kiremitçi Subaşı Mahallesi'nden olup bundan akdem Haslar subaşısı olan*" şeklinde belirtilmişti. Görünen o ki, suça karışan Hacı Ebubekir'in görevine son verilmişti.

Eyüp şehrinde, ortak yaşam alanı olan mahalle birimlerinde gayriahlâkî hâdiselerin yaşandığı tespit edilmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde güvenliğin sağlanmasında ve kamusal düzenin muhafaza edilmesinde sadece kolluk kuvvetleri değil, aynı zamanda mahalle yönetiminden sorumlu olan imamlar ve mahalle ahali de görev alırdı. Buradan hareketle elimizdeki mahkeme kayıtlarında, mahalle ahalisinin "*kendi halinde olmayan*" ve "*fisk üzere olan*" şahısları mahkemeye ihbar etmek suretiyle çevrelerinde vuku bulan gayriahlâkî olaylara sessiz kalmadıkları açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim 6 Kasım 1704 tarihinde, Aşçı Mahallesi imamı Mustafa Efendi ve müezzini Ahmed Efendi ile cemaatten sekiz kişi mahkemeye müracaat edip, mahallede sakine olan Saraylı Hatice isimli hatunun "*kendi halinde olmayıp menziline nâ-mahrem kimesneler ve avretler getirip fisk u fücûrdan hâlî olmamağla*" diyerek şikâyetçi olmuşlardı. Saraylı Hatice daha önceleri mahkeme tarafından birçok kez uyarılmış; ancak aynı hal üzere olmaya devam etmiş ve bu yüzden ahali tarafından Saraylı Hatice Hatun'un mahalleden ihracı istenmiştir. Mahkeme, Saraylı Hatice'ye evini başka bir mahalleye nakletmesi hususunda tembihte bulunmuştu⁵⁶⁵. 1706 tarihli diğer bir sicil kaydında da Fethi Çelebi Mahallesi'nin ileri gelenleri, mahallede oturan Ayşe adlı mühtediyenin kendi halinde olmayıp namahrem kişilerle görüşüğünü, nice defa uyarılmasına rağmen uygunsuz fiillerine devam ettiğini beyan etmişlerdi. Hatta Pedros adlı bir Ermeni elinde bıçak

⁵⁶⁴ HRŞS, nr. 124, s. 80, 9 Zilkade 1118.

⁵⁶⁵ HRŞS, nr. 122, s. 21, 25, 8 Receb 1116/ 3 Receb 1116.

ve koynunda taş ile Ayşe'nin evine giderken mahalle ahali tarafından yakalanmıştı. Bundan mütevellit ahali, Ayşe'nin başka bir mahalleye naklolunmasını talep etmişti. Mahkeme, Ayşe'nin mahalleden ihraç edilmesine karar kılmıştı⁵⁶⁶. Bu iki örnekte, ihraç kararı alınmadan önce zanlıların davranışlarını düzeltmeleri yönünde tembih edildikleri, şayet toplumun ahlâk yapısına aykırı fiil ve davranışlarda ısrarcı olmaları üzerine mahalleden ihraçlarına karar verildiği anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz dönemde Eyüp şehrinde, iki erkeğin de zina suçuyla ilgili olarak hakkında şikâyet olmuştu. Bunlardan biri Cebecibaşı Mahallesi'nde oturan Hüseyin oğlu Mehmed Beşe'dir. Mahalle ahali mahkemede, Mehmed Beşe'nin daima sarhoş (lâ-ya'kıl) dolaştığını, gece gündüz bozgunculuk çıkaranlar ile gezip fisk halinde olduğunu, nice defa kendi halinde olması için tembih eylediklerini; ancak uslanmadığını beyan etmişlerdi⁵⁶⁷. Hakkında şikâyet olan diğer kişi Zeynep Hatun Mahallesi'nde oturan Ahmed adlı şahıstır. Bu davada da mahallenin ileri gelenleri, Ahmed ve zevcesi Hanife'nin kendi hallerinde olmadıklarını, daima evlerinde erazil kimseleri ve namahrem kadınları getirip “*fisk ve fücûr*” içinde olduklarını ifade etmişlerdi⁵⁶⁸. Her iki davada mahalleli, uygunsuz davranışlarından ötürü bu kişilerin başka mahalleye naklolunmasını talep etmişlerdi. Mehmed Beşe ve Ahmed, mahkemede başka bir mahalleye naklolmak hususunda söz vermişlerdi. Verilen örneklerde toplumun ahlâk yapısına aykırı davranışlara karşı uygulanacak cezai müeyyideler konusunda mahalle ahalisinin talebinin mahkemece dikkate alındığı görülmektedir. Denilebilir ki, mahalle ahali bu tür olaylarda yaptırım gücüne sahipti.

Eyüp'te suç mahallerine bakıldığında darp, yaralama ve cinayet hadisleri yol⁵⁶⁹, çarşı⁵⁷⁰, iskele⁵⁷¹, dükkân önü⁵⁷², dükkân içi⁵⁷³, işletme⁵⁷⁴, oda⁵⁷⁵ gibi yerlerin

⁵⁶⁶ HRŞS, nr. 124, s. 32, 9 Cemaziyelevvel 1118.

⁵⁶⁷ HRŞS, nr. 129, s. 48, 16 Şaban 1122.

⁵⁶⁸ HRŞS, nr. 130, s. 62, 23 Muharrem 1125.

⁵⁶⁹ HRŞS, nr. 141, s. 41, 11 Rebiülâhîr 1132.

⁵⁷⁰ HRŞS, nr. 132, s. 22, 5 Rebiülâhîr 1125.

⁵⁷¹ HRŞS, nr. 122, s. 9; nr. 140, s. 84, (17 Cemaziyelevvel 1116/gurre-i Şaban 1131).

⁵⁷² HRŞS, nr. 124, s. 81, 18 Zilkade 1118.

⁵⁷³ HRŞS, nr. 122, s. 14, 28 Cemaziyelevvel 1116.

⁵⁷⁴ HRŞS, nr. 133, s. 101, 21 Muharrem 1127.

⁵⁷⁵ HRŞS, nr. 133, s. 89, 11 Zilhicce 1126.

yanı sıra bayır⁵⁷⁶, tarla⁵⁷⁷, çayır⁵⁷⁸ gibi açık alanlarda vuku bulmuştu. Fuhuş hâdiseleri ise, yukarıda yer verilen örneklerde görüldüğü üzere, genellikle evlerde gerçekleşmekteydi. Diğer taraftan sur dışında nüfus yoğunluğunun seyrek olduğu yerlerde konumlanan bostanlar, bu mekânsal konumlarından dolayı olsa gerek, kanunlara mugayir bazı davranışların sergilendiği alanlar olarak göze çarpmaktadır. Güvenilir olmayan kişilerin bu mekânları mesken tuttukları; cinayet gibi olayların yine bu alanlarda meydana geldiği tespit edilmektedir. Nitekim Bayrampaşa bostanında küfeci olan Kirko, bostanda uyurken Osman adlı kişi tarafından tüfek ile vurulmuştu⁵⁷⁹. Eyüp'te Kara Mustafa Paşa bostanında kiracı olan Yorgo isimli zimmî, aynı bostanda bahçıvan olan Yusuf adlı kişinin bostana erazil kişiler getirdiğini ve bu kişilerin kendisine zarar verdiğini beyan ederek Yusuf'tan şikâyetçi olmuştu⁵⁸⁰. Sur dışında Serviler, Koğacı, İbrahim Ağa, Debbagzade bostanlarında bostancı olan Anastaş, Praşko, Marko, Lefter ile Hasan Ağa bostanında küfeci olan Petro adlı şahısların söz konusu bostanlara içki getirip sattıkları ve uygunsuz davranışlar içerisinde oldukları bildirilmiş ve bostanlardan ihraç edilmeleri talep edilmişti⁵⁸¹. Şikâyet edilen bahçıvan Yusuf ve diğer beş bostancı kefil göstererek bu hal ve durumlar içerisinde bulunmayacakları yönünde söz vermişlerdi.

İncelenen sicil kayıtlarında, suçu sabit olan kişilere ne tür cezaların verildiğinin çoğunlukla kaydedilmediğini ifade etmiştik. Yukarıda sadece darp ve yaralama hâdisesinde fail olan bir kadına tazir cezası verildiğini belirtmiştik. Bunun dışında, 1715'te, bostancıbaşı ağa hapsinde olan Osman oğlu Mustafa adlı şahsın 100 günden beri zincir ile mahpus olduğu kaydedilmiş; ancak Mustafa'nın hangi suçtan dolayı yargılanıp hapsedildiği açıklanmamıştır. Sadece "*hasmı Ebubekir Ağa*" ifadesine yer verilmiştir. Dolayısıyla bu kişiyle aralarında vuku bulan bir husumetten ceza aldığı anlaşılmaktadır. Bu kayıta dikkat çeken diğer bir husus Mustafa'nın tahliye edilme gerekçesi ve sürecidir. Zanlının babası Osman, oğlu Mustafa'nın hasta olduğunu ve hastalığının günden güne şiddetlendiğini, birkaç gün daha mahpus

⁵⁷⁶ HRŞS, nr. 123, s. 19, 15 Rebiülâhîr 1117.

⁵⁷⁷ HRŞS, nr. 126, s. 49, 19 Cemaziyelevvel 1121.

⁵⁷⁸ HRŞS, nr. 122, s. 33, 22 Receb 1116.

⁵⁷⁹ HRŞS, nr. 128, s. 72, 19 Rebiülâhîr sene 1124.

⁵⁸⁰ HRŞS, nr. 132, s. 76, 1125.

⁵⁸¹ HRŞS, nr. 128, s. 52, 23 Safer 1124.

yatarsa iyileşmesinin güçleşeceğini; eğer hasmı Ebubekir Ağa yeniden davacı olursa oğlunun mahkemeye ihzarını sağlayacağını ve bunun için kefil olduğunu beyan ederek oğlunun salıverilmesini talep etmişti. Bunun üzerine “*Osman’ın oğlu olup hâlen izzetlü bostancıbaşı ağa habsinde olan Mustafa’nın nefisine ve hasmı zuhûr edip mutâlebe ettikte ihzârına...*” şartıyla arzuhal sahibi Osman dâhil dört kişi Mustafa’nın şahsına kefil olmuş ve tahliyesine karar verilmiştir⁵⁸². İfadelerden de anlaşıldığı üzere suçlu, hastalığı sebebiyle ve şahsına kefil olunması suretiyle salıverilmişti. Kefaletle tahliye kararlarında kefilleri de bağlayıcı hükümler yer alırdı. Nitekim Mustafa’nın salıverilmesi sonrasında kefiller sorumluluklarını yerine getiremedikleri takdirde kürek cezasına çarptırılacaktı⁵⁸³.

⁵⁸² HRŞS, nr. 135, s. 1, gurre-i Şaban 1127.

⁵⁸³ “...gadr olunur ise küfelâsı küreğe vaz’ şer’imle sebîli tahliye olunmak...” HRŞS, nr. 135, s. 1, gurre-i Şaban 1127.

II. BÖLÜM

EYÜP'TE SOSYAL HAYAT

A. Ana Hatlarıyla İstanbul Nüfusu ve Eyüp'te İskân

1. Nüfus

Fetihten önce İstanbul'da halk, kentin batı ucunda ve Haliç sahili boyunca kümelenmişti. Şehrin surlara kadar olan kısımlarında ise boş araziler, ağaçlıklar, bağ ve bahçeler, ekilmiş tarlalar ve bunların arasında seyrek bir yerleşim mevcuttu¹. Bu dönemde kent nüfusunun 40.000-50.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir².

Fethin ardından Fatih Sultan Mehmed, adeta bir köy görünümü arz eden ve nüfusu seyrekleşen İstanbul'un iskânına ehemmiyet göstermişti. Bu bağlamda sürgün ve teşvik yöntemiyle memleketin birçok yerinden İstanbul'a nüfus aktarılmıştır. İstanbul içindeki Hıristiyan unsurlar Anadolu'nun muhtelif yerlerinden ve Ege adalarından getirilip iskân edilmişti. Ayrıca İstanbul'u terk ederek Edirne, Bursa, Gelibolu ve Filibe şehirlerine yerleşen zengin ve müreffeh pek çok Rum bilgin ve sanatkârlara ev, arsa gibi mülkler temin edilmek suretiyle büyük bir kısmı İstanbul'a sürülmüştü³.

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet müdahalesiyle arttırılmaya çalışılan İstanbul'un nüfusu konusunda bazı tespit ve analizlere yer vermek gerekirse, 1477-1478'de Kadı Muhyiddîn tarafından yapılan sayıma göre İstanbul ve Galata'da toplam 16.326 ev vardı. O. N. Ergin, bu sayımdaki verilere istinaden, her hanenin ortalama 5 kişiden oluştuğunu kabul ederek bu tarihte nüfusun 85.620; genel toplama saray mensupları, askerler ve diğer unsurları da dâhil ettiğinde nüfusun

¹ Feridun Dirimtekin, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran Fetihten Sonraki İstanbul*, İstanbul 1953, s. 5.

² Cavid Baysun, "İstanbul", MEB, *İA*, C. 5/2, İstanbul 1997, s. 1171.

³ Halil İnalçık, "Fâtihten Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 3, Samsun 1988, s. 216-219.

100.000 civarında olduğunu hesaplar⁴. Söz konusu sayımdaki verileri kullanan Schneider da bir haneyi ortalama 4-5 kişi kabul edip kent nüfusunu ise 60.000 ilâ 70.000 arasında olduğunu tespit eder⁵. Halil İncılık da bu dönemde İstanbul nüfusunu 80.000 ilâ 100.000 arasında değerlendirir⁶. Ayverdi ise, Fatih devri sonlarında İstanbul surları dâhilinde 145.000-150.000; Eyüp ve Galata'da 22.000 ilâ 25.000 ve sair yerlerde 18.000 ilâ 20.000 olmak üzere İstanbul ve Bilâd-i Selâse'de toplam 185.000 ile 195.000 nüfusun bulunduğunu ileri sürer⁷.

II. Bayezid'in saltanatının ortalarında İstanbul nüfusunun 200.000 civarında olduğu ve bu nüfusun takriben %10'unun Haliç kıyılarına, özellikle de Eyüp ve Balat'a yerleşmiş olduğu ifade edilir⁸. I. Selim ve I. Süleyman döneminde de nüfus konusunda devletin müdahalesi devam etmişti. I. Selim, Çaldıran ve Mısır seferleri sonrasında 700 civarındaki hâneyi İstanbul'a getirtmişti. Aynı şekilde Kanûnî Sultan Süleyman, Belgrad'ın fethinden sonra buradaki Hıristiyan ve Yahudilerin bir kısmını İstanbul'a getirterek Samatya Kapısı tarafına yerleştirmişti⁹.

İstanbul nüfusu, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren devlet müdahalesine gerek kalmadan kendiliğinden artmaya başlamıştır¹⁰. XVI. ve özellikle XVII. asırda Anadolu ve Rumeli tarafında meydana gelen savaşlar, ağır vergiler, Celâli isyanları gibi siyasi ve ekonomik gerekçelerle toprağını terk eden reaya kentlere doğru yönelmişti. Bu durum, göç veren yerlerdeki vergi gelirlerinin azalmasına, İstanbul'da asayişin bozulmasına, su ve yiyecek ikmalinin gittikçe güçleşmesine, işsiz kitlelerin artışına neden olmuş ve idarecileri, nüfus artışının getirdiği problemlerin önüne geçmek için bazı tedbirler almaya yöneltmiştir¹¹. Bu tedbirlerin başında taşradan başkente göçenlerin tespit edilip memleketlerine geri gönderilmesi gelir. Nitekim 1567'de Haslar kadılığına yazılan hükümde, Rumeli ve Anadolu'dan bazı reayanın

⁴ Osman Nuri Ergin, "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi?", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 41, 1953, s. 2362-63.

⁵ Alfons Maria Schneider, "Onbeşinci Yüzyılda İstanbul Nüfusu", *Bellekten*, C. XVI, S. 61, Ankara Ocak 1952, s. 44.

⁶ İncılık, *Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 148.

⁷ Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 82.

⁸ Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", s. 31.

⁹ İncılık "İstanbul", s. 233.

¹⁰ Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *TALİD*, C. 8, S. 16, İstanbul 2010, s. 175.

¹¹ İncılık "İstanbul", s. 234.

toprağını terk edip İstanbul'da, Eyüp ve Kasım Paşa'da deniz kenarına yerleştikleri, göçmenlerin göç ettikleri yerlerde geçim sıkıntısına ve huzursuzluğa sebebiyet verdiği belirtilerek geçen beş yıl zarfında söz konusu bölgelere yerleşenlerin tespit edilmesi istenmiştir¹². 1675'de Haslar kadısına yazılan bir buyrudduda ise, Bolu sancağından gelerek Hasköy'e yerleşenlerden avarıza kaydolmayanların memleketlerine gönderilmesi için emir verilmişti¹³.

Bu buhranlı dönemlerde, İstanbul'un genel nüfusunun 200.000 ilâ 1.000.000 arasında değiştiği yönünde tahminler yapılmaktadır. Ö. L. Barkan, İstanbul nüfusunun 1530'a doğru 400.000-500.000¹⁴; Yerasimos, 1540-1545 yıllarında sur içi İstanbul nüfusunun 150.000 dolaylarında¹⁵; Schneider, XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul banliyölerinde (Eyüp, Galata, Beyoğlu) 10.000 ev olduğunu ve bunları hariç tutarak İstanbul nüfusunun 550.000 civarında tahmin eder¹⁶. Mantran da 1550 yılında, Osmanlı başkentinin dış mahallelerinde 10.000 ev olduğunu belirtir ve bu dönemde dış mahalleleri hariç tutarak İstanbul nüfusunun 410.000 ilâ 520.000 arasında hesap eder¹⁷. Öte yandan Mantran, XVII. yüzyıl sonları için ise İstanbul, Galata ve Eyüp'te cizye veya baş vergisi ödemek zorunda olan gayrimüslimleri sayan iki belgeye istinaden İstanbul ve şehrin dış mahallelerinde 600.000-750.000 kişilik bir nüfusun olduğunu varsaymaktadır¹⁸. Ancak Yunus Koç, cizye vergisinin hasta, sakat, işsiz ve din adamı olmayan 14-75 arası tüm gayrimüslimlerden alındığını hesaba katarak cizye mükellefi ve muaf sayısının "hane" olarak hesaplanamayacağını belirtir. Bu yüzden Mantran'ın nüfus verileri üzerinde düzeltme yaparak katsayı olarak 5 yerine 2,5 veya 3 rakamını kullanır ve XVII. yüzyılın sonlarında Müslüman nüfusun 214.000, gayrimüslim nüfusun da 155.000-186.000 civarında olduğunu hesaplar. Yunus Koç, toplamda 369.000 dolaylarında bir rakama ulaşır; bu rakama diğer

¹² Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 205-206.

¹³ *Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, s. 68.

¹⁴ Halil İncelik, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I: Klasik Dönem (1302-1606)*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 128.

¹⁵ Stefanos Yerasimos, "16. Yüzyıl İstanbul Nüfusunun Tekrar Değerlendirilmesi İçin Veriler", *Toplumsal Tarih*, S. 14, 1995, s. 27.

¹⁶ Schneider, "Onbeşinci Yüzyılda İstanbul Nüfusu", s. 45.

¹⁷ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. I, s. 45.

¹⁸ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 45-48.

unsurları da ilave ettiğinde nüfusun azamî 370.000-400.000 civarında olduğunu tespit eder¹⁹.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da İstanbul'da nüfus artışı devam etmiş ve artışın önüne geçmek için bilhassa III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde İstanbul'da meskûn olan insanların kökeni, kimlerin iskân edilip, kimlerin çıkarılacağı, hangi vasıflara sahip kişilerin şehre girebileceği gibi hususları içeren çok sayıda ferman çıkarılmıştı²⁰.

Gürcü yazar Orbeliani, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde kentin nüfusunun 560.000 civarında olduğunu söyler. Orbelian'ın tesbitine göre kentte Müslümanların sayısı 475.000 (% 84) olup nüfusun % 9,5'ini Rumlar, % 3'ünü Ermeniler ve % 2,1'ini Yahudiler ve % 0,3'ünü Fransızlar teşkil ediyordu. Misafir ve esirlerin oranı ise % 1'di²¹. XVIII. yüzyıl başlarında bir Cizvit ise kentte 200.000 Rum ve 80.000 civarında Ermeni olduğunu tahmin etmekteydi²².

XVI. ve XVIII. yüzyıllarda, İstanbul'un nüfusu konusunda yapılan hesaplar farazi olup dönemsel olarak İstanbul'un nüfus miktarı, artış hızı ve özellikleri tam olarak tespit edilememektedir. Çünkü bu yüzyıllarda İstanbul nüfusuna dair veriler yetersizdir²³. Hatta denilebilir ki, uzunca bir dönem özellikle de sur dışında nüfusun tespiti için tahrir yapılmamıştı. Nitekim 1044/ 1634-1635 senesinden 1719 senesine gelinceye dek takriben 85 yıllık bir süre zarfında Galata ve Eyüp kazalarında nüfus sayımı gerçekleşmemiş olup 1719'da bu iki kazada nüfusun yazılması için emir verilmişti²⁴. Ancak yapılan arşiv taramasında, çalışma dönemini ihtiva eden genel bir nüfus tahririne tesadüf edilemedi.

¹⁹ Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", s. 188-189.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'alesine Dair Bazı Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. IX, S. 13, İstanbul 1985, s. 1-27.

²¹ Gülnara Gocayeva Memmedova-Şureddin Memmedli, "18. Yüzyıl S.S. Orbeliani'nin Seyahatnamesinde İstanbul", *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul, Bildiriler: I İstanbul Tarihi: Medeniyetlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul*, AKM Yay., Ankara 2012, s. 543.

²² Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, ed. Halil İnalcık- Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2006, s. 776.

²³ Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", s. 188.

²⁴ BOA, C.DH, nr. 331/16537, 18 Zilhicce 1131.

2. Eyüp'te İskân

Bizans döneminde metruk bir görünüm arz eden Eyüp, fetihten sonra Eyüp Camii ve Türbesi'nin inşasıyla birlikte iskâna açılmıştı. Bölgeye en önce Bursa'dan getirilen aileler yerleştirilmişti²⁵. Dursun Bey, Eyüp'te cami, türbe, medrese, hamam ve imaretten müteşekkil bir külliye'nin yapımıyla birlikte halkın bölgeye ilgisinin arttığını; külliye'nin etrafına konutlar inşa edildiğini ve buranın zamanla pek çok kimsenin ziyaret ettiği güzel bir kasaba haline geldiğini nakleder. Ayrıca Eyüp'e sohbet ve ziyaret etmek amacıyla gelenlerin deniz veya kara yoluyla geldiğini de ekler²⁶.

Temelleri Osmanlı döneminde atılan Eyüp şehrinde, Fatih Sultan Mehmed devri sonlarına doğru nüfus 4000 civarına yükselmişti²⁷. Kentin fiziksel büyümesi XVI. yüzyılda hız kazanan imar faaliyetleriyle birlikte devam etmişti. Bu yüzyıl içerisinde devlet adamları ve şehrin ileri gelenleri tarafından Eyüp'te cami, medrese, mektep, çeşme gibi dinî, sosyal ve kültürel binalar ile çok işlevli yapılar topluluğu olan külliyeler inşa edilmiş; toplumun ihtiyaçlarına cevap veren bu yapıların etrafında yeni yerleşim birimleri vücut bulmuştu. Önceki bölümlerde de izah edildiği üzere, kentte özellikle de sahil kesiminde saray ve devlet erkânına mahsus gösterişli binalar yükselmeye başlamıştı. 17. yüzyıl yazarı Evliya Çelebi, şehir merkezinden kara surlarına kadar olan arazinin neredeyse tamamen dolduğunu, Eyüp'te bağ ve bahçeli 9.800 kadar köşk ve başka evler olduğunu bildirmektedir²⁸. Böylece şehir, zaman içerisinde Haliç kıyı şeridinden iç kesimlere ve sur kapılarına doğru genişleme ve gelişme göstermiştir. Bilhassa yerleşimin seyrek olduğu sur kapıları dışındaki araziler, bazı tarikat mensupları için uygun yerleşim alanları olarak seçilmiş ve buralarda tarikat yapıları ortaya çıkmıştı. Böylece bu yapıların konumlandığı kırsal alanlar zamanla mahalle birimlerine dönüşmüştü.

Tekkeler ibadet, eğitim, ziyaret, barınma, beslenme ve temizlenme gibi gereksinimleri karşılayan birimleri bünyelerinde barındıran kompleks yapılardır. Bu

²⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 45.

²⁶ Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul 1977, s. 75.

²⁷ Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 82.

²⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 168.

yüzden bu gibi yapıların teşkilinde geniş arazilere ihtiyaç duyulmaktaydı²⁹. Bu doğrultuda, Yenikapı haricinde Mevlevîhane, Topkapı haricinde Merkez Efendi Tekkesi ve Edirnekapı haricinde Nakşibendî tarikatına bağlı bazı tekkeler kurulmuş ve bu durum tarikat şeyhlerine intisap edenleri Eyüp'e çekmiştir. Dolayısıyla surların dışındaki mevkilerde tesis edilen tekkeler ve tekkelerde faaliyet gösteren tarikat ehli, bölgenin iskân edilmesi ve şenlendirilmesinde aktif rol üstlenmiştir³⁰.

XVIII. yüzyılda kent kuzeybatıya doğru bir genişleme göstermiştir. Bu tarihte Eyüp ve Bahariye kıyılarında saray ve köşk tarzı yapılar çoğaldı. Birinci bölümde de belirtildiği üzere, Kâğıthane'de Sadâbâd Kasrı'nın yapımıyla birlikte bölge imara açılmış ve bu civarda çok sayıda köşk inşa edilmişti. Böylece yılın belirli aylarında, saraylı, idarî ve askerî zümre bu yapılarda konaklamayı tercih etmiştir. Diğer taraftan Kâğıthane etrafına nüfus çekmek amacıyla 1729'da çıkarılan bir emirde köylülere arazi verilmesi gündeme gelmişti. Buna göre köylülerin, bütün vergilerden muaf tutuldukları, sadece vakfa vergi ödemekle mükellef oldukları belirtilmişti³¹.

Eyüp kenti tarımsal alanda sunduğu istihdam imkânları açısından, iş bulmak ve geçimini temin etmek amacıyla İstanbul'a gelen göçmenler için de cazip yerleşim birimlerinden biriydi. Bilindiği üzere, Eyüp su kaynakları açısından oldukça zengin bir kazaydı ve İstanbul'u besleyen su kaynaklarının geçiş güzergâhında yer alan kent sınırları içerisinde çok sayıda bağ, bahçe ve bostan gibi tarımsal alanlar bulunuyordu. Bostanlar hususunda ilerleyen bölümlerde tafsilatlı bilgi verilecektir. Burada şu kadarını belirtmek gerekir ki, bostanları kiralayan veya buralarda ücretli çalışanlar çoğunlukla Rumeli'den gelen göçmenlerdi. 1733 yılında sur haricinde Yedikule,

²⁹ Bkz. M. Baha Tanman, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/ Tekkeler", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler: Kaynaklar, Doktrin, Ayin ve Erkan, Tarikatlar, Edebiyat, Mimari, İkonografi, Modernizm*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2014, s. 363-424; M. Baha Tanman, "Osmanlı Şehrinde ve Mahallesinde Tekkelerin Yeri: İstanbul Örneği", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler: Kaynaklar, Doktrin, Ayin ve Erkan, Tarikatlar, Edebiyat, Mimari, İkonografi, Modernizm*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2014, s. 425-509.

³⁰ Örneğin Nakşibendî tarikatı mensuplarından Ebu Said Belhi (ö. 1681), bir müddet Mekke'de ikamet etmiş daha sonra kendisine çok sayıda mürit topladığı Eyüp'te hayatını sürdürmüştür. Hacı Ubeydullah Ahrar'ın halifesi olan Baba Haydar Semerkandi de bir müddet Mekke'de ikamet etmişti. Kanûnî Sultan Süleyman tarafından adına Eyüp'te bir cami yaptırıldıktan sonra kendisi de Eyüp'e yerleşmiştir. Dina Legall, *Bir Sûfi Kültürü Olarak Osmanlı'da Nakşibendilik (1450-1700)*, Litera Yay., İstanbul 2016, s. 47, 48, 54.

³¹ BOA, MAD, nr. 8490, s. 220; Zekai Mete, "Sur Dışı İstanbul'unda İskânın Tarihi Seyri (XV.-XVIII. Yüzyıllar)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, Temmuz 2011, s. 77.

Eyüp, Ayvansaray ve Hasköy'e kadar mevcut olan bostanlardaki Rum nüfusun sayımı yapılmış ve bu bölgedeki bostanlarda çalışanlar kayıt altına alınmıştı. Bu deftere göre, sur dışında Yedikule'de, Süleyman sahrasında (Silivrikapı) ve Topkapı'daki bostanlarda Müslüman ve gayrimüslim toplam 309; Eyüp kent merkezinde ve merkeze yakın alanlardaki bostanlarda toplam 277 Müslüman ve gayrimüslim bostancı bulunmaktaydı. Hasköy'e gelindiğinde ise, buradaki bostanlarda istihdam edilen kişi sayısı 51 idi. Söz konusu tarımsal alanlarda üretim faaliyetinde bulunan göçmenler, yukarıda belirtildiği üzere çoğunlukla Rumeli kökenli olup şu yerleşim birimlerinden gelmişlerdi: Avlonya, Belgrad/Arnavud Belgradı, Ohri, İlbasan, Depedelen, Premedi, Koniçe, Mora, Selanik, İstarova, Ostrova, Görice, Vodina, Borlu, Manastır, Sarıgöl, Göllükesri, Pirlepe, Derbend, Kostorova, Gerbeniş, Lofça, Plevne, Zıştovi, Rusçuk, Eski Cuma, Çalı Kavak, Samakov, Kalavrita, Tırnovi, Ahyolu, Filibe, Zağra-i Cedid, Eski Zağra, Malkara, Osman Pazarı, Edirne, Uzunköprü, Kırkkilise, Şarköy. Öte taraftan bostancılardan bazıları İstanbul içindendi ve bu kişiler “İstanbullu”, “Eyüplü”, “Edirnekapılı”, “Eğrikapılı” olarak belirtilmişti³². Bunların dışında Niğde, Konya, Aksaray gibi yerleşim yerlerinden gelen Rum göçmenler de tarımsal üretim amacıyla Eyüp'e yerleşmişti. Görüldüğü üzere, Eyüp'te tarımsal alanda istihdam edilen göçmenlerin büyük bir kısmı bugünkü Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan ve Trakya'dan gelmiş olup bilhassa Arnavutlar sayıca diğerlerine göre daha fazlaydı. Menşei itibarıyla bostancılardan % 44'ünü Arnavutlar ve % 55'lik bir oranını ise diğer etnik unsurlar oluşturmaktaydı³³.

Bostanlar sadece üretim birimleri değildi, aynı zamanda ikamet alanlarıydı. Söz gelimi İstarova kazasından Soytan (?) adlı zimmî, Eyüp'te Ali Paşa Mahallesi'nde Çeran (?) adlı zimmînin bostanında sakindi³⁴. Diğer bir örnekte ise, Horşa (?) adlı Hristiyan kadın, İstanbul Topkapı haricinde Emânî Çelebi Mahallesi'ndeki Debbağzâde bostanında ikamet ediyordu³⁵. Rumeli'de Sarıgöl kazasından Cuma nahiyesine bağlı Langa adlı köyden gelen Yorgo ve Petro adlı

³² BOA, *NFS.d*, nr. 1, s. 16, 26, 32, 38, 25 Şevval 1145.

³³ BOA, *NFS.d*, nr. 1, s. 43.

³⁴ *HRŞS*, nr. 129, s. 26, 27, Receb 1122.

³⁵ *HRŞS*, nr. 124, s. 32.

zimmiler, Şah Sultan Mahallesi'nde merhum Mustafa Paşa bostanında sakindi³⁶. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus da Rumeli'den gelen bazı kişilerin bahçe ve bostanlarda "misafir" olarak konaklamasıdır³⁷. Bu kişiler iş bulma, ziyaret amacıyla yahut "mevsimlik/misafir işçi" olarak hemşerilerinin işlettiği bostanlarda bir süreliğine ikamet etmiş olmalıdır. Ayrıca ifade edilmelidir ki, tarımsal amaçlarla Eyüp'e yerleşen göçmenlerden bazıları bireysel olarak göç etmiş ve yakınlarını geride bırakmıştı³⁸. Haneleriyle birlikte Eyüp'e yerleşmeyen bostancılar, muhtemelen bir süre sonra ailelerini yanlarına getirecek yahut belirli bir kazanç temin ettikten sonra tekrar memleketlerine geri döneceklerdi. Dolayısıyla tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü alanlarda istihdam edilen bostancıardan bazılarının Eyüp'e daimi olarak yerleşme düşüncesinde olmadıkları söylenebilir. Ancak XVIII. yüzyılda İstanbul'a ev göçü ile gelinmesi yasaklanmış ve bu şekilde göçenleri engellemek için bir takım tedbirler alınmıştı³⁹. Bu dönemde alınan kararlara istinaden bazı göçmenlerin zorunlu olarak yakınlarını geride bıraktığı ve şartların kendi lehlerine döndüğü bir zaman diliminde evlerini taşıyabilecekleri not edilmelidir.

Yukarıda, bostanlarda üretim faaliyetinde bulunan göçmenlerin kendi istekleriyle Eyüp'e göç ettiğinden bahsedildi. Buna mukabil Eyüp'ün civar köylerinde yerleşim durumuna bakıldığında kırsal/tarımsal sahada sürgün ve iskân devlet müdahalesiyle gerçekleşmişti. II. Mehmed, fethin akabinde sur dışındaki köylerde de iskân ve imar girişiminde bulunmuş, harp esnasında esir alınan kişileri köylere yerleştirmişti. Ortakçı kullar denilen bu kişiler, toprağa yerleştirilmiş köle statüsünde olup tohum, levazımı devletten alarak yarıcılık üzere çalışırdı⁴⁰. Ömer Lütfi Barkan, Eyüp kazasına bağlı 163 köyün 110'unda 2000 has ortakçı kul

³⁶ HRŞS, nr. 127, s. 11, 8 Safer 1122.

³⁷ HRŞS, nr. 125, s. 87; nr. 128, s. 45 (5 Cemaziyelevvel 1120/ 2 Safer 1124).

³⁸ HRŞS, 128, s. 87, 101, 6 Cemaziyelâhir 1124. Robert Mantran, bu konuda, Haliç Boğaz kıyılarında yer alan meyve bahçeleri ve bostanlarda çalışan bahçıvanların İstanbul'a yeni gelen, iyi bir meslek dalında iş bulamayan, kökenlerinden kopmuş köylüler olabileceğini ileri sürmektedir. (Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. II, s. 106). Ancak sicil kayıtlarından tespit edilebildiği kadarıyla bostanlarda istihdam edilen Rumeli kökenli kişilerin memleketleriyle olan bağlarının kısmî de olsa devam ettiği anlaşılır. Özellikle bu kişilerin, köylerinde menzil ve bağ gibi gayrimenkullerinin olması ve öldüklerinde miraslarının memleketlerinde bulunan yakınlarına intikal etmesi memleketleriyle bağlarını sürdürdüklerinin bir göstergesidir.

³⁹ Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 25, Ankara 1981, s. 175-192.

⁴⁰ Barkan, "Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I", s. 582.

olduğunu belirtir⁴¹. Yerasimos ise, 1498 Haslar kazası tahrir defteri üzerinde yaptığı incelemede deftere kayıtlı 179 köy ve cemaatin olduğunu⁴² ve bunlar içerisinde 112 Hıristiyan köy bulunduğunu ifade eder⁴³.

XV. yüzyılda İstanbul civarındaki kırsallara yerleştirilen nüfusun kaynağını savaşta ele geçirilen esirler oluşturduğu ifade edilmişti. Örneğin 1454 Sırbistan seferinden sonra Sırbistan esiri 4000 civarında aile sur dışındaki köylere yerleştirilmiş olup 1458-1460 Mora seferleri sırasında ele geçirilen esirler ile Zenta, Kefalonya ve Aya Mavra adalarından getirilen esirler de bölgede iskân edilmişti⁴⁴. 1466 Arnavutluk seferinden getirilen esirlerin de bu köylerde iskân edildiği düşünülmektedir⁴⁵.

Diğer taraftan Haslar kazasına bağlı kırsal alanlara, zimmî statüdeki hür Hıristiyan reayanın yanı sıra bazı Müslüman gruplar da “*sürgün*”⁴⁶ olarak yerleştirilmiştir⁴⁷. Hıristiyan sürgünlerin geldikleri yerler Alasonya, Angelikasrı, İzdin, Kalkandelen, Kosova, Mora ve Prespa bölgeleridir⁴⁸. Yine aynı defterde, 179 köyün 67’sinin Müslüman köyü olduğu tespit edilmiştir. Bu köylerde Hıristiyan unsurlar yer almamaktadır; ancak Hıristiyan köylerinde az sayıda olmakla birlikte Müslümanlar bulunmaktaydı. Söz konusu deftere kaydedilen Müslüman reaya ve sürgün sayısı 5.590, Hıristiyan sayısı ise 8.532 olup bölgedeki toplam nüfusun 14.191 civarında olduğu tahmin edilmiştir⁴⁹.

XV. yüzyıl ve XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar İstanbul’a yönelik nüfus hareketinin sevk ve idaresi genelde devletin kontrolünde gerçekleşmişti. Ancak bu tarihten sonra siyasî ve ekonomik nedenlerle toprağını terk eden binlerce kişi İstanbul’a yönelmişti. Anadolu ve Rumeli’den kendiliğinden gelen göçmenler için en

⁴¹ Barkan, “Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I”, s. 595.

⁴² Stefan Yerasimos, “15. Yüzyılın Sonunda Haslar Kazası”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, TVY Yay., İstanbul 1998, s. 82.

⁴³ Yerasimos, “15. Yüzyılın Sonunda Haslar Kazası”, s. 88.

⁴⁴ İnalçık, “Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”, s. 217.

⁴⁵ Yerasimos, “15. Yüzyılın Sonunda Haslar Kazası”, s. 84.

⁴⁶ Sürgünler, hukukî olarak hür olan, ancak göçe zorlanan kitlelerdir. Ortakçı kullar ise köle statüsünde olup seferler sırasında esir alınanlardan oluşmaktadır. Mete, “Sur Dışı İstanbul’unda İskânın Tarihi Seyri”, s. 60-61.

⁴⁷ Mete, “Sur Dışı İstanbul’unda İskânın Tarihi Seyri”, s. 59

⁴⁸ Yerasimos, “15. Yüzyılın Sonunda Haslar Kazası”, s. 85.

⁴⁹ Yerasimos, “15. Yüzyılın Sonunda Haslar Kazası”, s. 88-101.

uygun yerleşim alanları sur dışındaki bölgelerdi. Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatı sonunda yarım milyona yaklaştığı tahmin edilen İstanbul nüfusunun % 30-40 oranında bir kısmı surlar dışında yerleşmişti. Galata bir kenara bırakılırsa Eyüp, sur dışında en yoğun yerleşim alanlarından biri haline gelmişti⁵⁰. Daha öncede bahsedildiği üzere, İstanbul'daki nüfus artışı; geçim sıkıntısı, işsizlik ve asayiş gibi problemleri beraberinde getirmişti. Devlet, İstanbul'a yönelik nüfus akışını önlemek için bazı tedbirler almış ve askerî, siyasî, ekonomik nedenlerle İstanbul'a göç edenlerin geri gönderilmesi için emirler vermişti⁵¹. Nitekim 1716'da Galata, Üsküdar ve Haslar kadılarına yazılan emirde, Mora istila edildiğinde Mora ahalisinden perişan olup çoluk çocuğuyla İstanbul'a gelip yerleşenlerin Mora'ya nakledilmeleri, istila zamanında etrafa dağılan Mora ahalisinin eskiden sahip oldukları emlak ve haneleri tespit edilip ellerine hüccet verilerek geri iskân edilmeleri istenmişti. Ahaliden bir kısmı Mora'ya varıp iskân edilmiş; ancak bazıları firar etmişti. İstanbul şehrine ve köylerine dağılan bu kişilerin araştırılıp Mora'ya nakledilmesi emredilmişti⁵².

B. Eyüp'te Gayrimüslimler (Yahudiler, Ermeniler, Rumlar) ve

Çingeneler

1.Gayrimüslimler

İstanbul'da Rum, Ermeni ve Yahudiler olmak üzere başlıca üç gayrimüslim topluluk bulunuyordu. Ayrıca kentte çok az sayıda Çingene, Arap⁵³, Arnavut, Moldovyalı, Ulah gibi etnik unsurlar da ikamet etmekteydi⁵⁴. İstanbul'da, Galata, Fener-Balat, Samatya, Hasköy gibi yerlerde oturan gayrimüslimler genelde dinî

⁵⁰ Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", s. 33.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Şeker, *İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 24-31.

⁵² HRŞS, nr. 135, s. 8, 17 Zilkade 1128.

⁵³ Eyüp'te çok az sayıda olmakla birlikte Mısırlı ve Arap kökenli unsurlar da ikamet etmektedir. Bkz. HRŞS, nr. 132, s. 61; nr. 116, s. 66; nr. 140, s. 6 (27 Cemaziyelâhir 1125/ 3 Zilkade 1111).

⁵⁴ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 49

inanç ve etnik yapılarına göre kendi mahallelerini oluşturmuşlar, kilise veya sinagoglarını kurmuşlardı⁵⁵.

Eyüp'te gayrimüslimler Otakçılar⁵⁶, Emânî Çelebi⁵⁷, Cebeci[başı]⁵⁸, İlyaszâde⁵⁹, Takyecibaşı⁶⁰, Yavedûd⁶¹, Hacı Hüsrev⁶², Baba Haydar Nakşibendî⁶³, Koca Kasım Paşa⁶⁴, Kiremitçi Süleyman⁶⁵, Servi⁶⁶ ve İslam Bey⁶⁷ mahallelerinde oturmaktaydı. Eyüp sicillerinde gayrimüslimler için genelde “zimmî” tabiri kullanılmıştır. Bazı kayıtlarda ise Hıristiyan gayrimüslimleri tanımlarken “*Nasranî*” ifadesine yer verilmiştir. Bunların yanı sıra kimi gayrimüslimlerin mensup oldukları cemaat veya etnik grup doğrudan belirtilmiştir. Söz gelimi “... *Kesriye cemâ'atinden Salamon v. Yasef nâm Yahudi...*”, “...*Papas cemâ'atinden olup papuşçu tâ'ifesinden Şadik ve Bagos v. Hırados nâm Ermeniler...*”⁶⁸ Diğer taraftan gayrimüslimler için oğlu anlamında “*veled*” kelimesi kullanılırken ölen bir gayrimüslim için ise “*helak veya mürd oldu*” ifadeleri tercih edilmiştir⁶⁹.

Gayrimüslimlerin evlenme, boşanma gibi hukukî işlemleri kendi cemaat mahkemelerinin yetkisi dâhilindeydi. Ancak bu gibi işlemlerde, gayrimüslimler dilerseler şe'riyye mahkemelerine müracaat edebilirlerdi⁷⁰. Eyüp kadı sicillerinde bu türden dava örnekleriyle sıkça karşılaşmak mümkündür. Örneğin, 1711'de Kasım Paşa Mahallesi'nde oturan Kosta kızı, aralarında miktarı belli olan mehr-i muaccel ve 2.000 akçe mehr-i müeccel ile Ustoyo adlı kişiyle nikâhlanmıştı⁷¹. Gayrimüslim kadın, İslam hukuk kurallarına uygun olarak mehir tayin edip şahitler huzurunda evlenmişti. Bunların yanı sıra gayrimüslimlerin kendi dinî ve örfî kurallarına göre

⁵⁵ İncalcık, “İstanbul”, s. 234.

⁵⁶ HRŞS, nr. 123, s. 45, 14 Cemaziyelevvel 1117.

⁵⁷ HRŞS, nr. 124, s. 32, 1118.

⁵⁸ HRŞS, nr. 142, s. 64, 27 Muharrem 1133.

⁵⁹ HRŞS, nr. 139, s. 32; nr. 140, s. 24, 86. (gurre-i Cemaziyelevvel 1130/ 6 Safer 1131/ 6 Şaban 1131).

⁶⁰ HRŞS, nr. 116, s. 75; nr. 130, s. 1 (7 Zilkade 1111/ 5 Receb 1124).

⁶¹ HRŞS, nr. 125, s. 74, 27 Safer 1120.

⁶² HRŞS, nr. 126, s. 32, 20 Rebiülevvel 1121.

⁶³ HRŞS, nr. 139, s. 7, 10 Muharrem 1130.

⁶⁴ HRŞS, nr. 124, s. 41; nr.128, s. 8 (9 Cemaziyelevvel 1118/ 7 Ramazan 1123).

⁶⁵ HRŞS, nr. 125, s. 85; nr. 129, s. 47 (Cemaziyelevvel 1120/ 9 Ramazan 1122).

⁶⁶ HRŞS, nr. 126, s. 44; nr. 136, s. 17, 85 (23 Rebiülâhir 1121/ 15 Rebiülevvel 1127/ 13 Zilkade 1127).

⁶⁷ HRŞS, nr. 124, s. 68, 29 Şaban 1118.

⁶⁸ HRŞS, nr. 123, s. 22, 25 Rebiülevvel 1117.

⁶⁹ HRŞS, nr. 121, s. 102; nr. 133, s. 15, gurre-i Rebiülevvel 1126.

⁷⁰ HRŞS, nr. 122, s. 22, 15 Receb 1116.

⁷¹ HRŞS, nr. 128, s. 8, 7 Ramazan 1123

çözümüne kavuşturma yetkisine sahip oldukları miras, nafaka⁷², vasi tayini⁷³ gibi özel hukuk kapsamındaki konularda da Eyüp mahkemesine müracaat ettikleri görülür. Donald Quataert, bu tür meselelerin çözümü için zimmîlerin şer'î mahkemeleri tercih etmelerini şu şekilde açıklamıştır:

“Şer'î mahkemeler Hıristiyan ve Yahudilere genellikle kendi mahkemelerinde sahip olmadıkları haklar tanır. Dolayısıyla, gayri Müslimler, böyle bir zorunlulukları olmadan da rutin olarak kadılarına başvururlardı. İslami mahkemeye bir kez çıkınca, burasının kararları öncelik kazanırdı. Şer'î mahkemelere genellikle, akrabalara -kızlara, babalara, amcalara, kız kardeşlere- mirastan belirli mutlak paylar garanti eden İslâmî miras hukukunun hükümlerinden yararlanmak için başvuruda bulunurlardı. Dolayısıyla, bir Hıristiyan'ın veya Yahudi'nin vasiyetinde mirastan mahrum bırakılmaktan korkanlar, İslâm hukukuna tâbi olmayı tercih ederlerdi⁷⁴.”

İfadelerden anlaşıldığı üzere, zimmîler özellikle miras konusunda, kendi mahkemelerinde menfaatlerine uygun kararlar verilmemesinden ötürü şer'î mahkemeleri yeğlemişlerdi. Ancak İslam hukuk kurallarına göre mirasın mirasçılara intikaline engel durumlar da vardır. Bunlardan birisi din farkıdır. Şöyle ki, zimmîler arasındaki din farklılığı mirasın intikaline engel sayılmamasına rağmen, gayrimüslim bir kişi Müslüman yakınlarına mirasçı olamayacağı gibi Müslüman bir kişi de gayrimüslimlere mirasçı olamaz⁷⁵. Örneğin Baba Haydar Mahallesi'nde sakine iken ölen Melek isimli zimmînin veraseti kocası Agob adlı Ermeni ile erkek kardeşi Serabyon'a ait olup, diğer erkek kardeş, zimmî kadının ölümünden önce Müslüman olduğu için mirastan pay alamamıştı⁷⁶.

Osmanlı ceza hukuku, toplumun her kesiminden kişiyi bağlayıcı hükümler içerirdi⁷⁷. Dolayısıyla kamu düzenini ihlal eden gayrimüslimler de İslam ceza hukukunun belirlediği kurallar çerçevesinde yargılanırdı. Bu bağlamda Eyüp

⁷² HRŞS, nr. 116, s. 75; nr. 124, s. 32 (7 Zilkade 1111/ 1118).

⁷³ HRŞS, nr. 122, s. 4, 27 Rebiülâhir 1116.

⁷⁴ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 256-257.

⁷⁵ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay., İstanbul 2012, s. 307.

⁷⁶ HRŞS, 128, s. 73, 12 Rebiülâhir 1124.

⁷⁷ İncelik, *Klasik Dönem (1302-1606)*, s. 235.

mahkemelerinde darp, yaralama ve gasp gibi davalarda gayrimüslimlerin mağdur veya sanık sıfatıyla yer aldıklarına mahkeme kayıtlarında rastlanılmaktadır⁷⁸. Daha önce de belirtildiği üzere, bu türden hâdiseler zimmîler arasında meydana geldiği⁷⁹ gibi Müslümanlar ile zimmîler arasında da benzer olaylar yaşanmaktaydı⁸⁰. Tekrar vurgulamak gerekirse, bu davalarda mağdur davasından feragat edebilir⁸¹ yahut taraflar uzlaşma yolunu seçerek belli bir bedel karşılığında anlaşma yapabiliirdi⁸². Ayrıca toplumsal normlara aykırı davranışlar sergileyen gayrimüslimler hakkında şikâyetlerin olduğu⁸³ ve mahkeme tarafından bu kişilerin uyarıldığı da görülmektedir⁸⁴.

Osmanlı dönemi İstanbul’unda Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler birçok meslekî alanda faaliyet göstermişlerdir. Ele aldığımız dönem itibarıyla Eyüp’te gayrimüslimlerin icra ettikleri iş ve meslek kolları şu şekilde sıralanabilir: Çömlekçi⁸⁵, bostancı⁸⁶, bahçıvan⁸⁷, börekçi⁸⁸, çörekçi⁸⁹, ekmekçi⁹⁰, yoğurtçu⁹¹, kasap⁹², terzi⁹³, çoban⁹⁴, taşçı⁹⁵, kürkçü⁹⁶, bakkal⁹⁷, şişeci⁹⁸, kalıcı⁹⁹, mumcu¹⁰⁰, hamal¹⁰¹, çarıkçı¹⁰², boyacı¹⁰³, keserci¹⁰⁴, keresteci¹⁰⁵, dülger¹⁰⁶, külhancı¹⁰⁷,

⁷⁸ HRŞS, nr. 121, s. 54; nr. 122, s. 9, 14; nr. 123, s. 19 (Muharrem 1115/ 17 Cemaziyelevvel 1116, 28 Cemaziyelevvel 1116/ 15 Rebiülâhir 1117).

⁷⁹ HRŞS, nr. 130, s. 1; nr. 133, s. 41 (5 Receb 1124/ 25 Cemaziyelevvel 1126).

⁸⁰ HRŞS, nr. 133, s. 76; nr. 122, s. 9, (24 Şevval 1126/ 17 Cemaziyelevvel 1116).

⁸¹ HRŞS, nr. 125, s. 87, 5 Cemaziyelevvel 1120.

⁸² HRŞS, nr. 123, s. 22, 25 Rebiülevvel 1117.

⁸³ HRŞS, nr. 124, s. 32; nr. 129, s. 48 (1118/ 16 Şaban 1122).

⁸⁴ HRŞS, nr. 124, s. 87, 20 Zilhicce 1118.

⁸⁵ HRŞS, nr. 122, s. 4, 27 Cemaziyelâhir 1116.

⁸⁶ HRŞS, nr. 124, s. 87, 20 Zilhicce 1118.

⁸⁷ HRŞS, nr. 133, s. 60, 2 Şaban 1126.

⁸⁸ HRŞS, nr. 121, s. 3, 28 Rebiülâhir 1113.

⁸⁹ HRŞS, nr. 125, s. 15, 5 Rebiülâhir 1117.

⁹⁰ HRŞS, nr. 121, s. 33, 15 Şevval 1114.

⁹¹ HRŞS, nr. 123, s. 45, 24 Cemaziyelevvel 1117.

⁹² HRŞS, nr. 128, s. 46, 5 Safer 1124.

⁹³ HRŞS, nr. 136, s. 85, 13 Zilhicce 1127.

⁹⁴ HRŞS, nr. 121, s. 83, 20 Cemaziyelevvel 1115.

⁹⁵ HRŞS, nr. 123, s. 21, 23 Rebiülevvel 1117.

⁹⁶ HRŞS, nr. 124, s. 41, 1118.

⁹⁷ HRŞS, nr. 125, s. 4, 20 Safer 1117.

⁹⁸ HRŞS, nr. 125, s. 6, 22 Safer 1117.

⁹⁹ HRŞS, nr. 125, s. 71, 1120.

¹⁰⁰ HRŞS, nr. 125, s. 85, 1120.

¹⁰¹ HRŞS, nr. 127, s. 9, 7 Safer 1122.

¹⁰² HRŞS, nr. 128, s. 75, 27 Rebiülâhir 1124.

¹⁰³ HRŞS, nr. 127, s. 33, 23 Rebiülevvel 1122.

¹⁰⁴ HRŞS, nr. 128, s. 55, 1124.

kiremitçi¹⁰⁸, hallaç¹⁰⁹, meyhaneci¹¹⁰. İstanbul'da bürüncek ve ibrişim bükme işinde de gayrimüslimler aktif olup Eyüp'te bu mesleği icra eden toplam 4 gayrimüslim usta bulunmaktaydı¹¹¹. Ayrıca susam ve bezir yağı üretiminde Müslümanlara nazaran gayrimüslimlerin daha etkin olduğu söylenebilir. Bu konuda, 1553-1555 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret eden Dernschwam, zeytinyağının yanı sıra Türklerin susam yağını da kullandığını ve özellikle Yahudilerin bu yağı çokça sarf ettiğini belirtir¹¹². Aynı şekilde Evliya Çelebi de Yahudilerin susam yağı tükettiğini, lokma ve gözleme yapımında bu yağın kullanılmasını tercih ettiklerini bildirmektedir¹¹³. Bu bağlamda Eyüp'te de susam ve bezir yağı üreten gayrimüslimler olduğu tespit edilmektedir. Örneğin Asmaaltı'nda Agrad adlı kişi, susam (şîrugan) ve bezir yağı imal etmekteydi¹¹⁴.

Eyüp'e bağlı civar köylerde ikamet eden gayrimüslimlerin bir kısmının da tarımla meşgul oldukları görülmektedir. Özellikle gayrimüslimler tarafından kırsal alanda bağcılık ziraatı yapılmaktaydı¹¹⁵.

Gayrimüslimler, taşınır ve taşınmaz her türlü malı tasarruf edebilir, dilerse bu türden malları alıp satabilir veya kiralayabilirdi. Ayrıca Müslümanlar tarafından kurulan vakıflara ait bostan, dükkân, ev gibi gayrimenkulleri de kiralayabilir veya bir başkasına devredebilirdi. 1714 yılında, Otakçılar'da Mehmed Bey Mahallesi'nde Taşçı Seydi vakfı müsakkafatından olan bir menzilin ve bakkal dükkânının yarısı Nikola kızı Kali ve diğer yarısı da Trandekil adlı zimmî tasarrufunda bulunuyordu¹¹⁶. Fethi Çelebi Mahallesi'nde Ali Paşa-yı Cedîd vakfından olan evin dört hissesi olup gayrimüslimler tarafından kiralanmıştı¹¹⁷. Bazı taşınmazlar üzerinde gayrimüslimler

¹⁰⁵ HRŞS, nr. 133, s. 31, 29 Rebiülâhir 1126.

¹⁰⁶ HRŞS, nr. 129, s. 30, 15 Receb 1122.

¹⁰⁷ HRŞS, nr. 136, s. 135, 20 Rebiülevvel 1128.

¹⁰⁸ HRŞS, nr. 142, s. 42, 1133.

¹⁰⁹ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 88.

¹¹⁰ BOA, *MHM.d.*, nr. 121, s. 124, sıra 703, 20 Ramazan 1125.

¹¹¹ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 164.

¹¹² Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992, s. 174.

¹¹³ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1 Kitap, 231.

¹¹⁴ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 259-260.

¹¹⁵ HRŞS, nr. 122, s. 3, 44; nr. 123, s. 14, (23 Rebiülâhir 1116/16 Zilkade 1116/23 Safer 1117).

¹¹⁶ HRŞS, nr. 133, s. 22, 25 Rebiülevvel 1126.

¹¹⁷ HRŞS, nr. 140, s. 75, 28 Cemaziyelâhir 1131.

Müslümanlarla ortaklaşa üretim faaliyetinde bulunabilirlerdi. Örneğin Çavuş Kasım Mahallesi'nde İslam Bey vakfına ait bir bostanı şeyhülislâm efendi hazretleri ile Çeran adlı zimmî müştereken işletmekteydi¹¹⁸.

Gayrimüslimler, nakit paraya olan ihtiyaçlarını karşılamak için zaman zaman para vakıflarından¹¹⁹, kefil göstermek suretiyle kredi alabiliyordu. Söz gelimi Taşçı esnafından olan zimmîler, Yenikapı haricinde Hacı Mahmud vakfı mütevellisi Ahmed Çelebi'den 23 kuruş ve 3 rub borç almışlardı¹²⁰.

Buraya kadar Eyüp'te zimmîlerin birçok meslek kolunda faaliyet gösterdiği ve meslekî anlamda zimmîlere bir kısıtlama getirilmediği anlaşılmaktadır. Ancak Eyüp şehrine atfedilen kutsiyetten dolayı Cami-i Kebir Mahallesi'nde ve özellikle de cami ve türbe çevresinde gayrimüslim esnafa mekânsal anlamda bir sınırlama getirilmiştir. Nitekim 981/1573 tarihinde Eyüp kadısına hitaben yazılan fermanla, Cami-i Kebir Mahallesi civarında yer alan ekmekçi fırınlarında, dükkân ve bostanlarda bulunan gayrimüslimlerin uygunsuz davranışlar sergilemesi ve kaval çalarak Kuran okuyanlara ve ezana mani olmalarından dolayı cami civarındaki dükkân ve bostanlardan gayrimüslimlerin çıkartılması, bu mekânların Müslümanlara verilmesi emredilmişti¹²¹. Aynı şekilde 989/1581 tarihli fermanla, Eyüp Türbesi etrafında ekmekçi, börekçi, yoğurtçu, pazarcı ve ırgat takımından olan gayrimüslimlerin bulunmaması söylenmişti. Emirde gayrimüslimlerin türbe çevresinde içki içmeleri, çalgılı eğlenceler düzenlemeleri gerekçe gösterilmiş ve bu durumdan mesul olanlara kürek cezası verilmişti¹²². Söz konusu tarihlerde alınan kararlara rağmen, Cami-i Kebir Mahallesi'nde ve bu mahalde bulunan çarşıda; ayrıca Eyüp İskelesi civarında gayrimüslimlerin ekonomik ve ticarî faaliyetlerini sürdürmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır¹²³.

¹¹⁸ HRŞS, nr. 139, s. 28, 5 Cemaziyevvel 1130.

¹¹⁹ Para vakıfları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği, TTK, Ankara 2003.

¹²⁰ HRŞS, nr. 123, s. 21, 23 Rebiülevvel 1117.

¹²¹ Ahmet Refik Altınay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, Devlet Basımevi, İstanbul 1935, s. 40-41.

¹²² Altınay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, s. 52.

¹²³ HRŞS, nr. 117, s. 43; nr. 124, s. 54; nr. 125, s. 15; nr. 135, s. 51 (8 Cemaziyevvel 1104/ 15 Receb 1118/ 5 Rebiülâhir 1117/ 22 Şaban 1127).

Gayrimüslimlerin gündelik yaşamlarında giyim ve kuşamlarına da bazı kısıtlamalar getirilmişti. XVI. yüzyılda bu yasaklamaların olduğu bilinmekle beraber diğer dönemlerde de zaman zaman fermanlar çıkarılmıştır¹²⁴. Nitekim 1703 yılında Haslar kadılığına gönderilen emirde, Eyüp ve köylerinde oturan Ermeni ve Yahudilerin siyah esvap ve kalpak giymesi, buna mukabil kırmızı kalpak, sarı mest ve pabuç giymemeleri tembih edilmişti¹²⁵.

a. Yahudiler

Bizans döneminde Yahudilerin Galata, Kasımpaşa, Fener ve Langa'da ikamet ettikleri bilinmektedir¹²⁶. Fetihden sonra Fatih Sultan Mehmed, Haliç'in iki yakasına yerleşmiş olan Yahudileri yerlerinde bırakmış, hatta Anadolu Yahudi cemaatlerine mektup yollayarak onları İstanbul'a davet etmiş ve birçok Yahudi ailesi İstanbul'a yerleşmişti¹²⁷. Fetihden sonra da İstanbul'a yönelik Yahudi göçleri ve iskânı devam etmişti. Özellikle 1492 yılında İspanya'dan kovularak Osmanlı topraklarına sığınma talebinde bulunan Yahudilerin bu isteğine müspet cevap verilmiş ve İspanya'dan göçe zorlanan Sefarad Yahudilerinden bir kısmı İstanbul'a yerleştirilmişti¹²⁸.

Sefarad Yahudilerinin bir kısmı Bizans döneminde Musevilerin sakin olduğu bir yerleşim yeri olan Hasköy'de iskân edilmişti¹²⁹. Öte taraftan Hasköy, XVI. yüzyıl başından beri Karayim Yahudilerinin merkezi olup Aşkenazi Yahudilerinin de ekseriyetinin bu semtte varlık gösterdiği bilinmektedir¹³⁰. Ayrıca Valide Camii'nin yapımına başlandığında (1006/1597) Eminönü Yahudileri de (takriben 100 hane) Hasköy'e nakledilmişti¹³¹. Konuyla ilgili olarak Evliya Çelebi, Eminönü semtinden Hasköy'e sürülen Yahudilerin zamanla sayılarının arttığını ve burada 11.000

¹²⁴ Bkz. Rahmi Tekin, *İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı (1520-1670)*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2014.

¹²⁵ HRŞS, nr. 121, s. 93, 8 Rebiülevvel 1115.

¹²⁶ Naim Avigdor Gülerüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın Yay., İstanbul 2012, s. 17.

¹²⁷ Gülerüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, s. 28.

¹²⁸ A. Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Berikan Yay., Ankara 2013, s. 70-71.

¹²⁹ Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 203.

¹³⁰ Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi Oluşum Yılları (1453-1566)*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 61.

¹³¹ İnalçık, "İstanbul", s. 236.

civarında Yahudi olduğunu söyler. Yine Çelebi'nin belirttiğine göre, Hasköy'de Yahudilerin 7 kiliseleri, 12 sinagog ve hahamları vardı¹³². Hasköy dışında Eyüp'e bağlı Silivri kasabasında da Yahudiler sakin olup burada bir Yahudi mahallesi vardı¹³³.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp'te Yahudilerin Yenikapı ve Edirnekapi civarında da ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1708 senesinde Yenikapı haricinde Kalcı Salamon isimli bir Yahudi'nin sakin olduğu tespit edilmiştir¹³⁴. Görünüşe göre bu civarda bir Yahudi yerleşimi vardı. Öte taraftan Hovhannesyan, Edirnekapi haricinde Yahudilere ait terk edilmiş bir mezarlık olduğunu bildirir¹³⁵. Edirnekapi haricinde Otakçılar mevkiinde Yahudi mezarlığına işaret eden bir sicil kaydıyla karşılaşıldığını daha önce vurgulamıştık. 1705 tarihli bu kayda göre, Otakçılar Mahallesi'nde Sultan Bâyezid Han evkafına ait olan bir kıta tarla eskiden beri Yahudiler tarafından kiralanmaktaydı. Burası müteveli izniyle mezar ittihaz edilmiş ve Yahudiler mevtalarını buraya defnetmişlerdi¹³⁶. Bununla birlikte 1721 tarihli başka bir sicil kaydında Kemal oğlu Harun adlı bir Yahudi'nin Otakçılar'da Ali Beşe adlı bir kişiyi bıçak ile yaraladığı kaydedilmiştir¹³⁷. İki sicil kaydındaki veriler, Yahudilerin farklı amaçlarla olsa dahi Otakçılar mevkiinde varlık gösterdiğine işaret eder.

Yahudiler, Eyüp şehrinde bilhassa ticarî alanda faal gözükmektedirler. Söz gelimi, Çömlekçiler Çarşısı başında Abraham adlı Yahudi'nin bir imalathanesi vardı. Muhtemelen söz konusu imalathanede şişe veya çömlek üretimi yapılmaktaydı¹³⁸. Bunun yanı sıra Kanorta Simarya isimli Yahudi'nin Hacı Hüsrev Mahallesi'nde bir şişehaneyi işlettiği anlaşılmaktadır. Kanorta Simarya öldükten sonra şişehane ve Yavedûd İskelesi yakınında bulunan mahzendeki hisseleri oğullarına intikal etmişti¹³⁹. Bu durum Eyüp'te Yahudilerin çömlek veya şişe imalatında faal olduklarının göstergesidir. Diğer taraftan Yahudilerin, Müslüman ve

¹³² Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 176.

¹³³ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 524.

¹³⁴ *HRŞS*, nr. 125, s. 71, 29 Muharrem 1120.

¹³⁵ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 29.

¹³⁶ *HRŞS*, nr. 121, s. 50, Muharrem 1115.

¹³⁷ *HRŞS*, nr. 142, s. 46, 8 Receb 1133.

¹³⁸ *HRŞS*, nr. 136, s. 130, 28 Safer 1128.

¹³⁹ *HRŞS*, nr. 123, s. 29, 13 Rebiülâhir 1117.

gayrimüslimlerle borç-alacak¹⁴⁰, alım-satım gibi ticarî münasebetleri mahkeme kayıtlarında sıklıkla karşılaşılan durumlardı. Alım ve satım konularında Yahudiler alıcı veya satıcı konumunda olup satışa konu olan mallar içerisinde ev¹⁴¹, yahudihâne¹⁴² gibi gayrimenkuller ile canlı hayvan¹⁴³ ve gıda maddeleri¹⁴⁴ yer alır. Yahudilerin bir arada oturdukları birçok oda ve bölüklerden müteşekkil yapılar olarak tabir edilen yahudihâneler, incelediğimiz mahkeme kayıtlarında sadece Yahudilerin değil, aynı zamanda Müslümanların da tasarrufunda olan binalardı. Ayrıca binaların kurulduğu zemin veya binaların kendileri vakıf malı statüsünde olup söz konusu yapılar, mukataa veya icâreteyn gibi kira yöntemleriyle kiraya verilirdi¹⁴⁵.

Daha önce de ifade edildiği gibi Yahudilerin gerek kendi aralarında ve gerekse Müslümanlarla münasebetlerinde borç-alacak ilişkileri mahkemeye intikal eden hususların başında gelmektedir. Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturan Hatice Hatun, Ester adlı Yahudi kadına 400 kuruş borç vermiş ve üç gün sonra da borcunu tahsil ettiğini mahkemede beyan etmişti¹⁴⁶. 1708'de, Yenikapı haricinde sakin olan Kalcı Salamon, kazzaz esnafından Yahudi Musa'ya 225 kuruş borç vermiş; ancak Musa'nın borcunu ödemeye imkânı olmadığından borç tecil edilmişti¹⁴⁷. Takas yoluyla borcun ödendiği durumlar da söz konusudur. Söz gelimi, 1702 tarihli mahkeme kaydında Altıncı Hacı Mehmed, Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde Deri [Mehmed] Efendi vakfına bağlı salhane ve Cami-i Kebir Mahallesi'nde Eyüp İskelesi yanında Harâmî Ahmed Paşa vakfından olan bir kıta bostan ve 12 dükkân üzerindeki tasarruf haklarını mütevellî izniyle Kesriye cemaatinden Salamon'a teslim etmişti. Ayrıca Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde bulunan evini, yanında ahır ve

¹⁴⁰ HRŞS, nr. 123, s. 7; nr. 136, s. 34, 23 (11 Safer 1117/ Rebiülâhir 1127).

¹⁴¹ HRŞS, nr. 116, s. 56; nr. 123, s. 5 (24 Şaban 1111/ 3 Muharrem 1117).

¹⁴² HRŞS, nr. 136, s. 73, 27 Ramazan 1127.

¹⁴³ HRŞS, nr. 136, s. 34, 23 Rebiülâhir 1127.

¹⁴⁴ HRŞS, nr. 116, s. 21, 7 Rebiülâhir 1111.

¹⁴⁵ HRŞS, nr. 121, s. 11, 22; nr. 124, s. 98; nr. 136, s. 73; nr. 139, s. 26, 28 (14 Cemaziyelâhir 1115/ 20 Zilhicce 1118/ 27 Ramazan 1127/ 22 Rebiülâhir 1130, 2 Cemaziyelevvel 1130). Şahısların da mülkiyetinde olan yahudihâneler vardı. Tetkik ettiğimiz 419 tereke kaydından 2'sinde Yahudihâne olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan biri Hacı Mustafa Ağa'nın mülkü olup Balat Kapısı dâhilindeydi ve değeri 273.600 akçeydi. Diğer yahudihâne ise Ahmed Ağa adlı kişiye ait olup değeri 24.000 akçeydi. HRŞS, nr. 119, s. 63-64; nr. 138, s. 10-11.

¹⁴⁶ HRŞS, nr. 146, s. 53, 26 Cemaziyelâhir 1137.

¹⁴⁷ HRŞS, nr. 125, s. 71, 29 Muharrem 1120.

bahçesiyle birlikte Salamon'a bey'-i bi'l-vefâ¹⁴⁸ yoluyla satmıştı. Altıncı Hacı Mehmed'in Salamon'a 2.750 kuruş borcu olup borcuna karşılık salhanedeki haklarını 600 kuruş, bostan ve dükkânlar üzerindeki haklarını 750 kuruş ve evi de 700 kuruşa takas etmişti. Kalan 700 kuruş borca karşılık ise, Ayasofya vakfına ait olan Balat'ta bir kasap dükkânı, bir ekmekçi ve bir kazzaz dükkânı ile Büyük Karaman'da bir kasap ve bir ekmekçi dükkânları müteveli izniyle takas edilmişti¹⁴⁹.

b. Ermeniler

İstanbul'un fethinden itibaren Tokat ve Sivas'tan Ermeniler getirilip Sulumanastır'a yerleştirilmişti. Dahası Mehmed II, 1461'de Ermenilerin ruhanî reisi Ovakim'i ve Bursa'nın bazı yerli ailelerini İstanbul'a getirmiştir. Bunların yanı sıra Ankara, Bayburt ve Adana'dan getirilen Ermeniler, Sulumanastır'a, Samatya ve Galata'ya yerleştirilmişlerdi¹⁵⁰.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp şehrinde Ermeniler, Baba Haydar Mahallesi¹⁵¹, İslam Bey Mahallesi¹⁵², Takyecibaşı Mahallesi¹⁵³, Nişancı Paşa Mahallesi¹⁵⁴ ve Fethi Çelebi Mahallesi'nde¹⁵⁵ ikamet etmekteydiler.

Hovhannesyan, Eyüp'te az sayıda Ermeninin ikamet ettiği iki Ermeni mahallesinden bahseder. Bunlardan biri İslam Bey Caddesi sırtlarında, Aşağı Mahalle de denilen Çeşmeli Odalar Mahallesi'dir¹⁵⁶. Diğeri ise Baba Haydar, Serviler veya Yukarı Mahalle olarak anılan Nişancı Mahallesi sırtlarında yer alan

¹⁴⁸ Bedeli iade edildiğinde geri alınmak üzere bir malın satılmasını konu edinen satış akdidir. Abdülaziz Bayındır, "Bey' bi'l-Vefâ", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 20.

¹⁴⁹ *HRŞS*, nr. 118, s. 12-13, 3 Zilhicce 1113.

¹⁵⁰ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 50.

¹⁵¹ *HRŞS*, nr. 121, s. 104; nr. 122, s. 9, 16, 46, 67; nr. 124, s. 70; nr. 128, s. 33, nr. 133, s. 5. (27 Cemaziyelâhir 1115/ 17 Cemaziyelevvel 1116, 16 Cemaziyelâhir 1116, 4 Zilkade 1116, 23 Şaban 1116/ 20 Ramazan 1118/ 5 Muharrem 1124/ 23 Muharrem 1126).

¹⁵² *HRŞS*, nr. 121, s. 76; nr. 122, s. 4; nr. 123, s. 32; nr. 125, s. 34; nr. 126, s. 46; nr. 128, s. 44 (27 Safer 1115/ 27 Rebiülâhir 1116/ 15 Rebiülâhir 1117/ 5 Şaban 1119/ 2 Cemaziyelevvel 1121/ 22 Muharrem 1124).

¹⁵³ *HRŞS*, nr. 126, s. 35; nr. 133, s. 95 (Rebiülevvel 1121/ 2 Muharrem 1127).

¹⁵⁴ *HRŞS*, nr. 126, s. 61; nr. 136, s. 1. (22 Cemaziyelâhir 1121/ Safer 1127).

¹⁵⁵ *HRŞS*, nr. 121, s. 48, 28 Zilhicce 1114.

¹⁵⁶ Mahalle ismini, Ermeniler tarafından bu civarda yaptırılan çeşmeden almaktadır. Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 337.

mahalledir¹⁵⁷. Bu bağlamda, 1726 tarihli bir mahkeme kaydında Eyüp Nişancı Paşa'da bir Ermeni mahallesinin olduğu tespit edilmektedir¹⁵⁸. Bu durum, mahalle birimi içerisinde Ermenilerin bir araya toplandığı bir alt yerleşim biriminin olduğunu göstermektedir. Genelde mahalle birimi içerisinde aynı din veya cemaat mensubu kişilerin birbirlerine yakın mevkide oturmayı tercih ettikleri bilinmektedir. Benzer durum İslam Bey Mahallesi için de geçerlidir. Örneğin İslam Bey Mahallesi'nde Çavuşbaşı vakfına ait Kırkor isimli Ermeni tasarrufunda olan menzilin bir tarafında Vartan oğlu Ermeni tasarrufunda olan menzil, bir tarafında Ermeni Papanos'un menzili ve bir tarafında da Ermeni Matos'un menzili yer almaktaydı¹⁵⁹. Buradan hareketle Ermenilerin, İslam Bey Mahallesi'nde belirli bir alan içerisinde bir arada yaşamlarını idame ettirdikleri söylenebilir. Diğer bir ifadeyle aynı dinî gruba mensup kişiler, mahalle birimi içerisinde muayyen bir mevkide kümelenmekteydi. Ancak bu durum, Müslümanlar ve Ermenilerin meskûn olduğu yerleşim birimlerini birbirlerinden kat'î bir şekilde ayırmak anlamına gelmemelidir. Nitekim mülk satış hüccetlerinde her iki toplumun aynı yerleşim birimi içerisinde komşu olduklarını gösteren pek çok örnekle karşılaşmak mümkündür.

Eyüp'te Ermenilere ait iki kilise olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi Nişancı Paşa Mahallesi'ndedir. Elmon Hançer, buradaki "Surp Yeghia" olarak tanınan kilisenin ilk inşa tarihinin Kanûnî Sultan Süleyman dönemine kadar gittiğini belirtir. Hançer'in konuyla ilgili olarak edindiği bilgiye göre, Kanûnî Sultan Süleyman, Kırçeşme sularının tesisinde Palulu Ermeni duvarcı ustalarını görevlendirilmiş ve Ermeniler için su künkleri ile kiremit ve tuğla üreten bir çömlek atölyesi kurduymuştu. Böylece bu civarda Ermenilerin meskûn olduğu bir mahalle meydana gelmiş ve bir ibadethane yapılmıştı. Yine Hançer'in söz konusu kiliseyle ilgili başka bir kaynaktan aldığı bilgiye göre de Serviler Mahallesi'ndeki İlya Peygamber (Surp Yeghia) ismini taşıyan kilise 1700'e doğru inşa edilmişti¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Hovhannesyanyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 33-34. Ayrıca bkz. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 76, 123, 150; F. Ensari Kara, "Bir Dünya Kenti İstanbul ve İlk Türk (Osmanlı)-İslam Yerleşmesi Eyüp Üzerine", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu III*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 3, İstanbul 2000, s. 112; Elmon Hançer, "Eyüp Ermeni Kiliseleri", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VIII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 8, İstanbul 2003, s. 167.

¹⁵⁸ HRŞS, nr. 147, s. 84, 9 Muharrem 1139.

¹⁵⁹ HRŞS, nr. 135, s. 50, 19 Şaban 1127.

¹⁶⁰ Hançer, "Eyüp Ermeni Kiliseleri", s. 167.

İnciciyan'ın eserine bakıldığında Eyüp'te Serviler Mahallesi denilen yerde "Surp Eġia" adlı bir Ermeni kilisesinin olduğu; fakat 1762 yılında ortadan kaldırıldığı kaydedilmektedir¹⁶¹. Aynı eserde, Surp Eġia kilisesinin 1800 yılında alınan fermana istinaden 1832'de yeniden inşa edildiği yazılıdır¹⁶². Hagop Baronyan ise, XIX. yüzyılda kilisenin yer aldığı mahallede yüz on Ermeni hanesi olduğunu yazar¹⁶³. Tetkik edilen dönemle ilgili olarak bu veriyi destekleyecek bir bilgiye tesadüf edilmedi. Bu yüzden söz konusu mahalledeki Ermeni hane sayısı hakkında karşılaştırmalı bir değerlendirme yapmak zordur. Ancak bu mahalde hane sayısında ciddi bir artışın meydana gelmediği varsayılırsa, incelenen dönemde Serviler Mahallesi'nde Baronya'nın işaret ettiği rakama yakın Ermeni hanesinin bulunması muhtemeldir. Nitekim aşağıda görüleceği üzere, İslam Bey Mahallesi'nde aynı oranda hane sayısıyla karşılaşılmaktadır.

Eyüp'teki diğer Ermeni kilisesi Ermenilerin yoğun bir şekilde ikamet ettikleri İslam Bey Mahallesi'nde olup "Surp Asdvadzadzin" ismiyle tanınır. Kilisenin yapım tarihi tam olarak bilinmemesine rağmen XVII. yüzyılda inşa edildiği düşünölmektedir¹⁶⁴. Hovhannesyan, Çeşmeli Odalar Mahallesi'nde Surp Asdvadzadzin olarak bilinen kilisenin 1785'te yıktırıldığını; ancak kalan kısmında ayin yapıldığını söyler¹⁶⁵.

Gayrimüslimlerin yaşadıkları mahallelerde papaz ve kocabaşılar, mahallenin mülkî ve beledî işlerinde kadının temsilcisi sayılmışlardır¹⁶⁶. Dolayısıyla papazlar, kendi iradeleri altında olan cemaatlerden sorumlu tutulmuşlardı. Nitekim İslam Bey Mahallesi'nde oturan Ermenilerin 3 papazları vardı ve her papaz kendi cemaatine, cemaat mensupları da birbirlerine kefil olurdu. İçlerinden birinin kabahati ortaya çıktığında ise, papaz olan rahip kabahatli kişinin bulunup mahkemeye çıkartılmasında yetkili kişiydi. 1705 senesinde üç cemaatten biri Bahçivan Kirko adlı papazın idaresi altındaydı ve bu cemaat mensuplarının kaydedilen kişi sayısı takriben

¹⁶¹ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 76.

¹⁶² İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 150.

¹⁶³ Hagop Baronyan, *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, çev. P. Hilda Teller Babek, Can Yay., İstanbul 2016, s. 41.

¹⁶⁴ Hançer, "Eyüp Ermeni Kiliseleri", s. 16.

¹⁶⁵ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 33-34.

¹⁶⁶ Gül Akyılmaz, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye*, C.7, S. 38, Ankara 2001, s. 674.

40 kadardı¹⁶⁷. Diğer iki cemaatin de üye sayısının bu rakam civarında olduğu varsayıldığında bu tarihlerde İslam Bey Mahallesi'nde tahminen 100 kadar Ermeni bulunmaktaydı. Gerçekten de 1694 tarihli bir mahkeme kaydı bu tespiti doğrulayan bir veri içermektedir. Belgede “*Hazret-i Eyyûb'da İslam Bey Mahallesi'nin 104 nefer keferesi olup yedimize verilen ilam...*” ifadesi geçmektedir¹⁶⁸. Şu halde bu kişiler vergi vermekle yükümlü hane reisi kabul edildiğinde zikredilen mahallede yaklaşık 100 Ermeni hanesi olduğu söylenebilir.

Ermenilerin bir kısmı, özellikle de fakir halk “odalar” adı altında İstanbul'un muhtelif semtlerinde ikamet etmekteydi¹⁶⁹. Eyüp'te “Çeşmeli Odalar” denilen mahalle de bu odalardan sayılmaktadır¹⁷⁰. Ayrıca Baba Haydar Mahallesi'nde de Ermenilerin meskûn olduğu odalar bulunuyordu¹⁷¹. Ancak Eyüp'te Ermenilerin kendilerine ait evleri de vardı. Bu konuda sicillerdeki satış kayıtları Ermenilerin sahip oldukları evlerin özellikleri, fiyatları, kimlere satıldığı gibi hususlarda veri sunmaktadır. 1715 yılına ait bir satış kaydını ele aldığımızda, satışın bir Ermeni kadın ile bir Müslüman kadın arasında gerçekleştiği görülür. Şöyle ki, Baba Haydar Nakşibendî Mahallesi'nde ikamet eden Seltan isimli Ermeni, mahallede yer alan 1 fevkâni oda, su kuyusu, kenif, boş arsa ve havludan müteşekkil evini Emetullah Hatun'a 110 kuruşa satmıştı¹⁷². Başka bir kayıttta ise, Baba Haydar Nakşibendî Mahallesi'nde oturan Cevher isimli Ermeni, mahallede üstünde 2 oda ve 1 sofa ile altında 1 küçük oda, havlu, kenif ve müşterek bir su kuyusu olan evinin yarı hissesini kızı Tori'ye ve yarı hissesini de diğer kızı Sima'ya toplam 200 kuruşa satmıştı¹⁷³. Bu tür hisseli evlerin paydaşlarından biri Müslüman diğeri bir Ermeni olabilirdi. Örneğin Fethi Çelebi Mahallesi sakinlerinden Hasan Bey'in, zikredilen mahallede Ayvaz

¹⁶⁷ HRŞS, nr. 123, s. 45-46, 16 Cemaziyelevvel 1117.

¹⁶⁸ HRŞS, nr. 108, s. 10, 15 Şevval 1105.

¹⁶⁹ İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 14.

¹⁷⁰ İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 123.

¹⁷¹ “...mahalle-i mezbûrede vâki' (Baba Haydar Nakşibendî) bir tarafı Mehmed Çelebi mülkü ve bir tarafı bazen Ayşe ve bazen Ermeni odaları ve bir tarafı Ali Ağa ve bazen Hasan Ağa...” HRŞS, nr. 136, s. 93-94, 20/22 Ramazan 1127; “...mahalle-i mezbûrede (Baba Haydar Nakşibendî) vâki' bir tarafı bazen Ermeni odaları ve bazen Kasab İbrahim menzili ve bazen Papas menzili...” HRŞS, nr. 136, s. 134, 12 Rebiülevvel 1128; “...mahalle-i mezbûrede (Baba Haydar Nakşibendî) vâki' bir tarafı Ermeni odaları ve iki taraftan müşteri-i mezbûr menzili ve bir taraftan tarik-i âmm ile mahdûd...” HRŞS, nr. 147, s. 46, gur-re-i Muharrem 1137.

¹⁷² HRŞS, nr. 136, s. 54, 15 Cemaziyelâhir 1127.

¹⁷³ HRŞS, nr. 133, s. 46, 6 Receb 1126.

Kalfa adlı Ermeni ile ortak bir evi vardı. Hasan Bey, kendine ait hissesini Ayvaz Kalfa'ya 160 kuruşa satmıştı¹⁷⁴.

Eyüp'te Ermeniler ticarî ve ekonomik sahada aktif olup icra ettikleri meslekler şu şekilde sıralanabilir: Ekmekçi¹⁷⁵, bostancı¹⁷⁶, hamal¹⁷⁷, yoğurtçu¹⁷⁸, mikrâşçı, kaymakçı, eskici¹⁷⁹, çömlekçi¹⁸⁰, çizmecî¹⁸¹, pabuççu¹⁸², mismarcı¹⁸³.

Ermeniler, Müslümanlar ve diğer dinî gruplar ile borç alıp verme, mülk satın alma veya satma gibi ekonomik ilişkiler içerisinde olduklarına mahkeme kayıtlarında sıklıkla karşılaşılmaktadır. Örneğin Habbaz esnafından Markar isimli Ermeni, Çömlekçiler Çarşısı'nda kasap olan Dimo'ya 65,5 kuruş ödünç vermiş ve Dimo'nun borcunu ödemekten kaçındığını beyan etmişti. İki Müslüman şahidin Markar'ın iddiasını doğrulaması üzerine mahkeme Dimo'nun 65,5 kuruşu ödemesi için tembihte bulunmuştu¹⁸⁴. Baba Haydar Nakşibendî Mahallesi'nde oturan Sare Hatun isimli Ermeninin ise Hacı Mehmed'e 33 kuruş borcu olup daha önce 6 kuruşunu teslim etmiş, geriye kalan 27 kuruş borcunu ödemeye kudreti olmadığını dile getirmişti. Bunun üzerine Hacı Mehmed, her otuz günde birer kuruş teslim almak üzere 810 gün tamamına değin borcu taksit ve tecil eylemişti¹⁸⁵. Alım ve satım işlemlerinde gayrimenkuller dışında giysi, ev ve ziynet eşyaları satışa konu olan mallardı¹⁸⁶.

¹⁷⁴ HRŞS, nr. 121, s. 48, 28 Zilhicce 1114.

¹⁷⁵ HRŞS, nr. 116, s. 66; nr. 118, s. 16 (2 Zilkade 1111/ 13 Zilhicce 1113).

¹⁷⁶ HRŞS, nr. 116, s. 64, 5 Zilkade 1111.

¹⁷⁷ HRŞS, nr. 121, s. 16, 1113.

¹⁷⁸ HRŞS, nr. 121, s. 75, 22 Safer 1115.

¹⁷⁹ HRŞS, nr. 123, s. 45, 16 Cemaziyelevvel 1117.

¹⁸⁰ HRŞS, nr. 122, s. 17, 16 Cemaziyelâhir 1116.

¹⁸¹ HRŞS, nr. 129, s. 52, 6 Şevval 1122.

¹⁸² HRŞS, nr. 123, s. 45, 16 Cemaziyelevvel 1117.

¹⁸³ HRŞS, nr. 135, s. 51, Şaban 1127.

¹⁸⁴ HRŞS, nr. 118, s. 18, gurre-i Muharrem 1114.

¹⁸⁵ HRŞS, nr. 140, s. 49, 11 Rebiülâhir 1131.

¹⁸⁶ HRŞS, nr. 121, s. 76; nr. 124, s. 70; nr. 128, s. 33 (27 Safer 1115/ 22 Ramazan 1118/ 5 Muharrem 1124).

c. Rumlar

Fetihten sonra İstanbul'daki Rum sayısı azalmıştı ve İzmir, Mora ve Trabzon'daki Rumların bir kısmı İstanbul'a yerleştirilmişti¹⁸⁷. Eyüp'e bağlı Hasköy'de Rumların oturduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi, Hasköy'de iki mahallede Rumların ikamet ettiğini ve üç kiliselerinin olduğunu kaydeder¹⁸⁸.

Rumlar, ticaretle meşgul olup bilhassa buğdayın denizden yapılan ticareti onların tekelindeydi. Kentte, balıkçı, marangoz, tekne yapımcısı, kalafatçı olarak karşımıza çıkan Rumlar, ayrıca kentin farklı noktalarında meyhane işletiyordu¹⁸⁹.

2. Çingenerler

İstanbul'da yerleşmiş olan etnik unsurlardan birisi de Çingenerlerdir. Fetihten sonra kente Gümülcine ve Mentеше sancaklarından Çingenerler getirtilerek¹⁹⁰ ilkin Kasımpaşa'da Çürüklük denilen yerde iskân edilmişti. Daha sonra gelenler ise Ayvansaray, Sulukule, Sultan Mahallesi ve Üsküdar'a yerleştirilmişti¹⁹¹. İstanbul'da, Çingenerlerin yoğun olarak bulunduğu yerlerden biri de Balat'tır. Ayrıca Hasköy'de de Çingenerlerin ikamet ettiğine dair kayıtlar vardır. 1530 tarihli tahrir defterinde Hasköy'de Osman Baba Zaviyesi'ne kayıtlı 5 hane olduğu kaydedilmiştir¹⁹².

Eremya Çelebi, Çingenerleri “Ermeni poşalar” ve “Rum Çingenerler” olmak üzere iki ayrı grupta mütalaa eder ve Ermeni poşaların Topkapı'nın dâhilinde ve haricinde, Rum Çingenerlerin ise Litros'da (Esenler) meskûn olduğunu söyler¹⁹³. Sarraf Hovannesyanyan ise, Topkapı civarında oturan Çingenerlerin erkeklerinin evlerinde elek imal ettiğini, kadınlarının ise şehirde dolaşarak elekleri sattığından bahseder. Bu Çingenerlerden bir kısmı III. Ahmed döneminde Müslüman olmuştu ve

¹⁸⁷ Robert Mantran, *16. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı*, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1995, s. 70.

¹⁸⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 176.

¹⁸⁹ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 55-56.

¹⁹⁰ İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingenerler*, TTK, Ankara 2013, s. 178.

¹⁹¹ Osman Ergin, “Çingene Çeyizi Gösterisi”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. 5, S. 118, İstanbul 1959, s. 1903.

¹⁹² Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingenerler*, s. 156.

¹⁹³ Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 21.

bunların Unkaparı'nda dükkânları vardı¹⁹⁴. Ayrıca Hovhannesyan, Çingenelerin Ayvansaray Kapısı civarında süpürgecilik mesleğiyle meşgul olduklarını söyler¹⁹⁵. Bu bilgiyi teyit edecek belgeler Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Nitekim süpürgecilik mesleğini icra eden Çingenelerin, cami ve türbelere süpürge temin etmek koşuluyla bir kısım vergilerden muaf tutulduğu görülür. Örneğin Çingenelerden bazıları Eyüp Camii, türbe ve imaretinin ihtiyacı olan belli miktar süpürgeyi temin etmekle vazifeli olup bu hizmetlerine mukabil cizye¹⁹⁶, ispenç ve diğer vergilerden muaf tutulmuşlardı. 1722 senesinde cami, türbe ve imarete süpürge temin eden Kıpti Hasan oğlu Salih vefat edince söz konusu vergilerden muaf olmak şartıyla yerine Mehmed oğlu Hasan tayin edilmişti¹⁹⁷.

Çingeneler, şehrin dış mahallelerinde ve özellikle de İstanbul'da surların yanı başında ve sur kapılarına yakın alanlarda yerleşmiştir. Eyüp şehrinin iç mahallelerinde Çingene unsurlarına tesadüf edilmemiştir. Ancak 1708'de Eğrikapı civarında bir grup Çingene'nin ikamet ettiği tespit edilmiştir¹⁹⁸. Bu tarihte Eyüp'te çıkan bir yangında, Harâmî Ahmed Paşa vakfı akaratından olup Kıpti taifesinden Ramazan'ın bir menzili ve önünde demirci dükkânı ile Hacı İbrahim, diğer İbrahim ve Mustafa adlı Kıptilerin menzilleri yanmıştı; ancak bu kişilerin, yanan binalarını yeniden inşa etmelerine izin verilmemişti. Söz konusu mahalde sekiz dokuz adet Kıpti menzili ve dükkânı olup, alınan karar neticesinde Kıptiler aşağı yukarı otuz kırk seneden beri alışıktı oldukları mahalleden uzak, evlad u iyalleriyle (çoluk çocuk, ev halkı) mekânsız kalmışlardı. Yaşanılan bu mağduriyet üzerine, bu kişilerin kimseye zararı olmamak şartıyla daha önce tasarruflarında olan arsalar üzerine dört menzil ve bir demirci dükkânı yapmalarına izin verilmiştir¹⁹⁹.

¹⁹⁴ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 29.

¹⁹⁵ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 26.

¹⁹⁶ Cizye vergisi gayrimüslimlerden alınan bir vergiydi. Ancak miktarı farklı tutulmak üzere hem Müslüman Çingenelerden hem de gayrimüslim Çingenelerden cizye talep edilmiştir. Bkz. Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, s. 234-260.

¹⁹⁷ BOA, *AE.SAMD.III*, 124/12193, 14 Muharrem 1135.

¹⁹⁸ Belgede evlerin bulunduğu mahalle açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak Harâmî Ahmed Paşa Mescidi ve vakfa ait bir ev Eğrikapı civarında bulunmaktadır. Ayrıca Çingenelerin yoğun olarak yerleştikleri mevkiilerin sur dipleri olduğu dikkate alındığında söz konusu evler Eğrikapı civarında olmalıdır.

¹⁹⁹ *HRŞS*, nr. 125, s. 125, 18 Receb 1120.

C. Eyüp'te Aile Hayatı, Mehir ve Nafaka

1. Aile

Aile, kan bağıyla ve evlenme yoluyla meydana gelen en küçük toplumsal birimdir. Aileyi teşkil eden fertler devirlere, bölgelere, sosyal ve iktisadî yapıya göre değişmekle beraber geniş aile, bir aile reisinin başkanlığında eş, çocuk, torun, gelin, damat, amca, dayı, hala ve teyzelerden; dar ve çekirdek aile ise bir karı koca ile çocuklardan meydana gelmektedir²⁰⁰. Bu bağlamda, Osmanlı aile yapısını Eyüp özelinde değerlendirdiğimizde çekirdek aile modeliyle karşılaşılmaktadır. Bu kanaatimizi temellendiren veriler tereke defterlerinde yer almaktadır. Bu kayıtlarda, ölen kişinin medeni durumu, evli ise eş veya eşleri, çocukları hakkında birçok detaya ulaşmak mümkündür.

17 Receb 1111/1700²⁰¹ ve 2 Rebiülâhir 1138/1725²⁰² tarihleri arasında Eyüp'te ikamet ettiği tespit edilen 419 kişinin tereke kaydı tetkik edilmiştir. Bunlardan 203'ü Müslüman erkeklere, 201'i Müslüman kadınlara ve 15'i de gayrimüslimlere aittir. 203 Müslüman erkekten 17'si bekâr (% 8), 12'si (% 6) dul ve 174'ü evli (% 85) olup, 201 Müslüman kadından 175'i evli (% 87), 11'i dul (% 5) ve 15'i (% 7) bekârdı. Müslüman ailelerin toplam çocuk sayısı 582'dir. Çocuk sayısındaki kız ve erkek dağılımına bakıldığında 292'si erkek, 290'ı kızdır. Eyüp'te bir ailenin ortalama çocuk sayısı 1 ilâ 3 arasındadır. Çekirdek aile nüfusunun ortalama 3 ve 5 kişiden oluştuğu varsayıлып buna büyük anne ve büyük baba da eklenirse ortalama hane nüfusunun 6 ilâ 7 arasında değiştiği ön görülebilir.

Gayrimüslim erkekler 7 kişi olup 6'sı evli, 1'i bekâr; gayrimüslim kadınlar ise 8 kişi olup 8'i de evlidir. Gayrimüslim ailelerin toplam çocuk sayısı 28 olup 12'si erkek, 16'sı kızdır.

İslam dinî tek evliliği teşvik etmekle birlikte prensip olarak çok evliliği yasaklamamıştır. Ancak zorlaştırıcı bir takım kayıt ve şartlardan başka ona bir üst

²⁰⁰ Mehmet Akif Aydın, "Aile", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 196.

²⁰¹ *HRŞS*, nr. 115, s. 24.

²⁰² *HRŞS*, nr. 148, s. 50.

sınır getirilmiş ve en çok dört kadınla evlenmeye izin verilmiştir²⁰³. İslam aile yapısı model alınarak biçimlenen Osmanlı aile yapısında birden fazla eşle evliliğin rağbet görmediğini terekeler üzerinde yapılan çalışmalar göstermiştir. Örneğin XVII. yüzyılın İstanbul’unda evli olduğu tespit edilen askerî sınıfa mensup 1242 erkekten 1147 kişinin 1’er, 84 kişinin 2’şer, 7 kişinin 3’er, 4 kişinin ise 4 eşi olduğu tespit edilmiştir²⁰⁴.

Tablo 3: Tereke Kayıtlarında Çok Eşli Olanlar ve Çocuk Dağılımı

İsim	Eş sayısı	Çocuk Sayısı		
		Çocuksuz	Kız	Erkek
Ahmed Dede b. Mustafa b. Abdullah ²⁰⁵	2	*		
Seyyid Ahmed Çelebi b. Seyyid Hasan b. Seyyid Mustafa ²⁰⁶	2		1	2
Hacı Ahmed b. Abdullah ²⁰⁷	2	*		
Şatırcı Hacı Hasan Ağa b. Halil ²⁰⁸	2		1	1
Ahmed Ağa b. Mahmud b. Ahmed ²⁰⁹	3			1
Mehmed Ağa b. Ömer ²¹⁰	2		1	1
Zaim Mehmed Ağa b. Mustafa ²¹¹	2		1	

Eyüp’te 174 evli erkekten 7’si (% 4) çok eşli olup 6’sı iki eşli ve sadece 1’i üç eşlidir. Evli erkelerden 167’si (% 96) tek eşlidir. İki eşle evlilik yapanların çocuk

²⁰³ Kâmil Ali Kevser-Salim Ögüt, “Çok Evlilik”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 366.

²⁰⁴ Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, OSAV, İstanbul 1995, s. 110-111.

²⁰⁵ *HRŞS*, nr. 115/A, s. 39, Zilkade 1112.

²⁰⁶ *HRŞS*, nr. 120, s. 13, 14 Zilhicce 1114.

²⁰⁷ *HRŞS*, nr. 135, s. 6, 27 Şaban 1127.

²⁰⁸ *HRŞS*, nr. 138, s. 19, 24 Receb 1129.

²⁰⁹ *HRŞS*, nr. 145, s. 22, 23 Zilkade 1131.

²¹⁰ *HRŞS*, nr. 145, s. 97, 15 Muharrem 1136.

²¹¹ *HRŞS*, nr. 148, s. 18, 15 Cemaziyelâhir 1137.

sayıları incelendiğinde 3 çocuklu bir aile, 2 çocuklu iki aile ve 1 çocuklu iki aile vardır. Birden fazla eşle evlilik yapan 2 erkeğin hiç çocukları olmadığından ikinci bir evlilik yaptığını söylemek mümkündür. İki veya daha fazla eşle evlilik yapan kişilerin “ağa”, “hacı” ve “seyyid” gibi unvanlara sahip olduğu ve bu kişilerden 6’sının geride bıraktığı mallarının toplam değerinin 10.000 akçe üzerinde bulunduğu göz önüne alınırsa şehrin varlıklı kişilerinden oldukları söylenebilir. Örneğin Şatırcı Hacı Hasan’ın terekesinde yer alan malların toplam değeri 220.869 akçedir.

a. Evlenme

Evlilik “*karı koca arasında beraber yaşamaya ve yardımlaşmaya müsaade eden ve taraflara karşılıklı hak ve vazifeler yükleyen bir akittir*²¹².” Akit, evlenme ehliyetine sahip olan kadın ve erkeğin irade beyanlarını en az iki şahit huzurunda açıklaması ve kadına ödenecek mehrin tespit edilmesiyle²¹³ gerçekleşen bir ritüeldir.

Osmanlı mahkemeleri evlendirme yetkisi olan resmî kurumlardı. Evlenmek için mahkemeye müracaat eden çiftler, kadı ya da kadının yetkili kıldığı bir görevli huzurunda nikâhlarını kıydırabilirdi.

İncelediğimiz dönem içerisinde Eyüp sicillerinde, az sayıda olmakla birlikte, nikâh akdinin mahkemede gerçekleştiğini gösteren kayıtlara tesadüf edilmektedir²¹⁴. Örneğin Süleyman Subaşı Mahallesi’nde ikamet eden Meryem Hatun, Eyüp kadısı Mustafa Efendi’nin ikinci naibi Ahmed Efendi huzurunda 1723 senesinde Halil adlı kişiyle nikâhlarının kıyıldığını ve kocası Halil’in 600 akçe mehr-i müeccel vermeyi taahhüt ettiğini beyan etmişti. Halil de zevcesinin ifadesini doğrulamış ve nikâhları yeniden kayıt altına alınmıştı²¹⁵. Görünen o ki, Meryem Hatun, nikâhlandığını gösteren belgeyi kaybettiğinden olsa gerek yeniden bir belge düzenlenmesi için mahkemeye başvurarak nikâh akdinin yapıldığı tarihi teyit ettirmek istemişti. Evlilik akdinin mahkemede onaylatılmasıyla, ileride eşler arasında doğabilecek

²¹² Mehmed Akif Aydın, *İslâm Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 1985, s. 12.

²¹³ Esra Yakut, “Klasik Dönem Osmanlı Aile Hukukunda Kadının Konumu”, *AndHD*, C. 1, S. 1, 2015, s. 4.

²¹⁴ Ayrıca bkz. Keskin, *Lâle Devri’nde Kadınlar: Eyüp Örneği*, s. 138-143.

²¹⁵ *HRŞS*, nr. 147, s. 30, 22 Şevval 1138.

anlaşmazlıklar karşısında evlilikle ilgili hukukî hakların korunması anlamına geldiği düşünülürse Meryem Hatun'un ikinci kez mahkeme huzurunda evlilik akdini tasdik ettirmesinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Reşit olan bir kadın, hür iradesiyle evleneceği kişiyi seçebilirdi. 1726 yılında Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde misafir olan Fatma bizzat Eyüp mahkemesine müracaat edip “*âkil bâliğ ve mükellefe*” olduğunu belirterek Süleyman Çelebi ile evlenmek istediğini dile getirmişti. Ancak bu nikâhın kıyılabilmesi için Fatma Hatun'un öncelikle reşit olduğunu ve evlenmesi için babasının onay verdiğini ispat etmesi gerekmektedir. Bu hususla ilgili olarak Lütfullah Efendi ve Seyyid Mehmed Çelebi adlı kişiler mahkemede, Fatma Hatun'un kayıp olan babasının kendi huzurlarında “*sen âkile ve bâliğa ve mükellefe olmuşsun her kime murâd edersen nefsinizi tezvîç eyleye*” dediğini beyan etmişlerdi. Bu ifade üzerine 30 kuruş mehr-i muaccel ve 50 kuruş mehr-i müeccel karşılığında Süleyman Çelebi ile Fatma Hatun'un nikâhları kıyılmıştı²¹⁶.

Boşanmış veya kocası vefat etmiş kadınların bir başkasıyla nikâhlanabilmesi için belirli bir sürenin geçmesi gerekmektedir. Bu süreye iddet süresi denilmektedir. Cezerî Kasım Paşa Mahallesi'nde oturan Ferah Hatun'un kocası vefat etmişti. Ferah Hatun, kocasının vefatından iki sene sonra İsmail ile evlenmek istediğini dile getirmişti. Yapılan soruşturmada ikisi kadın, ikisi erkek olmak üzere dört kişinin şahitlik etmesiyle Ferah Hatun'un evlenmesine engel bir durum bulunmamış ve 500 akçe mehr-i müeccel karşılığında İsmail ile nikâhı kıyılmıştı²¹⁷. Bu belgede Ferah Hatun'un gerek kocasının vefat ettiğini ve gerekse iddet süresinin dolduğunu ispatlaması üzerine İsmail ile nikâhının kıyılmasına mahkemece izin verilmişti. Buna mukabil, 1708 tarihli diğer bir belge incelendiğinde kocası vefat eden bir kadının evlenebilmesi için nikâh izin belgesi almasının zorunlu olmadığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Kasımpaşa kasabasında sakin olan Mustafa Bey, 35 ay önce Hatice ile 5.000 akçe mehr-i müeccel ile nikâhlanmış; ancak Mustafa Bey Akşehir kasabasına gitmiş ve bu süre zarfında zevcesi Hatice Hatun, Eyüp'te Hacı Hüseyin Mahallesi'nde oturan Ali Beşe ile evlenmişti. Mahkeme konuyla ilgili Ali Beşe'nin ifadesine

²¹⁶ HRŞS, nr. 147, s. 35, 29 Şevval 1138.

²¹⁷ HRŞS, nr. 147, s. 79, 10 Cemaziyelevvel 1139.

başvurduğunda, Ali Beşe iki ay önce 2.000 akçe mehr-i müeccel karşılığında Hatice ile nikâhlandığını belirtmiş ve Hatice Hatun'un Mustafa Bey'in zevcesi olduğunu kabul etmemişti. Hatice Hatun ise Mustafa ile evli olduklarını; ancak Akşehir'e gittikten sonra vefat ettiği haberi üzerine ve inkıza-i müddetten sonra Ali Beşe ile nikâhlandığını ifade etmişti²¹⁸. Bu durum Hatice Hatun'un, başka yere giden kocasının vefatına ilişkin haberin doğruluğunu ispatlamadan ve mahkemeden Ali Beşe ile evliliğine engel bir durumun olup olmadığını gösteren resmî bir belge almadan evlilik kararı aldığı izlenimi uyandırmaktadır. Mahkemede davacı Mustafa Bey, Hatice Hatun ile Kasım Paşa Kasabası'nda nikâhlandığını aralarında İmam Mustafa Efendi'nin de bulunduğu üç kişinin şahitliğiyle ispatlamış ve hâdise sicile kaydedilmişti; ancak Hatice'nin ikinci evliliğinin hukuken geçerliliği konusunda herhangi bir karar belirtilmemişti.

Yukarıda 1708 tarihli belgede verilen örnekte mahkemenin konuyla ilgili bir hükmünün olmadığı ifade edilmişti. 1710 tarihli benzer bir olayda ise mahkemenin davacının da isteği doğrultusunda bir hükme vardığı görülmektedir. İstanbul'da Şehremini yakınında oturan Seydi Mehmed Bey, Eyüp'te Ahmed Dede Mahallesi'nde oturan Meryem ile yedi sene önce Rumeli'de Hacıoğlu Pazarı kasabasında şahitler huzurunda 4.000 akçe mehr-i müeccel ile nikâhlanmıştı; ancak üç sene önce eşi Meryem'i kasabaya göndermiş ve Meryem orada İbrahim adlı kişiyle nikâhlanmıştı. Şimdi Seydi Mehmed Bey, mahkemeye müracaat ederek eşinin nefsinin kendisine teslimi konusunda tembih edilmesini istemişti. Mahkemede davalı İbrahim, Seydi Mehmed Bey'in iddiasını reddetmiş ve Seydi Mehmed Bey ile Meryem'in evliliklerinin malum olmadığını ileri sürmüştü. Seydi Mehmed Bey, nikâh akdinin Halil ve Mehmed adlı kişilerin şahitliğinde gerçekleştiğini ispatlamıştı. Konuyla ilgili Meryem'in ifadesine başvurulduğunda, Meryem de Seydi Mehmed Bey ile nikâhlandığını kabul etmiş; ancak iki sene önce mehir ve iddet nafakasından feragat ettiğini ve dahi mesken masrafları da kendi üzerine olmak şartıyla muhâlaa yoluyla boşandıklarını ileri sürmüştü. Seydi Mehmed Bey, Meryem'i boşamadığını belirtip bu konuda yemin etmesi üzerine mahkeme Meryem ile İbrahim'in nikâhını feshedip, Meryem'e Seydi Mehmed Bey ile olan evliliğini devam ettirmesi

²¹⁸ HRŞS, nr. 125, s. 55, 17 Zilkade 1119.

konusunda tembihte bulunmuştu²¹⁹. Bu davada Meryem’e ilk evliliğini devam ettirmesi konusunda sadece uyarıda bulunulmuştur. Bu uyarının Meryem açısından caydırıcılığı ve yaptırım gücü nedir sorusunu cevaplandırmak zor gözükmektedir. Belgede geçen ifadelerde dikkat çeken bir diğer husus, İstanbul’da ikamet eden Seydi Mehmed Bey ile Meryem’in memleketlerinde nikâhlarını yapmalarıdır. Meryem’in kasabaya gönderilmesi onun da kasabada aile bağlarının olduğunu gösterir. Öyleyse Seydi Mehmed Bey, eş seçiminde kendi memleketinden bir kişiyi tercih etmişti. Aynı şekilde Meryem de ikinci evliliğini kendi kasabasından olan bir kişiyle yapmış ve yine İstanbul’da ikamet etmeye devam etmişti.

Gayrimüslimler de evliliklerini mahkemede icra edebilmekteydi. Örneğin Mako kızı Maryo, “*akli baliğ bıkır*” olup annesinin izniyle London adlı kişi ile 200 kuruş mehir karşılığında nikâhlanmıştı²²⁰.

b. Evlilik Birliğinin Sonlandırılması

İslam hukukunda, evlilik birliği iki şekilde sonlandırılmaktadır; fesih ve boşanma (talak). Fesih, akit anında veya evlilik devam ederken meydana gelen bir eksiklik veya bozukluk nedeniyle evliliğin sonlandırılmasıdır. Talak ise, kocanın tek taraflı irade beyanıyla evliliği sona erdirmesi olarak tanımlanır²²¹. Sözlükte bağ çözmek, serbest bırakmak anlamına gelen talak²²², kocanın inisiyatifinde olup; ancak bazı durumlarda erkek dilerse tefviz-i talak²²³ denilen boşanma yöntemiyle boşanma yetkisini karısına devredebilir. Örneğin 1705 tarihli kayıta, Mehmed Beşe adlı kişi, karısına şartlı olarak boşanma yetkisi vermişti. Şöyle ki, Dökmeci Mahallesi sakinlerinden Abdullah kızı Fatma, mahkemede Mehmed Beşe’nin bir sene önce Lefkoşa’ya gittiğini ve şimdi Kahire’de olduğunu ve kocasına Lefkoşa’ya gitmeden önce “*nafakasız bırakıp Lefkoşa’ya gidersen beni boşa*” dediğini; ancak Mehmed Beşe’nin şahitler huzurunda, “*bir sene tamamına değin gelmezsem iradetin elinde*

²¹⁹ HRŞS, nr. 129, s. 53, 10 Şevval 1122.

²²⁰ HRŞS, nr. 122, s. 22, 16 Receb 1116.

²²¹ Aydın, *İslâm Osmanlı Aile Hukuku*, s. 35.

²²² H. İbrahim Acar, “Talak”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 496.

²²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Yüksel, “İslam Aile Hukukunda Boşama Yetkisi ve Kadının Boşanması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 32, 2014, s. 344.

olsun” cevabını verdiğini belirtmişti. Fatma Hatun, söz konusu sürenin dolması üzerine “*nefsimi ihtiyar ve tatlik eyledim*” diyerek, şahitlerin de doğrulamasıyla kocası Mehmed Beşe’den boşanmıştı²²⁴.

Talak, evliliği sürdürebilmek için yeni bir akde ihtiyaç olup olmaması açısından “*ric’i*” ve “*bain*” kısımlarına ayrılır²²⁵. Ric’i talak, yeni bir evlilik akdi ve mehre ihtiyaç olmaksızın kocaya boşadığı eşine dönme imkânı verir²²⁶. Ayrıca koca, eşinin yiyecek, giyecek ve mesken gibi temel ihtiyaçlarını karşılar. 1706 senesinde Hacı Hasan, zevcesi Rukiye Hatun’u ric’i talak ile boşamıştı. Hacı Hasan’ın, Rukiye’ye iddet nafakası ve barınma masrafları için 5 kuruş; ayrıca mehr-i müecceli içinde 80 kuruş borcu bulunuyordu. Hasan, Rukiye’ye olan 85 kuruş borcuna karşılık Nazperver Mahallesi’nde bulunan evini takas etmişti²²⁷.

Bain talakta ise evlilik bağı ortadan kaldıran kocaya, ancak yeni bir nikâh ve mehirle eşine dönme imkânı verilir²²⁸. İncelediğimiz dönemde bain talak ile gerçekleşen boşanmalarda genelde kadınların mahkemeye başvuru yaptığı görülmektedir. Kadın, kendisini bain talakla boşayan kocasından mehir, iddet nafakası ve mesken için gerekli bedeli alacağını söyleyerek boşanmayı mahkemede tescil ettirmektedir. Örneğin Mustafa kızı Rukiye, kendisini bain talakla boşayan kocası Seyyid Mehmed Çelebi’den 4.000 akçe mehr-i müecceli ile iddet nafakası ve barınma masrafları için 1.800 akçe teslim almıştı²²⁹. Ahmed kızı Hatice Hatun, küçük kızı için ikişer para olmak üzere 15 senelik nafakası için 554 kuruş, iddet nafakası ve mesken masraflarına karşılık ise yorgan, 2 minder, 4 adet yastık kocasından teslim almıştı²³⁰. İbrahim kızı Ayşe, Eyüp’te Takyecibaşı Mahallesi’nde sakin olan kocası İsmail’den 1.500 akçe mehir, iddet nafakası ve mesken masrafları için 300 akçe ile 8 kile buğday teslim almıştı²³¹. Örneklerde görüldüğü üzere,

²²⁴ HRŞS, nr. 123, s. 40, 26 Rebiülâhir 1117.

²²⁵ Acar, “Talak” s. 498.

²²⁶ Cemil Liv, *İslâm Aile Hukukunda Evlilik Akdinin ve Boşanmanın Tescili*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 153.

²²⁷ HRŞS, nr. 124, s. 7, 5 Safer 1118.

²²⁸ Liv, *Evlilik Akdinin ve Boşanmanın Tescili* s. 153.

²²⁹ HRŞS, nr. 122, s. 21, 3 Receb 1116.

²³⁰ HRŞS, nr. 125, s. 18, 4 Cemaziyelevvel 1119.

²³¹ HRŞS, nr. 127, s. 47, 9 Rebiülâhir 1122.

boşanan kadınlar, boşanmadan doğan alacaklarını nakit dışındaki metalar ile de tahsil edebilmişlerdi.

Karısını boşayan kocanın mehir, iddet nafakası ve barınma masrafları için gerekli bedeli ödememesi durumunda kadınlar mahkemeye müracaat ederek boşanmadan doğan alacaklarını talep edebilirdi. Kadın bu durumu ispatladığı takdirde haklarını mahkeme aracılığıyla elde ederdi. Örneğin Ahmed Dede Mahallesi'nden Halil Bey kızı Fatma, kocası Mahmud Beşe'nin iki gün önce şahitlerin önünde kendisine iki defa “*zevcem benden boş olsun*” dediğini iddia etmiş ve kocası Mahmud Beşe'nin kendisine hala zevcesi muamelesinde bulunduğunu, bu durumun Mahmud Beşe'ye sorulmasını; ayrıca kocası zimmetinde olan 2.500 akçe mehr-i müecceli ile 91,5 kuruş borcunun verilmesini talep etmişti. Mahmud Beşe, zevcesi Fatma'yı boşadığını inkâr etmişti. Ancak şahit gösterilen iki kişi ifadelerinde, Mahmud Beşe'nin Fatma'ya iki defa “*zevcem benden boş olsun*” dediğini beyan etmişti. Mahkeme, Mahmud Beşe'yi Fatma'nın 2.500 akçe mehri müeccel hakkını vermesi ve Fatma'ya olan 91,5 kuruş borcunu ödemesi konusunda uyarılmıştı²³². Bir başka örnekte, Mehmed kızı Havva, kendisini bain talak ile boşayan kocası zimmetinde 2.100 mehr-i müeccel ile 4.800 akçe alacağı olduğunu; ayrıca kocasının, 25 kuruş kıymetli bir çift bileziğini de sattığını iddia etmişti. Hasan Beşe, 2.100 akçe mehr-i müeccel ile 4.800 akçe borcunu kabul etmiş; ancak iddia edilen diğer borçları reddetmişti. Mahkeme, Hasan Beşe'ye kabul ettiği borçları ödemesini tembih etmiş ve Havva'ya da kalan alacaklarının ispatı için süre tanımıştı²³³. Görünen o ki, boşanma davalarında konu sadece mehir, iddet nafakası ile barınma masrafları için gerekli bedelin ödenmesi değildi, aynı zamanda varsa alacakların da tahsil edilmesini sağlamaktı²³⁴.

Osmanlı hukukunda ric'i ve bain talakın dışında talak şekillerinden birisi de şartlı talaktır. Bu talakta koca, karısını boşamayı belirli bir işi yapmaya bağlamakta ve o işi yaparsa karısı boşanmış olmaktadır²³⁵. Örneğin Takyecibaşı Mahallesi'nde oturan Mehmed kızı İsmihan Hatun, mahkemede kocası Mehmed tarafından darp ve

²³² HRŞS, nr. 124, s. 10, 1118.

²³³ HRŞS, nr. 126, s. 28, 13 Rebiülevvel 1121

²³⁴ HRŞS, nr. 116, s. 77, 7 Zilhicce 1111.

²³⁵ Aydın, *İslâm Osmanlı Aile Hukuku*, s. 113.

şiddete maruz kaldığını ve kocasının “*ba‘de‘l-yevm zevcem İsmihan’ı bi-gayr-i hakk darp edersem benden bâyinlen mutallaka olsun*” diye şart koştuğunu belirtmiş ve kocasının doğrulamasıyla sicile kaydedilmişti²³⁶. Bir diğer örnekte Kiremitçi Süleyman Mahallesi’nden Mehmed kızı Fatma, kocası Mehmed Çelebi’nin 3 sene önce “*eğer senin validenin hemşiresi İsmihan Hatun, sakın olduğum menzile duhul ederse benden mutallaka ol*” dediğini ve İsmihan Hatun’un bir gün önce menzile gelmesiyle kocası Mehmed Çelebi’den boşanmış olduğunu belirterek kocası zimmetinde olan 55 kuruş mehr-i müeccelinin verilmesini talep etmişti. Mehmed Çelebi, şartlı boşanmayı kabul etmemiş; zimmetinde Fatma’nın 25 kuruş mehr-i müecceli olduğunu söylemiş ve 30 kuruşunu inkâr etmişti. Fatma, Veli ve Mustafa adlı kişilerin şahitliği ile şartlı boşanmayı ispatlamıştı. Mehmed Çelebi’nin 25 kuruş mehr-i müecceli vermesine ve kalan 30 kuruşun ispatı için Fatma’ya süre verilmesine karar verilmişti²³⁷.

Çiftler arasında boşanma gerekçelerinden birisi de din değiştirmedir. 1713 tarihli bir kayıta, Müslüman olan Abdullah oğlu Mustafa, Erzurum’da ikamet eden zevcesi Toros kızı Markariye’yi boşamıştı²³⁸.

Koca, zevcesini üç talakla boşadığında zevcesiyle yeniden nikâh yapabilmesi için kadının başka bir erkekle sahîh bir evlilik yapması ve ardından o kişiden de ayrılması gerekirdi. Şartları ağır olduğundan dolayı olsa gerek üç talak ile gerçekleşen boşanma Eyüp’te sık karşılaşılan bir durum değildi. Bu türden boşanmada, boşanan çiftlerin bir arada bulunması toplum tarafından hoş karşılanmaz ve şikâyet konusu olurdu. Diğer bir ifadeyle birey toplumdaki soyutlanamayacağından bireyin sosyal normlara aykırı tutum ve davranışlar sergilediği durumlarda toplumun bireye müdahalesi söz konusu olurdu. Bu doğrultuda, Eyüp Serv Mahallesi’nde ikamet eden ve zevcesini üç talakla boşayan Mehmed adlı kişinin zevcesiyle aynı meskende ikamet etmesi ve ahalinin bu hâdise karşısında gösterdiği yaklaşım örnek gösterilebilir. Mehmed’in zevcesi hamile olup ve doğum yapana kadar Mehmed’in meskeninde ikamet etmekteydi; ancak zevcesini

²³⁶ HRŞS, nr. 124, s. 57, 25 Receb 1118.

²³⁷ HRŞS, nr. 128, s. 52, 14 Safer 1124.

²³⁸ HRŞS, nr. 132, s. 42, Cemaziyelâhir 1125.

üç talakla boşayan Mehmed'in de aynı meskende ikamet etmesi mahalle halkı tarafından hoş karşılanmamış ve Mehmed'e yönelik kaba ithamlarda bulunulmuştu. Mahalle ahalisinin sert tepkisi karşısında mahkeme söz konusu meskenden kadının ihraç edilmesine karar vermişti²³⁹. Aynı dinî inançları paylaşan fertlerin birbirlerine karşı yükümlülükleri ve sorumlulukları olduğu düşünülürse, biraz önceki örnekte de görüldüğü üzere, bireylerin uygunsuz hal ve tavırları karşısında toplum kolektif bir tutum içerisinde tepki göstermektedir.

Boşanma nevilerine tekrar döndüğümüzde, İslam hukukunda diğer bir boşanma yöntemi muhâlaadır. Kadın, aile hayatını sürdüremeyecek sıkıntılarla karşılaştığında kocasına vereceği belli bir bedel karşılığında boşanma hakkına sahipti²⁴⁰. Diğer bir ifadeyle kadın, “*mehr-i müeccel*”, “*nafaka-i iddet ve meûnet-i sükna*” gibi haklarından feragat edip kocasını ayrılmaya razı etmek suretiyle muhâlaa veya hul yoluyla boşanabiliyordu. Boşanmayla ilgili kayıtlar içerisinde muhâlaa yoluyla boşanmalar nispeten daha fazladır. Belgelerde “*beynimizde hüsn-i zindegâne olmamağla*²⁴¹”, “*beynimizde şikâk ve adem-i vifâk olmağla*²⁴²” veya “*hüsn-i zindegâneleri olmamağla birbirlerinden nüşûz ve i'raz edip bir vecihle aralarında şikâk ve âdem-i vifâk vâki' olmağın*²⁴³” gibi ifadelerle şiddetli geçimsizlik gerekçe gösterilerek hul yöntemiyle boşanmaların gerçekleştiği görülmektedir. Örneğin Nişancı Paşa Mahallesi'nde oturan Ali kızı Fatma ile kocası Mehmed arasında geçimsizlik olduğundan Fatma 1.600 akçe mehr-i müeccelinden vazgeçerek iddet nafakası ve meûnet-i süknası kendi üzerine olmak şartıyla kocası Mehmed'ten muhâlaa yoluyla boşanmıştı²⁴⁴. İlginç bir örnek de 1700 tarihli bir kayıta yer almaktadır. Hacı Ahmed adlı kişinin iki zevcesi, aynı gün içerisinde, geçimsizliği gerekçe göstererek Hacı Ahmed'den muhâlaa yoluyla ayrılmıştı. Eşlerden Halil kızı Ümmühani 1.200 akçe mehr-i müeccelinden vazgeçmiş ve iddet nafakası ile süknası kendi üzerine olmak şartıyla Hacı Ahmed'den ayrılmıştı. Aynı şekilde diğer zevce

²³⁹ HRŞS, nr. 135, s. 71, selh-i Receb 1128.

²⁴⁰ Liv, *Evlilik Akdinin ve Boşanmanın Tescili*, s. 156.

²⁴¹ HRŞS, nr. 122, s. 19; nr. 123, s. 43 (26 Cemaziyelevvel 1116/13 Cemaziyelevvel 1117).

²⁴² HRŞS, nr. 119, s. 20, 10 Receb 1110.

²⁴³ HRŞS, nr. 117, s. 38, 25 Rebiülâhir 1104.

²⁴⁴ HRŞS, nr. 118, s. 6, 21 Zilkade 1113.

Halil kızı Ümmühani²⁴⁵ de 600 akçe mehr-i müeccel, iddet nafakası ve sükna haklarından feragat ederek kocası Hacı Ahmed'den boşanmıştı²⁴⁶.

Şiddetli geçimsizlik dışında evliliklerin hul yöntemiyle sona erdirilmesinin gerekçelerinden birisi de kocanın başka bir yere gitmesidir. Abdullah kızı Fatma, kocası Osman Bey'in kendisini nafakasız bırakıp başka bir yere gittiğini söylemiş; 3.000 akçe mehr-i müeccelinden feragat ederek iddet nafakası ve ev masrafları dahi kendi üzerine olmak şartıyla kocası Osman Bey'den boşanmıştı²⁴⁷. Bir diğer örnekte, Nazperver Mahallesi sakinlerinden Abdullah kızı Şahbaz, 3.000 akçe mehr-i müeccelinden vazgeçerek iddet nafakası ve ev masrafları kendi üzerine olmak şartıyla Gümülcine'ye giden kocası Hasan Beşe'den hul yoluyla boşanmıştı. Hasan Beşe, Gümülcine'de oturduğu için mahkemeye bizzat gitmemiş ve yerine Mehmed Çelebi'yi vekil tayin edip Mehmed Çelebi aracılığıyla eşi Şahbaz'dan ayrılmıştı²⁴⁸. Bu tür bir sebeple gerçekleşen boşanmalarda en önemli gerekçe, başka bir şehirde hayatını idame ettiren kocanın geri dönmeyeceği düşünülerek kadının yeniden evlenmesine engel teşkil edecek bağın ortadan kaldırmasıdır.

Kadın, boşanmak için sadece yukarıda bahsedilen haklarından feragat etmiyordu; ayrıca kocasına belli bir bedel vermek suretiyle kocasından ayrılabilirdi. Bu bedel muhtemelen kadının maddi gücüne göre belirleniyordu. Bir kayıтта hul bedeli olarak 3 kuruş²⁴⁹ verilirken diğer bir kayıтта 1.800 akçe²⁵⁰ verilmişti. Ev ve değerli eşyalar, giysiler de hul bedeli olarak verilebilirdi²⁵¹. Öte taraftan kocasından alacağı olan kadın, alacağını tahsil etmeyip boşanma bedeli olarak gösterebilirdi²⁵². Ancak muhâlaa yoluyla boşanmış kadınlardan bazılarının mehr-i müeccel, iddet nafakası ve ev masraflarının kocaları tarafından karşılandığına da tesadüf edilmektedir²⁵³.

²⁴⁵ Hacı Ahmed'in iki eşinin hem isimleri hem de baba isimleri aynıdır.

²⁴⁶ HRŞS, nr. 116, s. 54, 23 Ramazan 1111.

²⁴⁷ HRŞS, nr. 116, s. 27, 19 Cemaziyelevvel 1111.

²⁴⁸ HRŞS, nr. 121, s. 70, 19 Safer 1115.

²⁴⁹ HRŞS, nr. 117, s. 42, 5 Cemaziyelevvel 1104.

²⁵⁰ HRŞS, nr. 130, s. 37, 6 Şevval 1124.

²⁵¹ HRŞS, nr. 125, s. 2; nr. 128, s. 2, (19 Muharrem 1119/15 Şaban 1123).

²⁵² HRŞS, nr. 130, s. 43; nr. 136, s. 130 (29 Şevval 1124/25 Safer 1128).

²⁵³ HRŞS, nr. 121, s. 19, 23 Cemaziyelevvel 1113.

Hul yöntemiyle boşanan eşler arasında bazı mülklerin de satışı yapılmaktaydı. Eyüp'te oturan Fatma Hatun, 30.000 akçe mehr-i müeccelinin 24.000 akçesini kocası Mehmed Ağa'ya hibe etmiş, 6.000 akçe mehri müecceli kocası zimmetinde kalmıştı. Ayrıca Fatma Hatun, sahibi olduğu Rus asıllı Galiçe adlı cariyesini de kocasına 30.000 akçeye satmıştı. Son olarak menziline bulunan eşyaların da Mehmed Ağa'nın hakkı olduğunu beyan etmişti²⁵⁴.

Muhâlaa yoluyla kocasından ayrılan kadın, küçük çocuğu varsa çocuk 7²⁵⁵ veya 9²⁵⁶ yaşına gelinceye dek nafaka ve bakımını kendi malından üstlenirdi. Kayıtlarda, genelde bakımı üstlenilen çocuğun kaç yaşında olduğu belirtilmemiş olup, nafaka masraflarının kaç yaşına kadar karşılanacağı kayıt altına alınmıştır. Ancak tetkik edilen defterler içerisinde bir kayıta, anne tarafından nafakası karşılanacak çocuğun 4 yaşında olduğu öğrenilmektedir²⁵⁷. Bir başka mahkeme kaydında ise, anne tarafından bakımı üstlenilen çocuğun 1 yaşında olduğu tespit edilmektedir²⁵⁸. Bazı kayıtlarda, doğumdan itibaren belli bir yaşa gelinceye kadar çocuğun nafakasının anne tarafından sağlanacağı belirtilmiştir²⁵⁹. Ayrıca boşanma esnasında çocuklarının bakımını üzerine alan kadın, daha sonra mahkemeye müracaat ederek çocuklarının nafakasını karşılayacak maddi güce sahip olmadığını beyan edip babaları tarafından çocuklarının ihtiyaçlarının karşılanmasını talep edebilirdi²⁶⁰.

Mahkemelere yansıyan boşanma davaları içerisinde dikkat çeken hâdiselerden biri de çocuk yaşta evlendirilenlerin, özellikle de kız çocuklarının boşanma işlemleri için mahkemeye başvurulmasıdır. Kayıtlarda “*sagire*” olarak tanımlanan kız çocuklarının boşanma işlemleri vasileri tarafından yürütülüyordu. Dolayısıyla boşanmanın getirdiği mehir, nafaka ve ev masrafları gibi haklar için ödenecek paralar vasiler tarafından teslim alınmaktaydı. 1714 tarihli bir mahkeme kaydında velayeti babası Receb'de olan *sagire* Emetullah, Aşçı Mehmed ile 10 kuruş

²⁵⁴ HRŞS, nr. 123, s. 45, 16 Cemaziyelevvel 1117.

²⁵⁵ HRŞS, nr. 123, s. 43; nr. 125, s. 5; nr. 135, s. 21 (13 Cemaziyelevvel 1117/ 12 Safer 1117/ 6 Receb 1127).

²⁵⁶ HRŞS, nr. 129, s. 15; nr. 133, s. 86 (8 Cemaziyelâhir 1122/ 25 Zilkade 1126).

²⁵⁷ HRŞS, nr. 121, s. 23, 17 Rebiülâhir 1113.

²⁵⁸ HRŞS, nr. 123, s. 22, 26 Rebiülevvel 1117.

²⁵⁹ HRŞS, nr. 122, s. 39, 29 Şevval 1116.

²⁶⁰ HRŞS, nr. 136, s. 99, 1128.

mehir karşılığında evlenmişti. Aşçı Mehmed geçimsizlik gerekçesiyle bain talak ile zevcesi Emetullah'ı boşamıştı. 10 kuruş mehr-i müeccel ile iddet nafakası ve süknası için verilen 6,5 kuruşu kızın babası teslim almıştı²⁶¹. Diğer bir kayıta ise, sagire Ümmügülsüm'ü zevcesi Ahmed Bey bain talakla boşamış ve zimmetinde olan 2.000 akçe mehr-i müccel ile iddet nafakası ve ev masrafları için de 360 toplamda 2.360 akçeyi kızın babası Kayıkçı Ahmed'e teslim etmişti²⁶². Anlaşmalı boşanmalarda ise, “*mehr-i müeccel, nafaka-i iddet ve meûnet-i süknâ*” haklarından vazgeçildiği görülür²⁶³.

Bilindiği üzere nikâhtan sonra fakat zifaf veya halvetten önce bir ayrılık söz konusu olur ve bu ayrılığa koca sebep olursa kadın mehrin yarısına hak kazanır, şayet kadın sebep olmuşsa bu durumda mehir adına bir şey alamaz²⁶⁴. 1711 tarihli bir boşanma kaydında, sagire Ayşe, babasının izniyle 100 tuğralı altın mehr-i muaccel ve 100 tuğralı altın mehr-i müeccel karşılığında İzmirli Salih Efendi ile nikâhlanmıştı. Ancak fiili evlilik gerçekleşmeden taraflar muhâlaa yoluyla boşanmış, mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel velisinin malından tahsil edilmiştir²⁶⁵. Şunu da ifade etmek gerekir ki, velileri tarafından erken yaşlarda evlendirilen kız çocukları bülüğa erince velisinin izni olmadan evliliklerini sonlandırabilirdi²⁶⁶. 1712 tarihli kayıta “*sinn ü cüssesinin bülûğa tahammülü olup*” ifadesiyle fiziksel olgunluğa eriştiği belirtilen Abdullah kızı Ayşe Hatun, 2.000 akçe mehr-i müeccel ve iddet nafakasından feragat etmek şartıyla kocası Mehmed Beşe'den ayrılmıştı²⁶⁷.

2. Mehir

Mehir, erkeğin evlenirken karısına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para veya mal olarak ifade edilen bir terimdir²⁶⁸. Öte yandan İslam hukukunda mehir uygulaması bir satış bedeli olarak değerlendirilmemiştir. Mehir erkeğin talak

²⁶¹ HRŞS, nr. 133, s. 40, 3 Cemaziyelâhir 1126.

²⁶² HRŞS, nr. 129, s. 63, 3 Zilkade 1122.

²⁶³ HRŞS, nr. 133, s. 35, 3 Rebiülâhir 1126.

²⁶⁴ Aydın, *İslâm Osmanlı Aile Hukuku*, s. 32.

²⁶⁵ HRŞS, nr. 129, s. 80, 20 Zilhicce 1122.

²⁶⁶ HRŞS, nr. 124, s. 30; nr. 128, s. 62 (9 Rebiülâhir 1118/ 18 Rebiülevvel 1124).

²⁶⁷ HRŞS, nr. 128, s. 32, 13 Zilhicce 1123.

²⁶⁸ Aydın, *İslâm Osmanlı Aile Hukuku*, s. 31.

yetkisini kullandığında veya vefatı sebebiyle evliliğin sona ermesi durumunda kadının geleceğini garanti altına almak için ve bir başka açıdan erkeğin talak yetkisini kötüye kullanmasına karşı bir tedbir düşüncesiyle verildiği öngörülmektedir²⁶⁹.

İslâm hukukunda satışı yasak olmayan her türlü mal mehir olarak verilebilir. Dolayısıyla mehir borcu nakit dışındaki metalarla da ödenebilirdi. Nitekim Eyüp Takyeci Mahallesi'nde oturan İmam Mehmed Efendi, zevcesi Şerife Hatun'a olan 6.000 akçe mehr-i müeccel borcuna karşılık Topçular'da bulunan bir samanhaneye, su kuyusu ve dört tarafı taş duvarla çevrili evi takas etmişti²⁷⁰.

Mehrin miktarına gelince Hanefilere göre en az 10 dirhem gümüştür. Malikîlere göre ise 3 dirhem gümüştür. Şafîî ve Hanbelî mezhepleri, mehrin bir alt sınırını tayin etmemiştir. Öte taraftan mehrin üst sınırı için de bir miktar tespit edilmemekle beraber²⁷¹ erkeğin ekonomik durumu, kadının bekâr veya dul olması bu oranların saptanmasında belirleyici olabilirdi.

Eyüp mahkemesine intikal eden boşanma davalarından tespit ettiğimiz mehir miktarlarından bazılarının oranları şu şekildeydi: Abdullah kızı Saliha Hatun'un kocası İsmail Çelebi zimmetinde 440 akçe mehr-i müeccel²⁷², Saliha Hatun'un kocası Hasan Bey zimmetinde 10.000 akçe mehr-i müeccel²⁷³, Emine Hatun'un kocası İbrahim zimmetinde 15.000 akçe mehr-i müeccel²⁷⁴, Emine Hatun'un kocası Mehmed Çelebi zimmetinde 30.000 akçe mehr-i müeccel hakkı olduğu tespit edilmiştir²⁷⁵. Diğer taraftan çok eşli erkeklerin de zevcelerine verdikleri mehir miktarları arasında farklar bulunduğu tespit edilmektedir. Örneğin Çavuş Kasım Mahallesi'nden Ahmed Ağa'nın zevcelerinden Hatice'nin mehr-i müecceli 10.800 akçe iken diğer zevcesi Safiye'nin mehr-i müecceli 1.000 akçedir²⁷⁶. Seyyid Ahmed Çelebi'nin eşlerinden birinin mehr-i müecceli 1.344 akçe iken diğer eşinin 800

²⁶⁹ Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974, s. 231; Aydın, *İslâm Osmanlı Aile Hukuku*, s. 105.

²⁷⁰ HRŞS, nr. 123, s. 26, 5 Rebiülâhîr 1117.

²⁷¹ Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s. 216.

²⁷² HRŞS, nr. 124, s. 33, 10 Cemaziyelâhîr 1118.

²⁷³ HRŞS, nr. 122, s. 18, 5 Cemaziyelâhîr 1116.

²⁷⁴ HRŞS, nr. 129, s. 4, 26 Cemaziyelâhîr 1123.

²⁷⁵ HRŞS, nr. 116, s. 91, 3 Rebiülevvel 1113.

²⁷⁶ HRŞS, nr. 115, s. 32, 29 Şevval 1111.

akçedir. Çok eşli erkeklerden sadece birinin, eşlerine takdir kılınan mehr-i müeccel miktarlarının aynı olduğu tespit edilmiştir. Kiremitçi Süleyman Mahallesi sakinlerinden Şatırcı Hacı Hasan'ın zevcelerinin mehr-i müecceli 1.200 akçeydi²⁷⁷.

Mehir tahsil edilirken tamamı peşin ödenebileceği gibi bir kısmı peşin (mehr-i muaccel) ve geriye kalan kısmı daha sonra (mehr-i müeccel) ödenebilirdi²⁷⁸. Nikâhtan sonra fiili evlilik gerçekleşmezse, yukarıda belirtildiği üzere kadın mehrin yarısını alabilirdi. Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde oturan Hatice Hatun, halvet-i sahiha gerçekleşmeden kocası Ali Çelebi'den boşanmış ve kocası zimmetindeki 3.000 akçe mehr-i müeccelinin 1.500 akçesinden vazgeçmişti²⁷⁹.

Talak yoluyla boşanmış kadınlar, kocalarından mehir alacağına tamamını tahsil edemeyebiliyordu. Bu gerekçeyle mahkemeye başvuran kadınlardan bazılarının, mehir alacaklarının sadece bir kısmını tahsil edebildiği görülmektedir. Rumelihisarı'nda oturan Ayşe Hatun, Eyüp'te Çömlekçiler yakınında ikamet eden ve kendisini boşayan kocası zimmetinde 2.500 mehr-i müeccel alacağı olduğunu iddia etmiş; ancak Mustafa sadece 1.800 akçe mehr-i müeccel borcu bulunduğunu söylemişti. Mahkemede, Mustafa'ya 1.800 akçeyi vermesi yönünde tembihle bulunulmuştu²⁸⁰. Çavuş Kasım Mahallesi'nde oturan Fatma Hatun, kocası Debbağ Ali zimmetinde 10 kuruş mehr-i müeccel hakkı olduğunu beyan etmiş; ancak Ali 550 akçe mehri kabul ziyadesini reddetmişti. Ali, 550 akçe mehir ile iddet nafakası ve süknası için de 900 akçe toplam 1.450 akçe Fatma Hatun'a vermişti²⁸¹.

Bazı durumlarda kadın, mehr-i müeccelin bir kısmını kocasına hibe edip geriye kalanını tahsil edebilirdi. Örneğin Yavedûd Mahallesi'nde oturan Neslihan Hatun, kocası Süleyman Bey zimmetinde olan 4.000 akçe mehr-i müeccelden 2.000 akçesini kocasına hibe etmiş ve geriye kalan 2.000 akçeden 1.800 akçesini teslim almıştı. Kalan 200 akçeden ise feragat etmişti²⁸².

²⁷⁷ HRŞS, nr. 138, s. 19, 24 Receb 1129.

²⁷⁸ HRŞS, nr. 146, s. 38, 6 Rebiülevvel 1137.

²⁷⁹ HRŞS, nr. 127, s. 32, 25 Rebiülevvel 1122.

²⁸⁰ HRŞS, nr. 126, s. 75, 4 Receb 1121.

²⁸¹ HRŞS, nr. 127, s. 49, 25 Rebiülevvel 1122.

²⁸² HRŞS, nr. 136, s. 60, 19 Şevval 1127.

Erkek evlenirken zevcesine vermediği taahhüt ettiği mehri boşandığı esnada karşılayacak gelir seviyesine sahip olamayabilirdi. Bu durumda, boşanmış kadın mehir alacağını tecil ettirip taksitlendirebilirdi²⁸³. Bazı durumlarda nafaka ve mesken masrafları için yapılacak ödemenin de tecil ettirildiği görülür²⁸⁴. Öte taraftan çiftler, mehir alacağı konusunda sulh yoluyla belirli bir miktar üzerinde anlaşma da sağlayabilirdi²⁸⁵. Bunların dışında bazı erkeklerin, boşanan eşlerine mehir vermese de “terahhümen” yani merhameten bir miktar para verdikleri rastlanan bir durumdu²⁸⁶.

Dikkat çeken diğer bir husus da eşler arasındaki borç ve alacak meselesinde mehin borca karşılık takas edilmesidir. Mahkeme kayıtlarında bununla ilgili pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Müderris Ahmed Efendi, zevcesi Abdullah kızı Hatice’yi bain talakla boşamış olup zimmetinde 10.000 akçe mehir-i müeccel vardı. Hatice’nin kocasına 18.360 akçe borcu bulunup mehir ile takas etmişlerdi. Hatice’nin iddet nafakası için 2.000 akçe ve süknası için 360 akçe belirlenmiş olup geriye kalan 8.360 akçe borç bu miktardan düşürülmüştü. Müderris Ahmed Efendi, kalan 6.000 akçe alacağını, bazı ev eşyalarını ve Çerkez asıllı Ayşe (sagire) adlı cariyesini Hatice’ye hibe etmişti²⁸⁷. Davut Ağa Mahallesi’nde oturan Abdullah kızı Rabia’nın, boşandığı kocası zimmetinde 3.000 akçe mehir-i müecceli vardı. Ancak Rabia, kocası Hacı İsmail’e 10.000 akçe borcu olduğundan mehir-i müeccelini borcundan düşmüştü. Geride 7.000 akçe borcu kaldığını beyan etmiş ve oturduğu evinde bulunan döşek, yastık, tencere gibi ev eşyalarının da kocasına ait olduğunu söylemişti²⁸⁸.

Kadın, vefat eden kocasının terekesinden mehir-i müecceli varsa tahsil edebilirdi²⁸⁹. Öte taraftan kadın vefat etmiş ise ve mehir alacağı varsa varisleri kocasından mehir borcunu talep edebilmekteydi²⁹⁰.

²⁸³ HRŞS, nr. 125, s. 27, 7 Receb 1119.

²⁸⁴ HRŞS, nr. 133, s. 41, 28 Cemaziyelevvel 1126.

²⁸⁵ HRŞS, nr. 118, s. 1; nr. 128, s. 6 (selh-i Şevval 1113/ 26 Şaban 1123).

²⁸⁶ HRŞS, nr. 117, s. 43, 2 Cemaziyelevvel 1104.

²⁸⁷ HRŞS, nr. 124, s. 19, 2 Rebiülevvel 1118.

²⁸⁸ HRŞS, nr. 116, s. 29, gurre-i Cemaziyelâhir 1111.

²⁸⁹ HRŞS, nr. 138, s. 22, 44 (26 Ramazan 1129, 2 Cemaziyelâhir 1130).

²⁹⁰ HRŞS, nr. 142, s. 43, 1133.

3. Nafaka

Nafaka, korunmasız ve bakıma muhtaç olan canlıların hayatlarının idamesi için sarf edilen harcamaları kapsamaktadır. İslam hukuku açısından ıstılah anlamı “*hayatiyetin ve yararlanmanın devamlılığını sağlamak için yapılması zorunlu olan harcamalar*” şeklinde açıklanmaktadır. Evlilik, hısımlık ve mülkiyet nafakası adı altında bölümlere ayrılmaktadır²⁹¹. Evlilik nafakası, kocanın evlilik müddetince karısının yiyecek, giyecek, mesken gibi ihtiyaçlarını karşılamakla mükellef olduğu bir durumdur.

İncelediğimiz mahkeme kayıtlarında kadınların nafaka talebinde bulunmasının görünen sebeplerinden biri kocalarının başka bir şehre veya ülkeye gitmesi ve kendilerini nafakasız bırakmasıdır. Bu tür mağduriyet yaşayan kadının talebi doğrultusunda, gaip olan koca zevcesinin ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüdür²⁹². Karşılaşılan bir diğer durum ise, çalışıp kazanç temin edebilecek akli yetkinliğe sahip olmayan kocanın mal varlığından nafaka bağlanması için mahkemeye yapılan müracaatlardır. Örneğin zihinsel rahatsızlığı olan (cünûn-ı mutbık ile mecnûn) Durmuş oğlu Mustafa Odabaşı'nın, zevcesinin, iki küçük çocuğunun ve bir cariyesinin nafaka ve kisveye (giysi) ihtiyacı olduğu beyan edilerek mecnun Mustafa Odabaşı'nın akarından ve ulufesinden nafaka bağlanması için talepte bulunulmuştu. Hâkim, nafaka için günlük 40 akçe ve kisve için de günlük 10 akçe bağlanmasına karar vermişti²⁹³.

Hısımlık nafakasının takdir edilebilmesi için, yardıma muhtaç olan kişi ile nafaka yükümlüsü arasında kan bağıının bulunması gerekir. Yani ebeveynlerin nafakasını evlatları veya torunları karşılardı. Söz gelimi, Fatma, geçimini sağlayamadığından nafakasının “*mütemevvil ve her şeye kadir olan*” oğulları Hacı Muhammed ve Hüseyin Beşe tarafından karşılanmasını talep etmiş; mahkeme

²⁹¹ Celal Erbay, “Nafaka”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 282.

²⁹² *HRŞS*, nr. 118, s. 8, nr. 125, s. 72; nr. 128, s. 2 (24 Zilhicce 1113, 12 Safer 1120, 8 Şaban 1123).

²⁹³ *HRŞS*, nr. 128, s. 12, 8 Şevval 1123.

tarafından oğulları üzerine günlük beş akçeden toplam 10 akçe nafaka takdir edilmişti²⁹⁴.

Çocukların nafakasını babaları, babaları yoksa yakınları ödemekle mükellefti²⁹⁵. Öte yandan ebeveynleri ölen çocukların nafakası, ebeveynlerinin terekesinden temin edilirdi²⁹⁶. Bazı durumlarda baba, çocuğunun masraflarının karşılanması ve yetiştirilmesi için evlatlık (tebennî ve terbiyesi için) verebilirdi. Örneğin, Haslar kazasına bağlı Cebeci Köyü'nde oturan Ahmed, Eyüp'te Ali Paşa Mahallesi'nde ikamet eden Mustafa'ya küçük oğlu Mehmed'i tebennî ve terbiyesi için teslim etmişti. Ancak evlatlık alan kişi, çocuğun bakım masraflarını üstlenmemiş ve babasının fakir olduğunu gerekçe göstererek mahkemeden çocuğa nafaka bağlanması için talepte bulunmuştu. Mahkeme tarafından Mehmed'e günlük 4 akçe nafaka bağlamasına karar verilmişti²⁹⁷. Çocuklar, kimsesiz ve bakıma muhtaç olduklarında; ayrıca ahlâkî ve dinî açıdan yetiştirilmek ve meslekî beceri kazandırılmak gerekçesiyle evlatlık verilirdi²⁹⁸. Bu çocukların bakım ve masrafları, yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere devlet veya babaları tarafından²⁹⁹ karşılanabildiği gibi evlat edinen kişi de bu tür masrafları üstlenebilirdi³⁰⁰.

D. Toplumsal ve Ekonomik Hayatta Kadının Rolü

Osmanlı toplum hayatında kadın, sosyal ve ekonomik rolleri olan meşru bir varlıktı. Diğer bir ifadeyle hukukî çerçevede kimliği tanınan kadının gündelik yaşamda yeri ve etkisi yadsınamazdı.

Mahkeme kayıtlarındaki verilerde kadının, davacı sıfatıyla mahkemeye müracaat edebildiği yahut itham edildiği durumlarda kendini bizzat veya vekil

²⁹⁴ HRŞS, nr. 122, s. 54, 15 Zilhicce 1116.

²⁹⁵ HRŞS, nr. 122, s. 4, 45 (26 Rebiülâhir, 15 Zilkade 1116); Erbay, "Nafaka", s. 283.

²⁹⁶ HRŞS, nr. 122, s. 4; nr. 123, s. 32; nr. 124, s. 24; nr. 128, s. 38 (2 Cemaziyelevvel 1116/15 Rebiülâhir 1117, 15 Rebiülâhir 1118, 10 Muharrem 1124).

²⁹⁷ HRŞS, nr. 118, s. 9, 26 Zilhicce 1113.

²⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Kurt, "Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s. 557-558; Abdullah Bay, "Osmanlı Toplumunda Evlatlıklar ve Hukukî Durumları", *Turkish Studies*, C. 9, S. 4, Ankara 2014, s. 149-163; Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, S. 1, Ankara 2007, s. 1-46.

²⁹⁹ HRŞS, nr. 124, s. 46, 11 Cemaziyelevvel 1118.

³⁰⁰ Bay, "Evlatlıklar ve Hukukî Durumları", s. 153.

aracılığıyla mahkemede savunma hakkına sahip olduğu açık bir şekilde görülmektedir³⁰¹. Öte taraftan kadın, toplumsal hayatta birtakım görevleri üstlenebilir; vasi tayin edilebilir³⁰², vekâleten eşlerinin veya annelerinin işlerini yürütebilirdi³⁰³. Ayrıca müteveli³⁰⁴, zaviyadar³⁰⁵, ihlasan³⁰⁶ olarak vakıflar tarafından görevlendirilebilirdi. Dahası mülk alım-satım veya kiralama işlemleri, borç-alacak meseleleri, hibe gibi malî konularda mahkemeye müracaat ederek yaptıkları işlemleri tescil ettirebilirdi³⁰⁷.

Kadınların hangi ekonomik faaliyetler içerisinde yer aldığını tespit edebilmek için kuşkusuz siciller içerisinde oldukça geniş yer tutan gayrimenkul satışlarını incelemek gerekecektir. İncelediğimiz satış sözleşmelerinde kadın, mülk sahibi olup mülkünü satan ve aynı zamanda mülk satın alan kişidir. Bu durum, kadının mülkiyet edinme konusunda erkeklerle eşit haklara sahip olmasının yanı sıra yeteri kadar sermaye birikiminin olduğunun da bir göstergesidir. Kadınlar istiğlâl³⁰⁸, bey-i bāt³⁰⁹ gibi satış işlemleriyle mülk alım satımı yapıyordu. Özellikle eşler arasında da gayrimenkul alım satımı sık karşılaşılan bir durumdu³¹⁰. Belgelerde kadınların, gayrimenkullerini satma gerekçeleri açıklanmamış olsa da bu türden satışların görünen sebeplerinden biri borcun kapatılmasıdır. Örneğin Baba Haydar Nakşibendî Mahallesi'nde oturan Saraylı Eğlence Hatun, mahalledeki evini Hasan Çelebi ve zevcesi Safiye'ye 250 kuruşa satmıştı. Saraylı Eğlence'nin kereste semeninden

³⁰¹ HRŞS, nr. 118, s. 18; nr. 122, s. 12; nr. 128, s. 10; nr. 141, s. 61 (25 Zilhicce 1113, 12 Cemaziyelevvel 1116, 3 Ramazan 1121, 5 Receb 1132).

³⁰² HRŞS, nr. 117, s. 50-51; nr. 119, s. 64; nr. 122, s. 4 (7 Ramazan 1124, 15 Receb 1124/12 Şaban 1113/ 27 Rebiülâhir 1116).

³⁰³ HRŞS, nr. 133, s. 60; nr. 146, s. 16, 53 (26 Şaban 1126/ 16 Zilkade 1136, 22 Cemaziyelâhir 1137).

³⁰⁴ HRŞS, nr. 146, s. 16; nr. 147, s. 65-66 (16 Zilkade 1136/ 4 Rebiülevvel 1139).

³⁰⁵ BOA, İE.EV, nr. 25/2965, 16 Receb 1124.

³⁰⁶ BOA, C.EV, nr. 28/1370, 23 Zilkade 1118.

³⁰⁷ HRŞS, nr. 121, s. 11, 83; nr. 122, s. 1, 16; nr. 133, s. 40 (14 Cemaziyelâhir 1113, 22 Cemaziyelevvel 1115/ 19 Rebiülâhir 1116, 16 Cemaziyelâhir 1116/ 26 Cemaziyelevvel 1126).

³⁰⁸ HRŞS, nr. 122, s. 55; nr. 123, s. 24; nr. 124, s. 8; nr. 128, s. 7 (16 Zilhicce 1116/ gurre-i Rebiülâhir 1117/ 12 Muharrem 1118/ gurre-i Ramazan 1123). Bey' bi'l-istiğlâl, bir malın gelirinden faydalanmak için o malın bizzat satıcısına kiralanması suretiyle yapılan satış türüne denilmektedir. Bayındır, "Bey' bi'l-Vefâ", s. 21.

³⁰⁹ HRŞS, nr. 118, s. 7; nr. 124, s. 20; nr. 127, s. 8 (22 Zilkade 1113/ 7 Rebiülâhir 1118/ 2 Safer 1122).

³¹⁰ HRŞS, nr. 122, s. 12, 13; nr. 124, s. 15; nr. 125, s. 29; nr. 127, s. 42; nr. 133, s. 32; nr. 142, s. 25 (18 Cemaziyelevvel 1116, 28 Cemaziyelevvel 1116/ 16 Rebiülevvel 1118/ 17 Receb 1119/ 9 Rebiülevvel 1122/ 24 Rebiülâhir 1126/ selh-i Rebiülâhir 1133).

Hasan Çelebi'ye 250 kuruş borcu olup menzil satışından alacağı 250 kuruş ile takas etmişti³¹¹.

Alım ve satımı yapılan mülkler içerisinde evler³¹² nispeten fazla olmakla beraber bağ³¹³, arsa³¹⁴, çiftlik gibi gayrimenkullerin de alım ve satımında kadınların taraf olduğu görülür. Mesela Dökmecibaşı Mahallesi'nden Mehmed kızı Ayşe Hanım, Terkos'a bağlı Eşkinci köyünde çiftlik olarak tanımlanan mülkü içerisindeki ev ile beraber 1 çift su sığır tosunu, 3 su sığır ineği, 1 su sığır düğesi, 1 su sığır tosunu, 1 çift su sığır öküzü, 1 çift karasığır öküzü ve 2 sığır, ev eşyaları, el değirmeni, çeşitli aletleri, araba ve su değirmenini Orta Macar cemaatinden olan iki gayrimüslime 1.000 kıta esedi kuruşa satmıştı³¹⁵. Ayşe Hanım'ın söz konusu çiftliği satmadan önce kendisinin mi işlettiği yoksa kiraya mı verdiği hususunda her hangi bir bilgiye yer verilmediği için kırsal alanda tarımsal üretime katkısı ne ölçüdedir açıklamak zordur. Başka bir kayıta, Takyecibaşı Mahallesi'nden Saraylı Ayşe Hatun, Peroliçe köyünde çiftlik tabir olunan mülkü kocası Mustafa Çelebi'den 300 esedi kuruşa satın almıştı. Mustafa Çelebi'nin, zevcesi Saraylı Ayşe Hatun'a 200 kuruş; ayrıca Havva adlı kadına 100 kuruş borcu vardı. Çelebi, çiftlik satışından alacağıyla borçlarını takas etmişti³¹⁶. Saraylı Ayşe Hatun'un aldığı çiftlik 1 fevkânî oda, 1 sofa, samanlık, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçeden müteşekkil olup Ayşe Hanım'ın çiftliğine göre daha mütevazi bir görünüm çizmektedir.

³¹¹ HRŞS, nr. 130, s. 15, 29 Receb 1124.

³¹² Alım-satım hüccetleri dışında tereke kayıtları da kadınların sahip olduğu mülkler hakkında veriler içermektedir. Nitekim incelediğimiz 209 kadın tereke kaydında, kadınlardan 21'nin evi olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan 2'si hisseli evdir. Kadınlardan Fatma'nın 2 evi vardı ve 1'i hisseliydi. Bu kişinin hisseli bir de bostanı mevcuttu. Kadınlardan 1'nin de 33.000 akçe değerinde bir dükkânı vardı. Kadınların sahip olduğu menzillerden bazıları "hırdavat menzil" olarak tarif edilmiştir (Bkz. HRŞS, nr. 115/A, s. 40, 31; nr. 120, s. 10, 23, 30, 43, 68, 72; nr. 129, s. 96; nr. 130, s. 90; nr. 134, s. 45, 47; nr. 138, s. 43, 61; nr. 145, s. 23, 30, 58, 62, 83, 91, 97). Bir karşılaştırma yapmak adına erkeklerin tereke kayıtlarına bakıldığında, 210 erkek tereke kaydı içerisinde evi olan erkeklerin sayısı 67'dir. Bu evlerden 3'ü hisselidir. 4 kişinin de dükkân sahibi olduğu tespit edilmiştir. Bkz. HRŞS, nr. 115/A, s. 28, 33, 41; nr. 115/B, s. 28, 32, 33; nr. 116, s. 44; nr. 119, s. 63; nr. 120, s. 13, 29, 53, 60, 64, 67, 72, 75; nr. 130, s. 6, 12, 88, 90, 91; nr. 131, s. 4, 6, 7, 8, 12, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 29, 32, 34; nr. 132, s. 6; nr. 134, s. 23, 33, 60, 75, 78, 94; nr. 135, s. 30, 73; nr. 138, s. 10, 29, 40, 64, 66; nr. 139, s. 6; nr. 145, s. 5, 26, 27, 34, 39, 42, 44, 49, 55, 56, 73, 89; nr. 148, s. 5, 16, 18, 25, 50.

³¹³ HRŞS, nr. 123, s. 14, 23 Safer 1117.

³¹⁴ HRŞS, nr. 122, s. 6, 38; 123, s. 7; nr. 124, s. 31 (5 Cemaziyevvel 1116, 25 Şevval 1116/ 9 Safer 1117/ 13 Rebiülâhir 1118).

³¹⁵ HRŞS, nr. 116, s. 69, 28 Zilkade 1111.

³¹⁶ HRŞS, nr. 121, s. 41, 24 Zilhicce 1114.

Eyüp'te bostan olarak tanımlanan tarımsal işletmelerde kadınların alım-satım faaliyetleri görülmektedir. Örneğin Yavedûd Mahallesi'nde bulunan Bâkîzâde bostanında kiracı olan Kenan, bostanda mevcut olan 400 adet çeşitli fidan, 8 kantar gül ve 80 tahta sebzevatın yarısını zevcesi Abdullah kızı Emine'ye 127 kuruşa ve diğer yarısını da önceden İsteyan adlı zimmîye satmıştı. Kenan, zevcesine 74 kuruş borçlu olup satıştan elde ettiği 127 kuruştan 74 kuruşu borcuyla takas etmiş ve geriye kalan 53 kuruşu Emine'den teslim almıştı³¹⁷. Kenan, muhtemelen borcunu kapatmak için bostan üzerinde kendine ait olan mülkün bir kısmını zevcesine satmıştı. Birkaç gün sonra Emine, 400 adet çeşitli fidan, 8 kantar gül ve 80 tahta sebzevatın kendi hissesine düşen kısmı Marko kızı Elya adlı zimmîye 120 kuruşa satmıştı³¹⁸. İfadelerden de anlaşıldığı üzere Emine, kısa bir süre içerisinde söz konusu malları satın aldığı bedelden biraz daha düşük bir fiyatla elden çıkarmıştır. Görünen o ki, Emine, üretim faaliyeti içerisinde yer almaktan ziyade bostanda yetiştirilen ürünlerin satışından bir gelir elde etmişti. 1715 tarihli bir kayıta ise, Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde Camcı olarak bilinen bostanda kiracı olan Yusuf, bostanda mülkü olan ağaç, sebze ve aletleri karısı Ümmühani'ye 150 kuruşa satmıştı³¹⁹. Söz konusu satışta tarımsal ürünlerin yanı sıra aletlerin satın alınması, ziraî alanda Ümmühani adlı kadının tarımsal üretime katıldığıнын bir işareti sayılabilir.

Kadınların maddi kazanç temin etme yollarından bir diğeri de dükkân kiralamak, satın almak veya satmaktır. Çavuş Kasım Mahallesi'nde, Yeni Hamam yakınında Fatma Hatun'un mülkü olan bir ekmekçi dükkânı vardı. Fatma, 1712 senesinde dükkânını Dökmecibaşı Mahallesi'nde oturan Hacı Ahmed'e 100 kuruşa satmıştı³²⁰. Ayşe adlı kadının ise bir yoğurtçu dükkânı vardı ve kira ile işletilmekteydi³²¹. Başka bir kayıta, Cami-i Kebir Mahallesinde bir enserci/misarcı dükkânı sahibi olan Abdullah kızı Dürri Hatun, dükkânını 1714 yılında Evlice Baba vakfi mütevellisi Mehmed Efendi'ye yirmi altışar kuruşa istiğlâl yoluyla satmıştı. Mehmed Efendi, dükkânı bir sene tamamına değin 460 akçeye Dürri Hatun'a

³¹⁷ HRŞS, nr. 139, s. 8, 18 Muharrem 1130.

³¹⁸ HRŞS, nr. 139, s. 10, 21 Muharrem 1130.

³¹⁹ HRŞS, nr. 135, s. 24, 1127.

³²⁰ HRŞS, nr. 128, s. 73, 20 Rebiülâhir 1124.

³²¹ HRŞS, nr. 121, s. 88.

kiralamıştı³²². Denilebilir ki, dükkânını ipotek ettiren Dürri Hatun ihtiyacı olan parayı Evlice Baba vakfından temin etmişti. Ancak dükkânda üretim, alım ve satımın kim tarafından yapıldığına dair malumat bulunmamaktadır. Muhtemelen işletme hakkı üçüncü bir kişiye devredilmişti. 1716 senesine gelindiğinde Dürri Hatun'un, borcunu ödediği anlaşılacakla beraber dükkânını Artin adlı Ermeni'ye 80 kuruşa satarak elden çıkardığı görülür³²³.

Özel mülkiyetlerin dışında vakıflara ait dükkânları tasarrufları altında bulunduran kadınlar, bu dükkânları bir başkasına kiralarak kazanç sağlardı. 1711 senesinde, Eyüp Kapısı dâhilinde Mustafa Paşa Mahallesi'nden Aleksan kızı Ançe (?) adlı zimmî kadının, Çömlekçiler Çarşısı'nda tasarrufu altında bulunan bir çömlekçi dükkânında 166 akçe kira bedeli ile oğlu İsrail kiracıydı. Dükkândaki sermaye İsrail'in olup İsrail çömlekçi dükkânının sadece kira bedelini annesine vermekteydi³²⁴. 1701 yılına ait bir kayıta ise, Katalan cemaatinden Haşim (?) adlı Yahudi, Galata'da Karaköy Kapısı dâhilinde yer alan Bektaş Efendi vakfi taşınmazlarından tasarrufu altındaki yahudihâneyi, dükkânları ve boş bir arsayı Eyüp'te Süleyman Subaşı Mahallesi'nde oturan Ayşe Hatun'a belli bir bedel karşılığında devretmişti³²⁵.

Kadınların sermaye birikimine sahip olmalarının bilinen kaynakları içerisinde mirastan pay almaları önemli bir yer tutar. Miras yoluyla intikal eden taşınır ve taşınmaz mülkler mirasçılar arasında taksim edilirdi. Taşınmaz mülkler üzerinde hisse elde eden kadın, dilerse kendi payına düşen mülk hissesini satabilirdi. Örneğin sadrazam çukadarlarından merhum Mustafa Çelebi'nin Ahmed Dede Mahallesi'ndeki evi validesi Rukiye Hatun ile amcası Feyzullah Çelebi'ye intikal etmişti. Rukiye Hatun, kendisine ait olan ev hissesini Feyzullah Çelebi'ye 40 kuruşa satmıştı³²⁶. 1712 tarihli kayıta ise, merhum Yusuf'un Sofular Mahallesi'nde bulunan evi zevcesi Havva ve kızı Ayşe'ye intikal etmişti. Havva ve Ayşe kendilerine ait olan

³²² HRŞS, nr. 133, s. 75, 8 Şevval 1126.

³²³ HRŞS, nr. 135, s. 51, 22 Şaban 1128.

³²⁴ HRŞS, nr. 128, s. 2, 15 Şaban 1123.

³²⁵ HRŞS, nr. 121, s. 11, 22, 14 Cemaziyelâhir 1113.

³²⁶ HRŞS, nr. 127, s. 37, 10 Rebiülâhir 1122.

ev hisselerini Hatice Hatun'a 125 kuruşa satmışlardı³²⁷. Görünen o ki, kadınlar miras yoluyla elde ettikleri parçalı mülkleri satmak suretiyle nakite çevirmeyi tercih etmişti.

Kadınlar için maddi birikim kaynaklarından bir diğeri hibedir. Nitekim mahkeme kayıtlarında erkeklerin eşlerine, kızlarına yahut akrabalık bağı olmayan kadınlara ev, at, cariyeye, ev eşyaları gibi çeşitli malları bağışladığı tespit edilmektedir³²⁸. Buna mukabil kadınlar da eşlerine, çocuklarına veya akrabalarına mallarını bağışlardı³²⁹. Ayrıca aralarında akrabalık bağı olmayan kadınların da taşınır veya taşınmaz mülkleri birbirlerine hibe ettikleri görülür³³⁰.

Malî güce sahip olan kadınlar, sermayedar olarak bir işletmeye ortak olabilirdi. Tetkik ettiğimiz mahkeme kayıtlarında kadınların genelde her hangi bir işletmenin finansman kısmında yer aldığı görülür. Örneğin Baba Haydar Nakşibendî Mahallesi'nden Çömlekçi Todoros oğlu İsayi adlı Ermeni'nin tasarrufu altında bulunan tencere dükkânının 21.000 akçe sermayesi olup bu sermayenin 12.000 akçesi İsayi'nin kızı Gülsima'nın hakkıydı³³¹. Yine İsayi tasarrufunda olan kavanozcu dükkânının 30.000 akçe sermayesinden 24.000 akçesi Gülsima'nın mülkü olduğu ifade edilmiş ve gerek 12.000 akçe ve gerekse 24.000 akçenin Gülsima'ya verilmesi hususunda babası uyarılmıştı³³². Konuyla ilgili diğeri bir kayıta ise Çömlekçi İsayi, dört kızından 15.000 akçe borç almış ve tasarrufu altında olan dükkânlara sermaye koyup dükkânlarında olan sermayenin 15.000 akçesinin kızlarının mülkü ve hakkı olduğunu söylemişti³³³. Burada İsayi adlı kişinin, dükkânlarını işletmek için kızlarından finansman destek sağladığı açıkça görülmesine rağmen, kar paylaşımını esas alan ve emek-sermaye ortaklığının ifadesi olan mudarebenin uygulandığını söylemek zor. Çünkü kayıtlarda kar-zarar paylaşımından söz edilmemektedir. Bu denklemde bir belirsizliğin de altını çizmek

³²⁷ HRŞS, nr. 128, s. 31, 24 Zilhicce 1123.

³²⁸ HRŞS, nr. 122, s. 19; nr. 123, s. 44; nr. 126, s. 14, 46; nr. 143, s. 24 (20 Cemaziyelâhir 1116/ 13 Cemaziyelevvel 1117/ 18 Muharrem 1121, 20 Rebiülâhir 1121/ 8 Şaban 1134).

³²⁹ HRŞS, nr. 124, s. 36; nr. 128, s. 45; nr. 136, s. 40, 63 (25 Cemaziyelevvel 1118/18 Muharrem 1124/ 10 Cemaziyelevvel 1127/ 16 Şevval 1127).

³³⁰ HRŞS, nr. 121, s. 83; nr. 122, s. 19 (22 Cemaziyelevvel 1115, 20 Cemaziyelâhir 1116).

³³¹ HRŞS, nr. 128, s. 38b-3, 9 Muharrem 1124.

³³² HRŞS, nr. 128, s. 38a-2, 9 Muharrem 1124.

³³³ HRŞS, nr. 128, s. 38b-2, 9 Muharrem 1124.

gerekir ki, bahsi geçen kardeşlerin özellikle de Gülsima'nın elinde bulunan maddi birikimi hangi yollarla sağladıkları bilinmemektedir; ancak tefecilik yaparak bir birikim elde etmiş olmaları ihtimal dāhilindedir.

Eyüp'te, nadir de olsa kendi emek gücüyle çalışan ve üreten kadın profilleriyle karşılaşmak mümkündür. Bununla ilgili bir örnek 1692 ve 1706 yıllarına ait mahkeme kayıtlarında mevcuttur. Kayıtlarda kirişçi esnafı, Evlice Baba Mahallesi'nden Abdullah oğlu Yusuf adlı kişi ile zevcesi Abdullah kızı şehbaz'ın gizliden bağırsak satın alıp, kalp (sahte/taklit) kiriş işleyerek başkalarına sattıklarını iddia etmişti. Bunun zerine Yusuf, kendisinin kiriş işlemediğini ve kiriş işlemeye kadir olmadığını belirtmiş; ancak şehbaz, kirişi işleyip satan kişinin kendisi olduğunu ve bu mesleği efendisinden öğrendiğini beyan etmiřti³³⁴. şehbaz'ın, efendisinden kirişçilik zanaatını öğrenmesi bu iş kolunda efendisi tarafından çalıştırıldığını göstermekle beraber evlendikten sonra da bu mesleği sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan Yusuf, kiriş işlemediğini ve bu iş kolunda mahir olmadığını ifade etmiş olsa da şehbaz'ın imal ettiği kirişlerin pazarlanmasında ve kiriş için gerekli olan hammaddenin temin edilmesinde Yusuf'un da zevcesiyle ortak hareket ettiği düşünülebilir. Nitekim mahkemede alınan kararda, her ikisi de bu işi yapacak resm izne ve gediğe sahip olmadıkları için bağırsak alıp kiriş işlemekten men edilmişti.

Osmanlı toplum hayatında kadınların lonca teşkilatına mensup olduklarına dair yeterli malumat bulunmamasına rağmen bazı meslek gruplarında kadınların gedik sahibi ve işletmeci olduğu bilinmektedir. Örneğin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında tutulan bir deftere göre, İstanbul'daki hamamların üçte biri kadınlar tarafından hem kiralanıyor hem de iřletiliyordu³³⁵. Eyüp şehrinde de bu mesleği icra eden kadınların olduğu anlaşılmaktadır. Söz gelimi, 1712 senesinde Eyüp'te Hacı Hüsrev Mahallesi'ndeki evini satan Havva Hatun'un komşularından Havva'nın "hamamcı" lakabını taşıması bu mesleği ifa ettiğini gsterir³³⁶. Bu hususla ilgili olarak bir sicil kaydını daha incelemek yerinde olacaktır. Söz konusu kayıтта,

³³⁴ HRşS, nr. 117, s. 10; nr. 124, s. 18 (Safer 1104/ 29 Rebiülevvel 1118).

³³⁵ Esra Baş, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y. Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 89.

³³⁶ HRşS, nr. 128, s. 78, 3 Cemaziyelevvel 1124.

Hamamcı Mustafa Çelebi, karısı Hatice'den 150 kuruş borç almıştı. Borcuna karşılık zevcesi, tasarrufundaki hatunlar hamamına gelen kadınlardan hamam akçesi adıyla aldığı ücretten istifade edecekti³³⁷. Sicil kaydında Hatice Hatun'un bu işletmede çalıştığına dair açık bir ifade bulunmuyor; ancak kadınlar hamamının gelirinden borcuna karşılık istifade etmesi bir süreliğine burayı işlettiğini düşündürmektedir.

Kadınların kendilerine kazanç sağladığı diğer bir iş kolu da hasta bakıcılığıdır. 1710 tarihli sicil kaydında, Mustafa kızı Fatma, günlük 5 para ücret karşılığında ihtiyar ve hasta olması sebebiyle kendi ihtiyaçlarını karşılayamayan Ayşe'nin hizmetini yerine getirmek için taahhütte bulunmuştu³³⁸. Öte taraftan kadınlar sütanneliği hizmeti karşılığında da maddi bir gelir elde ediyordu. Örneğin İslam Bey Mahallesi'nde oturan Rahime Hatun, Abdullah Efendi'nin küçük kızı Şerife Ayşe'yi yirmi ay emzirmiş ve ücretini Abdullah Efendi'den talep etmişti. Ancak burada, taraflar arasında ücret konusunda anlaşmazlık ortaya çıkmış ve arabulucuların aracılığıyla 52 kuruş ile 50 akçe üzerine anlaşma sağlanmıştı. Rahime Hatun, Abdullah Efendi'den 7 kuruş teslim almış ve kalan 45 kuruş ile 50 akçeyi Abdullah Efendi'ye olan borçlarıyla takas etmişti³³⁹. Diğer bir örnekte ise, Hatice Hatun'un, Ayşe Hatun'un küçük oğlu İbrahim'i günlük 3 para ücret karşılığında emzirdiği yer almaktadır. Hatice Hatun, 90 gün İbrahim'e sütanneliği yapmış ve bunun karşılığında toplam 270 para ücreti Ayşe'den teslim adlığını beyan etmişti. Ayrıca Hatice Hatun, bir zincirli ve iki tuğralı altını ile bazı eşyalarını Ayşe Hatun'a emanet bırakmış, emzirme süresi bitince emanet bıraktığı eşyalarını da geri almıştı³⁴⁰. Bu süre zarfında Hatice Hatun'un neden eşyalarını emanet bıraktığı konusunda kayıtlarda her hangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Muhtemelen Hatice

³³⁷ HRŞS, nr. 116, s. 6, 9 Safer 1111.

³³⁸ HRŞS, nr. 127, s. 36, 25 Rebiülevvel 1122.

³³⁹ HRŞS, nr. 125, s. 68, 27 Zilhicce 1119.

³⁴⁰ “Eyyüb'da Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde sakine Hadice bt. Abdullah nam Hatun ba'de't-tar'rifî'ş-şer'î meclis-i şer'î hatır-ı lâzîmü't-tevkiirde mahalle-i mezbûrede sâkine işbu sahibü'l-kitâb Ayşe bt. Abdullah nâm Hatun mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm edip bundan akdem emânet tarîki ile vaz' eylediğim bir zincirli ve iki tuğralı altını ve beynimizde ma'lûmü'l-mikdâr sâir eşyâmu mezbûre Ayşe Hatun'un sağır oğlu İbrahim irzâ etmeğîn için beher üçer para ücreti kavliyle doksân gün mezbûr oğlu İbrahim irzâ edip müstahak olduğum iki yüz yetmiş para ücretimi mezbûre Ayşe Hatun yedinden bi't-tamam ve'l-kemâl ahz ve istifâ edip... 12 Rebiülâhir 1131” HRŞS, nr. 140, s. 49; “...bundan akdem mezbûre Ayşe Hatun'a emânet tarîkiyle vaz' eylediğim bir zincirli ve iki tuğralı altın ve beynimizde ma'lûmü'l-mikdâr sâir eşyâmu mezbûre Ayşe'nin sağır oğlu İbrahim'i emzirmek için iki yüz yetmiş para ücretimi mezbûre Ayşe'den bi't-tamam ve'l-kemâl ahz ve istifâ eyledim... 12 Rebiülâhir 1131” HRŞS, nr. 140, s. 96.

Hatun, emzirme süresince Ayşe Hatun'un evinde ikamet ediyordu. Bu yüzden kaybolma veya çalınma riskine karşı Ayşe Hatun'a eşyalarını emanet etmiş yahut bu dönemde sütanesi bulma konusunda zorluk yaşıyorsa emzirme süresi bitimine kadar söz konusu eşyalar rehin alınmıştı.

Mahkeme sicillerinde yer alan malî davalarda, kadınların alacak-borç ilişkileri hususunda kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse, kadınlar eşleri³⁴¹, oğulları³⁴², babaları³⁴³ veya akrabalık bağı olmayan şahıslar³⁴⁴ karşısında borçlu yahut alacaklı taraf olarak mahkeme huzuruna çıkmıştır. Borçların ödenmesinde genelde takas³⁴⁵, rehin³⁴⁶, sulh³⁴⁷, tecil ve taksit³⁴⁸ gibi yöntemler tercih edilmiş olup eğer kişi borçlu olarak vefat ederse alacaklar tereke mallarından tahsil edile gelmiştir³⁴⁹.

E. Köle ve Cariyeler

Hür olmayan, başkasının hüküm ve tasarrufu altında bulunan ve para ile alınıp satılan şahıslara köle ve cariye denilmektedir³⁵⁰. Köle, hukukî bakımdan mal gibi telakki edilmiştir. Ancak bazı noktalarda tam, bazılarında sınırlı ehliyetli ve bazı bakımlardan da ehliyetsiz, her halükarda hür kimselerden farklı bir statüde değerlendirilmiştir³⁵¹.

Osmanlı'da köle ticaretinin en önemli merkezlerinden biri İstanbul idi. Anadolu'da Erzurum ve Konya da köle ticaretinde önemli bir yere sahipti. Köle

³⁴¹ HRŞS, nr. 128, s. 76; nr. 133, s. 40; nr. 136, s. 80 (26 Rebiülâhir 1124/ 28 Cemaziyelevvel 1126/ 20 Zilkade 1127).

³⁴² HRŞS, nr. 138, s. 25, 26, 5 Zilhicce 1129.

³⁴³ HRŞS, nr. 124, s. 66; nr. 138, s. 16-17 (24 Şaban 1117/ 23 Receb 1129).

³⁴⁴ HRŞS, nr. 125, s. 58; nr. 126, s. 61; nr. 130, s. 15; nr. 136, s. 1 (5 Zilhicce 1119/22 Cemaziyelâhir 1121/ 29 Receb 1124/ 14 Safer 1127).

³⁴⁵ HRŞS, nr. 123, s. 25; nr. 136, s. 31; nr. 140, s. 54 (5 Rebiülâhir 1117/ 11 Rebiülâhir 1127/ 20 Rebiülâhir 1131).

³⁴⁶ HRŞS, nr. 116, s. 67; nr. 126, s. 25, 71 (15 Zilkade 1111/ Safer 1121, Receb 1121).

³⁴⁷ HRŞS, nr. 136, s. 80, 20 Zilkade 1127.

³⁴⁸ HRŞS, nr. 128, s. 89; nr. 140, s. 49 (7 Cemaziyelâhir 1124/ 11 Rebiülâhir 1131).

³⁴⁹ HRŞS, nr. 124, s. 26; nr. 128, s. 85; nr. 136, s. 2 (22 Rebiülâhir 1118/ 14 Cemaziyelevvel 1124/Safer 1127).

³⁵⁰ İzzet Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17 ve 18. Yüzyıllar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1992, s. 6.

³⁵¹ Mehmet Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 239.

ihtiyacının büyük bir kısmı Afrika'dan sağlanırdı³⁵². Diğer önemli köle kaynağı olan ülkeler Macaristan, Güney Rusya ve Kafkaslardı³⁵³. Bu şeritte, Osmanlı'ya köle temini işinde özellikle Kırım Tatarları baş aktördü. Bunlar Polonya'ya, Rusya'ya ve Çerkezistan'a karşı geniş çaplı akınlar düzenlerdi³⁵⁴. Bu şekilde Karadeniz iskelelerinden Anadolu'ya kabileler halinde köleler getirilirdi³⁵⁵. Bu bağlamda, incelediğimiz mahkeme kayıtlarında menşei itibarıyla Rus ve Kafkas asıllı kölelerin çoğunlukta olduğu görülür. Tespitlerimize göre Eyüp şehrinde en çok Rus³⁵⁶, Gürcü³⁵⁷, Çerkez³⁵⁸ asıllı köleler olmakla birlikte Arap³⁵⁹, Leh³⁶⁰, Hırvat³⁶¹, Boğdan³⁶², Bornevi³⁶³, Macar³⁶⁴, Mora³⁶⁵, Rum³⁶⁶ asıllı köleler de bulunmaktadır.

Daha önce de belirtildiği üzere, köleler eşya gibi telakki edildiğinden diğer emtialar gibi alınıp satılabilir³⁶⁷, hibe³⁶⁸ edilebilirdi. Sicillerde köle satışı ile ilgili kayıtlar oldukça azdır. Buna rağmen araştırmamızı kapsayan dönemde köle fiyatlarının tespiti konusunda bize veri sunan önemli kaynak tereke kayıtlarıdır. İncelediğimiz 419 kişiye ait terekeden 16'sında (% 3,8) köle ve cariyeye bulunmaktadır. Köle ve cariyeye sahiplerinden 12'si erkek, 4'ü kadındır. Bunların sahip oldukları toplam köle ve cariyeye sayısı 29 olup 2 tane de çocuk vardır.

³⁵² Nihat Engin, "Köle", *DİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 247.

³⁵³ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2004, s. 719-720.

³⁵⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 342.

³⁵⁵ Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, Ankara 1979-1980, s. 92.

³⁵⁶ *HRŞS*, nr. 118, s. 17; nr. 121, s. 24; nr. 122, s. 43, 44; nr. 125, s. 91; nr. 126, s. 39, 45; nr. 128, s. 36, 82; nr. 129, s. 78; nr. 130, s. 55; nr. 133, s. 9; nr. 136, s. 27; nr. 141, s. 76; nr. 146, s. 79.

³⁵⁷ *HRŞS*, nr. 122, s. 50; nr. 124, s. 23; nr. 126, s. 23; nr. 127, s. 35; nr. 128, s. 44; nr. 130, s. 35; nr. 136, s. 25; nr. 143, s. 27; nr. 145, s. 3.

³⁵⁸ *HRŞS*, nr. 124, s. 38; nr. 128, s. 55; nr. 129, s. 45; nr. 136, s. 25; nr. 143, s. 18.

³⁵⁹ *HRŞS*, nr. 148, s. 50, 15 Safer 1134.

³⁶⁰ *HRŞS*, nr. 121, s. 11, 5 Cemaziyelevvel 1113.

³⁶¹ *HRŞS*, nr. 125, s. 9, 12 Rebiülevvel 1119.

³⁶² *HRŞS*, nr. 127, s. 21; nr. 128, s. 23 (3 Rebiülevvel 1122/ 10 Zilkade 1123).

³⁶³ *HRŞS*, nr. 128, s. 61, 12 Rebiülâhir 1124.

³⁶⁴ *HRŞS*, nr. 130, s. 40; nr. 141, s. 78 (18 Şevvâl 1124/ 2 Şevval 1132).

³⁶⁵ *HRŞS*, nr. 143, s. 35, 1134.

³⁶⁶ *HRŞS*, nr. 118, s. 11, gurre-i Zilhicce 1113.

³⁶⁷ Nazperver Mahallesi'nde oturan Mehmed Usta, Gürcü asıllı cariyesini zevcesi Ayşe'ye 3.200 akçeye satmıştı. *HRŞS*, nr. 136, s. 77, 21 Zilkade 1127.

³⁶⁸ *HRŞS*, nr. 127, s. 5, 21 Muharrem 1122.

Tablo 4: Köle Sahipleri, Köle Adet ve Miktarları

Defter ve Sayfa No	Köle Sahipleri	Köle Adedi	Kölelerin Toplam Değeri	Toplam Servet Miktarı (akçe)
115-B/32-33	Hasan Ağa	1 cariye	18.000	88.202
115-A/28	Hüseyin Çelebi	1 cariye	35.360	119.349
119/60	Rabia Hatun	2 cariye	33.200, 32.800	503.360
119/63	Hacı Mustafa Ağa	1 cariye	38.800	12.867.25
120/58	Şerife Ayşe Hatun	1 cariye	16.000	136.971
131/15	Odabaşı Mustafa	1 cariye	10.800	124.235
138/10	Ali Ağa (sagîr)	1 gulam, 1 cariye	4.600, 26.400	370.833
138/19	Şatırcı Hacı Hasan Ağa	1 gulam, 1 cariye ve 1 cariye ile küçük oğlu	9.600, 18.000, 24.000	220.869
138/40	Tersâne-i Âmire Kâtibi Ali Efendi	1 cariye	24.000	191.182
138/64	Ahmed Beşe	1 gulam, 2 cariye	20.000, 24.000, 6.000	328.560
145/34	Hacı İbrahim	1 gulam, 1 cariye	30.000, 25.200	248.805
145/50	Halil Kaptan	2 cariye	14.400, 18.120	91.476
145/83	Fatma Hatun	1 cariye ile küçük kızı	31.200	633.290
148/18	Zaim Mehmed Ağa	2 cariye	34.080, 42.560	147.943
148/47	Emetullah Hatun	1 cariye	12.000	120.000
148/50	Yusuf Bey	4 cariye, 1 gulam	3.000,15.000, 14.400,15.000, 8.530	176.122

Tablo 4'te görüldüğü üzere, erkeklerden birinin 4 cariyesi ve 1 kölesi, beş kişinin birer cariyesi, bir kişinin 1 kölesi ve 2 cariyesi, iki kişinin 1 cariyesi ve 1 kölesi, iki kişinin de 2 cariyesi vardı. Şatırcı Hasan Ağa'nın ise 1 kölesi, 2 cariyesi ve cariyelerinden birinin de oğlu bulunmaktaydı. 4 kadından sadece birinin 2 cariyesi vardı ve Fatma Hatun'un da 1 cariyesi kızıyla birlikte kaydedilmişti.

Terekelerdeki köle fiyatlarına baktığımızda, kölelerden değeri en az olanlardan 1'nin fiyatı 4.600 akçe, 1'nin 8.530 akçe ve en yüksek değeri olan ise 30.000 akçedir. Öte taraftan cariyelerden değeri en az olan 3.000 akçe, en yüksek değeri olan ise 42.560 akçeydi. 1 cariyenin oğluyla birlikte kaydedildiği belirtilmişti; ikisinin toplam fiyatı 24.000 akçeydi. Muhtemelen yaş, cinsiyet, milliyet, kadınlar açısından güzellik, erkekler açısından fizikî güç, hüner ve kabiliyet gibi özellikler köle ve cariyelerin değerlerini arttıran veya azaltan faktörler olup³⁶⁹ incelediğimiz tereke kayıtlarındaki köle ve cariyeye fiyatlarının sabit olmaması buna bağlanabilir.

Sicillerde en fazla yer alan konuların başında köle azadı gelmektedir. Bilindiği üzere, İslamiyet köle azadını teşvik etmiş ve bu uygulama Allah'a yakınlaşmanın bir vesilesi olarak telakki edilmiştir. Bu konuda gönüllü azat, mükâtebe yoluyla azat, mecburi veya kanuni azat, ölüme bağlı azat ve ümmüveled gibi yöntemler benimsenmiştir³⁷⁰.

Eyüp'te gönüllü azat, diğer bir ifadeyle köle sahibinin her hangi bir karşılık beklemeden kölesini azat etmesi en fazla karşılaşılan usullerden biridir³⁷¹. 1705 yılında, Evlice Baba Mahallesi'nde oturan Rabia, Rus asıllı kölesi Ahmed'i azat etmişti³⁷². Aynı zamanda gayrimüslim vatandaşların da köle sahibi olduğu ve karşılıksız olarak köle azat ettiği karşılaşılan bir durumdur. Örneğin 1704 yılında Yahudi bir kadın, Rus asıllı Mariya adlı kölesini karşılıksız olarak azat etmişti³⁷³.

Köle azat etmenin yöntemlerinden bir diğeri mükâtebedir. Bu usul, hürriyetine kavuşmak isteyen kölenin, belirli bir bedel karşılığında efendisiyle

³⁶⁹ Sahillioğlu, "Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", s. 111.

³⁷⁰ Aydın-Hamidullah, "Köle", s. 241-42.

³⁷¹ HRŞS, nr. 126, s. 22, 23, 39, 45; nr. 127, s. 21, 35; nr. 128, s. 23.

³⁷² HRŞS, nr. 122, s. 43, 13 Zilkade 1116.

³⁷³ HRŞS, nr. 122, s. 19, 27 Cemaziyelâhir 1116.

yaptığı anlaşmaya dayanır³⁷⁴. Sicillerde mükâtebe, “kesmek ve kat” fiilleriyle birlikte “*kitâbete kesmek/ kat‘ etmek*” şeklinde kullanılmıştır. Söz gelimi 1705 senesinde İsmail Beşe, kölesi Ahmed’i 60 kuruş üzerine kitâbete kat‘ ettiğini ve söz konusu meblağı kölesinden teslim aldığını; kölesi üzerinde her hangi bir hakkı kalmadığını ifade etmişti³⁷⁵. Mükâtebe anlaşması sadece para ve mal üzerinden yapılmazdı. Köle, efendisi için belirli bir süre hizmet etme karşılığında mükâtebe anlaşması yapabiliyordu³⁷⁶. Nitekim 13 Haziran 1707 tarihinde, Ahmed kızı Fatma, kölesi Şahsuvar’ın kendisine 8 ay hizmet etmesi şartıyla kölesiyle kitabet akdetmişti³⁷⁷.

Cariyelerin azat edilmesinde ümmüveled denilen bir yol izlenebilmekteydi. Cariye, efendisinden çocuk dünyaya getirmesi halinde hürriyetini elde edebiliyordu³⁷⁸. Ümmüveled olan cariye, efendisi hayatta olduğu müddetçe yine cariye olarak kalıyordu; ancak sahibinin ölümüyle azat olurdu³⁷⁹. Merhum Hassa Mimarı Mehmed Ağa’nın cariyesi olan Bektaş, mahkemede efendisinden Fatma adında bir kızı olduğunu belirtmiş ve buna bağlı olarak da hür olduğunu Mehmed Ağa’nın terekesine el koyan Hamza karşısında ispatlamıştı³⁸⁰. Şu hususu açıklamak gerekir ki, çocuğun hayatta olması veya olmaması cariyenin ümmüveled durumunu değiştirmiyordu. Şöyle ki, Seyyid Ali Efendi’nin Gürcü asıllı kölesi Safiye, ümmüveled olmadığı gerekçesiyle varisler tarafından satılmak istenmişti. Safiye, gaip olan sahibi Seyyid Ali Efendi’den Mustafa adında küçük bir oğlu olduğunu; ancak oğlunun bir müddet hayatta olup sonra vefat ettiğini söylemiş ve ümmüveled olduğunu şahitlerle ispatlamıştı³⁸¹.

Kölelerin azat ediliş yollarından bir diğeri de tedbirdir. Köle, efendisinin ölümünden sonra hürriyetine kavuşmak şartıyla azat edilebilirdi. Bu muameleye tedbir ve bu yolla azat olan köleye de müdebber denilirdi³⁸². Burada, tedbîr-i mutlak ve tedbîr-i mukayyed olmak üzere iki yol izlenirdi. Tedbîr-i mutlak, bir tür vasiyet

³⁷⁴ Aydın-Hamidullah, “Köle”, s. 242.

³⁷⁵ HRŞS, nr. 123, s. 36, 27 Rebiülâhir 1117.

³⁷⁶ Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 113-118.

³⁷⁷ HRŞS, nr. 125, s. 9, 12 Rebiülevvel 1119.

³⁷⁸ Aydın-Hamidullah, “Köle”, s. 243.

³⁷⁹ Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 128.

³⁸⁰ HRŞS, nr. 128, s. 85, 14 Cemaziyelevvel 1124.

³⁸¹ HRŞS, nr. 136, s. 71, Şevval 1127.

³⁸² Aydın-Hamidullah, “Köle”, s. 243.

olarak değerlendirilir. Bu yöntemle müdebber edilen köle, efendinin ölümü halinde, eğer kölenin o günkü değeri sahibinin terekesinin üçte birini aşmıyorsa hemen azat olur; yoksa köle, aradaki farkı efendisinin mirasçılarına ödemek zorunda kalırdı³⁸³. 14 Temmuz 1710 tarihinde, Baba Haydar Nakşibendî Mahallesi'nde oturan Sakine Hatun, vefat etmeden önce şahitler karşısında cariye Kahraman'ı tedbîr-i mutlak ile müdebber eylemişti. Merhume Sakine Hatun'un terekesinin üçte birinin kâfi olduğu belirtilmiş ve Kahraman hürriyetine kavuşmuştu³⁸⁴. Tedbîr-i mukayyed ise, köle sahibi ölümünden belli bir zaman önce kölesine hürriyetini vermekteydi³⁸⁵. 26 Aralık 1717 tarihinde, Takyecibaşı Mahallesi'nde oturan İsmail Ağa, cariyesini vefatından 40 gün önce malından azat olması üzere tedbîr-i mukayyed ile müdebber eylediğini beyan etmişti³⁸⁶.

Eyüp'te, sahibinin izni olmadan kaçan kölelerin tespitini de yapmak mümkündür. Bu tür bir eylemde bulunan köleler için “abd-ı âbık” yani kaçak köle tamlaması kullanılmaktadır³⁸⁷. Daha önce de vurgulandığı üzere, yakalanan kaçak köleler, yava ve abık zabtına memur olan subaşı veya muhtesibe teslim edilirdi. Yava zabtına görevli memurlar tarafından kadı huzuruna çıkarılan kaçak köle için, sahibi zuhur edinceye yahut müddet-i örfiyyesi tamam oluncaya kadar nafaka takdir edilirdi. Köle için yapılan masraflar, kölenin sahibi ortaya çıkınca ondan tahsil edilirdi. Kadıya teslim edilen kölenin nafakası ise beytü'l-mâldan karşılanırdı³⁸⁸.

14 Temmuz 1706 tarihinde, yava ve abık zabtına memur olan Haslar Subaşı Seyyid Abdullah Çelebi'ye teslim edilen ve onun tarafından kadı huzuruna çıkarılan Gürcü asıllı Yusuf için, sahibi zuhur edinceye veya müddet-i örfiyyesi tamam oluncaya kadar günlük 10 akçe nafaka bağlanmasına karar verilmişti³⁸⁹. Kaçak köleler içerisinde kadınlara da rastlanılmaktaydı. 6 Mart 1705 tarihinde, Silivrikapı haricinde Rabia adlı kaçak köle yakalanmıştı. Mahkemede, zikredilen köle için nafaka talebinde bulunmuş ve günlük dörder para nafaka bağlanmasına karar

³⁸³ İzzet Sak, “Konya’da Köleler (16. Yüzyıl sonu-17. Yüzyıl başı)”, *Osmanlı Araştırmaları IX*, İstanbul 1989, s. 188.

³⁸⁴ *HRŞS*, nr. 129, s. 26, 17 Cemaziyelevvel 1122.

³⁸⁵ Sak, “Konya’da Köleler” s. 189.

³⁸⁶ *HRŞS*, nr. 145, s. 3, 22 Muharrem 1130.

³⁸⁷ Bkz. Abdülkadir Şener, “Âbık”, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 306-307.

³⁸⁸ Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 149.

³⁸⁹ *HRŞS*, nr. 124, s. 21, 2 Rebiülâhir 1118.

kılınmıştı³⁹⁰. Yava ve abık zabtına memur olan kişi, muhafaza ettiği kaçak kölenin, aşağı yukarı üç ay olan müddet-i örfiyyesi dolduktan sonra satılması için mahkemeden izin istemekteydi. Nitekim Haslar Subaşı tarafından muhafaza edilen köle Yusuf'un 27 Eylül 1706 tarihinde yani yüz yedi gün sonra müddet-i örfiyyesi tamam olmuş ve maliki ortaya çıkmadığı için kölenin satılmasına izin verilmişti³⁹¹. Sahibi ortaya çıkmayan kaçak kölenin, bekleme süresi dolduktan sonra satılmasının altındaki neden, köle için bağlanan üç aylık nafaka tutarının kölenin satışından elde edilecek meblağı geçebileceği düşüncesidir³⁹².

F. Dinî ve Sosyal Yapılar

1. Cami ve Mescitler

Dinî yapılar içerisinde mütalaa edilen ve “*bir araya getiren, toplayan*” anlamına gelen cami, kurulduğu mahalde halkın öncelikle ibadet gayesiyle toplandığı bir mekân işlevi görmektedir. Ancak cami, salt ibadet yeri değildi, aynı zamanda cemaatin toplu bulunduğu mekân olması sebebiyle memleket ve muhitine ait işlerinin de görüldüğü³⁹³; günün belli vakitlerinde Kuran taliminin yapıldığı yerd³⁹⁴.

Camiler, toplumu derinden sarsan hâdiseler karşısında halkın buluşma mekânıydı. Şöyle ki, afetlerden korunmak veya kurtulmak için dinî mekânlarda dualar edilirdi. Bu bağlamda dinî yapılar önemli bir işleve sahipti. Bu tür hâdiselerin yaşandığı zamanlarda devlet, maddi tedbirlerin yanı sıra manevi tedbirler de alırdı. Örneğin cami ve mescitlerde dualar edilmesi için ilgili birimlere emirler gönderilirdi. Nitekim 1711 senesinde Eyüp ve çevresinde zuhur eden salgın hastalığın def

³⁹⁰ HRŞS, nr. 122, s. 41, 10 Zilkade 1116.

³⁹¹ HRŞS, nr. 124, s. 44, 19 Cemaziyelâhir 1118.

³⁹² Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 153-154.

³⁹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, TTK, Ankara 1988, s. 542-543.

³⁹⁴ Hatice Sultan Camii'nde de pazartesi ve perşembe günleri Kur'an talimi yapılır ve bu hizmet için günlük 3 akçe verilirdi. BOA, C.MF, nr. 115/5709, 29 Cemaziyelâhir 1135.

edilmesi için cami ve mescitlerde salâvat getirilmesi, Ahkâf Suresi'nin okunması emredilmişti³⁹⁵.

Camiler, medrese, sebil, hamam, aşhane gibi ek binalarla donatılırdı. Külliye veya imaret denilen bu yapılar topluluğu ve yapıların merkezindeki camiler³⁹⁶ bir taraftan fertlerin sosyalleşmesine ve ihtiyaçlarının giderilmesine hizmet ederken diğer taraftan ise kurulduğu bölgenin şehirleşmesinde birinci derecede katkı sağlardı. Bu anlamda Eyüp şehrinde bu özelliğe sahip birçok kompleks yapı bulunmaktadır. Bu yapılardan en önemlileri Eyüp Camii ve Zal Mahmud Paşa Camii'dir. Bu camilerin dışında Defterdar Mahmud Efendi Camii, Cezerî Kasım Paşa Camii ve Şah Sultan Camii şadırvan, medrese ve mektep gibi ek binalara sahip olan diğer kompleks yapılardır.

Eyüp Camii: Külliye, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırıldığı için selâtin külliyesi arasında mütalaa edilmiştir. Külliye, cami, türbe, imaret ve çifte hamamdan müteşekkil bir yapıdır. Eyüp Külliyesi'ndeki cami şehrin ana ibadet yeri olup kaynaklarda 1458/1459'da inşa edildiği yazmaktadır. Yapım tarihi dikkate alındığında Eyüp Camii, İstanbul'un ilk selâtin camisidir³⁹⁷.

Zaman içinde meydana gelen deprem gibi hâdiseler ile bazı onarım ve ilavelerden dolayı caminin ilk kurulduğu plan muhafaza edilememiştir³⁹⁸. Bu

³⁹⁵ HRŞS, nr. 128, s. 92, 16 Cemaziyelevvel 1123.

³⁹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, S. 1-2, 1963, s. 239; Feridun Akozan, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 8, Ankara 1969, s. 303-304.

³⁹⁷ Evliya Çelebi, caminin planı ve özellikleriyle ilgili ayrıntılı bir tanım yapmıştır. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 168.

³⁹⁸ Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa, caminin iç avlusunda bir şadırvan havuzu yaptırmıştı. Caminin harem havlusundaki şadırvanın üzerine yüksek bir kasır inşa edilmişti. Kaynaklarda "Sinan Paşa Kasrı" olarak da geçen yapının, Sadrazam Koca Sinan Paşa tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. 1591-1592 yılında ise Başdefterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa, musalla önünde "zamîme" denilen bir ek bina yaptırmıştı. Son olarak şunu da ilave etmek gerekir ki, Eyüp Camii 1766 senesinde meydana gelen depremde büyük ölçüde zarar görmüş, onarılmasına rağmen uğradığı tahribat giderilememiş ve 1798'de yıktırılarak yerine bugünkü Eyüp Sultan Camii'nin temelleri atılmıştı. (Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 333-335; Eyice, "Eyüp Sultan Külliyesi", s. 10; M. Baha Tanman, "Eyüp Külliyesi", *DBİA*, C. 3, Ankara 1994, s. 237; Akakuş, *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler*, s. 135-146). Yapının restitüsyonu E. Hakkı Ayverdi tarafından yapılmıştır. Ayverdi'nin tespitine göre, cami ve medreseler ortak avluyu paylaşıyordu. Medrese odaları caminin iki tarafında konumlanmış ve türbe de aynı avlunun kuzey yönünde bulunuyordu. Cami dikdörtgen planlı olup ortada bir kubbe, iki yanda yarım kubbeler ve mihrab yönünde de bir yarım kubbe vardı. Haremin önünde ise beşer hücre yer alıyordu. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1953, s. 216-218.

meyanda 1724 senesinde cami önemli bir değişim geçirmiştir. Bu dönemde selâtin camilerinde Ramazan ayında mahya asılması için emir verilmişti. Ancak Eyüp Camii'nin minareleri kısa olduğundan mahya kurulamamış ve bu sebepten minare boyları, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın emriyle uzatılmış ve ikişer şerefesi olan minareler inşa edilmişti³⁹⁹.

Eyüp Külliyesi'nin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için, başta İstanbul olmak üzere Rumeli ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunan pek çok taşınmaz vakfedilmişti. Bunlar içersinde oda, mahzen, salhane, debbağhane, bostan, ev, fırın ve dükkân gibi gelir getiren gayrimenkuller yer almaktaydı⁴⁰⁰. Vakfiyesine göre, camide istihdam edilen görevli sayısı 50'den fazlaydı. Bunlardan 2'si imam, 3'ü müezzin, 1'i hatip, 29'u hafız, 2'si muarriif, 4'ü kayyım, 5'i devir okuyan hafız ve 2'si de kandilciydi. Görevliler için tayin edilen gündelik ücretler ise şöyleydi: İmamlar için günlük 10 dirhem, müezzinler için günlük 4 dirhem, hatip için günlük 15 dirhem, hafızlar için de günlük 2 dirhem. Bunların dışında ferraş, kayyım, muarriif, kapıcı, kandilci ve türbedar için günlük 2 dirhem, muvakkit için de günlük 3 dirhem ödenecekti. Ayrıca imarethanede 10'nun üzerinde görevli vardı ve bunlara yaptığı hizmete göre günlük 10 dirhem ile 2 dirhem arasında ücret verilmesi şart koşulmuştu⁴⁰¹.

Zal Mahmud Paşa Camii: Cami, medrese, çeşme ve türbeden müteşekkil olan külliye, Mimar Sinan yapısı olup Zal Mahmud Paşa ile zevcesi Şah Sultan tarafından yaptırılmıştır. Ancak külliyenin kitabesi olmadığından kompleks içindeki cami yapısının inşa tarihi çelişkilidir⁴⁰².

³⁹⁹ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 333.

⁴⁰⁰ *Fatih Mehmet Vakfiyeleri II*, s. 316-319; Sadi Bayram, "Fatih Sultan Mehmed'in Eyüp Sultan Külliyesi Vakfiyesi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu I*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 1, İstanbul 1997, s. 38-39.

⁴⁰¹ *Fatih Mehmet Vakfiyeleri II*, s. 320-322.

⁴⁰² Tahsin Öz, caminin 1551 senesinde inşa edildiğini yazarken, Aptullah Kuran, Zal Mahmud Paşa'nın II. Selim döneminde beşinci vezirliğe getirilmesini ve 1572'de II. Selim'in kızı Şah Sultan ile evlendirilerek damat oluşunu dikkate alarak caminin 1572 yılından sonra 1580 yılları başında yapıldığını varsaymaktadır. Ancak Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih* adlı eserinde caminin inşa tarihini 1577 olarak vermektedir. Öz, *İstanbul Camileri*, C. 1, s. 157; Aptullah Kuran, "Zâl Mahmud Paşa Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi (Hümaniter Bilimler)*, C. 1, İstanbul 1973, s. 77; Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, s. 110.

Küllüye, eğimli bir araziye inşa edildiğinden iki kademeli olarak düzenlenmiştir. Üst kotta, cami ve şadırvan avlusu ile avluyu çevreleyen medrese bulunmakta ve üst kısmın kapısı Zal Paşa Caddesi'ne açılmaktadır. Alt kotta, türbe ve "L" planındaki diğer medrese ile alt avlunun Defterdar Caddesi'ne açılan kapısının sağında çeşme yer almaktadır⁴⁰³.

Küllüyenin 1009/1600 tarihli vakfiye suretine göre, Zal Mahmud Paşa Camii'nde hatip, imam, müezzin, vaiz, muvakkit, na'tçı, muarrif, kayyım, kandilci, buhuri, ferraş, mahzenci, duahan, sandıkçı, noktacı, kanalcı, cüzhan, türbe bekçisi, türbedar, hacib gibi görevliler hizmet vermekteydi. Cuma namazından sonra vaaz etmek üzere 8 ve öğle namazından sonra vâkıflar ile ehli imanın ruhlarına hatim okunması için de 30 Kur'an ehli görevlendirilmişti⁴⁰⁴. Ayrıca vakfiyede, caminin altında 5 oda olduğu ve bu odaların hafız, müezzin ve misafirlere tahsis edildiği yazılıdır⁴⁰⁵. İbadet yerinin altındaki bu odaların birer tabhane karakterinde olduğu düşünülmektedir⁴⁰⁶.

Küllüyenin ihtiyaçları için caminin kible tarafında 63 oda ve altı dükkân, Eyüp'te bir ekmek fırını, Filibe yakınlarında su değirmenleri ve dükkânlar ile yine Filibe'de 12 köy⁴⁰⁷ vakfa gelir getirmesi maksadıyla tahsis edilen akarlardı⁴⁰⁸.

Zal Mahmud Paşa Camii'ne ait olan 1117-1119/1705-1707 tarihli muhasebe kaydına göre, vakfın toplam geliri 887.646 akçeydi. Bunun 843.375 akçesi vakfın giderleri için harcanmıştı. Vazifeliler için sarf edilen meblağ ise 596.760 akçeydi⁴⁰⁹.

Cezerî Kasım Paşa Camii: Çömlekçiler yakınında olan külliye cami, medrese ve sıbyan mektebinden meydana gelmekteydi⁴¹⁰. Yapı, Cezerîzâde veya

⁴⁰³ Kuran, "Zâl Mahmud Paşa Külliyesi", s. 65; İsmail Orman, "Zal Mahmud Paşa Külliyesi", *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 109.

⁴⁰⁴ Güler, "Şahsultan ile Zal Mahmut Paşa Vakfiyesi", s. 215.

⁴⁰⁵ Güler, "Şahsultan ile Zal Mahmut Paşa Vakfiyesi", s. 213.

⁴⁰⁶ Eyice, "Eyüp'de Zal Mahmud Paşa Camii", s. 14.

⁴⁰⁷ M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Üçler Basımevi, İstanbul 1952, s. 502.

⁴⁰⁸ Güler, "Şahsultan ile Zal Mahmut Paşa Vakfiyesi", s. 214.

⁴⁰⁹ BOA, *EV.HMH.d*, 1416, 18 Rebiülâhîr 1119.

⁴¹⁰ Semavi Eyice, "Cezerî Kasım Paşa Camii", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 507.

Koca unvanlarıyla anılan ve Safî mahlasını taşıyan⁴¹¹ Kasım Paşa tarafından inşa edilmiştir. Hadîkatü'l-Cevâmi'de caminin yapım tarihi 1515 olarak zikredilmektedir⁴¹². Cami, kesme taş ve tuğladan yapılmış olup tek kubbelidir⁴¹³. Camide mihrabın içine ve minberin sol tarafına kaplanmış çiniler bulunmaktadır. Bunlardan mihrabın solundaki pencere üstündeki çini Kâbe motiflidir ve İznikli Mehmed oğlu Osman tarafından Mart 1726'da camiye vakfedilmişti⁴¹⁴.

Defterdar Camii: Bugün Çömlekçiler arkası sokak ile Defterdar Caddesi üzerinde bulunan yapı cami, mektep ve medreseden müteşekkildi. Defterdar Camii, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde başdefterdarlık yapan Nazlı Mahmud Çelebi'nin hayratıdır. Cami, kesme taştan yapılmış olup ahşap çatılıdır⁴¹⁵. Cami avlusunun iki kapısı vardır. Kapılardan biri Çömlekçiler Çarşısı'na, diğeri deniz tarafına açılır⁴¹⁶.

Mahmut Efendi hattat olduğundan caminin minare alemi bir hokkanın içinde kalem şeklinde tasarlanmıştı; ancak şu an mevcut değildir⁴¹⁷. Caminin çeşmesi 1543 tarihlidir⁴¹⁸. Evliya Çelebi Defterdar Camii hakkında şu notu düşer: “*Defterdâr iskelesi kenârında kâr-i kadîm bir küçük câmi'dir ammâ gâyet cemâati çokdur... Ve kâr-ı kâdim bir alçak minâresi vardır. Mi'mâr Sinân binâsıdır.*”⁴¹⁹

Şah Sultan Camii: Bahariye Caddesi üzerinde bulunan cami, Yavuz Sultan Selim'in kızı ve Sadrazam Lütfî Paşa'nın zevcesi Şah Sultan tarafında yaptırılmıştır. Caminin kapı kitabesi 1555 tarihlidir. Avlu kapısı üzerinde bir mektebi vardı⁴²⁰.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, zikredilen camilerden başka Eyüp'te birçok mescit bulunmaktaydı. Belgelerden tespit edebildiğimiz kadarıyla XVIII. yüzyılın ilk

⁴¹¹ Yaşar Akdoğan-Özlem Demirel, “Cezerî Kasım (Sâfi) Paşa'nın Hayatı ve Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 36, İstanbul 2007, s. 2.

⁴¹² Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, s. 361

⁴¹³ Öz, *İstanbul Camileri*, C. I, s. 39.

⁴¹⁴ Eyice, “Cezerî Kasım Paşa Camii”, s. 507.

⁴¹⁵ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 41.

⁴¹⁶ Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, s. 367.

⁴¹⁷ Eyice, “Defterdar Camii ve Türbesi”, *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 97.

⁴¹⁸ Ayvansarâyî, *Mecmuâ-ı Tevârih*, s. 114.

⁴¹⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 167.

⁴²⁰ Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, s. 342.

çeyreğinde faal olduğu anlaşılan diğer ibadethaneler şunlardı: Nişancı Paşa Camii⁴²¹, Emir Buhârî Camii⁴²², Esad Ağa/Topçular Camii⁴²³, Kızıl Mescit⁴²⁴, Baba Haydar Mescidi⁴²⁵, Evlice Baba Mescidi⁴²⁶, Arpacı Hayreddin Mescidi⁴²⁷, Silahî/ Selahî Mehmed Bey Mescidi⁴²⁸, Molla Hacı Hüsrev/ Ümmi-Hân Hatun Mescidi⁴²⁹, Mehmed Bey Mescidi⁴³⁰, Aşçıbaşı Ahmed Çelebi Mescidi⁴³¹, Ali Paşa-yı Cedîd Mescidi⁴³², İslam Bey Mescidi⁴³³, Bıçakçı Hacı Ferhad Mescidi⁴³⁴, Musa Çavuş Mescidi⁴³⁵, Ahmed Dede Mescidi⁴³⁶, Cafer Çelebi Mescidi⁴³⁷, Zehra Hatun Mescidi⁴³⁸, Nazperver Hatun Mescidi⁴³⁹, Valide-i Şehzâdegân Mescidi⁴⁴⁰,

⁴²¹ HRŞS, nr. 125, s. 89, 24 Cemaziyelevvel 1120. Mimar Sinan yapısı olan cami, Tuhfetü'l-Mimarın'da "Camii Koca Nişancı Paşa derûni Emir Buhari der Eyyüb Ensâri" diye kayıtlıdır. Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 74.

⁴²² HRŞS, nr. 122, s. 7, 12 Cemaziyelevvel 1116.

⁴²³ BOA, *İE.TCT*, nr. 22/2374, 14 Zilhicce 1131; *C.EV*, nr. 264/13457, 29 Şevval 1138; *AE.SAMD.III*, nr. 85/8515, 22 Zilkade 1138.

⁴²⁴ HRŞS, nr. 121, s. 33 16 Şevval 1114; BOA, *İE.EV*, nr. 49/5492, 29 Zilkade 1119.

⁴²⁵ HRŞS, nr. 139, s. 60, Zilkade 1130.

⁴²⁶ HRŞS, nr. 124, s. 7, 84 (selh-i Zilhicce 1117, gurre-i Zilhicce 1117).

⁴²⁷ HRŞS, nr. 124, s. 46, 12 Cemaziyelâhir 1118.

⁴²⁸ Mescit, Silahşor Mehmed Bey tarafından yaptırılmıştır. Kaynaklarda "Bey Mescidi" veya "Sürahi Mescidi" olarak da geçmektedir. Zal Mahmud Paşa Camii karşısında yer alan ve zaman içinde harap olan Silâhi/Selâhi Mehmed Bey Mescidi'nde Mimar Hacı Osman tarafından 1713 senesinde keşif yapılmış ve mescidin tamiri için gerekli meblağın 40.990 akçe olduğu tespit edilmiştir. *HRŞS*, nr. 132, s. 87-88, 27 Şaban 1125.

⁴²⁹ HRŞS, nr. 130, s. 16, 26 Receb 1124. Eğrikapı civarında yer alan mescit, kaynaklarda "Yeni Mahalle Mescidi" olarak da zikredilmektedir. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâm'i*, s. 368-369.

⁴³⁰ "...Emir Buhârî Semtin'de vâki Mehmed Bey Mahallesi mescid-i şerifi..."; "medine-i mezbûrede vâki Mehmed Bey nâm sâhibü'l-hayrın mescid-i şerîfine..." *HRŞS*, nr. 117, s. 37; nr. 140, s. 86 (23 Rebiülâhir 1104/5 Şaban 1131).

⁴³¹ BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 171/16726, 24 Zilkade 1131.

⁴³² BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 48/4743, 9 Receb 1131; *AE.SAMD.III*, nr. 180/17542, 17 Ramazan 1124. Kurukavak civarında yer alan mescit, Sadrazam Semiz Ali Paşa tarafından inşa edilmiştir. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 353.

⁴³³ BOA, *C.EV*, nr. 202/10067, 4 Receb 1115; *İE.EV*, nr. 41/4654, 13 Zilhicce 1132.

⁴³⁴ BOA, *C.EV*, nr. 535/27047, 29 Rebiulevvel 1140.

⁴³⁵ Mescit, Ahmed Dede Mahallesi civarında yer alıyordu. *HRŞS*, nr. 125, s. 70, Muharrem 1120; BOA, *EV.HMH.d*, nr. 1084, 30 Ramazan 1112. Mescidin bulunduğu arsa bugün Düğmeciler Caddesi üzerinde, Bıçakçı Sokağı'nın karşısında ve Ahmed Dede Sokağı'nın sol köşesinde yer almaktadır.

⁴³⁶ 1705 senesine ait belgede, Ahmed Dede Mescidi'nin Dökmeciler'de yer aldığı yazar. Aynı belgede, mescidin minberinin önceden Reisülküttap olan Hacı Mustafa Efendi tarafından konulduğu belirtilir. BOA, *İE.EV*, 48/5328, 8 Rebiulevvel 1117.

⁴³⁷ BOA, *EV.HMH.d*, nr. 1124, 30 Cemaziyelevvel 1113.

⁴³⁸ BOA, *EV.HMH.d*, nr. 2589, 29 Zilkade 1134; *EV.HMH.d*, nr. 2697, 29 Cemaziyelâhir 1136; *C.EV*, nr. 292/14857, 29 Cemaziyelâhir 1136.

⁴³⁹ BOA, *C.EV*, nr. 393/19941, 29 Zilkade 1157. Bu Mescit, "Dede / Ahmed Dede Mescidi" diye de anılmaktadır. Banisi III. Murad'ın saraylılarından Nazperver Hatun'dur. Mescit, Nişancılar civarındadır. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 365.

⁴⁴⁰ *HRŞS*, nr. 128, s. 3, 16 Şaban 1123; BOA, *İE.EV*, nr. 71/7685, 2 Rebilâhir 1131.

Takyecibaşı Mescidi⁴⁴¹, Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa/Fethi Çelebi/Otakçılar Mescidi⁴⁴², Harâmî Ahmed Paşa Mescidi⁴⁴³.

Tabîî incelediğimiz dönemdeki cami ve mescitler bunlarla sınırlı değildi. Hadîkatü'l-Cevâmi'de, Eyüp beldesinde 46 ibadethane bulunduğu ve bu ibadethanelerden 23'ünde Cuma Salâtı okunduğu, geriye kalanların ise mescit olduğu zikredilmiştir⁴⁴⁴. Söz konusu eserde yer alan Sultan Camii (Yavedûd Camii), Dökmeciler Mescidi⁴⁴⁵, Zeynep Hatun Mescidi, Kasım Çavuş Mescidi, Abdülkadir Efendi Mescidi, Bali Hoca Mescidi⁴⁴⁶, Büyük İskele Camii, Çayırbaşı Mescidi, Darülhadis Medresesi Mescidi, Kapıağası/ Davud Ağa Mescidi, Müzevvir/ Münzevi/ Süleyman Subaşı/ Karcı Süleyman Mescidi, Servi Mahallesi Mescidi, Sofular Mescidi, Tahta Minare Mescidi⁴⁴⁷ XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde faal olduğu anlaşılan ibadethanelerdir.

Evliya Çelebi, Eyüp Camii ve Şah Sultan Camii hariç olmak üzere, şehir içinde 1080 mescit olduğunu söyleyerek oldukça abartılı bir rakam vermiştir. Bunlardan Dökmecibaşı, Arpacıbaşı ve Karcı Süleyman mescitlerinin cemaatinin çok olduğundan bahsetmiş ve bazı mahallelerdeki mescit ve cami sayısı hakkında ayrıca bilgi vermiştir. Buna göre, Topçular Mahallesi'nde 7 mescit, Otakçılar Mahallesi'nde 4 cami ve 17 mescit, Nişancı Paşa kasabasında Nişancı Paşa Camii⁴⁴⁸ ve 50 mescit,

⁴⁴¹ HRŞS, nr. 128, s. 26, 25 Zilkade 1123.

⁴⁴² BOA, İE.EV, nr. 63/6874, 21 Zilkade 1118.

⁴⁴³ "...su maksemi mukâbelesinde merhûm Harâmî Ahmed Paşa'nın binâ eylediği mescid..." HRŞS, nr. 135, s. 41, 29 Receb 1127.

⁴⁴⁴ Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, s. 383.

⁴⁴⁵ Ayvansarâyî, Dökmeciler civarında Dökmeciler Mescidi'nin yer aldığı ve mescidin Mehmed Bakır Efendi tarafından inşa edildiğini söyler. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, s. 350.

⁴⁴⁶ Mescit, önceden Eyüp'te Sivripınar denilen mahalde yer alıyordu. Ancak mescit harâb olmuş, meskûn yerlerin dışında kalmış ve bazı ehl-i fesâdın yeri haline gelmişti. Bu sebepten bulunduğu mahalden kaldırılarak başka yere inşa edilmesi istenmişti. Diğer taraftan Cami-i Kebir ile Çavuş Kasım Camii arasında bulunan Hânende Hatun Muallimhânesi etrafında oturan Müslümanlar, yağmurlu günlerde ve kış aylarında Cami-i Kebir ile Çavuş Kasım camilerine varmada zorluk çektiklerinden ötürü bir mescide ihtiyaçları olduklarını dile getirmişlerdi. Bunun üzerine Bali Hoca Mescidi'nin Hânende Hatun Muallimhânesi'nin haremdeki boş olan arsa üzerine yeniden inşa edilmesi kararı alınmıştı. Yapılan keşifte, mescidin çatı ve tuğla döşemesi, mihrabı, tavanı, nakış, mahfil ve minaresi için 13.680 akçe masraf ön görülmüştü. *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil*, s. 78-79, 135-136. Mescit 1730'da ibadete açıldı. BOA, İE.EV, nr. 67/7306, 1 Muharrem 1143.

⁴⁴⁷ Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, s. 333-378.

⁴⁴⁸ Çelebi, Nişancı Paşa Camii'nin cemaatinin çok ve yüksek bir tepe üzerinde aydınlık güzel bir cami olduğunu söyler.

Çömlekçiler Mahallesi'nde Zal Paşa Camii ve Defterdar Mahmud Camii ile birlikte 170 mescit vardı⁴⁴⁹. Ancak Çelebi'nin vermiş olduğu rakamlar teyide muhtaçtır. Bu bağlamda Ayvansarâyî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi'*de belirtmiş olduğu cami ve mescit sayısı dikkate alınmalıdır.

Cami ve mescitler, çoğunlukla banilerinin isimlerini taşımakla beraber "Topçular Mescidi", "Otakçılar Mescidi" gibi kurulduğu bölgenin ismiyle anılan mescitler de vardır. Bazı mescitler ise yapısal özellikleriyle anılmıştır. Örneğin Kızıl Mescit, sağ tarafındaki poligonal minaresi ince kırmızı tuğladan yapıldığından "Kızıl" ismini almıştır⁴⁵⁰. Keza "Tahta Minare Mescidi" de yapısal özelliğiyle adlandırılan bir mescittir⁴⁵¹.

Bilindiği üzere, Osmanlı'da cami beş vakit namazın yanı sıra Cuma ve Bayram namazlarının kılındığı bir mekândı. Mescitler ise sadece beş vakit namazın eda edilmesine tahsis edilmiş yapılar olup camiye mescitten ayıran dış mimarî unsur minare, iç mimarî unsur ise minberdi⁴⁵². Ancak ihtiyaç hâsıl olan durumda minber eklemek suretiyle mescitler camiye dönüştürülebilirdi. Bu doğrultuda Eyüp'te bazı mescitler, sonradan minber eklenerek camiye çevrilmiştir. Örneğin Takyeci Mescidi'nin minberi Dârüsaade Ağası Hacı Beşir Ağa⁴⁵³, Kızıl Mescid'in minberi Feyzullah Nafiz Efendi'nin zevcesi Hâce Fatma Hanım⁴⁵⁴ ve Fethi Çelebi Mescidi'nin minberi de Sadrazam Bayram Paşa tarafından konulmuştu⁴⁵⁵.

İbadet yerleri zaman içinde harap olup fonksiyonunu yerine getiremez hale geldiğinde yapıların tamiri için vakıflar belli bir bütçe ayırmaktadır. Diğer bir ifadeyle vakfiyelerde belirtilen şartlar doğrultusunda görevli ücretleri, binalarda yapılacak tamir ve masraflar vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Kasım Paşa Mahallesi'nde yer alan ve Arpacı Paşa olarak bilinen Hacı Hayreddin vakfına ait 13 menzil, bir bahçe ve küçük bir attar dükkânı vardı. Bunların toplam kira bedeli

⁴⁴⁹ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, 166-167.

⁴⁵⁰ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 64.

⁴⁵¹ Bu mescidin banisi Timaşvar Defterdarı Peçevî İbrahim Efendi'dir. Mescit, 1636 yılında inşa edilmiştir. Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 86; Öz, *İstanbul Camileri*, C. I, s. 143.

⁴⁵² Nuri Adıyeko, "Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı'da Cami", *Kebikeç*, S. 30, Ankara 2010, s. 7-8.

⁴⁵³ Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 366.

⁴⁵⁴ Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 359.

⁴⁵⁵ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 75.

günlük 11 akçeydi. Akarlardan temin edilen 11 akçenin 4 akçesi Hacı Hayreddin Mescidi'nin imamına, 3 akçesi müezzine, 3 akçesi mütevellisine ve geriye kalan 1 akçesi de mescidin ihtiyacı olan şem'i revganın alınması için tahsis edilmişti⁴⁵⁶. Damat İbrahim Paşa vakfiyesinde ise, Eyüp Camii minaresinde yanacak mahyalar için 5.400 akçe ve mahyacısına da günlük 5 akçe; ayrıca camide aşır okuyacak iki hocaya da ikişer bin dörder yüz akçe verilmesi şart koşulmuştu⁴⁵⁷.

İbadet yerlerinin tamir, bakım ve görevli ücretleri için vasiyet yoluyla para bağışı da yapılırdı. Örneğin 1712 yılında Hacı Hüsrev Mahallesi'nde sakin olan Abdullah oğlu Süleyman, sağlığında üçte bir malından 2.000 akçeyi mahalle mescidinin tamirine harcanması için vasiyette bulunmuştu⁴⁵⁸. Aynı şekilde Hacı Mehmed Efendi adlı hayır sahibi de hayattayken malından 100 kuruşunu Arpacı Hayreddin Mescidi'nin tamirine sarf olunması için vakfetmişti⁴⁵⁹. Hacı Hüsrev Mahallesi'nde oturan Halil Çelebi ve zevcesi Fatma Hatun ise, vefat ettikleri zaman mahallede bulunan evlerinin damatları suyolcusu Süleyman tarafından aylık 25 akçeye kiralanmasını ve elde edilen kira bedelinin yine mahallede bulunan mescidin imam ve müezzine verilmesini şart koşmuştu. Kiradan hâsıl olan geliri imam ve müezzin eşit seviyede paylaşacaklar ve karşılığında imam olanlar her cuma gecesi birer Yasin, müezzin olanlar her salı gecesi birer Mülk Süresi okuyacaktı. Ayrıca tevliyet görevi mescit imamlarına verilmiş olup 1724 yılında İmam Hacı Mustafa oğlu Süleyman müteveli olarak tayin edilmişti⁴⁶⁰.

Cami ve Mescit Görevlileri: Cami ve mescitlerde başta imam olmak üzere müezzin⁴⁶¹, hatip⁴⁶², kayyim⁴⁶³, müsebbih, devirhan⁴⁶⁴, dersiâm⁴⁶⁵, vaiz⁴⁶⁶,

⁴⁵⁶ HRŞS, nr. 147, s. 70, 27 Rebiülevvel 1139.

⁴⁵⁷ Münir Aktepe, "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Âid İki Vakfiye", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 11, S. 15, İstanbul 1960, s. 158.

⁴⁵⁸ HRŞS, nr. 130, s. 16, 26 Receb 1124.

⁴⁵⁹ HRŞS, nr. 124, s. 46, 12 Cemaziyelâhir 1118.

⁴⁶⁰ HRŞS, nr. 146, s. 6, 26 Şaban 1136.

⁴⁶¹ BOA, *AESAMD.III*, nr. 180/17542, 29 Zilkade 1124.

⁴⁶² HRŞS, nr. 116, s. 17, 2 Rebiülâhir 1116.

⁴⁶³ BOA, *İE.EV*, nr. 54/5965, 23 Muharrem 1128; *C.EV*, nr. 352/17885, Şaban 1130.

⁴⁶⁴ BOA, *AE.SMST.II*, nr. 3/248, 1 Muharrem 1107; *C.EV*, nr. 104/5179, 14 Zilhicce 1131.

⁴⁶⁵ BOA, *İE.EV*, nr. 71/7668, 15 Muharrem 1129.

⁴⁶⁶ BOA, *C.MF*, nr. 132/6564, 28 Zilhicce 1115; *C.MF*, nr. 86/4257, 9 Zilkade 1133; *C.MF*, nr. 21/1045, 4 Muharrem 1118.

ihlashan⁴⁶⁷, çerağı⁴⁶⁸ gibi görevliler hizmet vermekteydi. Ancak caminin büyüklüğüne göre hizmet sahası genişlemekte ve istihdam edilen görevli sayısı artmaktaydı. Örneğin Zal Mahmud Paşa Camii'nde farklı hizmetleri yerine getirmek üzere toplam 62 kişi istihdam edilmişti⁴⁶⁹.

Görev tevcihleri genelde ferağ, kasr-ı yed⁴⁷⁰, ölüm⁴⁷¹ ya da suiistimal⁴⁷² gibi hususlara bağlı olarak müteveli⁴⁷³, kadı⁴⁷⁴ veya naibin⁴⁷⁵ merkeze yazdığı arz üzerine padişah beratı⁴⁷⁶ ile gerçekleşirdi. Görev değişikliklerinde, mesleğini ihmal eden veya mesleğinde ehil olmayan kişiler görevden azledilip yerine bir başkası tayin edilebilirdi⁴⁷⁷. Bu tür müesseselerde görev alan kişilerin “kayd-ı hayat” şartıyla görev yapması ve vefatlarıyla birlikte vazifelerinin oğullarına intikal etmesi sık rastlanan durumlardı. Ancak imam veya buna eş değerdeki görevli hayatta iken görevinden feragat edebilir ve vazifesini oğluna bırakabilirdi. Örneğin 1716 senesinde Şeyh Hüseyin, Tophanede mutasarrıf olduğu Karabaş Mustafa Zaviye'sini oğulları Şeyh Hacı Mehmed, Şeyh Evliya İsmail ve Şeyh Nur Ahmed'e; Eyüp ve Kasım Paşa camilerindeki vaizlik cihetlerini yine oğlu Şeyh Nur Ahmed'e; Ayasofya ve Tophane camilerindeki vaizlik cihetlerini ise oğlu Şeyh İsmail'e kasr-ı yed eylemişti⁴⁷⁸. Buna mukabil söz konusu tarihten on yıl önce yani 1706 yılında Şeyh Hüseyin, hac farızasını yerine getirmek istemiş ve uhdesinde olan vaizlik cihetleri kayıtlarının dönüşüne kadar dışarıdan hiçbir ferde derkenar olunmaması için talepte bulunmuştu⁴⁷⁹. Muhtemelen hacda bulunduğu süre zarfında uhdesinde olan görevleri oğulları vekâleten yürütmüştü.

⁴⁶⁷ BOA, *İE.EV*, nr. 41/4654, 13 Zilhicce 1132.

⁴⁶⁸ BOA, *C.EV*, nr. 352/17885, Şaban 1130.

⁴⁶⁹ Güler, “Şahsultan ile Zal Mahmut Paşa Vakfiyesi”, s. 215.

⁴⁷⁰ *HRŞS*, nr. 140, s. 86, 5 Şaban 1131; BOA, *C.EV*, nr. 292/14857, 29 Cemaziyelâhir 1136; *AE.SAMD.III*, nr. 171/16726, 24 Zilkade 1131.

⁴⁷¹ BOA, *C.EV*, nr. 70/3484, 7 Rebiülâhir 1120; *C.MF*, nr. 86/4257, 9 Zilkade 1133.

⁴⁷² BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 85/8515, 22 Zilkade 1138.

⁴⁷³ BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 180/17542, 17 Ramazan 1124.

⁴⁷⁴ BOA, *C.EV*, nr. 70/3484, 7 Rebiülâhir 1120.

⁴⁷⁵ BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 171/16726, 24 Zilkade 1131.

⁴⁷⁶ BOA, *İE.EV*, nr. 57/6296, 29 Rebiülâhir 1134.

⁴⁷⁷ BOA, *C.MF*, nr. 46/2281, 13 Rebiülevvel 1114.

⁴⁷⁸ BOA, *C.MF*, nr. 132/6588, 12 Safer 1128.

⁴⁷⁹ BOA, *C.MF*, nr. 21/1045, 4 Muharrem 1118.

Cami ve mescitlerde istihdam edilen görevlilerin ücretleri 1 ilâ 9 akçe arasında değişmekteydi. Karabaş Ahmed Efendi vakfından almak üzere Takyecibaşı Mescidi'nde imam olan şahıs için günlük 4 akçe ve müezzin için 1 akçe ücret tayin edilmişti⁴⁸⁰. Harâmî Ahmed Paşa Mescidi Zaviyesi'nde zaviyenişin olan Şeyh Mehmed Emin Efendi (Ahmed Sufi), elinde malı olan 400 kuruşu vakfetmiş ve elde edilen gelirden günlük 3 akçe Harâmî Ahmed Paşa Mescidi'nde müezzin olanlara verilmesini şart koşmuştu⁴⁸¹. Ali Paşa-yı Cedîd Mescidi'nde müezzinlik görevini ifa eden kişi günlük 5 akçe ücret alırken⁴⁸² imamlık vazifesinde görevli olan bir kişi günlük 8 akçe ücret almaktaydı⁴⁸³. Emânî Çelebi vakfından imamlık cihetine günlük 9, müezzinlik cihetine 7 akçe tayin edilmişti⁴⁸⁴. Aşçı Çelebi Mescidi'nde imamlık cihetine tayin edilen görevlinin günlük ücreti 2 akçeydi⁴⁸⁵. Mehmed Bey Mescidi müezzini günlük 1 akçe ücret ile vazifelendirilmiş olup Mustafa oğlu Ali Halife, kendi isteğiyle görevinden ayrılmış ve yerine Abdülkerim oğlu Ali günlük 1 akçe ile görevlendirilmişti⁴⁸⁶. Valide-i Şehzâdegân Mescidi imamı Mustafa'ya 1719 senesinde vazifesi için 3 para ücret (günlük 8 akçe) verilmesine karar kılınmıştı⁴⁸⁷.

İmam ve müezzinlerin dışında cami ve mescitlerde hizmet veren diğer görevlilerin ücretleri hakkında da birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Zal Mahmud Paşa Camii'nde günlük 4 akçe ile Abdullah Halife veled-i Ümmügülsüm ihlashan olarak vazife yapmaktaydı. Abdullah'ın bu görevi annesinden devraldığı anlaşılmalı beraber kendisi de “*hüsn-i rıza*” ile görevinden feragat etmiş ve yerine ihlashan olarak Mehmed kızı Emetullah Hatun tayin edilmişti⁴⁸⁸. Hatice Sultan Mescidi'nde kayyım ve çerağı olanlara 1 akçe, müezzin olanlara ise günlük 2 akçe ücret tahsis edilmişti. 1718 senesinde müezzinlik cihetine günlük 4 akçe karşılığında Mehmed görevlendirilmişti⁴⁸⁹.

⁴⁸⁰ HRŞS, nr. 128, s. 26, 25 Zilkade 1123.

⁴⁸¹ HRŞS, nr. 135, s. 41, 29 Receb 1127.

⁴⁸² BOA, AE.SAMD.III, nr. 48/4743, 9 Receb 1131; AE.SAMD.III, nr. 180/17542, 17 Ramazan 1124.

⁴⁸³ BOA, İE.EV, 57/6292, 29 Rebiülâhir 1134.

⁴⁸⁴ HRŞS, nr. 132, s. 52, gurre-i Safer 1126.

⁴⁸⁵ BOA, AE.SAMD.III, nr. 171/16726, 24 Zilkade 1131.

⁴⁸⁶ HRŞS, nr. 140, s. 86, 5 Şaban 1131.

⁴⁸⁷ BOA, İE.EV, nr. 71/7685, 2 Rebiülâhir 1131.

⁴⁸⁸ BOA, C.EV, nr. 28/1370, 23 Zilkade 1118.

⁴⁸⁹ BOA, C.EV, nr. 352/17885, Şaban 1130.

Camilerde vaizlik hizmetinde bulunanların ücretlerine bakıldığında, Koca Mustafa Paşa'nın Eyüp'te yaptırdığı camide vaizlik ücreti günlük 5 akçe⁴⁹⁰, Eyüp Camii'nde salı günleri vaizlik görevini üstlenen Abdullah Efendi'ye Darbhane Nazırı Abdullah vakfından almak üzere günlük 20 akçe ücret verilmekteydi⁴⁹¹. Ayrıca Eyüp Camii'nde pazartesi günü öğleden sonra vaizlik yapan Şeyh Hüseyin de günlük 10 akçe ücret almaktaydı⁴⁹².

Cami ve mescitlerde herhangi bir görevde istihdam edilen kişi, vazifesini birden fazla kurumda ifa edebilir veya uhdesinde birden fazla hizmeti bulundurabilirdi. Nitekim yukarıda zikredilen Şeyh Hüseyin'in, Eyüp, Kasım Paşa, Ayasofya ve Tophane camilerinde vaizlik görevini üstlendiği görülür⁴⁹³. Diğer taraftan Eyüp Camii'ne vaiz atanan Abdullah aynı zamanda Hüdâyi Mahmud Efendi Asitanesi'nde şeyh ve seccadenişin olarak hizmet vermekteydi⁴⁹⁴. Eyüp'te Koca Mustafa Paşa'nın bina eylediği Nişancılar Camii'nde günlük 4 akçe ücret alan müezzin ise aynı zamanda devirhan, müsebbih ve cüzhanlık hizmetlerinin her birinden 1,5 akçe ücret almaktaydı⁴⁹⁵. Buradan hareketle denilebilir ki, birden fazla vazifeyi uhdesine alan kişiler ek gelir elde ederken vakıflar da bu hizmetler için ayrı kişiler istihdam etmek yerine tek bir kişiyi vazifelendirme yolunu seçmişti.

İmam ve müezzinlerin icra ettikleri mesleklerden elde ettikleri gelirlerle birlikte vakıf tarafından bu iki meslek grubu için mesken tahsisi de yapılırdı. Nişancı Paşa Camii'nin imam ve müezzininin oturması için mesken tahsis edilmiş ve harap olan meskenin tamir masrafları vakıf tarafından karşılanmıştı⁴⁹⁶. Baba Haydar Mahallesi'nde bulunan Şehzadegân Mescidi haremindedir, mescitte görevli imamların ikamet etmesi için bir menzil tahsis edilmişti. Zikrolunan menzilde Abdullah Efendi adlı kişi 40-50 sene ikamet etmiş; vefat edince oğlu Yakup Efendi imam olarak atanmış ve hayatta olduğu müddetçe menzil Yakup Efendi'nin tasarrufunda kalmıştı. Yakup Efendi de vefat edince uhdesindeki vazife ve tasarrufu altında olan menzil,

⁴⁹⁰ BOA, *C.MF*, nr. 86/4257, 9 Zilkade 1133.

⁴⁹¹ BOA, *C.MF*, nr. 132/6564, 28 Zilhicce 1115.

⁴⁹² BOA, *C.MF*, nr. 132/6588, 12 Safer 1128.

⁴⁹³ BOA, *C.MF*, nr. 21/1045, 4 Muharrem 1118; *C.MF*, nr. 132/6588, 12 Safer 1128.

⁴⁹⁴ BOA, *C.MF*, nr. 132/6564, 28 Zilhicce 1115.

⁴⁹⁵ BOA, *C.EV*, nr. 104/5179, 14 Zilhicce 1131.

⁴⁹⁶ *HRŞS*, nr. 132, s. 79, 70, gurre-i Şaban 1125.

oğlu Ahmed Halife'ye intikal etmişti. 1711 yılında menzilin tasarrufu, Ahmed Halife'nin vefatından sonra imamlık görevini ifa eden Hasan oğlu Mustafa Efendi'ye verilmişti. Ancak Şehzadegân zaviyedarı Şeyh Ahmed Efendi, söz konusu menzilin şeyh olanlara meşruta olduğunu iddia etmiş ve Mustafa Efendi ile aralarında anlaşmazlık ortaya çıkmıştı. Yapılan soruşturmada, İmam Abdullah Efendi ve soyundan gelenlerin menzilde ikamet etmelerinden ötürü menzilin imamlar için tahsis edildiği beyan edilmiş ve Mustafa Efendi tasarrufuna verilmişti⁴⁹⁷.

2. Tekke ve Zaviyeler

İstanbul ve çevresindeki tekkeler, “âsitâne, dergâh, hankah, zaviye” gibi isimlerle anıla gelmiş⁴⁹⁸ olup İstanbul'un fethinden sonra kara surları dışında kapılara yakın mevkiiler, yoğun iskân sahalarına uzaklığı nedeniyle İstanbul'daki derviş zümreleri tarafından uygun yerleşim alanı olarak görülmüş ve bazı tekkeler bu tür metruk arazilere inşa edilmişti⁴⁹⁹. Bu doğrultuda Eyüp şehri göz önüne alındığında gerek yerleşmeye elverişli geniş ve boş arazilerin bulunması ve gerekse taşıdığı İslâmî kimlikten dolayı tekkelerin cazibe merkezi olmuş ve birçok tekke Eyüp'te varlık göstermiştir.

Belgelerde, Eyüp'te faaliyet gösteren tarikat yapıları “tekke” ve “zaviye” terimleriyle ifade edilmiştir. Tekke, tarikat mensuplarının oturup kalktığı, zikir ve ayinlerini icra ettikleri mekân olarak tanımlanır⁵⁰⁰. Tekkeden biraz daha küçük olan tarikat yapılarına ise “zaviye” denilegelmiştir⁵⁰¹.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp'te 15 tekke ve zaviyenin faaliyet gösterdiği saptanmıştır. Ancak belgelerde adına tesadüf edilmeyen başka tarikat yapılarının olması da muhtemeldir. Çalışma dönemine ait arşiv belgeleri ve kadı sicillerinden tespit edilen tekke ve zaviyeler şunlardır: Şehzâdegân Zaviyesi⁵⁰², İslâm

⁴⁹⁷ HRSS, nr. 128, s. 3, 16 Şaban 1123.

⁴⁹⁸ M. Baha Tanman “Tekkeler”, *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994, s. 236.

⁴⁹⁹ Ekrem Işın, “Yenikapı Mevlevîhanesi”, *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994, s. 476.

⁵⁰⁰ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, s. 445.

⁵⁰¹ M. Baha Tanman-Sevgi Parlak, “Tekke”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 371.

⁵⁰² Baba Haydar Mescidi'ne bitişik olan Şehzâdegân Zaviyesi'nde 1676 senesinde Abdullah Efendi zaviyedarı. Bu kişinin vefatından sonra yerine padişah beratı ile Yusuf Dede b. Mehmed Efendi

Bey Zaviyesi⁵⁰³, Mezarlılar Tekkesi⁵⁰⁴, Emir Buhârî Tekkesi⁵⁰⁵, Ümmî Sinân Tekkesi⁵⁰⁶, Şâh Sultan Zaviyesi⁵⁰⁷, Taşlıburun/Lagârî Zaviyesi⁵⁰⁸, Burhan Dede Zaviyesi⁵⁰⁹, Molla Çelebi Zaviyesi⁵¹⁰, Baba Geylânî Zaviyesi⁵¹¹, Cemâlîzâde/Harâmî Ahmed Paşa Zaviyesi⁵¹². Öte taraftan Zeynep Hatun Mahallesi'nde İdris Köşkü mevkiinde Hasan Bâli Zaviyesi⁵¹³, Nahilbend Hasan Zaviyesi⁵¹⁴, İskender Dede Zaviyesi⁵¹⁵ ve Baba Ali Zaviyesi⁵¹⁶ olmak üzere dört tarikat yapısının adına

tain edilmişti. 1711 senesinde ise, Şeyh Ahmed b. Abdullah'ın bu görevi ifa ettiği anlaşılmaktadır. *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 182, 205; HRŞS, nr. 128, s. 3, 16 Şaban 1123.

⁵⁰³ BOA, C.EV, nr. 448/22666, 18 Safer 1124.

⁵⁰⁴ BOA, C.EV, nr. 378/19183, 29 Şevval 1122.

⁵⁰⁵ HRŞS, nr. 125, s. 85, 5 Cemaziyelevvel 1120.

⁵⁰⁶ BOA, İE.EV, 64/6975, 29 Şevval 1124; HRŞS, nr. 122, s. 35, 29 Şaban 1116. Dökmeciler Mahallesi'nde bulunan zaviye, Darphane Nazırı Abdullah Efendi tarafından tamir edilmişti. BOA, C.EV, nr. 134/6679, 15 Muharrem 1127.

⁵⁰⁷ HRŞS, nr. 117, s. 18, evâil-i Safer 1104; BOA, EV.HMH, nr. 1244, 15 Zilkade 1116.

⁵⁰⁸ “Medine-i Eyyüb'da Şah Sultan Mahallesi'nde merhûm Lagârî Zâviyesi...” HRŞS, nr. 133, s. 84, 17 Zilkade 1126.

⁵⁰⁹ “Eyyüb Ensârî Kazasına tâbi' Topkapı hâricinde Takyeci Mahallesi'nde merhûm Burhan Dede Zâviyesi...” BOA, İE.EV, nr. 25/2965, 16 Receb 1124

⁵¹⁰ BOA, AE.SMHD.I, nr. 161/12123, 1143.

⁵¹¹ “...Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde vâki' bir tarafı Tüfenkçizâde Mehmed Çelebi tasarrufunda olan menzil ve bir tarafı Derviş Mehmed Ağa bahçesi ve bir tarafı bazen Baba Geylânî Zâviyesi ve bazen damadım el-Hac Mehmed'in sâkin olduğu menzil...” HRŞS, nr. 116, s. 75, 4 Zilkade 1111; “...mahalle-i mezbûrede (Kiremitçi Süleyman) vâki' bir tarafı İsa Dede vakfı ve bir tarafı Baba Geylânî Zaviyesi ve bir tarafı Hüseyin Paşa bahçesi ve bir tarafı tarik-i âmm ile mahdûd... bâki tahtında Baba Geylânî vakfı olan oda üzerinde bir bâb fevkânî oda ve zât-ı eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmire bahçeyi müştemil...” HRŞS, nr. 128, s. 92, 20 Cemaziyelâhir 1124.

⁵¹² “...Eğrikapı haricinde su mahzeni mukabilinde Ebâ Eyyüb el-Ensârî hazretlerinin şehit olduğu mevzide Harâmî Ahmed Paşa Zaviyesi...” BOA, C.EV, nr. 153/ 7615, 29 Şevval 1146.

⁵¹³ BOA, C.EV, nr. 68/3381, 12 Receb 1115. A. Bilgin Turnalı, bugünkü İdris Köşkü Caddesi'nden batıya yönelen Türbe Sokağı'nın sonunda, etrafı parmaklıkla çevrili açık türbenin Bâli Baba Türbesi olduğunu ve Çolak Hasan Efendi ile Nahilbend Hasan Ağa tekkeleriyle karıştırıldığını ileri sürmektedir. Ahmet Bilgin Turnalı, “İdris Köşkünde Çolak Hasan Tekkesi ve Bâli Baba Sorunu (Piyer Loti-Eyüp)”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu X*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 10, İstanbul 2006, s. 160-162.

⁵¹⁴ “Medine-i Eyyüb'da vâki' Zeynep Hatun Mahallesi'nde müteveffâ merhûm Nahilbend Hasan Zâviyesi'ne...” BOA, AE.SAMD.III, nr. 165/16180, 22 Rebiülüvvel 1127. Nahilbend Hasan Zaviyesi'nin 1784 senesinde de işlevini sürdürdüğü görülür (BOA, C.EV, nr. 218/10893, 1198). Günümüzde İdris Köşkü Caddesi ile Piyer Loti Kahvesi'ne giden Balmumcu Sokağı'nın köşesinde, Nahilbend Hasan Ağa'ya ait bir türbe mevcuttur. Kaynaklarda, türbenin yanında Sultan III. Mustafa tarafından Çolak Şeyh Hasan Efendi adına yaptırılan tekkenin yer aldığı zikredilmektedir. Çolak Şeyh Hasan Tekkesi hakkında malumat için bkz. Ayvansârâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî'*, s. 348-349; Fatih Köse, *İstanbul Halveti Tekkeleri*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 369-371.

⁵¹⁵ “Hazret-i Ebâ Eyyüb el-Ensârî aleyhi rahmetü'l-Bârî'de İdris Köşkü kurbunda vâki' İskender Dede Tekkesi...” BOA, C.EV, nr. 87/4333, 14 Muharrem 1135. 1655 tarihli sicil kaydında, İskender Dede'ye vakfedilen menzilin konumu şu şekilde tarif edilmiştir: “...mahalle-i mezbûrede (Zeynep Hatun) vâki' bir taraftan Nahilbend Hasan Çelebi Zâviyesi ve bir taraftan mekâbir-i müslimîn ve bir taraftan merhûm Çavuşbaşı Mu'allimhânesi ve taraf-ı râbî'i tarik-i âmm ile mahdûd olan menzil arsasını sâhibü'l-hayrât merhûm Koca Kasım Paşa vakf edip tasarrufunu

tesadüf edilmiştir. Bunların dışında, muhtelif kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp'te Şeyh Murad Tekkesi, Yavedûd Tekkesi, Baba Haydar Nakşibendî Tekkesi, Cafer Paşa Tekkesi, Yahyazâde Tekkesi, Balçık Tekkesi, Sivâsî Tekkesi işlevlerini sürdüren diğer tekkelerdir⁵¹⁷.

Eyüp'te vücut bulan tekkelerde Nakşibendîlik, Halvetîlik, Bedevîlik, Bektaşîlik, Rifâîlik, Bayrâmîlik, Kadirîlik gibi tarikatlar temsil edilmiştir. Tekkeler içerisindeki tarikat dağılımında sayı bakımından Nakşibendîlik ve Halvetîlik ilk sırada gelmektedir. Eyüp'te Nakşibendîliğe bağlı olan tekkeler Baba Haydar Nakşibendî Tekkesi⁵¹⁸, Emir Buhârî Tekkesi ve Şeyh Murad Buhârî Tekkesi'dir. Bunlardan Emir Buhârî Tekkesi Edirnekapı ve Otakçılar arasında konumlanmıştır. Bazı kaynaklarda tekkenin kurucusunun Kanûnî Sultan Süleyman olduğu yazılıdır⁵¹⁹.

İskender Dede nâm kimesneye ba'dehû ahibbâsı sulehâya ve evlâd-ı evlâdına şart ve ta'yîn etmeğîn..." (İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 61 Numaralı Sicil (H. 1065-1066/ M. 1655), haz. Baki Çakır, İSAM, İstanbul 2011, s. 196). Belgedeki ifadelerden, Koca Kasım Paşa'nın İskender Dede ve dostlarına vakfettiği menzilin Çavuşbaşı Muallimhanesi ile Nahılbend Hasan Zaviyesi arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. A. Bilgin Turnalı ve Esin Yücel, Nahılbend Hasan Ağa Türbesi'nin bir iki ev ilerisinde Mevlvî İskender Dede'nin H. 997 tarihli mezar taşının yerine işaret etmişlerdir. (A. Bilgin Turnalı-Esin Yücel, "İstanbul'daki Bazı Tekkelerin Yerlerine Dair Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Ankara 1984, s. 157-160). Muhtemelen zikredilen menzil, İskender Dede ve dostları tarafından tekke olarak kullanılmış ve İskender Dede adlı derviş de bu menzil civarına defnedilmişti. Ayrıca İdris Köşkü mevkiinde bulunan İskender Dede Zaviyesi ile Nahılbend Zaviyesi'nin birbirlerine takriben bir ev mesafesinde olduğu anlaşılmaktadır.

⁵¹⁶ Muhtemelen bu tekke, kaynaklarda Karyağdı Baba veya Mehmed Ali Baba olarak geçen tekke olmalıdır. 1655 senesinde tekkenin zaviyedarı, vâkıfın evlâdından olan Hatice Hatun'du. 1720 senesinde ise, tekkenin zaviyedarlığı, vâkıfın evlâdından olduğunu ispatlayan Veli Efendizâde Mehmed Efendi'ye verilmişti. *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 61 Numaralı Sicil*, s. 290, 294; *HRŞS*, nr. 141, s. 50, 5 Cemaziyelevvel 1132.

⁵¹⁷ Ayvansârâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 333-383; Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 97-128; M. Baha Tanman, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990; Reşad Ekrem Koçu, "Dergahlar", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1966, s. 4476-4484; Esin Demirel İşli, *İstanbul Tekkeleri Mimarisini Eklentileri ve Restorasyonu*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 25-151; Nurten Çetin, *Eyüp Tekkeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012; M. Şefik Korkusuz, *İstanbul Tekkeleri ve Postnişinleri*, IQ Kültür ve Sanat Yay., İstanbul 2016, s. 216-300; Ahmed Nezih Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul: Cami, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütüphane, Matbaa, Mahalle ve Selâtin İmâretleri*, İşaret Yayınları, İstanbul 2003, s. 190-543; Legall, *Osmanlı'da Nakşibendilik*, s. 47-105.

⁵¹⁸ Tekke, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından, Nakşibendî şeyhi Baba Haydar'a verilen değer ve itibarın bir göstergesi olarak inşa edilmiştir. Ayvansârâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 365. Ayrıca tekke hakkında bilgi için bkz. Haşım Şahin, "Klasik Çağ Osmanlı İstanbul'unda Nakşibendîlik: Eyüp'te Baba Haydar Örneği", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 7, İstanbul 2003, s. 414-419; M. Baha Tanman, "Baba Haydar Mescidi ve Tekkesi", *DBİA*, C. 1, İstanbul 1993, s. 516.

⁵¹⁹ Ayvansârâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 377; Çetin, *Eyüp Tekkeleri*, s. 113.

Ancak B. Tanman, tekkenin Mahmud Çelebi tarafından tesis edildiğini söyler⁵²⁰. Mahmud Çelebi aynı zamanda tekkenin ilk şeyhi ve Emîr Buhârî Şeyh Seyyid Ahmed Buhârî'nin damadıdır⁵²¹. Bu zattan gelen kol uzun ömürlü olmuş ve Mahmud Çelebi'nin manevi varisleri yaklaşık dört ya da sekiz kuşak bu tekkenin görevlisi olmayı sürdürmüştür⁵²². Tekke, 1675'te Halvetîliğin Sivâsiyye koluna mensup olup 1731 yılında Kadîrîliğe intikal etmişti⁵²³. Tekkede, 1690 yılında Hasan Feyzi Efendi'nin vefatının ardından oğlu Mehmed Şeyhi Efendi postnişîn oldu ve 1731 yılına kadar bu görevi ifa etti⁵²⁴. Nişancı Paşa civarında kurulan Şeyh Murad Buhârî Tekkesi ise, İstanbul'da Nakşibendîliğin bir alt kolu olan Müceddidîliğin yayılmasında önemli görev üstlenmiştir. 1681'de Şam'dan İstanbul'a gelen Şeyh Murad Buhârî (ö. 1720), Eyüp'te Nişancı Paşa Mahallesi'nde 5 yıl kadar ikamet etmiştir. Murad Buhârî'nin İstanbul'da bulunmadığı dönemlerde şeyhlik vazifesini Kilisli Şeyh Ali Efendi (ö. 1734) ifa etmişti. Şeyh Murad Buhârî, İstanbul'a üçüncü kez geldiğinde Eyüp'te Hüseyin Efendizâde Bahçesinde ve ardından resiü'l-ettibba Nuh Efendi'nin yalısında ikamet etmiştir. Bu sırada Murad Buhârî, tekkenin şeyhlik vazifesini tekrar uhdesine almış ve bu görevi vefatına kadar sürdürmüştür⁵²⁵. Vefatından sonra tekkenin şeyhlik makamına Kilisli Ali Efendi (ö. 1734) geçmiştir⁵²⁶.

Eyüp'te etkili olduğu görülen Halvetîlik, Cafer Paşa Tekkesi⁵²⁷, Şah Sultan Tekkesi, Balçık Tekkesi, Ümmî Sinân Tekkesi, Cemâlizâde Tekkesi ve Sivâsî Tekkesi'nde temsil edilmiştir. Şah Sultan Tekkesi ile Balçık Tekkesi Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlıydı⁵²⁸. Şah Sultan Tekkesi'nde altıncı postnişîn olarak 1722

⁵²⁰ M. Baha Tanman, "Emir Buhârî Tekkesi", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 127.

⁵²¹ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 377.

⁵²² Legall, *Osmanlı'da Nakşibendilik*, s. 84.

⁵²³ Tanman, "Emir Buhârî Tekkesi", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 128.

⁵²⁴ Çetin, *Eyüp Tekkeleri*, s. 119.

⁵²⁵ Halil İbrahim Şimşek, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidîlik*, Litera Yay., İstanbul 2016, s. 92-98.

⁵²⁶ Şimşek, *Nakşibendî-Müceddidîlik*, s. 116-117.

⁵²⁷ Tekke, XVI. yüzyılda vezir Cafer Paşa tarafından tesis edilmiştir. Ayvansarâyî, tekkenin Halvetî tarikatına bağlı olduğunu yazar. Ancak tekkenin XVIII. yüzyılda Kadîrîliğe geçtiği ileri sürülmektedir. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 360; Atilla Çetin, "İstanbul'daki, Tekke, Zaviye ve Hankahlar Hakkında 1199 (1748) Tarihli Önemli Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, S. 13, 1981, s. 587; Tanman, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri*, s. 37.

⁵²⁸ Korkusuz, *İstanbul Tekkeleri ve Postnişinleri*, s. 279; M. Baha Tanman, "Şah Sultan Camii ve Tekkesi", *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994, s. 125.

yılına kadar Şeyh Mehmed Nizâmî Efendi ve bu zatın vefatından sonra yerine Belgrâdî Cankurtaran Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1732) vazife almıştır⁵²⁹. Balçık Tekkesi'nin ikinci sıradaki postnişînlğine 1715 senesinde Şeyh Mahmud Efendi getirilmiş ve bu zatın vefatından sonra da oğlu Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1742) tekkede şeyh olmuştu⁵³⁰. Bu iki tekkenin dışında Yahyazâde Tekkesi'nde de bir süre Halvetîliğin Sünbülîye kolu temsil edilmiş. Yahya Efendi zamanında tekke Sünbülîliğe geçmiş ve bu zattan sonra tekke “Yahyazâde Tekkesi” olarak anılmıştır. Şeyh Yahya Efendi, 1697 yılında vefat edince oğlu Şeyh Mehmed Emin Efendi postnişîn olup 50 yılı aşkın bir süre şeyhlik yapmıştır⁵³¹.

Eyüp'te Sivâsî ve Cemâlîzâde tekkelerinde, Halvetîliğin diğer bir kolu olan Sivâsîlik temsil edilmiştir. Sivâsî Tekkesi, Eyüp'te Nişancı Mustafa Paşa Mahallesi'nde yer almaktadır. Abdülmecid Sivasî ve yeğeni Abdülehad Nûri söz konusu tekkede medfundur. Bundan dolayı tekkenin Şemsiyye-Sivâsiyye'nin İstanbul'daki âsitânesi⁵³² olduğu ifade edilir⁵³³. Cemâlîzâde Tekkesi, Eğrikapı civarında olup Harâmî Ahmed Paşa tarafından kurulmuştur. Tekke, banisinin ismiyle de anılmaktadır. Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1702) döneminde tekke, Halvetîliğin Sivâsiyye koluna mensuptu. Bu zatın vefatından sonra aynı adı taşıyan Şeyh Mehmed Efendi tekkede postnişîn oldu⁵³⁴.

Halvetîliğin Sinâniyye kolu, Ümmî Sinân Tekkesi'nde temsil edilmiştir. Nasuh Efendi tarafından XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen tekke, Dökmeciler Mahallesi'nde yer almakta ve banisinin ismiyle de anılmaktadır. Sinâniyye kolunun kurucusu Ümmî Sinân burada medfundur. Bundan dolayı tekke, Sinâniyyeliğin âsitânesi kabul edilmiştir⁵³⁵.

⁵²⁹ Köse, *İstanbul Halveti Tekkeleri*, s. 117-118.

⁵³⁰ Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 362, 363.

⁵³¹ Çetin, *Eyüp Tekkeleri*, s. 192-193; Korkusuz, *İstanbul Tekkeleri ve Postnişinleri*, s. 297.

⁵³² Âsitane, büyük tekkeler hakkında kullanılan bir tabirdir. Sözlükte eşik ve dergâh anlamına gelen âsitane, belirli bir tarikatın ya da tarikat kolunun merkezi olan tekkeleri ifade etmek için kullanılır. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, s. 94; Tanman, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri*, s. 166.

⁵³³ M. Baha Tanman, “Sivâsî Tekkesi”, *DİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 288.

⁵³⁴ Çetin, *Eyüp Tekkeleri*, s. 168-169.

⁵³⁵ A. Azmi Bilgin, “Sinâniyye”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 240; M. Baha Tanman, “Eyüpsultan'da Tarikat Yapıları”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu I*, Eyüpsultan Belediyesi, C. I, İstanbul 1997, s. 108; Çetin, *Eyüp Tekkeleri*, s. 154.

Nakşibendîlik ve Halvetîlik dışında Eyüp'teki tekkelerde faaliyet gösteren diğer tarikatların dağılımı şöyleydi: İslam Bey Tekkesi'nde Bedevîlik⁵³⁶, Karyağdı Baba Tekkesi'nde Bektaşîlik, Burhan Dede Tekkesi'nde Rifâîlik, Yavedûd ve Molla Çelebi tekkelerinde Kadirîlik. Bunlardan Molla Çelebi Tekkesi, XVIII. yüzyılın ilk başlarında Kadirîliğe bağlı bulunup Şeyh Selim Efendi (ö. 1719), Şeyh İbrahim Efendi (ö. 1719), Şeyh Feyzullah Efendi (ö. 1737) ve Şeyh Mahmud Efendi'nin (ö. 1730) bu dönemde meşihat görevini üstelendikleri bilinmektedir⁵³⁷. Şeyh Mahmud Efendi'den sonra tekkeye kardeşi Ali, şeyh olarak tayin edilmişti⁵³⁸. Tekkenin kurucusu Mehmed Vusûli (ö. 1590) Efendi'dir. 1713'te tekkeye şeyh olan Mahmud Efendi'den sonra tekke bu zatın ismiyle de anıla gelmiştir. Ayrıca debbağhane mevkiinde bulunduğundan dolayı "Debbağhane Tekkesi" olarak da isimlendirilmektedir⁵³⁹.

Şah Sultan Mahallesi'nde bulunan Lagârî/Taşlıburun Tekkesi'nde Bayrâmîlik temsil edilmişti. Tekkenin kurucusu Melâmî/Bayramî tarikatına mensup olan ve "Lagârî" lakabıyla bilinen Mehmed Efendi'dir. Mehmed Efendi'nin vefatından sonra tekkenin kısa bir süre Bektaşîliğin denetimine geçtiği ve 1715'ten itibaren de Sa'dîliğin tekkede temsil edildiği söylenmektedir⁵⁴⁰. Merhûm Mehmed Lagârî, bina ve vakfettiği zaviyenin tasarrufunu öncelikle evladına şart ve tayin etmiştir. 1680 yılında, vakfın şartları gereği zaviyeyi tasarruf eden Fatma ve Rabia vefat edince Rabia'nın büyük oğulları Ali Çavuş, Osman ve Ahmed evlâd-ı Mehmed Usta, Lagârî vakfi zaviyesine mutasarrıf olmuşlardır⁵⁴¹. 1715 senesinde ise zaviyede vazife yapan zaviyenişin Hüseyin oğlu Derviş Mehmed adlı kişidir⁵⁴².

⁵³⁶ İslam Bey Tekkesi hakkında bilgi için bkz. M. Baha Tanman, "İslâm Bey Mescidi ve Tekkesi", *DBİA*, C. 4, İstanbul 1994, s. 209-210; Derya Baş, *Seyyid Ahmed el-Bedevî Tarikatı ve İstanbul'da Bedevîlik*, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 479; Reşad Ekrem Koçu, "Bedevî Tarikatı Teekkeleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1961, s. 2364.

⁵³⁷ Çetin, *Eyüp Teekkeleri*, s. 188-189.

⁵³⁸ BOA, *AE.SMHD.I*, nr. 161/12123, 12 Cemaziyelâhir 1143.

⁵³⁹ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 115; M. Baha Tanman, "Molla Çelebi Tekkesi", *DBİA*, C. 5, İstanbul 1994, s. 485.

⁵⁴⁰ Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 344; Ekrem Işın, "Taşlıburun Tekkesi", *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994, s. 223; Hakkı Göktürk, "Bahâriye'de Taşlıburun Tekkesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1960, s. 1853.

⁵⁴¹ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 265. Kaynaklarda Lagârî Mehmed Efendi'nin ölüm tarihi 1682 olarak kaydedilmiştir. Ancak Eyüp Mahkemesi'nin 90 numaralı sicil

Eyüp'te tekkelerin bazıları ilk etapta farklı amaçlarla kurulmuş sosyal yapılar olup zaman içerisinde tekkeye tahvil edilmiştir. Örneğin Nişancı Paşa Mahallesi'nde bulunan Şeyh Murad Buhârî Tekkesi, ilk medrese olarak inşa edilmiş ve 1715 yılında tekkeye dönüştürülmüştür⁵⁴³. Diğer taraftan Yahyazâde Tekkesi dârülkurra⁵⁴⁴ ve Balçık Tekkesi de dârülhadis olarak inşa edilmişti. Dârülhadis harap olunca 1591'de mescit olarak yeniden tesis edilmiş ve Şeyh Mahmud Efendi'nin mescitte imam olarak vazife almasıyla yapı mescit-tekke niteliği kazanmıştı⁵⁴⁵.

Fonksiyonel açıdan mescit-tekke veya cami-tekke özelliği taşıyan diğer tekkeler Baba Haydar Zaviyesi⁵⁴⁶, Şehzâdegân Zaviyesi⁵⁴⁷, Cemâlîzâde Tekkesi⁵⁴⁸, Yavedûd Tekkesi ve Emir Buhârî Tekkesi'dir. Yavedûd Tekkesi'nin mescit-tevhidhanesi, IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan tarafından 1711 yılında yeniden yapılmıştı. Yine Hatice Sultan'ın isteğiyle 1738-39 tarihinde yapı bir minber ilavesiyle camiye dönüştürülmüştü⁵⁴⁹. Edirnekapı'da tesis edilen Emir Buhârî Tekkesi de kuruluşundan aşağı yukarı otuz yıl sonra bir mescide sahip olmuştur⁵⁵⁰.

Mescit-tekke veya medrese-tekke gibi çift fonksiyonlu yapılarda ibadet, ayin ve eğitim faaliyetlerinin birlikte yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, tekkeler sadece dinî ibadet ve ayinlerin icra edildiği mekânlar değildir. Bu tesisler ayrıca yiyecek, içecek, barınma gibi temel ihtiyaçların karşılandığı yerlerdi. Örneğin Baba Haydar Nakşibendî Tekkesi, Mâverâünnehir'den İstanbul'a gelenler için misafirhane vazifesi görmüştür⁵⁵¹. Karyağdı Baba⁵⁵² Tekkesi

deFTERindeki 1680 yılına ait kayıt, Lagârî Mehmed Efendi'nin bu tarihten önce vefat ettiğine işaret eder.

⁵⁴² HRŞS, nr. 133, s. 84, 17 Zilkade 1127.

⁵⁴³ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 372-74; Tanman, *İstanbul TeKKelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri*, s. 833.

⁵⁴⁴ Dârülkurra, Hoca Sadeddin tarafından inşa edilmişti. Sonrasında yapı, bazı eklemelerle tekkeye dönüştürülmüştür. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 354

⁵⁴⁵ M. Baha Tanman, "Balçık Tekkesi", *DBİA*, C. 2, İstanbul 1994, s. 14.

⁵⁴⁶ 1679 tarihli mahkeme kaydında yapı "*Baba Haydar Mescidi Zâviyesi*" şeklinde adlandırılmıştır. Bu durum tekkenin çift fonksiyonlu bir yapı olduğunu gösterir. *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 224.

⁵⁴⁷ HRŞS, nr. 128, s. 3, 16 Şaban 1123; *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 184.

⁵⁴⁸ Kaynaklarda "*Savaklar Mescidi*" veya "*Harâmî Ahmed Paşa Mescidi*" olarak da geçen yapı, tekke olarak Cemâleddin Halvetî, Cemalî gibi isimlerle anılırdı. Köse, *İstanbul Halveti TeKKeleri*, s. 163.

⁵⁴⁹ M. Baha Tanman, "Yavedûd Tekkesi", *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994, s. 444.

⁵⁵⁰ Legall, *Osmanlı'da Nakşibendilik*, s. 99.

⁵⁵¹ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984, s. 58.

ise, çevresindeki kar kuyuları ile yaz aylarında mahalle halkının buz ve kar ihtiyacını karşılamaktaydı⁵⁵³. Konum itibarıyla Haliç doğa manzarasına hâkim olan tekke, bu mekânsal yapısından dolayı teferrüçgâh/mesire olarak da işlev görmekteydi⁵⁵⁴.

Öte taraftan Eyüp'te belirli bir alanda hizmete tahsis edilen tekkeler de bulunmaktadır. Örneğin “mezarcı tekkeleri” olarak ifade edilen tekkeler, defin işlerinde hizmet vermekteydi. Daha önce de bahsedildiği üzere, kara surlarının dışında kalan bölgede çok sayıda mezarlık teşekkül etmişti. Bu bağlamda müstesna bir yere sahip olan Eyüp'te çok erken tarihlerde defin hizmetlerinde görev alan kişiler için tekkeler tesis edilmiştir. 1586 tarihli bir belgeden edinilen bilgiye göre, Hüseyin Dede adlı bir zat, Eyüp'te Yavedûd Mahallesi'nde bulunan menzilin mezar kazmak için gerekli olan kazma ve küreğin muhafazası; ayrıca makbreci fukaranın kalması için vakfetmişti. Zikredilen tarihte menzil, berat ile zaviye ve tekke olmak üzere Seyyid Abdi b. Seyyid Mustafa adlı kişiye devredilmişti⁵⁵⁵. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde kara surlarının dışında Eğrikapı, Edirnekapı, Topkapı, Silivrikapı ve Yedikule civarında mezarcı tekkelerinin tesis edilmiş olduğu görülür. 1710 senesinde Edirnekapı haricinde bulunan mezarcı tekkesinin dörtte bir hissesine mutasarrıf olan Şeyh Mehmed oğlu Mehmed vefat edince oğlu olmadığı için yerine kardeşinin oğlu Seyyid Hüseyin berat ile tayin edilmişti⁵⁵⁶. 1726 senesinde Eğrikapı, Edirnekapı, Topkapı, Silivrikapı ve Yedikule haricindeki mezarcı tekkelerinin tekyenişinleri, vefat eden Müslümanların defnedilmesi için gereği gibi mezar kazmadıklarından dolayı şikâyet edilmişti. Emir Buhârî Tekkesi'nin tekyenişini olan Musa oğlu Ali, söz konusu tekyenişinler üzerine nazır tayin edilmişti. Ali, eskiden

⁵⁵² Tekkenin isminin ortaya çıkışıyla ilgili anlatılan menkıbe ile verdiği hizmet arasında paralellik olduğu görülmektedir. Şöyle ki, çok sıcak bir yaz mevsiminde Şeyh Seyyid Mehmed Ali Baba'dan bir keramet göstermesi istenmiştir. Bunun üzerine Ali Baba dua etmiş ve o yaz mevsimi kar yağmıştı. Bundan dolayı kendisine “Karyağdı Baba” denmiştir. Sonradan bu ifade “Karyağdı Baba”ya dönüşmüştür. Tanman, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri*, s. 605; Müfit Yüksel, “Eyüp-Karyağdı Baba Bektâşî Tekkesi (Hafız Baba Dergâhı),” *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005, s. 195; Nicolas Vatin-Thierry Zarcone, “İstanbul'da Bir Bektaşî Tekkesi: Karyağdı (Eyüp) Tekkesi”, çev. Ali Aktaş, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektâşî Velî Araştırma Dergisi*, S. 11, 1999, s. 143-154.

⁵⁵³ Koman, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi ve Çevresi*, s. 13.

⁵⁵⁴ Tanman, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri*, s. 601-602.

⁵⁵⁵ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 174-175.

⁵⁵⁶ BOA, C.EV, nr. 378/19183, 29 Şaban 1122.

olduğu gibi mezar kazılacağı ve verilen hizmet karşılığında yüksek ücret alınmayacağı hususunda taahhütte bulunmuştu⁵⁵⁷.

Bu başlık altında şeyh tayinleriyle ilgili birkaç hususu da açıklamak yerinde olacaktır. Belgelerde şeyh atamalarının genelde kadı veya nâib arzıyla gerçekleştiği görülür. 1712 senesinde, İslam Bey Zaviyesi'nde vakıf mahsulünden almak üzere günlük 4 akçe vazifesi olan Seyyid İbrahim oğlu Şeyh Yakup vefat edince boş kalan makama, naib Mustafa'nın arzıyla Ahmed oğlu Abdullah günlük 4 akçe vazife ile şeyh tayin edilmişti⁵⁵⁸. Bir diğer önemli husus da ferağ ve vefat gibi nedenlerle boş kalan şeyhlik makamına kan bağı olan kişilerin tayin edilmesidir. Tekkelerin birer vakıf kuruluşu olduğu göz önünde bulundurulursa bir tekkenin meşihat makamına aile bireylerinden birinin getirilmesi şaşırtıcı değildir. Tekkelerin idamesi için tahsis edilen gelirlerin yönetiminin şeyhin idaresine evlâdiyet şartıyla verilmesi beraberinde liyakat üzerine değil, kan bağıyla atama usulünü getirmiştir. Örneğin Burhan Dede Zaviyesi'nin rub' (¼) hissesi zaviyedarlığına Mustafa ve kız kardeşi birlikte mutasarrıf olup Mustafa vefat edince hissesi kız kardeşi Hatice'ye intikal etmişti⁵⁵⁹. İskender Dede Zaviyesi'nin zaviyedarı olan Ahmed, oğlu Mustafa lehine görevinden feragat etmişti. 1700 senesinde görev alan Mustafa, 1722 yılında kendi isteğiyle görevinden ayrılmış ve yerine Hacı Osman oğlu Abdullah tayin edilmişti⁵⁶⁰. Öte taraftan bir zaviye üzerinde birden fazla ortaklığın söz konusu olduğu durumlarda zaviyedar olan kişi veya kişiler kendi istekleriyle görevinden çekilebilir ve hisselerini bir başkasına devredebilirdi. Söz gelimi, Zeynep Hatun Mahallesi'nde Nahılbend Hasan Zaviyesi'nin zaviyedarı olan Mustafa oğlu Mehmed vefat edince mahlûl kalan makam, 1715 yılında Mehmed'in oğulları İbrahim, İsmail ve Mustafa'ya intikal etmişti. Ancak aynı yıl içerisinde İbrahim kendi rızasıyla mutasarrıf olduğu üçte bir hissesinden Ahmed oğlu Mustafa lehine feragat etmişti⁵⁶¹.

⁵⁵⁷ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 41.

⁵⁵⁸ BOA, C.EV, nr. 448/2266, 18 Safer 1124.

⁵⁵⁹ BOA, İE.EV, nr. 25/2965, 16 Receb 1124.

⁵⁶⁰ BOA, C.EV, nr. 87/4333, 14 Muharrem 1135

⁵⁶¹ BOA, AE.SAMD.III, nr. 165/16180, 22 Rebiülevvel 1127.

3. Medrese ve Mektepler

Medreseler: Tetkik edilen dönemde Eyüp'teki medreseler hakkında oldukça sınırlı sayıda veri tespit edilebildi. Öncelikle belirtilmelidir ki, sicillerde ve arşiv belgelerinde Eyüp şehrinde Eyüp Medresesi, Zal Mahmud Paşa Medresesi, Şehit Mehmed Paşa Medresesi/ İsmihan Sultan Medresesi⁵⁶², Damad Efendi Medresesi⁵⁶³ olmak üzere 4 medresenin isimleri tespit edilmiştir. Öte yandan M. Kemal Özergin, 1660 tarihli bir ruznâmeye istinaden Eyüp'te 7 medresenin olduğunu belirtmektedir. Bu medreselerden 3 tanesi yukarıda zikrettiğimiz Eyüp, Zal Mahmud Paşa ve Şehid Mehmed Paşa medreseleri olup diğerleri Kasım Paşa Medresesi⁵⁶⁴, Defterdar Mahmud Çelebi Medresesi⁵⁶⁵, Taşköprü Medresesi ve Behram Kethüda Medresesi'dir. Ayrıca Özergin, müderrisin alacağı günlük ücret doğrultusunda medreselerin derecelerini şu şekilde açıklamıştır: Ellili medreseler Eyüp ve Mehmed Paşa medreseleri; kırklı medreseler Zal Mahmud Paşa, Kasım Paşa ve Behram Kethüda medreseleri; yirmili medreseler Defterdar ve Taşköprü medreseleri⁵⁶⁶. Ancak medrese dereceleri, kuruma tayin edilen müderrisin kıdem durumuna göre zaman zaman değişiklik göstermektedir. Nitekim Zal Mahmud Paşa Medresesi'nin ellili olması vakfiye şartlarında belirtilmiş⁵⁶⁷ olmakla beraber 1619 yılında Zal Mahmud Paşa Medresesi ve Eyüp Medresesi'nin derecesi altmış akçeliye

⁵⁶² HRŞS, nr. 122, s. 71; nr. 125, s. 90; nr. 128, s. 96 (27 Receb 1116/ 20 Cemaziyellevvel 1120/29 Cemaziyelâhir 1124).

⁵⁶³ BOA, AE.SAMD.III, nr. 19258, 26 Cemaziyelâhir 1132.

⁵⁶⁴ Cezerî Kasım Paşa Camii'nin avlusuna konumlandırılmış olan medrese, H. 921/ M. 1515 tarihinde cami ile beraber inşa edilmişti ve ahşaptandı. Müderrisi, Necmeddîn Mehmed Efendi (ö. 978/1570) idi ve caminin mihrabı önünde medfundur. Bu zatın vefatından sonra medrese damadı Şukkazâde Abdurrahman Efendi'ye verildi. Ondan sonra Cafer b. Abdünnebî b. Mustafa müderris oldu. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, s. 361-362; Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 303.

⁵⁶⁵ Ayvansarâyî, Defterdar Camiin avlusunda, tahtânî bir medrese inşa edildiğini; daha sonra medresenin mütevellî reyî ile müte'ehhilin (evli) odalarına dönüştürüldüğünü yazar. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, s. 367.

⁵⁶⁶ M. Kemal Özergin, "Eski Bir Rûznâmeye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 4/5, İstanbul 1974, s. 278.

⁵⁶⁷ Güler, "Şahsultan ile Zal Mahmut Paşa Vakfiyesi", s. 214; Zeki Sönmez, "Eyüp Zal Mahmut Paşa Külliyesi'nin Tarihlendirme Sorunu ve Sinan'ın Mimarlığındaki Yeri", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu I*, Eyüpsultan Belediyesi, C. I, İstanbul 1997, s. 93-94.

yükseltilmişti⁵⁶⁸. Öte yandan Eyüp Medresesi'nin önceleri yirmili, daha sonra otuzlu ve nihayetinde ellili olduğu bilinmektedir⁵⁶⁹.

Yukarıda zikredilen medreseler dışında Eyüp'te eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü iki kurumdan daha bahsetmek gerekir. Bunlardan biri, Kazasker Abdülbâkî Arif Efendi'nin (ö. 1713) vasiyeti üzerine yaptırılan Kazasker Arif Efendi Medresesi'dir. Abdülbâkî Efendi'nin vefatından sonra damadı ve talebesi olan Abdurrahim Faiz Efendi (ö. 1726), Abdülbâkî Efendi adına medreseyi yaptırmıştır⁵⁷⁰. Medresenin yapım tarihi hakkında malumat olmamasına rağmen, banisinin vefat ettiği tarih dikkate alındığında XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde faal olduğu anlaşılmaktadır. Bir diğer medrese, 1660 tarihli ruznâmede yer almayan; ancak aynı tarihte faaliyette olduğu anlaşılan Cafer Paşa Medresesi'dir⁵⁷¹. Tekke ve türbeden oluşan küçük bir külliye'nin parçası olan medrese, Cafer Paşa'nın vasiyeti üzerine yaptırılmıştı. 1588 senesinde, Cafer Paşa'nın, Eyüp'te türbesi yanında bir dârülhadis inşa edilmesi için vasiyet ettiği ve kethüdası İbrahim'i muhtar tayin ettiği belirtilerek uygun bir alanda dârülhadis binasının yapılmasına engel olunmaması emri verilmişti⁵⁷². Dolayısıyla medresenin dersane binasının söz konusu sene içerisinde veya sonrasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Damat İbrahim Paşa'nın Şehzadebaşı'nda yaptırdığı külliye'ye ait olan ve 1729 yılında tanzim edilen vakfiyesinde, Cafer Paşa Medresesi'nin müderrisine günlük 30 akçe ve talebesinin cümlesine de 10 akçe verileceği yazılıdır. Bu durum, zikredilen medresenin XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde faal olduğunu gösterir⁵⁷³.

Eyüp'teki medreselerin bir kısmı cami avlusu etrafında konumlandırılan dersane ve talebe odalarından müteşekkil yapılarıdır. Fatih'in İstanbul'da yaptırdığı ilk medrese olan Eyüp Medresesi de cami ile birlikte inşa edilmişti ve vakfiyesinde

⁵⁶⁸ Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 330.

⁵⁶⁹ 894/1488-1489 tarihli muhasebe defterinde müderrise günlük 20 akçe verilirken, 895/ 1489-1490'da günlük 30 akçe; 990/ 1494-1495 tarihli vakfiyede ise, müderrise günlük 50 dirhem verildiği görülür. Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Cami'i ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına âit Muhasebe Bilânçoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, S. 1-2, Ocak 1963, s. 375; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 422.

⁵⁷⁰ Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, s. 422.

⁵⁷¹ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 320.

⁵⁷² BOA, *MHM.d.*, nr. 62, s. 222, sıra 501, 15 Cemaziyelevvel 996.

⁵⁷³ Aktepe, "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Âid İki Vakfiye", s. 158.

şu şekilde ifade edilmektedir: “*Câmi‘ haremindedir her nevi güzelliğlerle mücehhez ve kubbelerle süslü, bediî nizamı ve şiraze-i intizamı ile Ülker yıldızına faik olan altı hücreli, yüce ve değerli bir medrese bina etti*⁵⁷⁴.” Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen depremle birlikte cami ve medrese ciddi hasar gördüğünden caminin yeniden yapımında medrese tamamen ortadan kaldırılmıştır. E. Hakkı Ayverdi’nin tespitine göre medrese, cami avlusunun iki tarafında sıralanmış olup her bir tarafta sekizer olmak üzere toplam 16 hücreden müteşekkildi⁵⁷⁵. Vakfiyede, medresede müderrisin dışında muid (müderris yardımcısı), bevvab, ferraş ve süpürgeci gibi görevlilerin olduğu görülür. Vakfiye şartlarına göre müderris için günlük 50, muid için günlük 5, ferraş ve bevvab için günlük 1,5, süpürgeci için de günlük 1 dirhem ücret tahsis edilmiştir. Ayrıca 11 talebe için de günlük 16,5 dirhem verilmesi şart koşulmuştur⁵⁷⁶.

Şehrin diğer önemli bir yapısı olan Zal Mahmud Paşa Camii avlusunda fevkânî ve tahtânî olmak üzere iki medrese vardı. Üst medresede, üzerleri kubbeli bir derslane, on adet talebe odası, bir muid odası ve medresenin sağında bir tuvalet; alt medresede ise bir umumî derslane, on talebe odası, tuvaletler ile bir çeşme bulunuyordu. Caminin 1600 tarihli vakfiyesinde, medresede 2 müderris, her müderris için 12 danışmend ve 2 muid görevlendirildiği; müderris için günlük 50 akçe, muid için de günlük 2 akçe ücret tahsis edildiği yazar⁵⁷⁷. 1725 senesinde, Zal Mahmud Paşa Camii’nde pazartesi ve perşembe günleri medrese öğrencilerine talim ve tedris için günlük 8 akçe vazife ile Hamza oğlu Hasan Efendi görevlendirilmişti. Müderris cihetine tayin edilen görevlinin ücreti Altıncı Hacı Mehmed vakfi gelirlerinden ödenmekteydi⁵⁷⁸.

⁵⁷⁴ *Fatih Sultan Mehmed Vakfiyeleri*, haz. Cengiz Şeker, Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, II. Vakfiye, s. 3.

⁵⁷⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*, C. III, s. 355, Baha Matbaası, İstanbul 1973.

⁵⁷⁶ *Fatih Sultan Mehmed Vakfiyeleri*, II. Vakfiye, s. 6.

⁵⁷⁷ Güler, “Şahsultan ve Zal Mahmut Paşa Vakfiyesi”, s. 214-215.

⁵⁷⁸ Altıncı Hacı Mehmed Ağa, Kiremitçi Süleyman Mahallesi’ndeki menzili ile debbağhanedeki debbağ dükkânını 1135/1722-1723 tarihinde hayatta iken vakfetmişti. BOA, *C.MF*, nr. 160/7995, 29 Cemaziyelâhir 1137.

Şehid Mehmed Medresesi, Sokullu Mehmed ile 1562 senesinde evlenen⁵⁷⁹ Sultan II. Selim'in kızı İsmihan Sultan tarafından evliliğinden 5 veya 6 sene sonra inşa edilmişti. Bu sebepten medrese, kaynaklarda İsmihan Sultan veya Sokullu Mehmed Paşa Medresesi olarak geçmektedir. Medresede 19 oda mevcut olup odalar, dikdörtgen bir avlunun iki tarafına yerleştirilmiştir⁵⁸⁰. Medrese müderrislerine Kiremitçi Süleyman Mahallesi'ndeki bir menzil vakfedilmişti. Menzil, zikredilen medresenin yanında yer alıp yeri şu şekilde tarif edilmiştir: “*Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde vâki' bir tarafı türbedârlara meşrûta menzil ve bir tarafı mûmâ-ileyhâ medresesi ve bir tarafı Hasan Çelebi mülkü ve bir tarafı tarîk-i âmm ile mahdûd menzil...*” Menzil günlük 1,5 akçe karşılığında Hacı Mehmed'e kiralanmış ve bu kişi 1708 senesinde harap vaziyette olan menzili Hacı Numan'a devretmişti. Menzilin tamir masrafları kira bedelinden karşılanmıştı⁵⁸¹.

Medreselerde sadece eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütülmezdi. Bu müesseseler aynı zamanda dışarıdan gelenlere konaklama hizmeti de verirdi. Nitekim 1712 tarihli mahkeme kaydında, Kastamonu Sancağı'nın Boyabat kasabasında ikamet eden Musa adlı kişinin, Boyabat kasabasındaki bazı mülklerinin satış işlemleri için Eyüp'te bulunduğu ve bu süre zarfında da İsmihan Sultan Medresesi'nde ikamet ettiği görülür⁵⁸². Aynı tarihte, Rumeli'nin Tatarpazarı kasabasından olan Salih Ağa da İsmihan Sultan Medresesi'nde misafir olup burada vefat etmişti⁵⁸³. 1724 senesinde, Zal Mahmud Paşa Camii'nin üst medresesinde Derviş Mehmed Efendi adlı kişinin sakin olduğu da öğrenilmektedir⁵⁸⁴. Öte taraftan 1720 yılında, harap olan Damad Efendi Medresesi tamir edildikten sonra Nakşibendî fukarasının ikamet etmesi için tahsis edilmiş ve tekke olarak kullanılmaya başlanmıştı. Medresede 15 Nakşibendî fukarası ikamet etmekteydi. Fukaranın erzakları ise Şehid Mehmed Paşa evkafı fazlasından karşılanmaktaydı⁵⁸⁵.

⁵⁷⁹ Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 69.

⁵⁸⁰ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 304.

⁵⁸¹ HRŞS, nr. 125, s. 90, 20 Cemaziyelevvel 1120.

⁵⁸² HRŞS, nr. 128, s. 96, 29 Cemaziyelâhir 1124.

⁵⁸³ HRŞS, nr. 128, s. 100, 4 Cemaziyelâhir 1124.

⁵⁸⁴ HRŞS, nr. 146, s. 10, 19 Şevval 1136.

⁵⁸⁵ BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 199/19258, 26 Cemaziyelâhir 1132.

Mektepler: Osmanlı'da çocuklara okuma ve yazma ile dinî bilgiler, halk arasında mahalle mektebi veya sıbyan mektebi denilen kurumlarda verilirdi⁵⁸⁶.

1711 senesinde Üsküdar, Galata ve Eyüp'te toplam 161 sıbyan mektebi bulunuyordu⁵⁸⁷. Mekteplerin sur dışında dağılımına bakıldığında Galata'da 90, Üsküdar'da 41, Eyüp'te 26 ve Hasköy'de 4 sıbyan mektebi vardı⁵⁸⁸.

Tablo 5: 1711 Senesinde Yapılan Sayıma Göre Eyüp'te Mektepler

1	Hocazâde Seyyid Hoca Mektebi	14	Kasım Paşa Mektebi
2	Ebüs-suûd Efendi Mektebi	15	Davud Ağa Mektebi
3	Hekim Kutbeddin Mektebi ⁵⁸⁹	16	Mihrimah Sultan Mektebi
4	Memi Efendi Mektebi	17	Müezzinz Süleyman Çelebi Mektebi
5	Şah Sultan Mektebi	18	Daye Hatun Mektebi
6	Mehmed Hoca Mektebi	19	Nakkaşzâde el-Hâc Mehmed Efendi Mektebi
7	Çavuş Kasım Mektebi	20	Ethem Dede Mektebi
8	İslam Bey Mektebi	21	Abdi Efendi Mektebi
9	Abdullah Hoca Mektebi	22	Hacı Hüsrev Mektebi
10	Kızıl Mescit Mektebi ⁵⁹⁰	23	Battalzâde Mektebi
11	Nişancı Paşa'da Rami Paşa Mektebi	24	Emir Buhârî Mektebi
12	Kaptan Veli Paşa Mektebi	25	Topçular Mektebi
13	Nazperver Mektebi	26	Merkez Efendi Mektebi

⁵⁸⁶ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 82-83.

⁵⁸⁷ BOA, *D.HMH.d.*, nr. 21464, 12 Cemaziyelâhir 1123; H. Hüsnü Koyunoğlu, "The Sıbyân Mektebs (Primary Schools) and Population in Bilâd-i Selâse (Three Towns: Üsküdar, Galata and Eyüp) in The Early Part of The 18th Centruy", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 60 (2014/2), İstanbul 2014, s. 19.

⁵⁸⁸ BOA, *D.HMH.d.*, nr. 21464.

⁵⁸⁹ Bu mektebin konumu 1585 tarihli mahkeme kaydında şu şekilde tarif edilmiştir: "Medîne-i Ebâ Eyyüb el-Ensârî'de türbe-i mutahharanın garb cânibinde olan tarîk-i âmmun mâverâsında vâki' merhûm ve mağfûrun-leh Hekim Kutbeddin vakfı olan mu'allimhânenin..." *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 104-105.

⁵⁹⁰ "Ramazan Ağa Mektebi" olarak da anlandırılan mektep, Kızıl Mescit'in kible tarafında yer almaktadır ve Sekbanbaşı Ramazan Ağa tarafından 1586'da inşa edilmiştir. Haskan, *Eyüp Tarihi*, s. 316.

Eyüp şehrinde mektep sayısı 26 rakamıyla sınırlı değildir. Çalışma dönemine ait mahkeme ve arşiv kayıtlarından tespit edilen diğer mektepler şunlardır: Hatice Sultan Mektebi⁵⁹¹, Lala Mehmed Ağa Mektebi⁵⁹², Defterdar Mahmud Efendi Mektebi⁵⁹³, İskender Paşa⁵⁹⁴ Mektebi⁵⁹⁵, Ali Paşa-yı Cedîd Mektebi⁵⁹⁶, Musa Çavuş Mektebi⁵⁹⁷. Bunların dışında, Zeynep Hatun Mahallesi'nde "İdris-i Bitlisî Mektebi" veya "Attan Düşen Ali Ağa Mektebi" isimleriyle adlandırılan bir mektep daha bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır⁵⁹⁸.

Yukarıda görüldüğü üzere, mektepler genelde banilerinin isimlerini taşımakla beraber kurulduğu mahallenin ya da yakınında yer alan cami veya mescidin adıyla da anılmaktaydı. Örneğin Şah Sultan Mektebi, Çavuş Kasım Mektebi⁵⁹⁹, İslam Bey Mektebi, Nazperver Mektebi, Topçular Mektebi, Kızıl Mescid Mektebi bunlar arasında mütalaa edilebilir.

Mekteplerin yapısal özelliklerine bakıldığında bir kısmı dinî yapıların bir bölümü olarak tasarlanmıştı. Örneğin Defterdar Nazlı Mahmud Efendi Mektebi, cami avlusunda inşa edilmişti. Ayvansarâyî, Defterdar Nazlı Mahmud Camii'nin avlusunda, kara tarafında yüksek bir taş mektep inşa edildiğini; mektebin kaldırılarak yerine gelir getiren bir mülk yapıldığını ve sonradan deniz tarafındaki kapı üzerine, o

⁵⁹¹ BOA, *C.MF*, nr. 7055, 29 Şevval 1122; *C.MF*, nr. 5719, 10 Şevval 1132; *C.MF*, nr. 99/4922, 29 Rebiülevvel 1139.

⁵⁹² BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 14/1250, 23 Receb 1118.

⁵⁹³ BOA, *C.MF*, nr. 46/2281, 13 Rebiülevvel 1114.

⁵⁹⁴ İskender Bey, Dukakinzâdelerden olup Neslişah Sultan'ın zevcesidir. 1582 yılında vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 3, s. 807.

⁵⁹⁵ BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 24/2239, 4 Muharrem 1124.

⁵⁹⁶ BOA, *C.MF*, nr. 22/1072, 28 Zilhicce 1131.

⁵⁹⁷ BOA, *EV.HMH.d*, nr. 2610, 29 Zilkade 1137.

⁵⁹⁸ İdris Köşkü caddesinde, Nahılbend Hasan Ağa Türbesi'nin biraz ilerisinde yer alan fevkânî mektebin İdris-i Bitlisî tarafından yaptırıldığı, Sultan IV. Murad'ın mirâhur- evveli olan ve 1626'da attan düşerek vefat eden Ali Ağa tarafından ihya edildiği ileri sürülmektedir (Müfid Yüksel, "İdris-i Bitlisi ve Eyüp'teki Eseleri", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VI*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 6, İstanbul 2003, s. 82-83). 1655 tarihli sicil kaydında, Zeynep Hatun Mahallesi'nde Nahılbend Hasan Çelebi Zaviyesi'nin yakınında Çavuşbaşı Muallimhanesi'nin yer aldığı yazılıdır (*Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 61 Numaralı Sicil* s. 196). Sicil kaydında işaret edilen mevkii, bugün İdris-i Bitlisî/Alî Ağa Mektebi'nin bulunduğu yer olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda, zikredilen tarihte İdris-i Bitlisî veya Alî Ağa Mektebi'nin "Çavuşbaşı Muallimhanesi" olarak adlandırıldığını söylebiliriz.

⁵⁹⁹ Mektep, Kasım Çavuş Mescidi bitişiğinde olup Musâhib-i şehriyarî Mehmed Ağa'nın hayratıdır. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 349.

okula bedel bir ahşap mektep inşa edildiğini bildirmektedir⁶⁰⁰. Aynı şekilde Cezerî Kasım Paşa Camii'nin de fevkânî bir mektebi bulunuyordu⁶⁰¹. Bu mektep, 1711 tarihli belgede geçen "Kasım Paşa Mektebi"dir⁶⁰². Baba Haydar Camii haremide de Kaptan Veli Paşa Mektebi konumlandırılmıştı⁶⁰³. Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan da Şah Sultan Camii'nin avlu kapısı üzerine ahşap bir mektep yaptırmıştı⁶⁰⁴. Bunların dışında Hatice Sultan'ın Eyüp Ensârî Kapısı haricindeki fevkânî mektebi, sebil, çeşme, türbe ve cami ile birlikte 1711 senesinde inşa edilmişti⁶⁰⁵.

Bazı mektepler, herhangi bir yapıya bağlı olmadan müstakil bir şekilde inşa edilmişti. Ancak bu mekteplerin şehir içindeki yerleşim planı incelendiğinde, yine bir kısmının dinî yapıların çevresinde konumlandırıldığı görülür. Söz gelimi Takyecibaşı Mescidi karşısında Daye Hatun Mektebi⁶⁰⁶, Zal Paşa Camii mihrabı yönünde ve Mahmud Paşa'nın Türbesi bitişiğinde İskender Paşa Mektebi⁶⁰⁷, Hacı Hüsrev Camii yakınında Damat İbrahim Paşa Mektebi⁶⁰⁸, Saçlı Abdülkadir Mescidi yakınında Ebüssuûd Efendi Mektebi⁶⁰⁹, Fethi Çelebi Camii'nin sağ tarafında Abdi Efendi Mektebi⁶¹⁰ ve Nişancı Camii yakınında Rami Paşa Mektebi⁶¹¹ bunlar arasında sıralanabilir.

⁶⁰⁰ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 367. Ahşap mektep, 1906 senesine kadar mevcuttu; ancak uzun bir süreden beri harap olduğundan kapalı tutulmuş ve 1906'da tamir edilmesi için talepte bulunulmuştu. BOA, *MF.MKT*, nr. 975/24, 12 Zilkade 1326.

⁶⁰¹ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 361.

⁶⁰² BOA, *C.MF*, nr. 145/7250, 29 Zilhicce 1144.

⁶⁰³ *HRSS*, nr. 141, 10 Rebiülâhir 1132; BOA, *İE.EV*, nr. 43/4938, 26 Rebiülevvel 1133.

⁶⁰⁴ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 342. Mektep, 1555 senesinde inşa edilmişti. Vakfiyesinde muallime günlük 4 akçe, halifesine günlük 2 akçe verileceği; ayrıca her Ramazan Bayramı'nda öğrencilere giyecek yardımı yapılacağı yer almaktadır. Ahmet Yaramış, "Yavuz Sultan Selim'in Kızı Şah Sultan'ın Eyüp'teki Hayrâtı", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu X*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 10, İstanbul 2006, s. 406-407.

⁶⁰⁵ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 368; Haskan, *Eyüp Tarihi*, s. 313.

⁶⁰⁶ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 74 numaralı Sicil*, s. 77; Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 366.

⁶⁰⁷ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 340; Haskan, *Eyüp Tarihi*, s. 314.

⁶⁰⁸ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 368-369.

⁶⁰⁹ Mektep, Cami-i Kebir Mahallesi'nde, Eyüp Camii'nin güneyinde yer almaktadır. Hemen arkasında Saçlı Abdülkadir Efendi Mescidi bulunmaktadır. Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin 1569 tarihli vakfiyesine göre, mektebin ön tarafında öğrencilerin cüz okuması için tasarlanmış bir sofa mevcuttu. Sofa altında iki oda, arkasında helâ ve önünde de bahçeli bir ev vardı. Bunlar muallimin kullanımına tahsis edilmişti. Ali Kılıcı, "Şeyhülislam Ebüssuud Efendi'nin Eyüp Sıbyan Mektebi ve Vakıfları", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005, s. 578.

⁶¹⁰ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 75.

⁶¹¹ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 375.

Mekteplerin masrafları ve bu müesseselerde istihdam edilen personelin ücretleri, diğer sosyal yapılarda olduğu gibi vakfedilmiş gelir kaynaklarından karşılanmaktaydı. Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan Hekim Kutbeddin Efendi Mektebi'nin vakfiyesi 1496'da düzenlenmiştir. Vakfiyede, etrafı duvarla çevrili tahtânî üç odadan birisinin mektep, ikisinin de oturulmak üzere tahsis edildiği yazmaktadır. Mektepte muallim olanlara günlük 5 akçe verilmesi şart koşulmuş ve mektebin giderleri için Galata'da ve Küçükpazar'da bazı yerler tahsis edilmişti⁶¹². Daye Hatun⁶¹³ da bina eylediği mektebin masrafları için, Terkos nahiyesine bağlı Daye Hatun köyünde mevcut olan çiftlik, mandıra, çayır ve mevaşiyi (hayvanlar) bağışlamıştır⁶¹⁴. Kaptan Veli Paşa Mektebi'nin hademe masrafları ise, Kavak tuzlasından temin edilen 1 kile tuzdan karşılanmaktaydı. Bu mektep uzun bir müddet boş kalmış ve mektebin masrafları için Kavak tuzlasından tahsis edilen 1 kile tuz başkaları tarafından tüketilmişti. Mektebin evlâdiyet üzere mütevellisi olan Kaptan Veli Paşa'nın kızı Hatice Hanım, mektebin yeniden ihya edilmesi ve Kaptan Veli Paşa Mektebi hademesinin masraflarının karşılanması için Kavak tuzlasından vakfedilen 1 kile tuzun verilmesini istemişti⁶¹⁵.

Mekteplerin öğretim kadrosunda başta muallim ve ona yardımcı olan halife yer alırdı. Belgelerde, bu görevlilerin günlük 2 ilâ 8 akçe arasında değişen bir ücret aldıkları görülür. Vakfiyelerde, bu tür görevlilere tahsis edilecek ücretler belirlenmişti. Örneğin, Hacı Hüsrev Mahallesi'nde Damat İbrahim Paşa tarafından ihdas edilen mektebin muallimine günlük 8 akçe ve halifesine 4 akçe tahsis edilmişti⁶¹⁶. Aynı şekilde Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Eyüp'te yaptırdığı mektebe bir muallim ve bir kalfa tayin edilmesi; muallime günlük 5 dirhem, kalfaya günlük 2 dirhem ücret verilmesi şart koşulmuştu. Ayrıca mektepteki fakir çocuklara her Ramazan Bayramı'nda kıyafet alınması vakfiyede yer alan şartlar arasındaydı⁶¹⁷.

⁶¹² Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1970, s. 102.

⁶¹³ Daye Hatun, Kanûnî Sultan Süleyman'ın dayesi yani sütanesi idi. 1530 senesinde vefat eden Daye Hatun'un kabri Yavedüd Camii karşısındadır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 2, TVY Yay., İstanbul 1996, s. 408; Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 147.

⁶¹⁴ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 74 numaralı Sicil*, s. 77.

⁶¹⁵ HRŞS, nr. 141, s. 86, 1132; BOA, *İE.EV*, nr. 43/4938, 26 Rebiülevvel 1133.

⁶¹⁶ Aktepe, "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Âid İki Vakfiye", s. 158-59.

⁶¹⁷ Kılıcı, "Şeyhülislam Ebüssuud Efendi'nin Eyüp Sıbyan Mektebi ve Vakıfları", s. 578-579.

Muallim veya halife, eğitim faaliyetlerinin yanı sıra farklı hizmetlerde de vazife alarak ek kazanç sağlardı. Örneğin halife, Kur'an Kerim'den cüz okur ve bunun için kendisine ücret verilirdi. Hatice Sultan evkafından Cezerî Kasım Paşa Camii'nde pazartesi ve perşembe günleri ders verecek hocalara caminin kapısını açıp kapamak ve Cuma günleri üç ihlâs okumak üzere kayyım olanlara günlük 2 akçe verilmesi şart koşulmuş; 1716 yılında Hacı Abdullah oğlu Mehmed Halife kayyım olarak atanmıştı⁶¹⁸. Diğer taraftan halife, vakfın gelirlerini toplamak için de vazife alabilirdi. Nitekim Receb oğlu Mustafa, günlük 3 akçe karşılığında Lala Mehmed Ağa Mektebi'nin halifelik vazifesi ile günlük 1 akçe karşılığında da vakfın cabilik hizmetine tayin edilmişti⁶¹⁹.

Mekteplerde, muallim haricinde hat dersleri için bir başka hoca vazifelendirilebilirdi. 1719 yılında, Hatice Sultan Mektebi'nde çocuklara haftada iki gün hat dersi vermek üzere meşk hocalığına Hattat Mehmed Efendi tayin edilmişti. Hattat Mehmed Efendi'ye günlük 12 akçe ücret tayin edilmişti; ancak bu kişi hizmetinde tekâsül eder veya kendisi ders vermeyip yerine naib kullanırsa söz konusu hizmetin başkasına verilmesi şart koşulmuştu. Ayrıca ifade edilmelidir ki, Mehmed Efendi fen ilimlerinde mahir ve çocuklara ders verme konusunda tecrübesi olan bir kişiydi⁶²⁰. Bu durum, mektepte hat dersini verecek olan hocada bazı niteliklerin arandığını gösterir.

Muallim veya halife olan kişi vefat ettiğinde ya da "*hüsn-i ihtiyârı ile feragat*" ettiğinde boş kalan makama uygun birisi atanırdı. 1698 yılında, Abdi Çelebi Mektebi'nde 4 akçe ile muallim olan Yakup vefat edince oğlu Ahmed günlük 5 akçe ile halife olmuştu. Sonrasında Ahmed kendi rızasıyla görevinden feragat etmiş ve yerine Ali oğlu Mustafa görevlendirilmişti. 1707 senesinde Mustafa dahi vefat edince Yakup oğlu Ahmed, muallimlik vazifesinin kendisine verilmesi için talepte bulunmuştu⁶²¹. Yine adı geçen mektepte günlük 5 akçe vazife ile halife olan Hüseyin oğlu Mehmed 1723 senesinde kendi rızasıyla görevinden ayrılmış ve yerine Seyyid

⁶¹⁸ BOA, *İE.EV*, 54/5965, 23 Muharrem 1128. 1720 senesinde, Hatice Sultan Mektebi'nde cüzhan olan Hacı Mustafa, kendi isteğiyle görevinden ayrılmış ve yerine Osman Halife b. Ahmed, günlük 2 akçe ücret ile tayin edilmişti. BOA, *C.MF*, nr. 115/5719, 10 Şevval 1132.

⁶¹⁹ BOA, *AE.SAMD.III.*, nr. 14/1250, 23 Receb 1118.

⁶²⁰ BOA, *İE.EV*, nr. 55/6100, 12 Zilhicce 1131.

⁶²¹ BOA, *İE.EV*, nr. 63/6875, 29 Zilkade 1118

Şaban oğlu Seyyid Mustafa halife olarak atanmıştı⁶²². Ali Paşa-yı Cedîd Mektebi'nde 4 akçe vazife ile muallim olan Mustafa Abdi vefat edince 1719 senesinde boş kalan makama oğlu Ahmed Halife tayin edilmişti⁶²³. Zal Paşa Camii yakınında bulunan İskender Paşa Mektebi'nde ise, günlük 5 akçe vazife ile muallimlik cihetine mutasarrıf olan Mustafa vefat edince vazifeye diğer Mustafa tayin edilmişti⁶²⁴. Örneklerde görüldüğü üzere, öğretmenlik mesleği babadan oğula intikal edebiliyordu. Hatta denilebilir ki, bazı kişiler, atasının icra ettiği mesleğin kendisine tevcih edilmesini doğuştan gelen bir hak olarak görüyordu. Fakat toplumun zihinsel, kültürel ve dinî hayatında rol oynayan makamlarda görev alacak kişilerde sadece kan bağı şartı aranmıyordu. Aynı zamanda bu mesleği ifa edecek kişilerin meslekî yetkinliğe sahip olup olmadığına da bakılıyordu. Örneğin Hekim Kutbeddin Mektebi'nde, belgenin tutulduğu tarihten 15 sene önce Veli oğlu Mehmed adlı kişinin büyük babası Murtaza muallim olup bu kişinin vefatından sonra muallimliğe Salih Efendi tayin edilmişti. Bu esnada Veli oğlu Mehmed, yaşı küçük olduğu için bu makama getirilmemişti. 1706 senesine gelindiğinde Mehmed bu vazifeyi talep etmiş; ancak Salih Efendi ile aralarında tartışma vuku bulmuştu. Mahkemede yetkin kişiler, Mehmed'in meslek için müstahak olmadığını beyan etmişler; ayrıca Salih Efendi de 10 kuruş karşılığında sulh teklif edince Mehmed davasından vazgeçmiş ve taraflar 10 kuruş üzerine uzlaşmışlardı⁶²⁵. Diğer bir örnekte ise, meslekî yeterliliğe sahip olmayan bir muallimin, görevinden uzaklaştırıldığı görülmektedir. Şöyle ki, Defterdar Mahmud Efendi Mektebi'nin 1702 senesinde muallimlik vazifesinde Ali adlı kişi görevliydi. Bu kişi aynı zamanda caminin imamlık vazifesini de yerine getirmekteydi. Ancak Ali'nin, Kuran okuma konusunda yetersiz olduğu; imam ve muallim olduğu günden beri, uzun bir süre, cami ve mektebi kapalı tutmak suretiyle hizmetini yerine getirmediği ve bu konuda halkın da söz konusu kişiye karşı nefret duyduğu dile getirilmişti. Bahsi geçen görevlere, bu mesleğe uygun ve mesleğinde

⁶²² BOA, *C.MF*, nr. 111/5523, 5 Cemaziyelâhir 1135.

⁶²³ BOA, *C.MF*, nr. 22/1072, 28 Zilhicce 1131.

⁶²⁴ BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 24/2239, 4 Muharrem 1124.

⁶²⁵ *HRŞS*, nr. 124, s. 76, 26 Şevval 1118.

“*ehl-i ilim*” olduğu söylenen Hüseyin oğlu Osman’ın getirilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Osman, Ali’nin yerine görevlendirilmişti⁶²⁶.

4. Eyüp Hamamları

Evliya Çelebi, İstanbul’da sur içinde ve sur dışında olmak üzere toplam 151 hamam bulunduğunu yazar ve sur dışında Eyüp’te işlevlerine göre hamamları şu şekilde sınıflandırır: Mevlevîlere Yenikapı Hamamı, çadırcılara Otakçılar Hamamı, kocalara Zal Paşa Hamamı, hastalara Eyüp Hamamı, müezzinlere Bülbülderesi Hamamı, derbederlere Eyüp yakınında Dere Hamamı⁶²⁷.

Eyüp ve civarında mevcut olan hamamların 1709 senesinde sayımı yapılmış ve Eyüp’te faal durumda olan 5 hamam olduğu kaydedilmiştir. Bunlar: Eyüp Türbe Hamamı, Çömlekçiler Hamamı, Otakçılar Hamamı, Eski-Yeni Hamam ve Mısır Hamamı. Hasköy’de ise, Piri Paşa ve Osman Paşa hamamları kayıt altına alınmıştır. Bu sayımda Mısır Hamamı’nda 3 dellakın çalıştığı kaydedilmiştir. Ayrıca sayımda, söz konusu hamamlarda istihdam edilecekler için bazı standartların getirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin şâbb-ı emred olan 13 kişi tespit edilip hamamlardan ihraç edilmişti. Bu durum, hamamlarda görev alacak kişilere yaş sınırlaması getirildiğini ve takriben 15 yaşın altındaki genç veya çocukların çalıştırılmasına izin verilmediğini gösterir. Öte yandan dellallık için uygun kişilerin seçilmesi ve çalışanların birbirlerine kefil olması gerekirdi. Tabii bu şartların sağlanması hamamcı esnafının idare heyetinin sorumluluğundaydı⁶²⁸.

Mısır Hamamı hariç, diğer dört hamam 1735, 1752 ve 1766 tarihli hamam yoklama defterlerinde kayıtlıdır. Dolayısıyla o tarihlere kadar adı geçen dört hamam faaldi. Söz konusu hamamcı yoklama defterlerinde Eyüp’te kayıt altına alınan diğer hamamlar şunlardı: Emine Sultan Hamamı, Kerpiç Hamamı, Yalı Hamamı, Kırkık Hamamı⁶²⁹, Eski Dere Hamamı, Müfti Hamamı, Hamam-ı Cedid, Haric-i Bab-ı

⁶²⁶ BOA, *C.MF*, nr. 46/2281, 13 Rebiülevvel 1114.

⁶²⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 136-137

⁶²⁸ *HRŞS*, nr. 126, s. 5, 7 Cemaziyelâhir 1121.

⁶²⁹ Kırkık Hamamı, Dökmecibaşı Mahallesi’nde olup Mehmed Kethüda vakfındandı. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, 352.

Mevlevîhane, Haric-i Yedikule Hamamı⁶³⁰. Zikredilen hamamlardan Türbe Hamamı ve Çömlekçiler Hamamı çifte hamam; diğerleri ise tek hamam olarak inşa edilmişti.

Eyüp Türbe Hamamı: Eyüp Türbe Hamamı II. Mehmed tarafından fethin akabinde yaptırılmıştı. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre, İstanbul'un fethinden sonra ilk Irgat Hamamı, ikinci Azebler Hamamı ve üçüncü olarak yapılan Vefa Hamamı'ndan sonra Eyüp Hamamı inşa edilmişti⁶³¹. Ayrıca Çelebi, Eyüp Hamamı için “*bu dahi Ebü'l-feth Gâzî binâsıdır. Ammâ âb-ı hevâsı gâyet latîfidir. Merd [ü] zenân (erkek ve kadınlar) için çifte çifte hammâmdır. Hasta-hâl olan girse bi-emri'llâh şifâ bulur*” demektedir⁶³².

Eyüp Sultan Külliyesi'nin bir parçası olan hamamın erkekler kısmı, üç bölümlü bir sıcaklığa açılan çifte halvet hücrelidir⁶³³; kadınlar kısmının girişi, Eyüp Hamamı Sokağı üzerinde yer alır⁶³⁴. Hamam, Eyüp Çarşısı içerisinde konumlandırıldığı için kapısının yanında birtakım ticarî mekânlar bulunmaktaydı⁶³⁵.

Hamamda 1709 senesinde 3 natır ve tamamı Müslüman 12 dellâk vardı⁶³⁶. 1735'te hamamdaki dellâk sayısı sabit kalıp 7 natır, 1 külhancı ve 8 hamal hamamda hizmet vermekteydi⁶³⁷. 1716 senesinde hamamda Ohan adlı zimmînin külhancı olduğu görülür⁶³⁸. Hamamda çalıştırılan hizmetli sayısı dikkate alındığında Türbe Hamamı'nın Eyüp'teki diğer hamamlara nazaran daha büyük olduğu anlaşılır.

Çömlekçiler Hamamı: Çömlekçiler Hamamı, Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır⁶³⁹. Şehzadebaşı Camii'ne gelir olmak üzere yaptırılan hamam Mimar Sinan yapısıdır. Civarında çömlek imalathaneleri bulunduğu için bu isimle anıla gelmiştir. Hamamın yanında önceden bir dere vardı. Bu yüzden “Dere

⁶³⁰ Ahmet Yaşar, “İstanbul Hamamları: 1713-1766”, *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Feridun M. Emecen, vd., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 2014, s. 565-581.

⁶³¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 136.

⁶³² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 169.

⁶³³ Eyice, “Eyüp Külliyesi”, s. 12.

⁶³⁴ Reşad Ekrem Koçu, “Eyyub Hamamı Sokağı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s. 5444.

⁶³⁵ *HRŞS*, nr. 133, s. 58, 13 Receb 1126.

⁶³⁶ *HRŞS*, nr. 126, s. 5, 7 Cemaziyelâhir 1121.

⁶³⁷ İBB Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, Nr: B. 6, 1 Zilhicce 1147/ 24 Nisan 1735, s. 1.

⁶³⁸ *HRŞS*, nr. 136, s. 135, 20 Rebiülevvel 1128.

⁶³⁹ *HRŞS*, nr. 133, s. 36, gurre-i Cemaziyelevvel 1126.

Hamamı” ve yanındaki Semiz Ali Paşa çeşmesinden dolayı da “Akarçeşme Hamamı” olarak da anılmıştır⁶⁴⁰. Evliya Çelebi, Çömlekçiler Hamamı’nın hoş havalı, belde halkına açık ve aydınlık bir hamam olduğunu bildirir⁶⁴¹.

Hamam, 1702 senesinde bir yıllığına Şehzade vakfı mütevellisi Ahmed tarafından Hacı Mustafa’ya 45.000 akçeye kiralanmıştı. Kira bedelinin 30.000 akçesi vakfa peşin ödenmiş ve kalan 15.000 akçenin ise hamamın kapı keçeleri, hasırları ve tamiri için harcanmasına karar kılınmıştı⁶⁴². 1704 senesinde hamam Derviş oğlu Hacı Mustafa tasarrufundaydı⁶⁴³. 1712 senesinde ise Mehmed Ağa Çömlekçiler hamamcısı olarak kaydedilmiştir⁶⁴⁴.

Hamamda, 1709 senesinde 10 Müslüman dellak, 1 Müslüman natır⁶⁴⁵ bulunurken 1735’te 10 dellak, 3 natır, 1 külhancı, 3 hamal vardı ve dellâklardan biri Arnavut’ tu⁶⁴⁶.

Hamamlarda hizmet veren görevlilerin zaman zaman gasp, darp ve yaralama hâdiselerine karıştıkları tespit edilmiştir. Bu türden bir hâdise Çömlekçiler Hamamı’nda meydana gelmişti. Fail, önceden hamamda natır olan Hasan oğlu Emrullah Çelebi’dir. Hamamın külhanında misafir olan Asvader adlı Ermeni ile oğlu, Emrullah Çelebi’ye eşyalarını emanet etmişlerdi; fakat Emrullah Çelebi, bu kişilerin eşyalarını saklamakla kalmamış onları darp etmişti. Sonrasında iki taraf, meseleyi sulh yoluyla çözmüştü⁶⁴⁷.

Eski-Yeni Hamam: Çavuş Kasım Mahallesi’nde yer alan hamam, sicil kayıtlarında genelde Yeni Hamam adı ile kayıtlı olup⁶⁴⁸ bazı kayıtlarda Eski-Yeni Hamam ismini de taşımaktadır⁶⁴⁹. Hamam, Hazreti Hâlid vakfına bağlıydı⁶⁵⁰. Fatih

⁶⁴⁰ Mehmet Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul 1995, s. 115.

⁶⁴¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap s. 167.

⁶⁴² HRŞS, nr. 117, s. 2, 5 Şevval 1113.

⁶⁴³ HRŞS, nr. 122, s. 13, 20 Cemazielevvel 1116.

⁶⁴⁴ HRŞS, nr. 128, s. 55, 2 Rebiülvvel 1124.

⁶⁴⁵ HRŞS, nr. 126, s. 5, 7 Cemaziyelâhir 1121.

⁶⁴⁶ İBB Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, Nr: B. 6, 1 Zilhicce 1147/ 24 Nisan 1735, s. 1.

⁶⁴⁷ HRŞS, nr. 133, s. 36, gurre-i Cemazielevvel 1126.

⁶⁴⁸ HRŞS, nr. 125, s. 4; nr. 128, s. 73 (20 Safer 1117/20 Rebiülâhir 1124).

⁶⁴⁹ HRŞS, nr. 146, s. 13, selh-i Şevval 1137.

Sultan Mehmed tarafından Eyüp Camii'nin yapımı sırasında camiye gelir sağlamak için inşa edilmiştir⁶⁵¹.

1709 yılında hamamda tamamı Müslüman 5 dellâk, 1 natır vardı. 1735 yılında dellâk sayısı 3'e inmiş olup 2 natır, 1 külhancı ve 4 hamal bulunmaktadır. 1712 tarihli mahkeme kaydında Hacı Mehmed adlı kişinin vefat etmeden önce Yeni Hamam'ın hamamcısı olduğu tespit edilmiştir⁶⁵².

Otakçılar Hamamı: Hamam, 1595 tarihinden sonra inşa edilmiş olup Aziz Mahmud Hüdâi Efendi'nin vakfi akarlarından⁶⁵³. 1709 yılında hamamda 3 Müslüman dellak, 1 Müslüman natır vardı⁶⁵⁴. 1735 yılında ise 5 dellak, 4 natır, 1 külhancı ve 5 hamal görev yapmaktaydı⁶⁵⁵.

Nişancı Paşa Hamamı: Nişancı Paşa Mahallesi'nde yer alan hamam, Nişancı Paşa Camii evkafına ait olup yapım tarihi bilinmemekle beraber muhtemelen söz konusu caminin inşa edildiği esnada yapılmıştır. Evliya Çelebi, hamamın Mimar Sinan tarafından inşa edildiğini bildirmektedir⁶⁵⁶.

Hamamın külhanının pınarı, parsa delikleri ve dolap kapısının örtüsü 1586 senesinde harap bir vaziyetteydi. Aynı sene hamamda keşif yapılmış ve harap olan yerlerin tamiri için ne kadar miktar para sarf edilebileceği tespit edilmişti⁶⁵⁷. Ancak hamamın 1620 senesinde de harap ve 20 seneden fazla atıl durumda olduğu görülmektedir⁶⁵⁸. Hamam 1709, 1735 ve 1752 senelerinde yapılan sayımlarda yer almamaktadır. Muhtemelen söz konusu tarihlerde faal değildi. Ancak 1766 tarihli defterde, Nişancı yakınında Said Paşa vakfına bağlı "*Hamam-ı Cedid*" ismini taşıyan bir hamam olduğu tespit edilmektedir⁶⁵⁹. Bu hususla ilgili olarak Hadîka'da, Nişancılar'da Şeyh Murad Efendi Zaviyesi'nin karşısında "*Kuşluk Hamamı*" olduğu

⁶⁵⁰ "...mahalle-i mezbûrede (Çavuş Kasım) vâki' hazret-i müşârun-ileyhin vakfi olan hamam..."
HRŞS, nr. 139, s. 66, 17 Zilhicce 1130.

⁶⁵¹ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 374.

⁶⁵² HRŞS, nr. 128, s. 74, 25 Rebiülâhir 1124.

⁶⁵³ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 254.

⁶⁵⁴ HRŞS, nr. 126, s. 5, 7 Cemaziyelâhir 1121.

⁶⁵⁵ İBB Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, Nr: B. 6, 1 Zilhicce 1147/ 24 Nisan 1735, s. 2.

⁶⁵⁶ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1 Kitap s. 167.

⁶⁵⁷ Eyüb (*Havâss-ı Refîa*) *Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 180-181.

⁶⁵⁸ Eyüb (*Havâss-ı Refîa*) *Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, s. 332-333.

⁶⁵⁹ Yaşar, "İstanbul Hamamları", s. 581.

ve Sadrazam Sa'îd Paşa'nın sadaret kethüdası iken bu hamamı yaptırdığı; zikredilen zaviyeye ilave edildiği yazar⁶⁶⁰. Bu bilgiye istinaden, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde harabe ve atıl durumda olduğunu düşündüğümüz Nişancı Paşa Hamamı sonradan Said Paşa tarafından ihya edilmiş olmalıdır.

Kerpiç Hamamı: Eğrikapı haricinde Hacı Hüsrev Mahallesi'nde yer alan hamam, yine aynı mahallede oturan Ahmed kızı Havva Hatun mülkiyetindeydi. Bu kişi, 1724 senesinde mahalledeki menzili ile dört kurnalı Kerpiç Hamamı'nı evlâdiyet üzere vakfetmişti. Hamamın kira gelirinden, mahalle camisinde vaiz olanlara günlük 3 akçe ve müezzin olanlara günlük 1 akçe verilecekti⁶⁶¹. 1735 senesinde hamamda 2 kişi çalışmaktaydı⁶⁶². Küçük bir işletme olmasına rağmen hamamın 1766 tarihine kadar faal olduğu görülür⁶⁶³.

Emine Sultan Hamamı: II. Mustafa'nın kızı Emine Sultan tarafından inşa edilmiştir⁶⁶⁴. Hamam, debbağlar mevkiinde yer aldığı için kaynaklarda "Debbağlar Hamamı" olarak da geçmektedir⁶⁶⁵. Bu hamamın ismi 1735 tarihli yoklama defterinde geçmektedir. Bu tarihte hamamda 7 dellak, 3 natır, 1 külhancı ve 5 hamal çalışmaktaydı⁶⁶⁶.

Yeri gelmişken belirtmelidir ki, umumî hamamlar dışında hanım sultanlara ait yalı ve saraylarda bulunan hamamlar, parçası oldukları yapıların ortadan kalkması veya satılması suretiyle ticarî bir işletmeye çevrilerek halkın kullanımına tahsis edilirdi. Emine Sultan Hamamı'nın da bunlar arasında olması muhtemeldir. Nitekim daha önce Emine Sultan'ın Eyüp'te bir yalısı olduğu ifade edilmişti. Dolayısıyla söz konusu hamam sonradan umumî bir hamama dönüştürülmüş yalı hamamı olabilir.

⁶⁶⁰ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 374.

⁶⁶¹ HRŞS, nr. 146, s. 10, 12 Şevval 1136.

⁶⁶² İBB Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, Nr: B. 6, 1 Zilhicce 1147/ 24 Nisan 1735, s. 2.

⁶⁶³ Yaşar, "İstanbul Hamamları", s. 581.

⁶⁶⁴ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 374.

⁶⁶⁵ Ayvansarâyî, *Vefeyât'ta Firârî-zâde Seyyid Abdullah Paşa'yı anlatırken bu hamamı da zikretmektedir: "Eyyûb'da Debbağlar hammâmı ittisâlinde sâhilhânesi kapusunda bir çeşme dahi icrâ eylemiştir". Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl, haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978, s.72.*

⁶⁶⁶ İBB Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, Nr: B. 6, 1 Zilhicce 1147/ 24 Nisan 1735, s. 2.

Eyüp'te başka yalı hamamları da vardı. Bunlardan biri Atika Sultan'a ait olup adına 1735 tarihli defterde rastlanılmaktadır. Atika Sultan Yalısı'nın yıkılmasından sonra yalının hamamı kiraya verilerek çarşı hamamı haline getirilmiştir⁶⁶⁷. Yalının hangi tarihte yıkıldığına dair bir malumat bulunmamaktadır; ancak XVIII. yüzyılın ilk yarısında faal olduğu anlaşılmaktadır. 1735 yılında hamamda 3 dellak ve bir külhancı çalışmaktaydı.

Bir diğer yalı hamamı da Şah Sultan Mahallesi'nde Boynu Eğri Mehmed Paşa vakfından olduğu bilinen "Yalı Hamamı"dır⁶⁶⁸. M. 1704-1705/ H. 1116 tarihli Eyüp mahkeme defterindeki bir belgede "Valide Bahçesi" denilen mevkiinin yanında bir yalı hamamının yer aldığı belirtilmiştir. Bu hamama kadınlar deniz yoluyla gelmekteydi⁶⁶⁹. 1714 tarihli bir başka sicil kaydında, Şah Sultan Mahallesi'nde bir hamamın olduğu tespit edilmiştir. Ancak hamamın ismine yer verilmemiş; bitişiğinde bir bahçe yer alıp bahçenin satışı sırasında hamamdan bahsedilmiştir⁶⁷⁰. Muhtemelen bu hamam da bir yalı hamamıydı. 1718 tarihli mülk salım satımını konu alan diğer bir sicil kaydında ise, Şah Sultan Mahallesi'nde "Yalı Hamamı" ismini taşıyan bir hamam olduğu görülür⁶⁷¹.

Yukarıda bahsedilen hamamların dışında mahkeme kayıtlarında tesadüf edilen diğer bir hamam Bekta (?) hamamıdır. Ancak hamamın konumu hakkında bilgiye yer verilmemiştir. Maliki, Şah Sultan Mahallesi'nde ikamet eden Yorgancı Hacı Hüseyin'dir. Hacı Hüseyin, 1705 senesinde sahibi olduğu hamamı Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde oturan Abdülbâkî Beşe'ye bir seneliğine 65 kuruşa kiralamıştı⁶⁷².

⁶⁶⁷ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 41.

⁶⁶⁸ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 91.

⁶⁶⁹ HRŞS, nr. 122, s. 69.

⁶⁷⁰ III. Ahmed'in kızı Zeynep Sultan, zikredilen bahçenin kendisine satılması için talepte bulunmuştu. BOA, *HAT*, nr. 1447/17, 4 Şevval 1126.

⁶⁷¹ "...mahalle-i mezbûrede (Şah Sultan) vâki' bir tarafında Yalı Hamamı demekle ma'rûf hamam..." HRŞS, nr. 139, s. 65, 18 Zilhicce 1130.

⁶⁷² HRŞS, nr. 124, s. 39, 3 Cemaziyelâhir 1124.

G. Suyolları ve eşmeler

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra eski suyollarının onarılması ve genişletilmesini, yeni suyollarının inşa edilmesini emretmiş ve bu doğrultuda Bizans'tan kalma kemerler ve suyolları onarılmıştı. Ayrıca Fatih ve Turunçluk su dağıtım ağları inşa edilmiştir. Daha sonra hükümdarlar, hanım sultanlar ve devlet adamları tarafından bu suyollarına yeni ilaveler yapılmış ve 16 bağımsız isale hattı olan Halkalı suları teşekkül etmiştir.

İstanbul'un su gereksinimin karşılandığı en önemli su tesislerinden biri olan ve Haslar kadılığı sınırları içerisinde yer alan Halkalı suları, Halkalı ve Cebeciköy arasındaki araziden temin edilen sulardır.

Halkalı sularının tümü kaynak ve yer altı suyudur. Debileri düşük olduğundan suyolları genellikle⁶⁷³ künk ya da kurşun borular içinde, çeşitli maslak ve su terazilerinden geçirilerek İstanbul'a sevk edilirdi⁶⁷⁴. Halkalı isale hatları kara sur kapılarına yakın mesafelerden geçtikten sonra İstanbul sur içine ulaşırdı. Örneğin Fatih suyolu Demirkapı civarından ve Şadırvan suyolu Küçükköy'ün kuzeyinden çıkarak Edirnekapı üzerinden İstanbul sur içine girerdi. Eyüp kadılığına bağlı sınırlar içinden çıkarak Edirnekapı üzerinden İstanbul sur içine giriş yapan diğer suyolları Bâyezid, Süleymaniye, Köprülü, Mihrimah, Sultan Ahmed suyollarıdır. Mihrimah ve Sultan Ahmed suyollarının kaynağı Topçular'dadır. Bunların dışında Turunçluk, Koca Mustafa Paşa ve Ebüssuûd suyolu ise, Mevlevîhane Kapısı'ndan geçerek sur içine ulaşırdı⁶⁷⁵.

Halkalı suları, İstanbul'un yüksekteki semtlerinin içme suyu ihtiyacını karşılardı. Eyüp şehri ile surlar içerisindeki bölgelerin daha alçakta olan yerlerinin su ihtiyacı ise İstanbul'un diğer önemli bir su tesisi olan Kırkçeşme tesislerinden temin edilirdi⁶⁷⁶. Kırkçeşme tesislerinin yapımı için Kanûnî Sultan Süleyman, Mimar

⁶⁷³ *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Suyun Yönetimi*, İSKİ, 2009, s. 24.

⁶⁷⁴ Burhan Oğuz, *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, Simurg, İstanbul 1998, s. 54.

⁶⁷⁵ Kazım Çeçen, "Halkalı Suları", *DBİA*, C. 3, İstanbul 1994, s. 525-526.

⁶⁷⁶ Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları*, İstanbul 1999, s. 100.

Sinan'ı görevlendirmişti. Tesislerin yapımına 1554'te başlanmış ve takriben on yıl içerisinde de tesisler tamamlanmıştı⁶⁷⁷.

Kırkçeşme suları, Belgrad ormanlarından temin edilirdi. Bu araziden getirilen sular öncelikle Başhavuzda toplanır, sonrasında irili ufaklı kemerler ile üstü kapalı galeri ve kanallardan geçerek Eyüp Kubbesine ulaşırdı. Eyüp şehrinde dağıtımı yapılan sular, ardından Eğrikapı Maksemi'ne giderdi. Oradan da iki ayrı ana kol üzerinden sur içine tevzi edilirdi⁶⁷⁸.

Mimar Sinan'ın hazırladığı Kırkçeşme tevzi defterinde, Eyüp'ten Eğrikapı Maksemi'ne 3 lüle + 1 masura (162,5 m³/gün kadar)⁶⁷⁹ su verildiği yazılıdır⁶⁸⁰. Eyüp Maksemi yapıldıktan sonra bu bölgede su dağıtımı daha düzenli bir şekilde yürütülmüştür. 1715 tarihli Kırkçeşme sularının dağıtımını gösteren şemada, Rami'nin güneydoğusunda yer aldığı görünen Eyüp Maksemi'nin adı "*Kubbe-i Cedîd-i Taksim*" olarak geçmektedir. Şemada, Eyüp Maksemi'nden Eğrikapı Maksemi'ne gelinceye kadar galeriden ve maksemden toplam 21 lüle 6 masura su dağıtıldığı sonucuna varılmaktadır⁶⁸¹.

Ayasofya ve Süleymaniye vakfi sularının Eyüp Maksemi'nden Eğrikapı'daki makseme kadar olan kısmının dağıtım şebekesi hakkında 1715 tarihli bir belgede bazı bilgiler yer almaktadır. Belgede Kubbe-i Cedîd'den Eyüp Camii'ne, Valide Sultan Sarayı ile Kaya Sultan Sarayı'na ve hamama intikal eden su 3,5 lüle; Defterdar İskelesi'nde bulunan saray-ı hazret-i şehriyarîye 3 masura; zikredilen mahallede Yeni Çeşme'ye 1 masura, yine bu mahalledeki bir çeşmeye 1 masura; Sultan Süleyman kuyusuna 1 masura ve çeşmelerine 4 masura; Çömlekçiler Hamamı'na ve çeşmeye 4 masura; Zal Mahmud Paşa Camii çeşmesine ve gayrisine 4

⁶⁷⁷ Kazım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1, Ankara 1988, s. 440.

⁶⁷⁸ Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", s. 444.

⁶⁷⁹ 1 lüle 52 m³/gün, 1 masura (1/8) 6,5 m³/gün'dür. *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Suyun Yönetimi*, s. 22.

⁶⁸⁰ Kazım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul 1988, s. 170. Mimar Sinan'ın tevzi defterine göre suyun şehir içinde dağıtımı için bkz. Kazım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984, s. 103.

⁶⁸¹ Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 101-107.

masura; Hüseyin Paşa ve Mahkeme Çeşmesi ile Ömer Efendi ve gayrisine 3 masura; Yedikule canibine 10 lüle su dağıtıldığı kaydedilmiştir⁶⁸².

Padişah tarafından yaptırılan isale hatlarına, vatandaşların buldukları su kaynaklarını katmalarına izin verilirdi. Bu sulara “katma su” adı verilirdi. Bulunan suyun debisi ölçülür ve bir bölümü ana isale hattına alınır; geri kalan suyu vatandaş kendi evi veya bahçesine aktarabilirdi⁶⁸³. Örneğin 1708’de Şehremini kâtibi Ömer Efendi’nin Çift Havuz yakınında Kopuzlupınar adlı vadiden elde ettiği su, Çift Havuz yoluna ilhak edilmiş ve geriye kalan sudan bir miktarı Baba Haydar Nakşibendî Mahallesi’ndeki bahçeye bağlanmıştı⁶⁸⁴. Diğer bir örnekte ise, 1714 yılında Sinan Paşa’nın Cebeci köyündeki çiftliğine akan sudan 3,5 lüle su Kırkçeşme suyuna ilhak edilmişti. Ayrıca bu sudan Paşa’nın Eyüp’teki şadırvanına 1 lüle su verilmişti⁶⁸⁵. Bu şekilde menzil, bahçe, bostan, çeşme gibi yerlere tahsis edilen su, suyu bulan kişinin mülkiyetinde olup satılabilir, kiralanabilir veya su sahibinin vefatı durumunda varislere intikal edebilirdi. Söz gelimi 1720 yılında Seyyid Abdullah adlı kişi, Topkapı haricinde Takyeci Camii yakınındaki tarlası içinde sahip olduğu 3 masura ve 1 çuvaldız sudan 1 masurasını Hacı Ayşe Hanım’a satmıştı⁶⁸⁶. Öte taraftan Abdurrahman Dilaver Efendi’nin Müderris köyü yakınında elde ettiği ve Eyüp’teki menziline akıttığı su, vefatından sonra 1719 senesinde varislerine intikal etmişti⁶⁸⁷.

Kırkçeşme suyunun şehir içindeki dağıtımı ve dağıtımın kontrolü için Eyüp’te iki hizmet bölgesi oluşturulmuştu: Eyüp hizmeti ve Zal Mahmud hizmeti⁶⁸⁸. Diğer taraftan devlet, kırsalda da suyun getirildiği alanların korunması ve su tesislerinin bakımı için suyollarının civarında bulunan köylere bazı sorumluluklar yüklemiştir. Kâğıthane suyollarının korunması ve bakımına tahsis edilen köy sayısı daha önce 2 iken XVI. asrın ikinci yarısında bu sayı 12’ye çıkarılmıştır⁶⁸⁹. Haslar kazasına bağlı

⁶⁸² BOA, C.BLD, nr 115/5727, 29 Receb 1127.

⁶⁸³ Çeçen, *İstanbul’da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, s. 8.

⁶⁸⁴ *İstanbul Su Külliyyatı XXXII, Vakıf Su Defterleri Su Tahrirleri (1655-1807)*, haz. Ahmet Kal’a, vd., İBB İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Müdürlüğü Yay., İstanbul 2003, s. 33.

⁶⁸⁵ *Vakıf Su Defterleri Su Tahrirleri (1655-1807)*, s. 106.

⁶⁸⁶ *Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları 2*, haz. Ahmet Kal’a, vd., İBB İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Müdürlüğü Yay., İstanbul 2002, s. 164.

⁶⁸⁷ *Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları 2*, s. 133.

⁶⁸⁸ Çeçen, *İstanbul’un Osmanlı Dönemi Su Yolları*, s. 102.

⁶⁸⁹ Çelik, “İstanbul Kaynak Suları”, s. 797.

olan ve sicillerde “*suyolu kurasi*” olarak ifade edilen köylerden bazıları şunlardı: Bergos⁶⁹⁰, Cebeci⁶⁹¹, Avasya⁶⁹², Bahçe Belgrad⁶⁹³, Küçükköy⁶⁹⁴, Bahçeköy⁶⁹⁵, Karfa⁶⁹⁶, Kömürcü Belgrad⁶⁹⁷. Devlet, bu köylerde sakin olanlardan suyollarının bakımı ve muhafazası için ırgat yetiştirmesini isterdi. Köy halkı, verdikleri hizmet mukabelesinde avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye gibi vergilerden muaf tutulurdu⁶⁹⁸. Bu hizmet grubunda Hıristiyan veya Müslüman kişiler görevlendirilebilirdi. Bu doğrultuda Haslar kazasına bağlı suyolu köylerinde ikamet eden 450 zimmînin suyolcu neferâtından olduğu görülür. Daha önce de ifade edildiği üzere, 450 zimmî suyolcusu verdikleri hizmet karşılığında tekâlif, ala ve evsat cizyeden muaf tutulmuştu⁶⁹⁹.

Vakıflar da suyolcusu görevlendirebilir ve bu hizmetlinin ücreti vakıf yönetimi tarafından verilirdi⁷⁰⁰. Örneğin Ali Bey adlı hayır sahibi, vakfettiği evin 2 akçeye kiralanmasını ve elde edilen kira bedelinden 1 akçesinin evlerine bitişik olan çeşmenin tamir ve bakımı için görevlendirilecek olan suyolcusuna verilmesini vakfiyesinde belirtmişti⁷⁰¹.

Sularla ilgili bütün işlemlerden suyolu nazırı sorumluydu⁷⁰². İlk suyolu nazırı Mimar Sinan’ın yanında yetişen Hasan Ağa olup⁷⁰³ 1699-1726 tarihleri arasında suyolu nazırı Osman Ağa b. Ali adlı kişidir⁷⁰⁴. Suyolu nazırının denetimi altında

⁶⁹⁰ HRŞS, nr. 122, s. 31; nr. 125, s. 101 (7 Şaban 1116/ 19 Zilhicce 1120).

⁶⁹¹ HRŞS, nr. 122, s. 54, 3 Zilhicce 1116.

⁶⁹² HRŞS, nr. 123, s. 30.

⁶⁹³ HRŞS, nr. 124, s. 40; nr. 142, s. 9 (4 Cemaziyelâhir 1118/Safer 1133).

⁶⁹⁴ HRŞS, nr. 124, s. 79, 8 Zilkade 1118.

⁶⁹⁵ HRŞS, nr. 136, s. 4, 2 Safer 1127.

⁶⁹⁶ HRŞS, nr. 136, s. 78; nr. 139, s. 22 (28 Şevval 1127/ gurre-i Rebiülâhir 1130).

⁶⁹⁷ HRŞS, nr. 140, s. 30, 20 Safer 1131.

⁶⁹⁸ HRŞS, nr. 116, s. 110; nr. 122, s. 68; nr. 129, s. 85 (Cemaziyelâhir 1111/ 19 Şaban 1116/ 13 Zilhicce 1123); BOA, MAD.d, nr. 9892, 25 Muharrem 1116, s. 216; Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul’un Tarihi Su Yolları: Muhafaza ve Bakımı*, İSKİ, İstanbul 2006, C.1, s. 272-24.

⁶⁹⁹ HRŞS, nr. 116, s. 99, 100, selh-i Zilhicce 1111; BOA, KK.d, nr. 3511, 23 Zilhicce 1120, s. 76; Öztürk, *Tarihi Su Yolları: Muhafaza ve Bakımı*, C. 1, s. 276.

⁷⁰⁰ Abdullah Martal, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Su-Yolculuk”, *Belleten*, C. LII, S. 205, Ankara 1988, s. 1615.

⁷⁰¹ HRŞS, nr. 124, s. 13 Şevval 1118.

⁷⁰² Martal, “Su-Yolculuk”, s. 1626.

⁷⁰³ Martal, “Su-Yolculuk”, s. 1633-34.

⁷⁰⁴ HRŞS, nr. 116, s. 19; nr. 146, s. 11 (16 Muharrem 1111/ Cemaziyelâhir 1138).

suyolcularının yanı sıra sakalar da yer almaktaydı⁷⁰⁵. Sakalar, kendilerine tahsis edilen çeşme veya sebillerden su alır ve para karşılığında suyu kırba denilen deri tulumlarla evlere taşırdı⁷⁰⁶. İstanbul'daki arka ve at sakaları olmak üzere iki grup halinde örgütlenmişti. Sakalarla ilgili olarak 1726 yılında bir düzenleme yapılmıştı. Buna göre, bu mesleği icra eden kişiler sakal bırakacak, eğer gayrimüslim sakalardan ölen veya sakalık mesleğini bırakmak isteyen olursa yerine bir Müslüman alınacaktı⁷⁰⁷. Ayrıca arka sakasının kırbalı 44 vukıyye ve at sakalarının kırbalı 140 vukıyye olup noksan olmaması yönündeki karar da düzenlemede yer almıştı⁷⁰⁸.

Çeşmeler: Daha önce de ifade edildiği üzere, Eyüp şehrinin su ihtiyacı Kırkçeşme su tesislerinden karşılanıyordu. Bu tesislerin yapımından sonra Eyüp'teki çeşmelerin sayısında bir artış olduğu gözlenmektedir. Çeşmeler söz konusu isale hattının geçtiği kol üzerinde ve yakınındaki mahallelerde dağılım göstermekteydi.

Eyüp'te Kırkçeşme sularıyla beslenen çeşmeler şunlardı: Eski Yeni/ Kasım Çavuş/ Mustafa Ağa Çeşmesi (1606), Kapıcı Çeşmesi (1613), Çinili Çeşme, Siyavuş Paşa Çeşmesi (1602), Şehid Mehmed Paşa çeşmeleri⁷⁰⁹, Savaklar Çeşmesi, Süleyman Paşa Çeşmesi (1664), Zal Mahmud Paşa Çeşmesi, Şah Sultan Çeşmesi, Dilsiz Süleyman Ağa Çeşmesi (1586), Balcı Çeşmesi (1628), Sofular Çeşmesi, Abdülkadir Efendi Çeşmesi (1606), Defterdar Nazlı Mahmut Efendi Çeşmesi (1543), Dökmeci Süleyman Ağa Çeşmesi (1582), Mehmed Ağa Çeşmesi (1690), Hacı Mustafa Çeşmesi (1694), Hoca Saadettin Efendi Çeşmesi (1599), Bekir Efendi/ Mehmed Efendi Çeşmesi (1647), Semiz Ali Paşa Çeşmesi (1558), Mehmed Ağa Çeşmesi (1690), Çevkani Halil Ağa Çeşmesi (1592)⁷¹⁰, Kanûnî Sultan Süleyman Çeşmeleri⁷¹¹.

⁷⁰⁵ Martal, "Su-Yolculuk", s. 1626-27.

⁷⁰⁶ Uğur Göktaş, "Sakalar", *DBİA*, C. 6, İstanbul 1994, s. 420.

⁷⁰⁷ *HRŞS*, nr. 147, s. 86, evâhir-i Zilkade 1138.

⁷⁰⁸ *HRŞS*, nr. 147, s. 86, evâhir-i Zilkade 1138; *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 428.

⁷⁰⁹ Bu çeşmeler Sokullu Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Paşa'nın Eyüp'te 5 çeşmesi olduğu bilinmektedir (bkz. Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 410-411). Paşa'nın Eyüp'teki çeşmelerine, medrese ve türbesine akan suyollarının kanalları, Eyüp'te Tavşan Mehmed Ağa adlı kişinin hanesinden geçmekteydi. 1704 senesinde su kanalları delinmiş ve vakfın çeşmelerine gelen suyun kesilmesine sebep olmuştu. Kanalların tamir edilmesi için mütevellî İbrahim Hanzâde talepte bulunmuştu. *HRŞS*, nr. 122, s. 71, 27 Receb 1116.

⁷¹⁰ Eyüp'te Nazperver, Takyeci ve Baba Haydar mahallelerinin suya ihtiyacı olup saray hizmetlilerinden Halil Ağa, bulduğu 2,5 lüle sudan kendi malıyla, zikredilen mahallelerin

Kırkçeşme su tesislerinden sadece çeşmelere dağıtım yapılmıyordu, aynı zamanda Eyüp'teki Hamam-ı Atik ve Yeni Hamam'a da bu tesislerden su akıtılıyordu⁷¹².

XVI. ve XVII. yüzyıllarda inşa edilen ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde de fonksiyonlarını sürdürdüğü anlaşılan bu çeşmeler, bulunduğu mahalde halkın su ihtiyacını karşılamak amacıyla hayır sahipleri tarafından yaptırılmış olup umumiyetle banilerinin isimleriyle anılmaktadır. Çeşmelerin ekseriyeti kesme taştan yapılmış, cephe çeşmesi özelliği taşımaktadır. Bu yapıların bakım ve onarım masrafları vakıflarca karşılanırdı⁷¹³.

Yukarıda zikredilen çeşmelerin dışında yine Kırkçeşme sularıyla beslenen ve XVIII. yüzyılın başlarında inşa edilen diğer çeşmeler şunlardı: İslam Bey Çeşmesi, Evlice Baba Mahallesi'nde Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi, Yavedûd Mahallesi'nde Hatice Sultan Çeşmesi, Eyüp Camii yakınında Ayşe Bahriye Kadın Çeşmesi, Dökmeciler'de Oluk Bayırı'nda Çırçır Çeşmesi⁷¹⁴. Genelde banilerinin ismini taşıyan bu çeşmeler meydan veya cephe çeşmesi özelliğine sahip olmakla birlikte bazılarında büyük su haznesi mevcuttur⁷¹⁵.

ihtiyacına binaen bir çeşme yapılması ve yapılacak olan çeşmeye su akıtırılması için izin istemişti. Çeşmeye akıtılacak sudan hakk-ı mecra olmak üzere Şehzade Sultan Mehmed Hamamı'na bir miktar su verilmesi ve ana mecradan çeşmeye su akıtılmasına izin verilmiştir. BOA, *MHM.d*, 70, s. 25, sıra no 41, 16 Rebiülevvel 1001. Söz konusu çeşme bugün Baba Haydar Camii ile Takyeci Camii arasındaki mevkide yer almaktadır.

⁷¹¹ Nazım, *İstanbul Şehremanetine Evkaftan Devrolunan Sular*, Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1341, s.1-10; Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, s. 195-213. Ayrıca Çeşmelerin banileri, yapım tarihleri ve konumları hakkında bkz. *İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı*, C. 1-2, ed. Nejdet Ertuğ, İSKİ, 2006; Affan Egemen, *İstanbul Çeşme ve Sebilleri (Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil)*, Arıtan Yay., İstanbul 1993; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, C. I, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

⁷¹² Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, s. 103.

⁷¹³ *HRŞS*, nr. 123, s. 5, 19; nr. 122, s. 56 (1117 / 3 Zilhicce 1116).

⁷¹⁴ 1717 senesinde inşa edilen çeşmenin banisi Altıncızâde Hacı Mustafa Ağa'dır. Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 383.

⁷¹⁵ Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, s. 378, 392; Hatice Aynur-Hakan T. Karatepe, *III. Ahmet Devri İstanbul Çeşmeleri (1700-1730)*, İBB Kültür A.Ş. Yay., 1995, s. 103, 169; *İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı*, s. 56.

Eyüp'te Nişancı Mustafa Paşa'ya ait bir çeşme olduğu da öğrenilmektedir. Nişancı Mustafa Paşa, Bıçakçı Ferhad Paşa Mahallesi'nde kendi mülkü içerisindeki bir miktar suyu, bina eylediği çeşmeye vakfetmişti⁷¹⁶.

Yukarıda zikredilen çarşı, meydan ve mahalle çeşmelerinin yanı sıra konak ve evlerin de kendilerine mahsus çeşmeleri vardı⁷¹⁷.

⁷¹⁶ HRŞS, nr. 133, s. 111, 13 Ramazan 1126.

⁷¹⁷ HRŞS, nr. 122, s. 21; nr. 128, s. 90 (1111/ 7 Receb 1116/ 10 Cemaziyelevvel 1124).

III. BÖLÜM

EYÜP'TE EKONOMİK YAPI

A. İstanbul'un İâşesi

Merkezi yönetimin başlıca problemlerinden birisi İstanbul'un iâşesiydi. Yönetim, şehrin gıda ve hammadde ihtiyacının karşılanmasına öncelik verirdi. Bu doğrultuda, kente mal akışının sürekliliğini sağlamak için gerekli gördükçe yasaklayıcı ve teşvik edici müdahalelerde bulunurdu. Böylece hem halkın hem de saray, ordu ve üst düzeydeki memurların ihtiyacı olan temel malları kesintisiz ve uygun fiyatlarla temin etmeyi hedeflerdi¹.

İstanbul'un ihtiyacı olan ürünler, Karadeniz ve Akdeniz ile Trakya, Balkanlar ve Anadolu'dan kara veya deniz yoluyla temin edilirdi². İstanbul'a Rumeli tarafından kara yoluyla gelen mallar Edirnekapı, Yenikapı ve Topkapı'dan şehre giriş yapardı³.

Başkentin taze sebze ve meyve ihtiyacı için sur dışında bostan ve bahçelerde üretim yapılmakla beraber tüketilen taze meyvelerin büyük bir kısmı Marmara Denizi kıyılarındaki köylerden tedarik edilirdi. Zeytin Edremit ve Ayvalık'tan, taze üzüm Üsküdar'daki bağlardan, kuru üzüm Aydın'dan İstanbul'a nakledilirdi⁴.

Kentin en temel ihtiyacı olan hububat, L. Güçer'in işaret ettiği üzere “*Eflak, Buğdan eyaletleri; Tuna iskeleleri ve Karadeniz'in Rumeli yakasındaki iskelelerinin hinterlandına dâhil istihsal bölgelerinden; Trakya'dan, Ege denizinin Rumeli sahilleri ve Anadolu'da Kocaeli, Hüdavendigâr ve Karesi illerinden*”⁵ karşılanırdı.

¹ Ahmet Uzun, *İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, TTK, Ankara 2006, s. 1.

² Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, 172.

³ Şehâbeddin Tekindağ, “İstanbul”, MEB, *İA*, C. 5/2, İstanbul 1993, s. 1208; Kocakaplan, *İstanbul Gümrüğü*, s. 214.

⁴ Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, s. 620-621.

⁵ Lütfi Güçer, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabii Olduğu Kayıtlar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 13, S. 1-4, Ocak 1952, s. 86-87.

Tahıl, İstanbul'a toptancı tüccarlar ve gemiciler tarafından taşınırdı. Devlet taşıma işinde rol almazdı; ancak kentin yıllık tahıl ihtiyacını karşılayacak üretim yerlerini belirler ve toptancılara, üretim bölgelerindeki yerel idarecilere arz etmek üzere, satın alma izin belgesi verirdi. Yerel idareci, izin belgesini damgalar ve nakliyyede kullanılan gemi veya teknenin adını, nakledecek kişilerin adı ile satın alınan hububatın cins, miktar ve fiyatını yazardı. Toptancı veya gemici bu belgeyi Unkapanı naibine verirdi⁶.

İstanbul'un et ihtiyacının karşılandığı öncelikli bölge Rumeli'dir. Kasaplık hayvanların büyük kısmı çeşitli cins koyunlardan oluşmaktaydı⁷. Balkanlarda koyun toplama merkezleri Trakya, Bulgaristan, Makedonya, Eflak ve Buğdan'dı. Öte taraftan cüzî miktarda tüketilen sığır ise Trakya'dan tedarik edilmekteydi⁸. Kasaplık hayvan tedarikinde, dönemin ulaşım imkânlarının yetersizliğinden dolayı coğrafi olarak İstanbul'a yakın olan yerler ilk olarak tercih edilmişti. Ancak hastalık, kıtlık, nakliyyede yaşanan aksaklıklardan hayvan sürülerinin zamanında İstanbul'a ulaşamaması gibi nedenlerle kentte et hususunda müzayaka çekilmesine mani olmak için Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden de kasaplık hayvan temin edilmişti⁹.

Koyunların toplanması ve tüketiciye ulaştırılmasında belli bir organizasyon söz konusuydu. Taşradan İstanbul'a nakledilecek kasaplık hayvanlar, celep/celepkeşanlar¹⁰ veya sayıcılar¹¹ denilen tüccarlar tarafından toplanırdı. Kasaplar da bizzat kendileri hayvan toplama işini üstlenebilmekteydi¹². Celepler,

⁶ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 174-176.

⁷ Ahmet Kal'a, *Osmanlı Devletinde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1985, s. 7.

⁸ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. I, s. 180-181.

⁹ Kal'a, *Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, s. 4-6.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Antony Greenwood, *İstanbul's Meat Provisioning: A study Of The Celepkeşan System*, The University Chicago, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago 1988, s. 299; Halime Doğru, "Rumeli'de Celep-Keşanlar", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 3/3, Ankara 2002, s. 1675-1690.

¹¹ Bunun için bkz. Mehmet Sait Türkhan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İaşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 49-50.

¹² 1725'te, Eyüp'te Nazperver Mahallesi'nde sakin olan kasap Seyyid Mehmed Çelebi ve Cezerî Kasım Paşa Mahallesi'nde sakin olan Ahmed Ağa, inan şirketi ile ortaklık kurmuştu. Bu kişiler birlikte Tuna etraflarına gidip, altı ay kadar gezip aralarında miktarı belli olan koyun ve sığırları toplamışlardı. *HRŞS*, nr. 147, s. 24, 17 Ramazan 1138.

üzerlerine takdir edilen miktarda kasaplık hayvanı mevsiminde yetiştiricisinden, belirlenen narh üzerinden satın alır ve İstanbul'a sevk ederdi¹³.

Rumeli'den temin edilen kasaplık hayvanlar, İstanbul'a sevk edilmeden önce Trakya ve İstanbul civarında bulunan kışlaklarda bir süre kışlatılırdı. Özellikle kış dönemlerinde uzak yerlerden koyun naklinin zor veya masraflı olmasından ötürü bu yöntem tercih edilirdi. Yaz döneminde de koyunların bakımlı ve semiz olmaları için kışlaklar kullanılır ve ihtiyaç hâsıl oldukça kışlaklardan küçükbaş hayvanlar İstanbul'a nakledilirdi¹⁴. İstanbul civarında otlak ve kışlak olarak kullanılan yerler Haslar kazası dâhilindeydi. Kasap Pınarı, Saya Ocağı¹⁵, Kara Ahmedli Çiftliği denilen yerler ile Yedikule haricindeki tokad kışlak olarak kullanılmıştır¹⁶.

Kasaplık hayvanların tokada getirilmeden önce taşrada satılmasına izin verilmezdi. Yasak olmasına rağmen zaman zaman nizama aykırı olarak taşrada alım yapılırdı. Örneğin 1726'da sığırlar ağıla gelmeden taşrada Yahudi kasaplar tarafından karşılanmıştı. Nizam gereği, tokada getirilen sığırlardan % 15'i Yahudi kasaplar tarafından satın alınırdı. Bu kasaplar, taşraya gelen sığırlardan semiz olanları bedelinin üzerinde bir fiyattan satın almış ve çelimsiz olanlar ise Müslüman kasaplara kalmıştı. Bu durum Müslüman kasapları zarara uğratmış ve Müslüman kasapların şikâyeti üzerine kasaplık hayvanların tokada gelmeden taşrada kasaplarca satın alınmaması emredilmişti¹⁷.

Celepler tarafından toplanan kasaplık hayvanlar, İstanbul kadısı ve koyun emini tarafından sayılırdı. Böylece celeplerin, getirmekle yükümlü olduğu miktarda canlı hayvanı İstanbul'a getirip getirmediği teftiş edilirdi. Kasaplık hayvanlar İstanbul içine alınmazdı. İstanbul dışında, örneğin Edirnekapı'da hayvan pazarı kurulur, burada sayım ve teftiş yapılırdı. Bu pazarlarda gelişi güzel alım ve satım yapılmazdı. Hayvan satışları sabah başlar ve öğlene kadar devam ederdi. Öğleden

¹³ Kal'a, *Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, s. 40.

¹⁴ Uzun, *Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, s. 121.

¹⁵ Saya Ocağı, Eyüp'te Küçükköy civarında teşekkül etmiştir. Rumeli'den getirilen koyunlardan saray için ayrılanlar bu ocağa bağlı ağıl ve meralarda beslenirdi. Süleyman Faruk Gönçüoğlu, "Saya Ocağı", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu III*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 3, İstanbul 2000, s. 124-25.

¹⁶ Türkhan, *Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, s. 53-54.

¹⁷ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 106-107.

sonra da kasaplar tarafından satın alınan hayvanlar kesim için salhanelere sevk edilirdi. Her kasap, kesim işini kendisine tahsis edilen salhanede gerçekleştirirdi¹⁸. Aynı zamanda celepler de getirdikleri koyunları canlı olarak satmak yerine, kendilerine tahsis edilen salhanelerde kesip; kesilen hayvanlardan elde ettikleri etleri de yine kendilerine tahsis edilen kasap dükkânlarına cari fiyattan satabilirdi¹⁹.

B. Eyüp'te Üretim ve Ticaret

1. Esnaf Teşkilatı

Selçuklular zamanındaki Ahilik kurumunun devamı olan ve Osmanlı'da "ehl-i hiref" adıyla anılan esnaf birlikleri²⁰; "*şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimi ile ilişkili herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış olarak çalışanlardan meydana gelmekteydi*"²¹.

Esnaf, kadı ve muhtesip tarafından denetlenirdi. Muhtesip, İstanbul'a getirilen malları ve hammaddeleri ilgili esnafa tevzi eder; esnafın vermekle yükümlü olduğu vergileri toplar; çarşayı teftiş eder ve yetkililer tarafından belirlenen fiyatlara uyulup uyulmadığını kontrol ederdi²². Esnafın idare heyetinde şeyh, kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyar ustaları yer alırdı. Kadı sicillerinde, Eyüp'te faaliyet gösteren esnaf birliklerinin yöneticileri arasında genelde kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyar ustalarına tesadüf edilmiştir²³. Ancak her esnaf grubu aynı yönetici kadrosuna sahip değildi. Örneğin hamamcı esnafının en üst yöneticisi şeyh olup idare heyetinde şeyhten sonra kethüda, yiğitbaşı, duacı ve çavuş gelmekteydi²⁴. Diğer taraftan

¹⁸ Kal'a, *Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, s. 44-45.

¹⁹ Ahmet Kal'a, "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 37-38, İstanbul 1992, s. 111.

²⁰ Ahmet Kal'a, "Esnaf", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 423.

²¹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 289.

²² Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 280-82.

²³ *HRŞS*, nr. 116, s. 5; nr. 124, s. 18; nr. 125, s. 6, (3 Muharrem 1111/29 Rebiülevvel 1118/24 Safer 1119).

²⁴ *HRŞS*, nr. 126, s. 5, 7 Cemaziyelâhir 1121.

Yedikule debbağ esnaf birliğinin en üst düzey temsilcisi “Ahi Babalar” idi ve yönetim kademesinde kethüda, Ahi Babalar’dan sonra gelirdi²⁵.

Kethüda, meslek mensupları tarafından seçilir ve hükümetin de onaylamasıyla göreve başlardı. Seçim, birçok meslek birliğinde belirli bir süre, genelde bir yıl için yapılırdı²⁶. Kethüda veya yiğitbaşı görev ve sorumluluklarını yerine getiremediği takdirde görev değişikliğine gidilebilirdi. Söz gelimi, 1704’te çömlekçiler esnafının kethüdası Mehmed oğlu Abdurrahman ve yiğitbaşları Mehmed oğlu Ahmed Beşe, “*umûrlarına tekâsül ve zabt u rabta kâdir olmadıkları*” gerekçesiyle şikâyet edilmişler ve bu kişiler kendi rızalarıyla görevlerinden feragat etmişlerdi. Akabinde çömlekçiler esnafı ihtiyarlarından “*dindâr ve perhizkâr ve zabt u rabta kâdir*” olan Abdullah oğlu Ahmed Beşe kethüda seçilmişti²⁷.

Herhangi bir meslek grubunun, zikredilen yönetim kadrosu ile bağımsız bir birliğe sahip olabilmesi için uygun denilebilecek bir sayısal büyüklükte olması gerekirdi. Yeterli sayıya ulaşamayan meslek grubu, iş kolu veya mekân olarak en yakın bir esnaf örgütüne “mülhak veya yamak” statüsünde dâhil olurdu. Buna mukabil esnaf birlikleri kalabalık veya mekân açısından dağınıksa ayrı örgütlenmeye

²⁵ Ahmet Kala, *Debbağlıktan Dericiliğe İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 101.

²⁶ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 292-293.

²⁷ “*Medîne-i hazret-i Ebâ Eyyüb el-Ensârî’de Koca Kasım Paşa Mahallesi’nde çömlekçiler tâifesi kethüdâları Abdurrahman b. Mehmed ve yiğitbaşları Ahmed Beşe b. Mehmed nâm kimesneler meclis-i şer’de çömlekçiler tâifesinden Mustafa Beşe b. Derviş ve Hüseyin Çelebi b. Ömer ve Abdurrahman b. Mustafa ve Mehmed Çelebi b. Mustafa ve Üveys Çelebi b. Mustafa ve Mustafa Beşe b. Durmuş ve Musa b. Mehmed nâm kimesneler ile İsayı v. Toros ve Asvador v. Kirkor ve sair Ermeniler muvâcehelerinde her biri takrîr-i kelâm ve bast-ı merâm edip biz tâife-i mezbûrûn kethüdâları ve yiğitbaşları olup civârımızda olan mahallât ahâlileri bizden şikâyet ve zabt u rabta tekâsülümüz olduğu ecilden taraf-ı devlete arz ve ilâm olunmağla biz dahi kendi rızâ ve hüsn-i ihtiyârımız ile kasr-i yed ve muhtârları olan kimesnelere sipâriş edip bade’l-yevm kethüdâlık ve yiğitbaşılık umûruna dahl eylediğimiz sûretde haklarımızdan gelsinler dediklerinde tâife-i mezbûrûn ve zeyl-i kitâbda muharrerü’l-esâmi yazılı eimme ve cemâ’at-i müslimîn yine tâife-i mezbûr ihtiyârlarından olup her vechle dindâr ve perhizkâr ve zabt u rabta kâdir olup cümlemiz muhtârı olan işbu sâhibü’l-kitâb Ahmed Beşe b. Abdullah adlı şahsı üzerlerimize kethüdâ nasb ve ihtiyâr eyledik dediklerinde ol dahi kabûl ve kadîmü’l-eyyâmdan mahallât ahâlilerinin elinde olan senetleri mücebince zabt u rabta ta’ahhüd ve iltizâm etmeğın mâ-vaka’a kayd şud. 16 Cemaziyelâhir 1116.” HRŞS, nr. 122, s. 17; “...mezbûrân Abdurrahman ve Ahmed Beşe umûrlarına tekâsül ve zabt u rabta kâdir olmadıklarından nâşî... mezbûrân Abdurrahman ve Ahmed Beşe hilâf-ı fermân-ı şerîf hareket ve cümleyi tekzîb etmeğın mezbûrânın haklarından gelinmek üzere savb-ı şer’den yedimize verilen ilâm ile divân-ı hümayûna gidilmek üzere bi’l-cümle çömlekçi tâfesi dahi mezbûrânı kethüdâlık ve yiğitbaşılığa istihdâm etmekten fariğ ve kendileri dahi kasr-i yed etmeleriyle tâife-i mezbûre kendilerin ve cümlemizin muhtârı olan Mehmed Beşe b. Abdullah nâm kimesneyi kethüdâ nasb ve ihtiyâr eylediklerinde ol dahi kabûl...” HRŞS, nr. 122, s. 20, 16 Cemaziyevvel1116.*

gidilebilirdi²⁸. Örneğin İstanbul’da dericilerin Yedikule, Eyüp ve Üsküdar’da üç ayrı örgütleri vardı. Öte taraftan kayıkçılar ve hamallar da ayrı örgütlenmeye sahipti.

Arşiv belgelerinde, Eyüp’te 50’nin üstünde esnaf grubunun faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bunlar: Attar²⁹, abacı, bakkal, bardakçı³⁰, bahçıvan³¹, berber, bostancı, bıçakçı ve kalemtraşçı, boyacı³², börekçi, bükücü, çeyrekçi, çiçekçi³³, çizmecici³⁴, çömlekçi, çörekçi, değirmenci³⁵, debbağ, doğramacı³⁶, ekmekçi/habbaz, hallaç, hamamcı, hamal, helvacı³⁷, hoşafçı³⁸, kalaycı³⁹, kafesçi, kasap, karcı, kayıkçı, kebabçı⁴⁰, keresteci⁴¹, kirişçi, kuyucu, manav⁴², mezarcı⁴³, enserci/mismarcı⁴⁴, mumcu, nalband⁴⁵, nalçacı⁴⁶, paçacı, pazarcı⁴⁷, peştamalcı⁴⁸, yağcı⁴⁹, yoğurtçu, sakacı⁵⁰, simitçi, şerbetçi⁵¹, şişeci, taşçı⁵², terzi⁵³, uncu⁵⁴.

Diğer yandan 1726-1754 tarihli 24 numaralı kadı defteri, şehirde faal olan bazı esnaf gruplarının faaliyet alanları, dükkân ve usta/çalışan sayısı hakkında bizlere veri sunmaktadır. Bu deftere göre 1726’da Eyüp’te hallaç esnafına mensup 2 kişi⁵⁵,

²⁸ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 293.

²⁹ HRŞS, nr. 128, s. 76, 10 Cemaziyelâhîr 1124.

³⁰ HRŞS, nr. 120, s. 13; nr. 128, s. 75, 27 Rebiülâhîr 1124.

³¹ HRŞS, nr. 122, s. 22, 15 Receb 1116.

³² HRŞS, nr. 125, s. 113, 2 Şaban 11120.

³³ HRŞS, nr. 141, s. 27, 24 Zilhicce 1131.

³⁴ HRŞS, nr. 129, s. 52, 6 Şevval 1122.

³⁵ HRŞS, nr. 122, s. 28, 28 Receb 1116.

³⁶ HRŞS, nr. 117, s. 51, 11 Receb 1124.

³⁷ HRŞS, nr. 134, s. 92, 20 Şevval 1127.

³⁸ HRŞS, nr. 141, s. 56, 10 Cemaziyelâhîr 1132.

³⁹ HRŞS, nr. 142, s. 6, 28 Muharrem 1133.

⁴⁰ HRŞS, nr. 141, s. 56, 10 Cemaziyelâhîr 1132.

⁴¹ HRŞS, nr. 122, s. 59, 17 Zilhicce 1116.

⁴² HRŞS, nr. 133, s. 58, 13 Receb 1126.

⁴³ HRŞS, nr. 125, s. 49, 18 Şevval 1119.

⁴⁴ HRŞS, nr. 133, s. 75; nr. 147, s. 45 (8 Şevval 1126/ selh-i Zilhicce 1138).

⁴⁵ TS.MA.d, nr. 2352/996, 29 Zilhicce 1126.

⁴⁶ HRŞS, nr. 126, s. 61, 22 Cemaziyelâhîr 1121.

⁴⁷ HRŞS, nr. 130, s. 12, 15 Muharrem 1124.

⁴⁸ BOA, C.BLD, nr. 27/1334, 29 Rebiülâhîr 1134.

⁴⁹ HRŞS, nr. 125, s. 55, 1119.

⁵⁰ HRŞS, nr. 147, s. 87, evâhir-i Zilkade 1138.

⁵¹ HRŞS, nr. 133, s. 58, 13 Receb 1126.

⁵² HRŞS, nr. 122, s. 59, 15 Zilhicce 1116.

⁵³ HRŞS, nr. 136, s. 85, 13 Zilhicce 1127.

⁵⁴ HRŞS, nr. 130, s. 69, 5 Rebiülevvel 1125.

⁵⁵ Bunlar, Çömlekçiler’de Hakandil ve Eyüp’te Andon adlı zimmilerdi. *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 88.

tamamı Müslüman olmak üzere toplam 11 nalbant ustası⁵⁶, 6 bıçakçı ve kalemtraş ustası⁵⁷, 2 abacı⁵⁸, 5 kafesçi⁵⁹, 3 nalçacı⁶⁰ ile 6 kalaycı⁶¹ ve 5 doğramacı dükkânı⁶² olduğu tespit edilmektedir. Bunların yanı sıra, saltanat değişikliği sebebiyle 1731 senesinde yenilenen bir ferman suretinde İstanbul ve Bilâd-ı Selâse’de eskiden beri 98 adet helvacı dükkânı olduğu yazılıdır. Dükkânlardan 66’sı sur içi İstanbul’da olup Eyüp’te 3 helvacı dükkânı vardı ve bu dükkânlardan 1’i Çömlekçiler mevkiindeydi⁶³.

Her esnaf birliğinin bir nizamnamesi vardı. Bu nizamnamelerde, üretimde kullanılacak malzemelerin kalitesi ve üretimin standartları belirtilirdi; alıcıya hizmetin en iyi şekilde sunulması hedeflenirdi. Diğer bir ifadeyle ürün ve hizmet kalitesi ön planda tutulurdu. Örneğin İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp’te bulunan kalaycı esnafı bakırları “*fîmâ ba’d demir fazalâtıyla etmeyip kum ile tathîr ve pâk*” kalaylayacak; bıçakçı ve kalemtraşçılar “*hâlis çelikten işleyip kara demirden*” işlemeyecek; nalband esnafı “*ibadullahın hayvânâtlarına enfa’ olmak için hâlis demirden ve mülâyim demirden mih kat’ ettirecekti*”⁶⁴.

a. Salhaneler

Salhane, Osmanlı’da küçük ve büyük baş hayvan kesilen yer anlamında kullanılırdı⁶⁵. Bu işletmeler esasen Yedikule haricinde, Eyüp’te ve Üsküdar’da olmak üzere üç merkezde kümelenmişti⁶⁶. İstanbul’daki salhanelerin hemen hemen tamamı İstanbul’un büyük camilerine bağlı gelir kaynaklarıydı. Ancak zaman içerisinde, ihtiyaca binaen Galata, Kasımpaşa, Tophane, Beşiktaş, Ortaköy’de de salhaneler ihdas edilmişti.

⁵⁶ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 102.

⁵⁷ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 118.

⁵⁸ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 220.

⁵⁹ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 271.

⁶⁰ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 276.

⁶¹ Söz konusu dükkânları işleten ustaların tamamı Müslüman’dı. Dükkânlar Otakçılar, Çömlekçiler, Zal Paşa, Eyüp Hamamı, Yeni Hamam civarında ve haffâfhane içinde yer alıyordu. İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 92.

⁶² İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 307.

⁶³ BOA, C.BLD, nr. 138/6857, 23 Zilhicce 1143.

⁶⁴ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 89, 100, 118.

⁶⁵ Kelime selhhaneden bozmadır. Arapça selh, kesilen hayvanın derisini yüzme, soyma anlamına gelmektedir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 102.

⁶⁶ Kal’a, “İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu”, s. 116.

Yedikule haricinde, Fatih Sultan Mehmed tarafından Ayasofya Camii'ne vakfedilmiş 33 adet salhane vardı. Burası en eski ve kapasite açısından en geniş mirî salhaneler içerisinde mütalaa edilir⁶⁷. Sadrazam Mustafa Paşa tarafından yenilenen 33 adet salhaneden 19'u koyun kasaplarına ve 12'si sığır kasaplarına tahsis edilmişti⁶⁸. Altınay'ın belirttiğine göre, bu salhanelerde kesilen koyunlardan elde edilen hayvansal ürünler, Sekiz Yeniçeri meydanı ile Eski Saray ve Yeni Saray'ın ihtiyaçlarını karşılamaktaydı⁶⁹.

Eyüp'te, Ebâ Eyyûb el-Ensârî vakfına bağlı 4 adet koyun salhanesi ve 1 adet sığır salhanesi tesis edilmişti⁷⁰. Eyüp vakfiyesinde salhanelerin sayısı hususunda açıklayıcı malumata yer verilmemiştir. Vakfiyede salhaneler “...mezbûr kasabada sevkîyat mahzeni kurbunda Hazret-i Şeyh kabristanı ve salhane denilen dükkânlar ve mezkûr vakıf ile mahdut birbirine bitişik beş hücrenin tamamı, deniz kurbunda ve etrafi deniz, meydan ile Kassab Balaban salhanesi ile mahdut salhane denilen dükkânların tamamı...”⁷¹ şeklinde belirtilmektedir. Buna mukabil zikredilen vakıf salhanelerin sayısı ve mevkileri hakkında 1765 tarihli belge bizlere ayrıntılı bilgi vermektedir. Belgede Eyüp vakfına bağlı Eğrikapı'da 2 adet, Eyüp İskelesi'nde 1 adet ve Defterdar İskelesi'nde 1 adet koyun salhanesi ile yine Eğrikapı haricinde 1 adet sığır salhanesinin faaliyet gösterdiği kayıtlıdır⁷².

Eyüp vakfına bağlı salhaneler dışında Eyüp İskelesi yakınında 1 koyun salhanesi Harâmî Ahmed Paşa vakfına, 1 sığır salhanesi Sadrazam Mustafa Paşa vakfına⁷³ ve Kiremitçi Süleyman Mahallesi'ndeki salhanelerden 1'i Deri [Mehmed] Efendi vakfına aitti⁷⁴. Ayrıca Eyüp'te Çandarlı İbrahim Paşa vakfına ait salhaneler olduğu da bilinmektedir. Paşa, kendi ismiyle anılan nahiyede cami, medrese ve okul yaptırmış ve bu müesseseler için Eyüp'te on dört dükkândan müteşekkil bir mezbaha

⁶⁷ Uzun, *Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, s. 132-133.

⁶⁸ BOA, *EV.HMH.d*, nr. 385, s. 104, 29 Zilhicce 1112.

⁶⁹ Altınay, *Eski İstanbul*, s. 69.

⁷⁰ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 329.

⁷¹ *Fatih Sultan Mehmed Vakfiyeleri*, II. Vakfiye, s. 3.

⁷² BOA, *C.BLD*, 2587, 11 Şevval 1178.

⁷³ BOA, *EV.HMH.d*, nr. 385, 29 Zilhicce 1112, s. 88.

⁷⁴ *HRŞS*, nr. 118, s. 13, 3 Zilhicce 1113.

vakfeylemişti⁷⁵. Ancak araştırmamızı kapsayan dönem içerisinde bu salhaneye ilgili her hangi bir bilgiye tesadüf edilmedi.

Eyüp'te salhanelerin toplandığı bir diğer mevki Edirnekapı'dır. Edirnekapı salhanesinin Eğrikapı'ya doğru kale duvarı boyunca yapılmış, büyükçe ahşap bir salhane olduğu söylenmektedir. Salhanenin Eğrikapı yakınında bir de tabakhane vardı⁷⁶. 1617/1618 tarihinde Edirnekapı'da Haseki Sultan evkafına ait sığır, koyun ve keçi kesimi yapılan bir salhane bulunuyordu⁷⁷. Ayrıca bu mevki, bazı kadı sicillerinde “*selhâne kurbu*” olarak işaret edilmektedir⁷⁸. Söz konusu mevkide kaç salhanenin faaliyet gösterdiği tespit edilemese de 1703 senesinde buradaki bazı salhanelerin kaldırılması için karar alındığı görülür⁷⁹.

Salhaneler, tek bir mekândan müteşekkil yapılar değildi. Çünkü bu işletmeler, kesimi yapılan hayvanlardan elde edilen içyağı, bağırsak ve deri gibi yan ürünlerin ilgili işletmelere tevzi edildiği yerlerdi. Buna bağlı olarak mumhane, debbağhane, kırıhane gibi işletmeler salhaneler çevresinde kümelenmiş olup bu mevkiler, söz konusu işletmelerdeki esnaf gruplarının organize olmuş bir şekilde faaliyetlerini yürüttüğü büyük çaplı üretim alanlarıydı. Ayrıca salhaneler çevresinde, salhanelerin ve bunların yanında teşekkül eden sınaî işletmelerin ihtiyaçlarına binaen mahzen, odunluk, değirmen gibi ek binalar ve temizlik için su kuyuları meydana getirilmişti⁸⁰.

⁷⁵ Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 82; İnalçık, “İstanbul”, s. 226.

⁷⁶ Reşad Ekrem Koçu, “Edirnekapusu Salhânesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1968, s. 4932.

⁷⁷ 1617/18 yılında, sığır, koyun ve keçi kesimi eskiden beri Edirnekapı'da Haseki Sultan evkafına bağlı salhanede yapıla gelip başka yerlerde kesim yapılmamasına rağmen Üsküdar, Galata, Haslar, Kuruçeşme, Kasımpaşa, bazı sahillerde ve İstanbul içinde kesim yapıldığı ve bu durumun da vakfa zarar verdiği bildirilmişti. Bunu üzerine Edirnekapı'daki salhaneler dışında kesim yapılması yasaklanmıştı. 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/ 1617-1618) Özet-Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2000, s. 235-236.

⁷⁸ Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 19 Numaralı Sicil, s. 439.

⁷⁹ Kala, *İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, s. 153.

⁸⁰ “...menzil bir taraf-ı tarîk-i âmm ile mahdûd bir ahûr ve kenîf ve vustâsında iki oda ve iki sofa ve zât-ı eşcâr-ı müsmire ve gayri müsmire bahçe ve bi'r-i mâ ve mabeyni ve ulyâsında üç bâb oda ve cihânnümâ ve hamam ve matbah ve fırın ve kenîf ve bi'r-i mâ ve zât-ı eşcâr-ı müsmire ve gayri müsmire bahçe müstemil menzil ile yine mahalle-i mezbûrede (Kiremitçi Süleyman Mahallesi) debbâğhâne kurbunda bir tarafı kendi salhanem bir tarafı bazen şem'hâne ve bazen debbâğhâne kapısı ve bazen yine şem'hâne ve iki tarafı tarîk-i âmm ile mahdûd bir bab tahtânî oda ve mahzen ve odunluk ve ocak ve kebîr kapı ve vustâsında yedi bab sagîr oda ve ulyâsında üç tarafı tahta-puş ... çardağı ve palamut değirmenini müstemil değirmenimi...” HRŞS, nr. 116, s. 75, 4 Zilkade 1111. Öte taraftan 1680 yılında, Eğrikapı'da Hacı Hüsrev Mahallesi'nde Şeyh Hüseyin evkafına bağlı dört fevkânî oda, bir sofa, kenîf ve su kuyusu ile yanında mumhane ve mahzenden

Salhanelerin tamamına yakını, yukarıda temas edildiği üzere vakıfların mülkiyetindeydi. Kasap veya debbağlar, salhaneleri kiralamak suretiyle işletiyordu. Örneğin Deri [Mehmed] Efendi vakfına bağlı salhane, Altıncı Hacı Mehmed'in tasarrufundaydı. 1702 yılında Altıncı Hacı Mehmed, çift kira sistemiyle işlettiği salhane üzerindeki tasarruf hakkını vakıf mütevellisi izniyle 600 esedi kuruluş karşılığında Kesriye cemaatinden Salamon isimli Yahudi'ye devretmişti⁸¹.

Eyüp'te çeyrekçi⁸² kasaplarına tahsis edilen salhaneler de vardı. 1728 senesinde yapılan sayıma göre Eğrikapı haricinde 5, Eyüp İskelesi'nde 1 ve Defterdar İskelesi'nde 2 adet olmak üzere toplamda 8 adet çeyrekçi salhanesi Eyüp'te faaliyet gösteriyordu. Eyüp İskelesi'nde bulunan çeyrekçi salhaneleri Mustafa oğlu Hacı Ali ve Süleyman oğlu Ahmed ile Abdurrahman oğlu Ali'nin ortak mülkleri olup Defterdar İskelesi'ndeki çeyrekçi salhaneleri ise, Ali kethüda ile Mehmed oğlu Hacı Hüseyin ve Hüseyin oğlu Osman adlı kişilerin tasarrufundaydı. Diğer yandan Eğrikapı haricinde bulunan çeyrekçi salhanelerinden 3'ü Hatice Sultan'ın, 1'i Hacı Hüseyin ve 1'i de Süleyman'ın mülkiyetindeydi. Hatice Sultan'ın mülkiyetinde olan salhaneler, Ali Kethüda, Mehmed oğlu Mustafa ve Hüseyin oğlu Osman, Bostancı Ömer oğlu Osman ve Mehmed oğlu İsmail ile Hacı Ebûbekir oğlu Hoca Abdurrahman ve Mehmed oğlu Halil'inin tasarrufundaydı. Hacı Hüseyin ve Süleyman'ın mülkiyetinde olan salhanelerin tasarrufunu elinde bulunduran kişiler ise şunlardı: Mustafa oğlu Ali Beşe, Hasan oğlu Mehmed Beşe, Salih, Kara Ahmed ve Seyyid Mustafa. İfadelerden anlaşıldığı üzere, bir kişi birden fazla salhane işletebildiği gibi aynı zamanda bir salhane birkaç kişi tarafından tasarruf edilebilirdi.

Çeyrekçi salhaneleri organize olmuş bir yapıya sahipti. Bu Salhanelerde ortalama 5 ilâ 12 arasında kişi istihdam edilmiş olup salhanelerde yazıcı, sayıcı, kalfa, at oğlanı, kasap oğlanı, gılmânân-ı kasap ve ciğerci gibi görevliler hizmet vermekteydi. Bir çeyrekçi salhanesinde 3 ilâ 7 arasında ciğerci, 1 ilâ 3 arasında gılmânân-ı kasap vardı. 1728 senesinde, zikredilen salhanelerde 28 gayrimüslim ve 6

müteşekkil bir salhanenin olduğu görülür. *Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 280.

⁸¹ HRŞS, nr. 118, s. 13, 3 Zilhicce 1113.

⁸² "Çeyrekçi" pazarlarda et satan ayak kasapları hakkında kullanılan bir tabirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 361.

Müslüman ciğerci çalışmaktaydı. Gilmânân-ı kasaptan ise 12'si gayrimüslim, 2'si Müslüman'dı⁸³.

Salhanelerin tek bir merkezde toplanması, bu işletmelerde istihdam edilen esnafın devlet tarafından denetlenmesini ve kontrol altında tutulmasını kolaylaştırıyordu. Dahası aylık ve günlük olarak piyasaya sürülecek ürün miktarı tespit edilebiliyor; böylece kıtlığın ve fiyat dalgalanmalarının önüne geçilmiş olunuyordu⁸⁴. Özellikle bu hususta Yedikule önemli bir işleve sahipti. Şöyle ki, tokad denilen hayvan pazarında kasaplar tarafından satın alınan canlı hayvanlar Yedikule salhanelerinde kesilir ve bir hayvandan elde edilen yan ürünler başçı, mumcu ve debbağ esnafı arasında tevzi edilirdi. Bu esnada gerek hayvan pazarındaki alım satım ve gerekse kesim esnasındaki işlemlerin tamamı kayıt altına alınırdı. Böylece salhaneye bağlı esnaf arasında kesim, dağıtım sistemli ve düzenli bir şekilde yapıla gelirdi. Ancak zaman içinde kasaplar, devletin kesim için tahsis ettiği Yedikule'deki salhaneleri terk ederek Edirnekapı, Kumkapı, Samatya, Balat, Fener, Eyüp ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde salhaneler ihdas etmişti. Bu durum esnaf üzerindeki denetimi güçleştirmekle kalmamış aşağıda ele alacağımız çevresel sorunları da beraberinde getirmişti. Bu yüzden 1703'te, sonradan ihdas edilen salhanelerin kapatılması ve Yedikule dışında kesim yapılmaması yönünde emir verilmişti⁸⁵. Bununla beraber, bu doğrultuda alınan kararlar Eyüp'teki salhanelerin tamamen lağvedilmesi anlamını taşııyordu. Şöyle ki, 1710 senesinde yazılan hükümde Eyüp İskelesi ve debbağhane yakınlarında bulunan salhanelerin kaldırılması emredilmişti. Ancak Eyüp İskelesi yakınında salhanesi olan Hacı Mehmed ve Halil Beşe ile eskiden beri yamakları olan Çıracı Mahmud'un, Eyüp'te Defterdar Kara Süleyman Çelebi Mahallesi'nde bulunan ve bostancı Kırkor adlı zimmî tasarrufunda olan bahçe köşesindeki bir salhane binasına; debbağhane yakınında salhanesi olan Kaya Ali'nin, Eğrikapı haricinde halen salhanesi olan Deli Hasan'ın yakınında boş olan salhaneye taşınmaları uygun görülmüştü. Ayrıca Eyüp

⁸³ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 362-66.

⁸⁴ Kal'a, *Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, s. 47.

⁸⁵ BOA, *MHM.d*, nr. 114/1, s. 59, sıra 332, evâil-i Receb 1115; Kala, *İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, s. 151-53; Engin Çağman, *18. Yüzyılda İstanbul'da Esnaflık - Gıda Sektörü-*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 140-141.

İskelesi'nde sığır salhanesi olan Mehmed Beşe'nin de İdris Köşkü'nde Zeynep Hatun Mahallesi'nde kendi hanesinde bir sığır salhanesi işletmesine izin verilmişti⁸⁶. Öte taraftan 1716 senesinde, Yedikule kasaplarından Bektaş oğlu Halil, Kırkık Hacı Ali ve Hacı İbrahim adlı kişiler, Eyüp evkafından olan salhaneleri kaldırıp Yedikule'ye taşıma teşebbüsünde bulunmuşlardı. Ancak bu durum Eyüp vakfının mahsulüne zarar vermiş ve kasaba halkının da bu konuda müzayaka çekmesine sebep olmuştu. Bunun üzerine, vakfa ait Eyüp'teki 4 koyun ve 1 sığır salhanesinin eskiden olduğu gibi faaliyetlerini sürdürmesi ve Yedikule kasaplarının bu salhanelere müdahale etmemesi yönünde hüküm verilmişti⁸⁷.

Salhaneler, devlet tarafından belirlenen mevkilerde kurulur ve bu mevkilerin dışında salhane ihdas edilmesine ruhsat verilmezdi. Yukarıda bunun ekonomik sebeplerden kaynaklandığı ifade edilmişti. Bir diğer sebebi ise bu işletmelerden kaynaklı sağlık ve çevre sorunlarının önüne geçilmek istenmesidir. Nitekim yukarıda zikredilen 1703 tarihli kayıta Edirnekapı, Kumkapı, Samatya, Balat, Fener, Eyüp ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde ihdas edilen salhanelerin çevreye yaydığı kötü kokuların halkı rahatsız ettiği ve hayvansal atıkların da veba, humma gibi birçok hastalığın yayılmasına sebebiyet verdiği yer almıştır. Bundan mütevellit Yedikule dışında kesim yapılmaması emredilmişti. Aynı şekilde 1721 senesinde Kuşçu Mehmed Ağa, Eyüp Cebecibaşı Mahallesi'nde bulunan Harâmî Ahmed Paşa vakfından icareteyn ile tasarrufunda olan menzilleri salhaneye çevirmişti. Burada biriken hayvansal atıklar ve bu atıkların yaydığı pis kokular mahalle halkını rahatsız etmiş; söz konusu mahalden salhanenin kaldırılması istenmiştir. Şikâyet üzerine, Mehmed salhaneyi kömürhane ve otlakhaneye çevirmek üzere taahhütte bulunmuştu. 1726 senesine gelindiğinde merkezden gelen emir doğrultusunda salhanenin durumunun tespiti için vakıf müfettişi tarafından keşif yapılmış ve salhanenin harap olduğu kayda geçirilmişti. Salhanenin denetlenmesinin arkasındaki neden Kuşçu Mehmed Ağa'nın salhaneyi tamir ettirip yeniden faaliyete geçirmek istemesidir. Kuşçu Mehmed Ağa, salhane bitişiğinde bulunan büyük bostanda kuyular kazılarak hayvan artıklarının buraya atılması ve salhane etrafına da taş duvarlar örülmesi

⁸⁶ BOA, *MHM.d*, nr. 116, s. 222, sıra 499, 10 Rebiülevvel 1121.

⁸⁷ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 328.

suretiyle salhanenin çevreye zararının olmayacağını iddia etmişti. Ancak salhanenin Eğrikapı Maksemi'ne olan yakınlığı ve kazılan kuyulardaki pisliğin içme suyuna sirayet edebileceği göz önüne alınarak salhanenin yeniden faaliyete geçmesi uygun görülmemiştir⁸⁸.

b. Salhanelere Bağlı Gelişen Yan İşletmeler ve Esnaf Grupları

ba. Debbâğhaneler

Eyüp'te ilk olarak Fatih Sultan Mehmed tarafından 10 adet debbâğhane kurulmuş ve Eyüp vakfı akarlarına dâhil edilmiştir⁸⁹. Debbâğ esnafının işletmekte olduğu atölye sayısı zamanla artış göstermiş ve Eyüp'te debbâğhanelerin mevcudu 39'a ulaşmıştı⁹⁰.

Bilindiği üzere debbâğhaneler, bol suya ihtiyacı olan müesseselerdir ve bu yüzden umumiyetle deniz ve akarsu kenarlarında kurulur yahut müessesenin tesis edildiği mevkilerde su kuyuları bulunurdu. Eyüp'te Ahmed Dede ve Musa Çavuş mahalleleri civarında "Debbâğlar Deresi"⁹¹ ismiyle adlandırılan bir derenin bulunması bu dere çevresinde debbâğların mevcudiyetini düşündürmekle beraber debbâğhaneler, Eyüp İskelesi⁹², Kiremitçi Süleyman Mahallesi⁹³ ve Zal Mahmud Paşa Camii⁹⁴ civarında konumlanmıştı. Diğer bir ifadeyle debbâğhaneler, Eyüp İskelesi'nden itibaren Kiremitçi Süleyman Mahallesi ile Defterdar Caddesi⁹⁵

⁸⁸ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 300-302.

⁸⁹ *Fatih Sultan Mehmet Vakfiyeleri*, II. Vakfiye, s. 3.

⁹⁰ "Hazret-i Ebâ Eyyüb-i Ensârî kasabası içinde zebh olunan derileri Hasköy'de Pir Mehmed Paşa'nın ve Eyyüb İskelesi'nde ihdâs olunan otuz dokuz bab debbâğhâneye ifrâz ve ta'yin olunmağla..." BOA, *MHM.d.* nr. 108, s. 255, sıra 132, 29 Şevval 1107; "Hazret-i Ebâ Eyyüb-i Ensârî kasabası içinde zebh olunan derileri Hasköy'de Pir Mehmed Paşa'nın ve Eyyüb İskelesi'nde ihdâs olunan otuz dokuz bab debbâğhâneye ifrâz ve ta'yin olunmağla... Hasköy Pir Mehmed Paşa'nın muhdes 3 debbâğhânesine..." BOA, *MHM.d.* nr. 115, s. 304, sıra 1308, evâhir-i Safer 1119.

⁹¹ "...Medîne-i Hazret-i Ebâ Eyyüb-i Ensârî-radiye anhu Rabbühü'l-Bâride Ahmed Dede Mahallesi'nde Debbâğlar Deresi'nde vâki'..." HRŞS, 125, s. 86, 20 Safer 1120. "Medîne-i Hazret-i Ebâ Eyyüb-i Ensârî'de Debbâğlar Deresi'nde Musa Çavuş Mescidine..." BAB Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077/M. 1666-1667), s. 391.

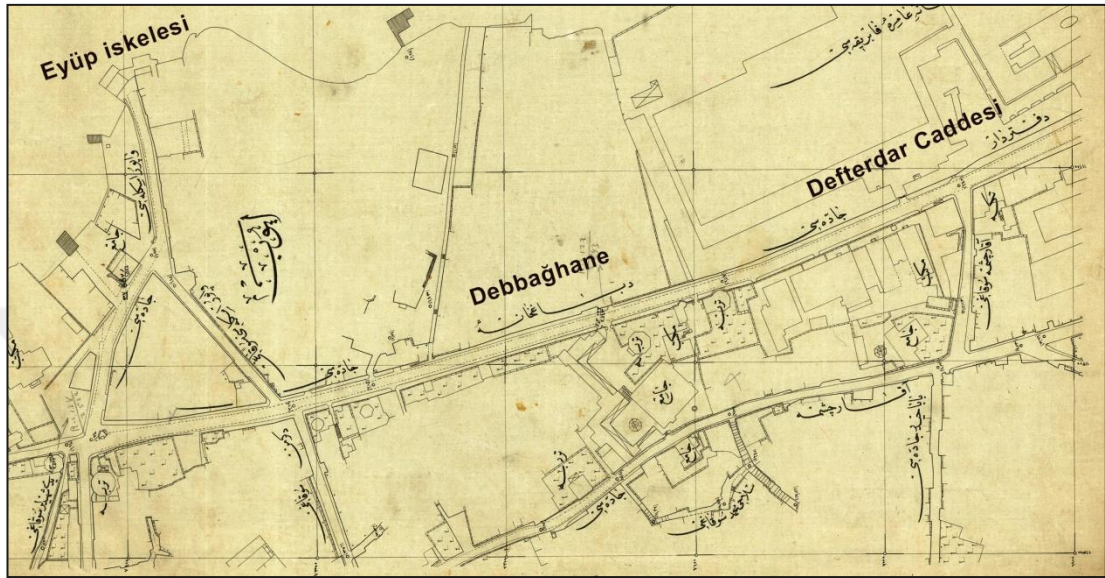
⁹² BOA, *MHM.d.* nr. 115, s. 304, sıra 1308, evâhir-i Safer 1119.

⁹³ HRŞS, nr. 116, s. 75; nr. 118, s. 13, (4 Zilkade 1111/ 3 Zilhicce 1113).

⁹⁴ "...ve câmi'-i mezbûrun (Zal Mahmud Paşa) türbe tarafında olan şehràha nâzır debbâğhâne tarafında..." Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 340.

⁹⁵ Bugünkü "Feshane Caddesi".

üzerinde bir yayılım göstermekteydi⁹⁶. Belgelerde “debbağhane” olarak işaret edilen mevki Kiremitçi Süleyman Mahallesi dâhilindeydi⁹⁷.

Harita 1: Eyüp Debbağhane Civari (İBB Atatürk Kitaplığı, Hatritalar, nr. 1150)

Kiremitçi Süleyman Mahallesi’ndeki debbağhanelerin sayısı hususunda 1719 tarihli mahkeme kaydı bizlere bazı veriler sunmaktadır. Zikredilen tarihte, Kiremitçi Süleyman Mahallesi’nde bir mumcu dükkânında hizmetçi olan Dimitri adlı kişinin öldürülmesi hasebiyle mahallede bulunan debbağ ustaları mahkemeye çağırılmış ve bu vesileyle 11 debbağ ustasının isimi kayıt altına alınmıştı⁹⁸. Her debbağ ustasının bir atölye işlettiği düşünüldüğünde, 1719 senesinde Kiremitçi Süleyman Mahallesi’nde 11 adet debbağhane bulunduğunu söylemek mümkündür.

⁹⁶ Ahmed Agın, Defterdar İskelesi civarında bulunan debbağhanenin yalı boyunda büyük bir debbağhane olduğunu ve XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Damat İbrahim Paşa tarafından satın alınarak Eyüp Camii’ne vakfedildiğini söyler. Ahmed Agın, “Defterdar Debbağhanesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1966, s. 4339-40.

⁹⁷ “...mahalle-i mezbûrede (Kiremitçi Süleyman Mahallesi) debbağhâne kurbunda...” HRŞS, nr. 116, s. 75, 4 Zilkade 1111; “Kiremitçi Süleyman Mahallesi’nde debbağhane mukâbelesinde vâki...” HRŞS, nr. 121, s. 33, 15 Şevval 1114.

⁹⁸ Bunlar: Altıncı Hacı Mehmed, Hacı Mustafa, Hacı Süleymanzâde Ahmed Çelebi, Topçuzâde İbrahim Çelebi, Seyyid Ahmed Çelebi, İsmail Ağa, Ahmed Ağa, Hacı Numan Yusuf, Kayserili Hacı Mehmed, Abdüsselam, Bostancızâde Mehmed Çelebi. HRŞS, nr. 140, s. 72, 19 Cemaziyelâhir 1131.

İstanbul debbağ meslek birlikleri Yedikule, Eyüp, Kasımpaşa, Tophane ve Üsküdar⁹⁹ olmak üzere beş ayrı bölgede faaliyet gösterdiği için “beş ocak” olarak tanımlanırdı¹⁰⁰. Bunlar içerisinde Eyüp debbağhaneleri büyüklük ve üretim açısından üçüncü sırada yer alırdı¹⁰¹. Ahmet Kala, Galata, Kasım Paşa ve Üsküdar debbağ meslek birlikleri kurulmadan önce Eyüp debbağhanelerinin sur dışında olması hasebiyle Yedikule debbağ meslek birliğine tâbi olduğunu; bahsi geçen debbağ meslek birlikleri kurulduktan sonra Yedikule debbağ meslek birliğinden ayrıldığını ve müstakil hale geldiğini söyler¹⁰².

İstanbul sur içi ve dışındaki salhanelerde kesilen hayvan derileri Yedikule debbağları tarafından satın alınırdı¹⁰³. Ancak sur dışındaki salhanelerde kesilen hayvan derilerinin tamamı Yedikule debbağlarına verilmezdi. Nitekim Eyüp’teki salhanelerde kesilen koyun, keçi, sığır derilerinin Eyüp debbağlarına tevzi edildiği görülür¹⁰⁴. İlave olarak Eyüp debbağları, Yenikapı taşrasında Mevlevîhane yakınında bulunan salhanelerden de deri alırdı¹⁰⁵.

Debbağhaneler, genelde ikişer üçer katlı yapılar¹⁰⁶ olup civarında mahzen, odunluk, ocak, palamut değirmeni gibi ek binalar yer alırdı¹⁰⁷. Örneğin Eyüp’te tabakhane içinde Mustafa Çelebi, Altıncı Mehmed Çelebi ve Hacı Mustafa’nın kızı tasarrufu altında olan bir yapağı mahzeni ve bu mahzenin bir tarafında da dericilikte önemli bir yeri olan palamut değirmeni vardı¹⁰⁸. 1712 tarihli tereke kaydında da Kiremitçi Süleyman Mahallesi’nde sakin iken vefat eden Debbağ Hacı Numan’a ait

⁹⁹ Yedikule’de 360 adet debbağhane; Tophane’de Kılıç Ali Paşa vakfı, Kasım Paşa’da Kasım Paşa ve Sinan Paşa vakıflarına bağlı toplam 44 adet debbağhane; Üsküdar’da Atik Valide Sultan, Safiye Sultan ve Mihrimah Sultan vakıflarına ait toplam 31 adet debbağhane vardı. BOA, *MHM.d.*, nr. 115, s. 304, sıra 1308.

¹⁰⁰ Kala, *İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, s. 134.

¹⁰¹ Zeki Tekin, *Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı İstanbul’unda Dericilik*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992. s. 31.

¹⁰² Kala, *İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, s. 153.

¹⁰³ Zeki Tekin, “İstanbul Debbağhaneleri”, *OTAM*, S. 8, Ankara 1997, s. 353.

¹⁰⁴ BOA, *MHM.d.*, nr. 108, s. 255, sıra 132, 29 Şevval 1107; *A.DVNS.ŞKT.d.*, nr. 121, s. 519, sıra 1, evâhir-i Rebiülâhîr 1142 (14-23 Ekim 1729); *C.EV.*, nr. 278/14182, 4 Rebiülevvel 1178; *Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, s. 143; *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 328; Kala, *İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, s. 156.

¹⁰⁵ BOA, *MHM.d.*, nr. 115, s. 304, sıra 1308.

¹⁰⁶ Balıkhane Nazırı Ali Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, s. 258.

¹⁰⁷ *HRŞS*, nr. 116, s. 75; nr. 146, s. 44 (4 Zilkade 1111/ 25 Rebiülevvel 1137).

¹⁰⁸ BOA, *EV.HMH.d.*, nr. 385, s. 83, 15 Zilkade 1112.

bir debbağhane ve palamut değirmeni olduğu görülür¹⁰⁹. Diğer yandan bu müesseseler içerisinde ne tür meslekî araç ve gereç kullanıldığına dair 1714 tarihli tereke kaydı bazı bilgiler ihtiva etmektedir. Örneğin Sofular Mahallesi'nde ikamet eden merhum Debbağ Hacı Ali işletmesinde kösele teknesi, ufak 2 tekne, gön, kazan, palamut, kova ve hırdavat türünde eşyalar bulunuyordu¹¹⁰.

bb. Mumhaneler

İstanbul'da günlük tüketilen mumlar, kasaplık hayvanların iç yağından üretilirdi. İçyağı ve balmumu karışımından orta kalitede mum; balmumu ve diğer katkı maddelerinden ise iyi kalitede mum imal edilirdi¹¹¹. Kasaplar, salhanelerde kesilen koyun ve sığırdan hâsıl olan iç yağını günlük belirlenen fiyattan mumculara satardı¹¹². Mumcu esnafı, debbağlar gibi ihtiyaçları olan ham maddeyi kendilerine tahsis edilen yerlerden temin ederdi. Nitekim Ebâ Eyyûb el-Ensârî vakfına bağlı salhanelerde kesilen koyunların yağlarını Eyüp'teki mumcular satın alırdı¹¹³.

Eyüp'te mumhanelerin bir kısmı Eğrikapı haricinde ve bir kısmı da iskeleler yakınındaki salhaneler çevresinde bulunmaktaydı. Eyüp'te yer alan mumhanelerin sayısı hususunda 1726 ve 1728 senelerinde yapılan tahrirler bizlere bilgi vermektedir. 1726'da yapılan sayıma göre Eğrikapı haricinde, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da toplam 18,5 mumcu dükkânı olup 19,5 hisseye bölünmüştü. Eyüp'te Nanaoğlu adlı kişinin tasarrufunda 1 dükkân vardı ve Tanaş tarafından işletilmekteydi. Eğrikapı'da ise 5,5 mumcu dükkânı vardı. Dükkânlar Bektaş Beşe oğlu Ali Beşe, Doru, Koçur, Yani oğlu Aleksî, Ali oğlu Hüseyin Beşe, İstanko ve Likon adlı kişilerin tasarrufundaydı. Bektaş Beşe oğlu Ali Beşe, Koçur, İstanko ve Likon dükkânları kendileri işletirken; Hüseyin Beşe ve Doru'nun tasarrufunda olan dükkânlar başkaları tarafından işletilmekteydi. 1726 tarihli sayımda kayda geçirilen mumcu dükkânlarından Yani oğlu Aleksî'nin dükkânı herhangi bir kişi tarafından

¹⁰⁹ HRŞS, nr. 131, s. 44, selh-i Şaban 1124.

¹¹⁰ HRŞS, nr. 134, s. 18, 5 Zilkade 1126.

¹¹¹ "Mumculuk", DBİA, C. 5, İstanbul 1994, s. 497.

¹¹² Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 19 Numaralı Sicil, s. 282.

¹¹³ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 329.

işletilmiyordu; muhtemelen bu dönemde faal değildi¹¹⁴. Ancak 5 Ocak 1711 tarihinde Aleksî, Eğrikapı'da bulunan mumhanesini Ergiri oğlu Tanaş adlı zimmîye aylık 300 akçe ücret karşılığında kiraya vermiş ve dükkânın tamiri için Tanaş 3.824 akçe harcamıştı¹¹⁵. Zikredilen işletme dışında Aleksî'nin Yedikule haricinde¹¹⁶ bir mumhanesi daha vardı. 1711'de Mumcular kethüdası Yusuf, yağ kapanı bâzirgânlarından Çukadar Ahmed Beşe'nin 758 vukıyye mum yağının her vukıyyesini on dörder akçeden toplam 10.612 akçe olmak üzere Aleksî'nin adına tartmış ve onun iznini almadan Yedikule'de bulunan imalathanesine göndermişti. Ancak Aleksî, üç tulum miktarında olan mum yağını, mum işlemek için kaliteli bulmamış ve Ahmed Beşe'nin istediği 10.612 akçeyi vermemişti. Mahkeme, mumcu Aleksî'nin izni alınmadan kethüda Yusuf'un bir nevi dayatmasıyla yapılan bu tür bir pazarlığı ve satışı uygun bulmamış, Ahmed Beşe'yi tartışmadan men etmişti¹¹⁷.

Eyüp'teki mum imalathanelerinin sayıları hususuna dönecek olursak 1728'de yapılan sayımda, Yedikule haricindeki mumhane işletmelerine tâbi Eyüp'te Nano oğlu Tabaş, Molla Bekir ve Çiçekçibaşı ile Vizo oğlu İstanko tasarrufunda olan 3 adet; Eğrikapı haricinde 4 adet mumhane olduğu görülür. Eğrikapı'daki mumhanelerden 2'si Rafira ve Todori adlı gayrimüslimlerin, 1'i Hatice Sultan'ın, 1'i de Bektaş Beşe'nin işletmesiydi. Bu imalathaneler müşterek olarak işletiliyordu ve buraları işletenler 1 ilâ 4 kişi arasında değişmekteydi. Zikredilen işletmelerin tamamında ise 10 gayrimüslim ve 9 Müslüman olmak üzere toplam 19 mumcu esnafi hizmet vermekteydi¹¹⁸. Ali oğlu Bektaş Beşe'nin tasarrufunda olan mumhane, Eğrikapı haricinde, Hacı Hüsrev Mahallesi'nde Hisarca arasında yer alıp bir taraftan kale duvarı, bir taraftan kale ve bir taraftan da umumî yol ile çevriliydi. 1725 senesinde söz konusu mumhane 8 hisse olup 2,5 hissesi Galata kazasına bağlı Kasım Paşa kasabasında Tatavla denilen mahalde oturan Marko adlı zimmîye aitti. Marko,

¹¹⁴ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 320-322.

¹¹⁵ *HRŞS*, nr. 129, s. 71, 15 Zilkade 1122.

¹¹⁶ 1726 senesinde yapılan sayıma göre, Yedikule haricinde 47,5 mumcu dükkânı olup dükkânlarda 64 hisse sahibi vardı. 1736 senesine gelindiğinde ise, bu mevkideki mumhanelerin sayısında ciddi bir azalma görülmemektedir. Bu tarihte Yedikule'de toplam 40 adet imalathane bulunmaktaydı. Eyüplü Aleksî'nin Yedikule'deki mumhanesi 1736 senesinde faal olup takriben 5 aylık bir zaman diliminde imalathanesine 1.130 kıyye don yağı tevzi edilmişti. *BOA, D.M.d.*, nr. 36868, s. 2-5, 6 Zilkade-22 Rebiülevvel 1149.

¹¹⁷ *HRŞS*, nr. 129, s. 24, selh-i Cemaziyelâhir 1122.

¹¹⁸ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 381-82.

kendi hissesini ve dükkânda mevcut aletini 40.000 akçeye Ali oğlu Bektaş Beşe'ye satmıştı¹¹⁹.

Eyüp'teki mumhanelerin sayısında 1736'senesinde kayda değer bir artış olmadığı gözlenmektedir. Bu tarihte Eğrikapı'da Hacı Mehmed, Kolo, Vasil ve Petro tasarrufu altında 4 adet, Eyüp'te 5 adet, Üsküdar'da 2 adet ve Galata'da 6 adet olmak üzere üç beldede toplam 17 imalathane vardı. Eyüp'teki imalathanelerden 1'i Dimitri, 1'i Hasan, 1'i İbrahim ve 1'i de İstefo adlı kişilerin tasarrufundaydı. 8 Mart-31 Temmuz 1736 tarihleri arasında Eğrikapı mumcularına 11.472 kıyye, Eyüp'teki mumculara ise 13.103 kıyye don yağı tevzi edilmişti¹²⁰.

Debbağhanelerde olduğu gibi mum üretim yerlerinin de vakıfların gelir kaynakları içerisinde yer aldığı görülür. Nitekim Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde debbağlar yakınında Merhum Deri Mehmed Efendi, Bayram Paşa, Mustafa Paşa vakıflarına ait mumcu dükkânları vardı. 1708 yılında, Merhum Deri Mehmed Efendi vakfına ait mum imalathanesi, Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde sakin olan Cane cemaatine mensup bir zimmînin tasarrufundaydı. Bahsi geçen zimmî, kendi hissesini ve işletmede mevcut olan eşyalarını Kristo (?) adlı zimmîye 40 kuruşa satmıştı. İşletmede kazan, tencere, keçe, mengene, çubuk gibi aletler bulunuyordu¹²¹. Bayrampaşa evkafı müsakkafatından olan şemhane de icareteyn ile Şivekâr Hatun tasarrufu altındaydı. Şivekâr Hatun, şemhanede mevcut olan bir ağaç mengene, büyük kazan, 600 adet mum çubuğu, kefçe, 3 fitil bıçağı, 2 satır, 2 büyük küp, şişe, balta, demir çatal, kevgir, mum kalıbı gibi alet ve edevatını 24.000 akçeye Hassâ baltacı halifelerinden Mustafa oğlu Mehmed Halife'ye satmıştı. Ayrıca şemhaneyi de mütevellî izniyle 800 kuruş bedel karşılığında yine Mehmed Halife'ye devretmişti¹²². Vezir Mustafa Paşa evkafından olan şemhane ise 25 Şubat 1683 tarihinde Mustafa Efendi tasarrufundaydı. Bu işletme 156 m² arsa üzerine bina edilmiş olup fevkânî 1

¹¹⁹ HRŞS, nr. 146, s. 63, 6 Şevval 1137.

¹²⁰ BOA, *D.M.d.*, nr. 36868, s. 5-6, 6 Zilkade-22 Rebiülevvel 1149.

¹²¹ HRŞS, nr. 125, s. 85, Cemaziyelevvel 1120.

¹²² HRŞS, nr. 146, s. 28, 19 Muharrem 1137.

oda ve yağ mahzeninden ibaretti. İşletme, Mustafa Efendi'nin vefatından sonra oğlu Mehmed Ağa ve kızı Fatma Hatun'a intikal etmişti¹²³.

Eğrikapı'daki mumhaneler Eyüp vakfına bağlıydı. Söz konusu mumhaneler, 1714 senesinde Ziro, Aleksi, Tanaş, Sarko (?) ve Dimitri adlı 5 zimmînin tasarrufu altında olup zaman zaman bu üretim yerlerine dışarıdan usulsüz müdahalelerin olduğu tespit edilmektedir. Vize, Kırkkilise ve Tekfurdağı mukataalarını malikâne usulüyle Yusuf Ağa ile ortaklaşa üstlenen Receb Ağa, zikredilen mumcuların işlettiği mumhanelerin malikânelerine dâhil olduğunu iddia etmiş ve rüsumat talep etmişti. Ancak mumhanelerin resm-i kantariyesi Eyüp vakfına hâsıl kaydolduğundan Receb Ağa müdahaleden men edilmişti¹²⁴.

İncelenen dönem içerisinde mum imal eden esnaf mensuplarından bazıları şunlardı: Yani, Aleksandiri, Tana¹²⁵, Eyüp Çarşısı'nda mumcu imalathanesi olan Ergeri oğlu Yani¹²⁶, Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde mumcu dükkânı olan Yani oğlu İstamo ile ortağı Yorgi oğlu Nikola¹²⁷. Mumcu Kiritçi adlı zimmînin ise Eyüp İskelesi'nde salhanesi ve debbağhane yakınında bir şemhanesi vardı. 1710 senesinde, Kiritçi, kendisinin kimseye zararı olmamasına rağmen Eyüp'te debbağhanede mutasarrıf olduğu şemhanesinin kötü niyetli kişiler tarafından kapatıldığını ve bu süre zarfında da Eğrikapı haricinde bir kimsenin yerinde kira ile mum işlediğini; ancak kira ödemeye gücü olmadığını ve eski mumhanesine nakledilmek istediğini dile getirmişti. Kiritçi'nin talebi uygun görülüş ve dükkânına nakledilmesine izin verilmişti¹²⁸.

Araştırmamızı kapsayan dönemde mumcu esnafından olup ölenleri de zikretmek gerekirse, Debbağlar yakınında İstati oğlu Esteryo¹²⁹, Zal Mahmud Paşa Camii yakınında mumcu Dimitri oğlu Yani¹³⁰ ve Rizo oğlu Kirci (?). Bunlardan Rizo oğlu Kirci'nin tereke kaydı bulunmaktadır. Tereke kaydındaki bilgilere göre,

¹²³ BOA, *EV.HMH.d*, nr. 385, selh-i Zilkade 1112.

¹²⁴ HRŞS, nr. 133, s. 54, 4 Şaban 1126.

¹²⁵ HRŞS, nr. 143, s. 28, 10 Şevval 1134.

¹²⁶ HRŞS, nr. 133, s. 34, 10 Cemaziyelevvel 1126.

¹²⁷ HRŞS, nr. 140, s. 72, 19 Cemaziyelâhir 1131.

¹²⁸ HRŞS, nr. 129, s. 96, 3 Cemaziyelevvel 1122.

¹²⁹ HRŞS, nr. 128, s. 46, gurre-i Safer 1124.

¹³⁰ HRŞS, nr. 129, s. 2, 12 Cemaziyelevvel 1122.

Kirci'nin mum dükkânında 12.320 akçe (880 kıyye) değerinde mum yağı, 1.200 akçe değerinde fitil, 400 akçe değerinde odun ve 150 akçe değerinde kıkırdak (kakırdak) bulunuyordu. Bu malların toplam değeri ise 14.070 akçe idi¹³¹.

bc. Kirişçiler

Evliya Çelebi, kirişçi diğer bir tabirle veterân esnafının İstanbul'da 80 işyerinin ve bu işletmelerde hizmet veren 500 adam olduğunu söyler. Yine Çelebi kirişçi esnafıyla ilgili olarak “*bunlar kasaplara mensûbdur ammâ kassâbbaşı ma'rifetiyle başçılara yamaktır*” demekte ve kirişçi esnafının Yedikule, Eyüp, Tophane ve Üsküdar olmak üzere dört bölgede faaliyetlerini sürdürdüğünü söylemektedir¹³².

1726 senesinde yapılan sayımda Yedikule haricinde 120 kirişçi esnafı olduğu tespit edilmektedir. Bu kişilerin tamamı Müslüman idi. Ayrıca Üsküdar'da 10 ve Galata'da 16 kişi bu mesleği icra etmekteydi¹³³. Eyüp'te kiriş imal eden işyeri sayısı hakkında şu an için malumatımız yoktur. Ancak 1707 senesinde Eyüp İskelesi yakınında bir kirişçinin üretim yaptığı tespit edilmektedir. İskeledeki bu kirişçi, başka mahallelerden bağırsak getirip işyerinde temizliyordu. Kirişçinin temizlediği bağırsak atıklarının iskelede birikmesi ve iskeleyi doldurması kayıkların iskeleye yanaşmasını zorlaştırmış; ayrıca yolcular da bu durumdan rahatsız olmuştu. Şikâyetler üzerine mahkeme tarafından keşif yapılmış ve keşif sonucunda iskelenin hayvansal atıklarla dolduğu tespit edilmişti. Kirişçinin üretim faaliyetine bir yasaklama getirilmemiş; ancak iskelenin temizlenmesi hususunda kendisi uyarılmıştı¹³⁴.

Kirişçi esnafı haricinde salhane ve kasaplardan bağırsak alıp kiriş işleyip satmak yasaktı. Ancak diğer meslek gruplarında olduğu gibi kirişçi esnafının da üretim sahasına dışarıdan müdahaleler oluyordu. Nitekim 1707 tarihli kayıta, Seyyid Ali, başka bir diyardan geldiğini ve fakir olması sebebiyle gizliden bağırsak satın alıp

¹³¹ HRŞS, nr. 129, s. 91, 9 Ramazan 1122.

¹³² Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 1. Kitap, s. 246

¹³³ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 128-130.

¹³⁴ HRŞS, nr. 124, s. 83, 22 Zilkade 1118.

menziline kiriş işlediğini itiraf etmişti. Görünüşe göre, kirişçilik, kente yeni gelen ve işi olmayan kişiler için, belki geçici bir süre, kazanç sağlayan bir iş koluydu. Yine aynı kayıтта, 1106/1695'te Mehmed adlı kişi ile 1104-1105/1693-1694'te Yusuf ve zevcesinin menzillerinde kiriş işlediği ve bu kişilerin kiriş işlemekten men edildiği belirtilerek meslek mensupları dışındaki kişilerin bağırsak satın alıp istedikleri yerlerde kiriş işlemesinin yasak olduğu tekrar vurgulanmıştı¹³⁵. Söz konusu kayıтта 1693-1707 tarihleri arasında yasak yollarla kiriş işleyen kişilerin isimlerinin kayıt altında tutulması gerek bu kişilerin takip edilip denetlendiğini ve gerekse kirişçilik mesleğine dışarıdan yapılan müdahalelerin önüne geçilmek istendiği gösteriyor.

Diğer esnaf gruplarında olduğu gibi kirişçiler de belirlenen standartların altında üretim yapamazdı¹³⁶. 1728 senesinde kirişin belirlenen piyasa değeri ise şu şekildeydi: Küçük kiriş 10 adet 120 akçe; hallaç esnafına tahsis edilen kiriş 80 adet 270 akçe; keçeci esnafına tahsis edilen kiriş 4 adet 270 akçe olup taşraya ait olan kiriş ise 8 adet 180 akçeydi¹³⁷.

bd. Kasaplar

Kasaplar, koyun ve sığır kasapları olarak iki grup halinde örgütlenmiş olup her iki kasap zümresine ayrı kethüda tayini yapılırdı¹³⁸. Ahmet Refik'in verdiği bilgiye göre 1575 senesinde Eyüp'te 48, Galata'da takriben 5, Kasım Paşa'da ise 1 veya 2 kasap dükkânı bulunuyordu¹³⁹. 1682 'de yapılan bir sayıma göre, İstanbul'da Müslüman ve Yahudilere ait toplam 352 adet sığır ve koyun kasabı dükkânı vardı¹⁴⁰.

İstanbul sur içindeki bazı kasap dükkânları Ebâ Eyyûb el-Ensarî vakfına bağlıydı¹⁴¹. Diğer bir ifadeyle bu kasap dükkânları, etlerini Eyüp vakfına bağlı

¹³⁵ HRŞS, nr. 124, s. 18, 29 Rebiülevvel 1118.

¹³⁶ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 230.

¹³⁷ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 354.

¹³⁸ 1686 senesinde İstanbul sığır kasapları kethüda vekilliğine İbrahim Ağa tayin edilirken, Veli Kilerci ise 42 akçe sipahilik ulufesi karşılığında İstanbul koyun kasapları kethüdalığına atanmıştı. *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, s. 142.

¹³⁹ Altınay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, s. 92.

¹⁴⁰ Ziya Kazıcı, "1093 (1682) Yılında Çeşitlerine Göre İstanbul'daki Dükkânlar", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, ed. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1989, s. 244-249.

¹⁴¹ 1765 senesinde bu dükkânların sayısı 47 idi. BOA, *C.BLD*, nr. 52/2587, 11 Şevval 1178.

salhanelerden temin ederdi. Söz gelimi Eyüp vakfına bağlı Hacı Mehmed salhanesi ile bir sığır salhanesinde kesilen koyun ve sığırdan hâsıl olan etler, Eyüp ahalisine yeteri kadar verildikten sonra fazlası Ayvansaray Kapısı'ndan geçirilip İstanbul'da salhanelerin tasarrufu altında olan dükkânlara gönderilirdi. Ebâ Eyyûb el-Ensârî vakfi, salhanelerde kesilen koyun, kuzu, keçi ve sığırdan birer akçe bac-ı mürde alırdı¹⁴². Ayrıca Yedikule haricinde bulunan 13 salhaneye gelen sığırlardan onda bir hisse Eyüp kasaplarına verilirdi. Yukarıda belirtildiği üzere, Eyüp kasapları da kendilerine düşen hisseleri öncelikle Eyüp'te ve sonra İstanbul'da, salhanelerine bağlı olan dükkânlarda satışa sunardı¹⁴³.

Kasaplar salhanelerde hizmet vermekteydi. Daha önce de temas edildiği üzere kasaplar, bu müesseseleri kiralanmak suretiyle işletiyordu ve bir salhane, birden fazla kasap tarafından ortaklaşa tasarruf edilebiliyordu. Örneğin Eyüp'te Hacı Hasan oğlu Hacı Mehmed'in salhanesini, Ebubekir oğlu Ömer Bey ve yedi ortağı kiralamıştı¹⁴⁴. Eyüp'te debbağlar denilen mevkide Eyüp vakfından olan Altıncı Hacı Mehmed salhanesinde Ebubekir, Hasan Bey ve Süleyman Bey kasaplık mesleğini birlikte icra etmekteydi¹⁴⁵. 1707 senesinde Eyüp İskelesi yakınında bulunan salhanelerde Mehmed Beşe sığır kasabı olmak üzere, Hacı Mehmed Ağa, Ali Bey ve Halil adlı kişiler kasaplık hizmetini yerini getirmekteydi¹⁴⁶. 1709'da Çömlekçiler Çarşısı başındaki bir salhane Ali Bey, Mustafa Çelebi ve Yusuf Bey adlı kasaplar tarafından işletilmekteydi¹⁴⁷. 1714'te Eyüp'te Defterdar İskelesi karşısında yer alan salhanede ise Mehmed Çelebi ve Hacı Mustafa ve Kasım adlı kasaplar hizmet vermekteydi. Bu şahısların bir ortağı da İmamzâde olarak bilinen kasap Abdullah Çelebi idi. Bu kişi vefat etmiş ve kendi hissesine 30 bin akçe isabet etmişti. Abdullah Çelebi, bu meblağın 9 bin akçesi hayattayken teslim almış, kalan hissesi de vefatından sonra mirasçılara intikal etmişti¹⁴⁸. 1719 senesinde ise Eğrikapı salhanesinde, Hacı Ali ve

¹⁴² *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 328-329.

¹⁴³ *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, s. 610.

¹⁴⁴ *HRŞS*, nr. 128, s. 42, 14 Zilhicce 1124.

¹⁴⁵ *HRŞS*, nr. 129, s. 1.

¹⁴⁶ *HRŞS*, nr. 124, s. 83, 22 Zilkâde 1118.

¹⁴⁷ *HRŞS*, nr. 126, s. 13, 20 Muharrem 1121.

¹⁴⁸ *HRŞS*, nr. 133, s. 59, 27 Receb 1126.

Usta oğlu İbrahim kasap olup ortakları Ahmed, Kasım Ağa ve Panayot adlı kişilerdi¹⁴⁹.

Sicillerde kasaplar arasında vuku bulan alacak verecek davalarıyla ilgili pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Örneğin Sarraf Tanos, Eyüp kasaplarından Yorgi'ye 30 kuruş borç vermiş; ancak ispatlayamadığı için davasından vazgeçmişti¹⁵⁰. Bir başka mahkeme kaydında, kasap Hasan Beşe'nin lahm-ı ganem bahasından 7.000 akçe Dimitri'den alacağı olduğu yazılıdır¹⁵¹. Ayrıca ortaklar arasındaki parasal anlaşmazlıkların da mahkeme gündemine taşındığı görülür¹⁵².

Kasaplar, et ürünlerini belirlenen narh üzere satmakla mükellefti. Ancak kasaplar, buna her zaman riayet etmez ve bazen narhın üstünde eti satardı. Nitekim 1716 senesinde kasap esnafının koyun ve kuzu etlerini belirlenen fiyatta satmadığı duyulmuş ve esnafın “*narh-ı rûzî*” üzere koyun etinin her vukıyyesi için 12 akçe ve kuzu etinin her vukıyyesi için ise 16 akçe üzere satması söylenmişti¹⁵³.

Kasaplar haricinde et mamulleri satan diğer bir zümre de çeyrekçi esnafıdır. İstanbul ve civarında bulunan koyunlar ile diğer bölgelerden İstanbul'a sevk edilen koyunlar, İstanbul koyun kasapları kethüdası tarafından kaydedilirdi. Kasap esnafının usta ve kethüdaları, her kasabın hissesine göre koyunları taksim ederdi. Bu dağıtım esnasında çeyrekçi kasaplarının hisseleri de çeyrekçi kethüdası tarafından taksim edilirdi ve dağıtım, kasaplar kethüdası defterinde yazılı olduğu şekilde yapılırdı¹⁵⁴. Çeyrekçi kasapları, diğer kasaplara nazaran et ürünlerini narh-ı cariden bir akçe noksan olmak üzere satardı¹⁵⁵. Burada bir hususa daha işaret etmek gerekir ki, çeyrekçi esnafı koyun eti satardı. 1710 yılında, sığır çeyrekçisi olduğunu iddia eden bir grup esnaf, sığır kasaplarına mahsus dükkânların önünde, cami avlularında ve mahalle aralarında dükkânlar ihdas etmişti. Bu durum sığır kasaplarının kârına zarar getirmiş ve salhaneleri işlemez olmuştu. Bundan dolayı sığır kasapları,

¹⁴⁹ HRŞS, nr. 140, s. 72, 20 Cemaziyelâhir 1131.

¹⁵⁰ HRŞS, nr. 147, s. 25, 23 Ramazan 1138.

¹⁵¹ HRŞS, nr. 147, s. 76.

¹⁵² HRŞS, nr. 129, s. 1.

¹⁵³ HRŞS, nr. 136, s. 117, 14 Cemaziyelâhir 1128.

¹⁵⁴ Çağman, *İstanbul'da Esnaflık -Gıda Sektörü-*, s. 136

¹⁵⁵ *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, s. 337; Ahmet Refik Altnay, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1988, s. 40-41.

sonradan ortaya çıkan bu esnaf grubunun menedilmesini talep etmişti. Konuyla ilgili etraflıca araştırma yapılmış ve kasap ihtiyarları ve sairlerden durum sual olunmuştu. Bu kişiler cevaplarında: “*Kadîm-i eyyâmdan bu âna gelince sığır çeyrekçisi olagelmediğinden kat‘-ı nazar istimâ‘ dahi olunmuş değildir*” demişlerdi. Bunun üzerine sığır çeyrekçilerinin men ve defedilmesi yönünde hüküm verilmiştir¹⁵⁶.

Çeyrekçi esnafı, ürünlerini kendilerine tahsis edilen mevkilerde pazarlardı. 1709 senesinde yapılan bir sayımda çeyrekçi esnafının bulunduğu yerler şu şekilde sıralanmıştı: Bâyezid Cami avlusu, Fatih Cami avlusu ve Yeni Cami haricinde toplam 16 çeyrekçi yeri; At Meydanı, Kumkapı, Aksaray, Mevlevihâne Yenikapı dâhilinde, Balat haricinde, Fenar kapısı dâhilinde, Cebeali İskelesi, Karagümrük ve Hasköy’de toplam 9 çeyrekçi yeri. Eyüp’te ise Edirnekapı haricinde 1 çeyrekçi yeri Mehmed Bey’in ve Defterdar İskelesi’nde 1 çeyrekçi yeri de Derviş oğlu Hüseyin’in tasarrufunda olmak üzere toplam 2 çeyrekçi yeri vardı¹⁵⁷. Diğer taraftan çeyrekçiler salhaneden aldıkları et mamullerini “çeyrekçi dükkânı” denilen mekânlarda da satışı sunabilirdi. Bu tür bir dükkânın ihdas edilmesi gerek mahalle ahali ve gerekse devletin izniyle mümkündü. Nitekim önceden beri kasaplık mesleğiyle uğraşan Seyyid Mehmed, Eyüp’te Yeni Çeşme denilen mahaldeki menzilin altında kasap dükkânı ihdas etmiş ve mahalle halkı da ihdas edilen dükkânda Seyyid Mehmed’in çeyrekçiler gibi et satmasının kimseye zararı olmadığını; ayrıca bu mahalde bir çeyrekçi dükkânına ihtiyaçları olduğunu ifade etmişlerdi¹⁵⁸. Muhtemelen bu civarda başka kasap dükkânı olmadığı yahut Seyyid Mehmed’in yaptığı satıştan civardaki kasaplar zarar görmediği için söz konusu dükkânın açılmasına itiraz edilmemişti.

Çeyrekçiler arasındaki düzen diğer esnaf gruplarında olduğu gibi kethüda, yiğitbaşılar ve ustalar tarafından yürütülmekteydi. 1709’da kefilleriyle birlikte kaydedilen çeyrekçi esnafının kethüdalık görevini Kara Mehmed ve yiğitbaşılık görevini ise Mustafa yürütmekteydi¹⁵⁹.

¹⁵⁶ HRŞS, nr. 129, s. 94, 22 Cemaziyelâhir 1122.

¹⁵⁷ BOA, İE.ADL, nr. 12/764, 10 Rebiülevvel 1121

¹⁵⁸ HRŞS, nr. 129, s. 95, 11 Cemaziyelevvel 1122.

¹⁵⁹ BOA, İE.ADL, nr. 12/764, 10 Rebiülevvel 1121

be. Paçacılar

Hammaddelerini salhanelerden temin eden ve gıda sektörü içerisinde alım-satım ile meşgul olan bir diğer esnaf grubu paçacılardır. Paçacı esnafı, Çömlekçiler¹⁶⁰ ve Eyüp çarşılarında faaliyetlerini sürdürüyordu. Bu dükkânlar genelde ortaklaşa işletilmekteydi. Örneğin 1692 senesinde Eyüp Çarşısı'nda Zeynel Beşe ve ortağı Hüseyin Beşe bu mesleği icra ederken¹⁶¹ 1707 senesinde Eyüp Çarşısı'ndaki bir paçacı dükkânının üç hissesi paçacı Mehmed'in olup Ali, Halil ve İbrahim'in müşterek bir hissesi vardı; ayrıca paçacı Mustafa da dükkânda bir hisse sahibiydi. Mehmed, dükkânda mevcut olan eşyalar üzerindeki hissesini, diğer dört ortağa 1.500 akçeye satmıştı. Satışa konu olan eşyalar ise şunlardı: Büyük kazan, 2 küçük taba, 2 büyük kefçe, 2 küçük kefçe, 1 küçük kefgir¹⁶². 1719 senesinde Eyüp Çarşısı'nda Abdullah ve Ali adlı kişilerin bu mesleği icra ettiği görülür¹⁶³. 1726 senesinde yapılan sayımda ise, İstanbul'da toplam 21 paçacı esnafı kayıt altına alınmıştı. Bunlardan 2'si Eyüp'te faaliyet göstermekteydi. Bu kişiler Mahmud Beşe ve İsmail Beşe idi¹⁶⁴.

Paçacı esnafı, nizam gereği önceden kazanlarını kalaylayıp, pişirecekleri baş ve ayakları temizleyecek sonra tavında pişirip belirlenen fiyat üzerinden satışa sunacaktı. Ancak bazı paçacıların, emirnâmelerde belirtilen kurallar çerçevesinde paça ve ayakları pişirmedikleri görülür. 1726'da paçacılar denetlenmiş "*ke'l-evvel kazanlarını kalaylamayıp ve lâşe olan baş ve ayaklarını mülevvesen (pis-kirli) tabh ve ibâdullâha bey' ile ızrâr ve hükkâmı dahi iğfâl ederler...*" denilerek usulüne uygun biçimde üretim yapmayanların cezalandırılması istenmişti¹⁶⁵.

Eyüp paçacı esnafı, Eyüp'te kesilen koyun, keçi, sığırların baş ve ayaklarını alırdı; Eyüp'te kesilen koyun ve sığırın baş ve ayaklarının dışarıya satılması yasaktı. Ancak bu kurala her zaman riayet edilmezdi. 1692 senesinde, Balat kapısı dâhilinde bulunan başhanede başçı olan kişiler ve sur içindeki başçılardan bazıları, Eyüp

¹⁶⁰ HRŞS, nr. 147, s. 72, 12 Rebiülâhir 1139.

¹⁶¹ HRŞS, nr. 117, s. 12, 4 Rebiülevvel 1104.

¹⁶² HRŞS, nr. 125, s. 55, 1119.

¹⁶³ HRŞS, nr. 140, s. 72, 20 Cemaziyelâhir 1131.

¹⁶⁴ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 107.

¹⁶⁵ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 113-114.

kasaplarının kestiği koyun ve sığırların baş ve ayaklarından hisse talep etmişti. Eyüp kasapları da daha yüksek fiyatla Balat ve sur içindeki başçılara satış yapmıştı¹⁶⁶. 1719 senesinde de Eğrikapı salhanesinde kasap olan beş kişi, zebh ettikleri koyun, keçi ve sığırın baş ve ayaklarını Eyüp paçacı esnafına vermesi gerekirken Balat dâhilindeki paçacılara satmışlardı. 1692 ve 1719 tarihlerinde alınan kararlarda Eyüp dışındaki paçacılara Eyüp'te kesilen koyun ve sığırın baş ve ayaklarının satılmasının yasak olduğu söylenmişti¹⁶⁷. Diğer taraftan Çörekçi, simitçi ve börekçi esnafı ile meyhaneci esnafı da zaman zaman Eyüp kasaplarından baş satın alıp, fırınlarda pişirip halka sattığı olurdu. Ancak bu durum başçı esnafının kârına zarar verdiği için çörekçi, simitçi ve börekçi esnafı ile meyhaneci esnafının kasaplardan baş satın alıp pişirmesi yasaklanmıştı¹⁶⁸. Paçacı esnafının yaşadığı bir diğer mağduriyet ise kasapların sığır veya koyun baş ve ayaklarını cari fiyatın üstünde satmaya çalışmalarıdır. Bir baş ve dört ayağın on ikişer akçeye satılması kararı alınmışken, kasaplar Eyüp, Üsküdar ve Galata'da kesilen sığırların baş ve ayaklarından daha fazla ücret talep etmişlerdi. 1725 senesinde paçacılar, bu ürünlerin cari fiyattan satılması için durumu merkeze arz etmişlerdi¹⁶⁹.

c. Çömlek ve Şişe İmalathaneleri

ca. Üretim ve Risk Faktörleriyle Eyüp'te Çömlekçilik

Eyüp şehri, çömlekçilik zanaatında faaliyet gösteren esnafa ait dükkân ve imalathanelerin yoğunlaştığı yerlerden olup özellikle Çömlekçiler Çarşısı, çömlek üretimi ve ürünlerinin satış merkeziydi. Bu mahalde Ayasofya-ı Kebir evkafına ait kırk imalathane mevcuttu¹⁷⁰. 1519 (926) tarihli Ayasofya Vakıfları Tahrir Defterinde çömlekçi dükkânlarıyla ilgili olarak şu şekilde bilgi verilmiştir: “*Hazzâf dükkânlarıyla bilinen, Kostantınıyye şehri yakınında Eyyüb Ensâri diye bilinen*

¹⁶⁶ HRŞS, nr. 117, s. 12, 4 Rebiülevvel 1104.

¹⁶⁷ HRŞS, nr. 117, s. 12; nr. 140, s. 72 (4 Rebiülevvel 1104/20 Cemaziyelâhir 1131).

¹⁶⁸ HRŞS, nr. 117, s. 12, 4 Rebiulevvel 1104; nr. 121, s. 3; BOA, C.BLD, nr. 28/1393, 11 Safer 1139; *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, ed. Timur Kuran, C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, s. 141.

¹⁶⁹ BOA, C.BLD, nr. 111/5515, 29 Zilkade 1137.

¹⁷⁰ “...kadîmü'l-eyyâmdan çömlekçiler kârhânesi Ayasofya-ı Kebîr evkâfından icâreteyn ile kırk kârhâne olup...” HRŞS, nr. 116, s. 5, 13 Muharrem 1111.

kasabada bir taraftan Kasım b. Abdullah el-Hazzâf mülkü, diğer taraflardan tarîk-i âmm ile mahdûd sultânî dükkânlar...” Dükkânlar caddenin sağında ve solunda olmak üzere karşılıklı ve birbirine bitişik bir vaziyette sıralanmıştı¹⁷¹.

Çömlekçiler mahallinde 40 imalathanenin olduğunu İnciciyan da eserinde yazar¹⁷². Hovhannesyan ise, 42 adet çömlek imalathanesi bulunduğunu ve Ermeni çömlekçilerin sayıca fazla olduğunu söyler¹⁷³. Her iki müellifin verdiği imalathane sayısı da doğrudur. İmalathane sayılarındaki bu farklılığının nedeni, yasak olmasına rağmen bazı dönemlerde yeni çömlek fırınlarının ihdas edilmesinden kaynaklanmaktadır. İmalathane sayılarıyla ilgili son olarak Evliya Çelebi'ye bakıldığında, Çömlekçiler mahallinde yolun iki tarafında çanakçı, bardakçı ve çömlekçi olmak üzere toplam 250 dükkânın mevcut olduğunu belirtir¹⁷⁴. Ancak Çelebi'nin vermiş olduğu rakam abartılıdır. Yukarıda ifade edildiği üzere, Çömlekçiler Çarşısı'nda 40 adet çömlek dükkânı olup yine bu çarşının civarında konumlandığı düşünülen Bardakçılar Çarşısı'nda kaç adet işletmenin faaliyet gösterdiği şimdilik bilinmemesine rağmen, bardak ve benzeri ürünleri imal eden ve satan atölye veya dükkânların çömlekçi işletmelerinden fazla olduğu söylenemez. Aşağıda şişe atölyelerinin ele alındığı başlıkta görüleceği üzere, bu atölyelerin sayıları 10'u geçmemektedir. Dolayısıyla Eyüp'te bardak, şişe, çanak ve çömlek gibi ürünleri imal eden esnaf gruplarından sayıca en kalabalık olan grubun çömlekçiler olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, zikredilen esnaf mensuplarının işlettiği dükkân sayısı Evliya Çelebi'nin belirttiği rakamın altında gözükmektedir.

Eyüp'teki çömlek imalathanelerinde kullanılan toprak veya çamur İstanbul'un belirli yerlerinden temin edilir ve kendine has bazı özellikler taşırdı. Bu konuda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre, Çömlekçiler mahallindeki çanakçı, bardakçı ve çömlekçi atölyeleri Kâğıthane¹⁷⁵ ve Sarıyer çamurunu kullanırdı¹⁷⁶. Sarıyer'den

¹⁷¹ Baş, *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 133-35.

¹⁷² İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 77.

¹⁷³ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 32.

¹⁷⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 167.

¹⁷⁵ 1634 tarihli sicil kaydı da Kâğıthane tarafında çömlek balçığı çıkarıldığı bilgisini doğrular. *Hasköy Mahkemesi 5 numaralı Sicil*, s. 115.

¹⁷⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 167.

çıkarılan çamur mayalanmış olup kokulu bir çamurdu¹⁷⁷. Çelebi, Kâğıthane ve Sarıyer çamurundan maşrapa, çömlek, sürahiler yapıldığını yazar¹⁷⁸. Hovhannesyan da çömleğin hammaddesinin temin edildiği mevki olarak Çelebi'nin işaret ettiği yeri göstermektedir. Müellif eserinde, Eyüp'teki çömlek imalathanelerinde, İstinye tepelerinden çıkarılan beyaz kil ile Büyükdere'den getirilen sarı kilin kullanıldığını söyler ve kilin Eyüp'e ne şekilde nakledildiğini ise şöyle açıklar: “*Bu kil, evvelce buradan arabalarla Kâğıthane'ye götürülürdü. Fakat Kâğıthane deresi kıyısındaki sarayın inşasından sonra, İstinye sahiline indirilen killer, kayıklarla Eyüp'teki Defterdar iskelesine, oradan da çömlekçi dükkânlarına taşınmaya başlandı*¹⁷⁹.” Aynı şekilde Büyükdere'den çıkarılan sarı kil de kayıklarla Eyüp çömlek imalathanelerine nakledilirdi¹⁸⁰. Konuyla ilgili olarak 1710 tarihli sicil kaydında, çömlek üretiminde kullanılan toprağın Bâyezid vakfi arazisinden Uskumru cibâyetine tabi Ayas Ağa köy sınırı dâhilindeki tepe ve dağlardan temin edildiği bilgisi yer alır¹⁸¹. Uskumru, Galata'ya bağlı İstinye nahiyesinde bir köydü¹⁸². Dolayısıyla Haliç çevresindeki çömlekçiler, Hovhannesyan'ın da işaret ettiği üzere, İstinye tepelerinden çıkarılan kili çömlekçilik zanaatında kullanmaktaydı. Çömlekçi esnafı, bahsi geçen vakıf arazisinden mukataayla çamur ihraç ederdi. 1710 tarihli kayıta, Hasköy'de çömlekçi fırını bina eden Mehmed ve Ahmed adlı kişiler, Sultan Bâyezid Han vakfi arazisinden mukataayla çamur ihraç olunan mahalden bir miktar çamur talep etmişlerdi. Diğer çömlek ustaları vakfa senede sekizer akçe mukataa verirken Mehmed ve Ahmed bir fırının ihtiyacı olan çamur için senede 100 akçe mukataa vermeye razı olmuşlar; fakat vakıf kethüdasının rüşvet ümidiyle çamur vermediğini söyleyerek uğradıkları haksızlığı merkeze arz etmişlerdi. Ancak yapılan soruşturmada, Ahmed ve Mehmed'in Sultan Bâyezid evkafına senede 150 akçe mukataa vererek

¹⁷⁷ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 27.

¹⁷⁸ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 167.

¹⁷⁹ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 52.

¹⁸⁰ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 55.

¹⁸¹ “*Kasaba-i Hasköy'de çömlekçi olan Ahmed ve Mehmed yedlerine verilen fermân-ı âli mücebince merhûm ve mağfûrun-leh Sultan Bâyezid hazretlerinin evkâfına senede yüz elli akçe mukataa verip Uskumru cibâyetine tâbi 'Ayas Ağa nam karye sınırı dâhilinde tilâl ve cibâlerinden çömlekçi toprağı ihrâc ede geldikleri...*” HRŞS, nr. 129, s. 95, 7 Cemaziyelâhir 1122; “*...çamur ihrâc olunan mahal merhûm Sultan Bâyezid Han vakfı arazisinden olup temessük ile taht-ı tasarrufumuzda olmağla...*” HRŞS, nr. 116, s. 5, 13 Muharrem 1111.

¹⁸² “*Mahrûse-i Galata muzâfâtından İstinye nâhiyesine tâbi 'Uskumru nâm karye...*” Eyüb (*Havâss-ı Refîa*) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, s. 214.

söz konusu mahalden çömlek toprağı ihraç etmelerine mütevellî tarafından izin verildiğı görülmüştür¹⁸³.

Çömlekçilerin hammaddelerini temin ettikleri diğér bir alan Haliç'tir. Toprak eşya, özellikle de kiremit ve tuğla yapımında kullanılan çamur bu bölgeden çıkarılırdı. Evliya Çelebi, Eyüp ve Hasköy arasındaki denizden siyah çamurun nasıl çıkarıldığı ve hangi işlemlerden geçtiğı hakkında şu bilgiyi verir:

“Zirâ bu mahallin deryâsı dibinden mâh-ı Temmuzda Arnavud gavnâsları (dalgıçları) bir gûne tîn-i (çamur) siyah çıkarırlar ki bi-emri'llâh bir diyâra mahsûs değildir. Ba'dehü ol tîni gemilerden çıkarıp ma'cenelere doldurup kırk gün kesb-i hevâ itdükten sonra 'ummâlar tîn-ı zülaller içine girüp puşt-pâ ile tahmir idüp andan kiremit ve tûla idüp pişirdüklerinde bi- emri'llâh siyah levn iken ahmer-gün kiremit olup...¹⁸⁴”

Ayrıca Çelebi, Eyüp kasabası kıyısından çıkarılan çamura “*Ensârî*” çamuru denildiğini ve bu çamurun macun gibi yumuşak, güzel kokulu bir çamur olduğunu; bu çamurdan testiler yapıldığını nakleder¹⁸⁵. 1662 tarihli bir mahkeme kaydı, Çelebi'nin işaret ettiği Eyüp kıyılarından Hasköy kiremitçilerinin balçık çıkardığı bilgisini doğrulamaktadır¹⁸⁶.

Çömlek imalathanelerinde, yukarıda da ifade edildiğı üzere, çanak, çömlek, testi, bardak gibi eşyalar¹⁸⁷ üretilmekle beraber bu imalathanelerden dört tanesi künk üretimine tahsis edilmişti. Çömlekçiler içinde sadece dört dükkânda künk imal edilmesine izin verilmiştir. 1720 senesinde Serabyon adlı kiğı, nizama aykırı olarak imalathanesinde çanak ve çömlek dışında künk imaline teşebbüs etmiş; fakat Serabyon'un künk üretimini sürdürmesine izin verilmemiştir¹⁸⁸.

¹⁸³ HRSS, nr. 129, s. 95, 7 Cemaziyelâhir 1122.

¹⁸⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 175.

¹⁸⁵ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 37-38

¹⁸⁶ *Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil*, s. 59-60.

¹⁸⁷ Eremya Çelebi, Çömlekçi imalathanelerinde çanak, çömlek, testi, tabak gibi her türlü gıda maddesinin konulduğu kaplar imal edildiğini; testi ve kâse yapımında “tinimahtum” denilen beyaz ve kokulu toprak kullanıldığını söyler. Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 27.

¹⁸⁸ BOA, C.İKTS, nr. 33/1624, 8 Şaban 1132.

Çömlekçi dükkânları, icareteyn usulüne göre kiralanmaktaydı¹⁸⁹. İcareteyn usulü ile kiralanmış taşınmaz mülkler üzerinde kiracılar tam bir mülkiyet hakkına sahip değildiler. Ancak bu taşınmazlardan istedikleri gibi faydalanma, onlar üzerindeki hakları çocuklarına bırakma ve müteveli izniyle satma imkânları vardı¹⁹⁰. Örneğin Çömlekçiler Çarşısı'nda bir çömlekçi dükkânı bulunan Hüseyin Çelebi, dükkânını oğlu Hasan Çelebi'ye devretmiş ve dükkân içerisinde kalan 100 kuruş sermayesini oğlundan teslim almıştı; ayrıca dükkânında mevcut teçhizatı oğlu Hasan Çelebi'ye 90 kuruş karşılığında ferağ etmişti¹⁹¹. Diğer bir örnekte ise, Mustafa kızı Rukiye Hatun, Çömlekçilerde tasarrufu altında bulunan çömlekçi dükkânındaki hissesini 255 kuruş bedel karşılığında Mehmed Çelebi'ye devretmiş; ancak sonrasında devretmekten vazgeçmişti¹⁹². Şunu da belirtmek gerekir ki, bu imalathanelerin tamir masrafları kiracılara aitti. 7 Haziran 1710 tarihinde, çömlekçi ustalarından Osman oğlu Receb ve ortağı Mustafa Bey, çömlek imalathanelerinin harap olan kısmını 82 kuruşa kendi mallarından yaptırmışlardı¹⁹³.

Müşterek üretim yapılan çömlekçi dükkânlarında alacak verecek konularında anlaşmazlıklar çıkabiliyordu. Örneğin 27 Mart 1703'te Teberdârân Kethüdası dükkânında, Sekyas ile Melkon çömlekçilik zanaatında birlikte çalışıyordu. Ancak Sekyas ölmüş ve bu çömlekçinin terekesini elinde tutan Abraham, çömlekçi dükkânında bulunan bazı malları zapt etmişti. Melkon, hissesi dâhilindeki odun, çamur ve sair aletleri Abraham'dan talep etmekteydi¹⁹⁴.

Belgelerde tesadüf edilen önemli bir husus da yeni bir imalathanenin ihdas edilmesinde çömlekçi esnafı arasında çıkan ihtilaflardır. 1699 senesi Muharremi'nde çömlekçi esnafından 6 kişi, altı farklı noktada fırın inşa etmişti. Çömlekçiler esnafının kethüdası Osman oğlu Hüseyin Çelebi, ihtiyarlarından Mehmed oğlu Ali Hoca ve yiğitbaşları Ahmed Çelebi ile 8 çömlekçi ustası, bu durumun meslek mensupları arasında karışıklığa yol açtığını ve vakfa zarar getirdiğini ileri sürerek

¹⁸⁹ “*Ayasofya-ı Kebîr evkâfından olup icâreteyn-i ma'lûmeteyn ile müvekkillerim tasarruflarında olan Eyyûb Çömlekçiler sükunda vâki ma'lûmü'l-hudûd bir çömlekçi kârhânesi...*” HRŞS, nr. 121, s. 53, 5 Muharrem 1115.

¹⁹⁰ Bahaddin Yediyıldız, “Vakıf”, MEB, *İA*, C. 13, İstanbul 1986, s. 159.

¹⁹¹ HRŞS, nr. 146, s. 76, 25 Şaban 1137.

¹⁹² HRŞS, nr. 139, s. 27, 5 Cemaziyelevvel 1130.

¹⁹³ HRŞS, nr. 127, s. 41, 9 Rebiülâhir 1122.

¹⁹⁴ HRŞS, nr. 122, s. 46, 14 Zilkade 1116.

şikâyetle bulunmuşlardı¹⁹⁵. Her ne kadar yeni bir fırının ihdası, öteden beri mevcut olan kurallara aykırı olsa da farklı mahallerde ihdas edilen yeni işletmelerin tamamının kapatılmadığı hatta 1699'dan sonra da başka fırınların inşa edildiği anlaşılmaktadır. 1711 senesinde Çömlekçiler Çarşısı'ndan başka Eyüp'te 2, İslam Bey Mahallesi'nde dört beş, Üsküdar'da 3 imalathane kurulmuştu; ayrıca Mehmed ve Ahmed adlı şahıslar da Hasköy'de 1 çömlekçi fırını ihdas etmişti¹⁹⁶. 1720 senesine gelindiğinde Eyüp'te toplam 42 çömlek imalathanesi bulunuyordu¹⁹⁷. Muhtemelen 1699 ve 1711 senelerinde İslam Bey Mahallesi'nde inşa edilen imalathaneler kaldırılmış; ancak Eyüp'te ihdas edilen 2 çömlek imalathanesi üretime devam etmişti. Buna mukabil 1758 tarihli belgede, Ayasofya-ı Kebir vakfına bağlı Eyüp'te 40 adet çömlekçi imalathanesinin mevcut olduğu görülür. Bu tarihte imalathanelerin 40 adetten ziyade ve noksan olmaması emri verilmişti¹⁹⁸. Dolayısıyla sonradan ihdas edilen iki imalathanenin de 1758 senesinden önce kaldırıldığı anlaşılıyor.

Yeni ihdas edilen imalathaneler çömlekçi nizamnamesine aykırı durum teşkil ettiği için kaldırılrsa da yeni bir fırının ihdası gelişigüzel bir şekilde değil, devletin gözetiminde ve kurulduğu mahaldeki ahalinin onayı ile mevcudiyet buluyordu. 1711 senesinde Ahmed ve Mehmed tarafından Hasköy'de çömlekçi fırını ihdas edilirken

¹⁹⁵ “kadîmü'l-eyyâmdan çömlekçiler karhânesi Ayasofya-ı Kebir evkâfından icâreteyn ile kırk karhâne olup lâkin hürfetimizden Mehmed nam kimesne medine-i mezbûrede Evlice Baba Mahallesi'nde ve Ali nam kimesne İslam Bey Mahallesi'nde ve Sadık nam kimesne Kasım Paşa Mahallesi'nde ve diğer Ali nam kimesne mahrûse-i Galata'da ve Toros nam zimmî İslam Bey Mahallesi'nde ve Sihak nam zimmî Eğrikapı hâricinde Hisâr yerinde muhdes fırın yapıp beynimizde ihtilâl ve vakf-ı şerîfe külli gadr terettüb edip...” HRŞS, nr. 116, s. 5, 13 Muharrem 1111.

¹⁹⁶ HRŞS, nr. 128, s. 105, 4 Cemaziyelevvel 1123.

¹⁹⁷ BOA, C.İKTS, nr. 33/1624, 29 Şaban 1132.

¹⁹⁸ “...medine-i mezbûrede olan kırk kârhane ustaları mezbûrünün yedlerinde olan derkenâr ve emr-i âlîşân ve hücec-i şer'îyye ve ilâm ve senedât-ı sâireye nazar olundukda esnâf-ı mezkûrenin kârhâneleri mahal-i merkûmede olup ancak kırk aded olmağla ziyâde ve noksan olmamak nizâm-ı kadimleri olup ve ziyâdesi memnû' ve hîn-i fetihden bu ana değîn kadîmü'l-eyyâmdan esnâflarının ustaları ve kalfaları ve pîr-i perver olan şâkirdleri bi'l-cümle zikrolunan kârhânelerinde kendilere mahsûs olan çömlek ve çanak ve bardak ve desti ve gayriyi işleyip te'ayyüş ve mukâbelesinde kazma ve kürek tekâliften gayri Tophâne-i âmirede dökülen toprak için iktizâ eden çamur vere gelip ve mukaddemâ Hasköy'de kiremitçi tâifesi çömlekçi kârhânesi binâ ve çömlekçi san'atını işlemeğe tasaddi eylediklerinde ba'de'l-mürâfa'a çömlekçi esnâfi mezbûrüne ve vakf-ı mezbûr kârhânelerine zarar terettübü müte'ayin olmağla kiremitçi esnâfi men' ve Hasköy'de ihdâs eyledikleri çömlekçi kârhâneleri def' olunduğu ve nizâm-ı kadimlerine mugâyir ahar mahallerde çömlekçi kârhânesi ihdâsı memnû' ve esnâf-ı mezkûreye mahsûs olan san'atlarını zikrolunan kırk aded kârhânedan hâric mahallelerde işlenmesine bir vecihle müsa'ade olunmamak...” BOA, C.İKTS, nr. 741, 10/23 Şevval 1171.

mahalle ahalisine zararı olup olmadığının araştırılması için hassa mimarı görevlendirilmişti. Mahalle imamları ve ileri gelenleri fırının zararı olmadığını, başka yerlerde de fırınların ihdas edildiğini ve Hasköy'ün çömlekçi fırınına muhtaç olduğunu beyan etmiş; durum hassa mimarı tarafından merkeze rapor edilmişti¹⁹⁹.

Yeni bir çömlek imalathanesinin ihdas edileceği esnada denetlenmesinin önemli nedenlerinden biri imalathanelerdeki fırınların, buldukları çevre için risk oluşturmasıdır. Çünkü çömlek fırınları yangınların çıkmasına sebebiyet veriyordu. Bu yüzden her hangi bir yere gelişi güzel bir fırın ihdas edilmesine izin verilmiyordu. Mevcut fırınlarda yangınların önüne geçmek için ise bazı önlemler alınıyordu. Örneğin 1693 senesinde çömlekçiler, işlerini tabh için fırın yaktıklarında gündüz yakıp geceye bırakmıyor ve fırın yakıldığı esnada ustalar, bizzat fırın önünde bulunup işçi ve hizmetkârlara itimat etmiyordu. Bu yöntemlerle yangından korundukları; ancak son zamanlarda bu duruma ehemmiyet verilmemesinden dolayı birkaç kez gece yangın çıktığı kaydedilmişti²⁰⁰. Öte taraftan çömlek imalathanelerinde önceden tahta tavanlı birer mahzen olup imalathanelerde de bolca odun ve funda bulunuyordu²⁰¹. Yangın tehlikesine karşı, mahzenler kaldırılmış ve bundan sonra imalathanelere odun, funda ithal edilmemeye başlanmıştı. 1704 senesinde de muhtemel yangınların önüne geçmek için benzer önlemler alınmıştı. Bunları şu şekilde açıklamak mümkündür: Gece fırın yakılmayıp gündüz yakılacak; sacları üzerinde duracak ve her gece iki kişi nöbetleşe gezecek, ateş görürlerse zabıta haber verecek; zararı olan imalathaneler yıkılacak ve tekrar yapılmasına izin verilmeyecek. Bu hususların denetlenmesinde, dönemin çömlekçi kethüdası Abdurrahman ve yiğitbaşısı Mehmed oğlu Ahmed Beşe, görevlerini yerine getirmedeki ihmalleri dolayısıyla ve sorumluları zapturapta kadir olamadıklarından görevlerini bırakmışlardı. Sonrasında kethüda seçilen Mehmed Beşe'ye çömlekçi esnafının uyması gereken kurallar hakkında şu şekilde malumat verilmişti:

¹⁹⁹ HRSS, nr. 128, s.105, 4 Cemaziyelevvel 1123.

²⁰⁰ HRSS, nr. 117, s. 61, evâsıt-ı Receb 1104.

²⁰¹ "...1101 senesinde çömlekçilik kârhâneleri evvelinde tahtadan masnua üstleri sakflı (tavan) birer mahzen ve karhânelerinde odun ve funda mâl-a-mâl olmakla ihdâs olunan mahzenleri def ve min ba'd karhânelerinde odun ve funda idhâl olunmayıp ve gecelerde fırın yakmayıp ve gündüz fırın yaktıklarında sacı bi'n-nefs üzerine durub ve her gece iki nefer kimesne nöbetle gezip herhangi karhânedede ateş ve fisk görülürse zâbita ilâm olunmak üzre taraf-ı devlete ilâm olundukda..." HRSS, nr. 122, s. 20, 16 Cemaziyelâhir 1116.

Hanelerinin tarafında olan zebîl temizlenecek, etraf menzillerde olan odunlar kaldırılacak, yeterli miktarda odun ve fundadan ziyade ithal edilmeyecek, eskiden olduğu üzere birer fırından fazla fırın ve sâir binalar kaldırılacaktı. Ayrıca geceleri fırın yakılmayıp, gündüzleri fırın yakılacak; sacı üzerinde durup, başkalarına itimat etmeyerek 40 imalathaneden iki adam her gece nöbetleşe gezecek; hangi imalathanede ateş veyahut fisk görülürse zabıta bildirecek; pazartesi ve perşembe günleri fırın yakılmayacaktı²⁰².

cb. Şişeciler

Evliya Çelebi, İstanbul'da ilk olarak Cebealikapısı'nın iç yüzünde ve sonra Ayvansaray Kapısı önünde, ardından Çömlekçiler içinde ve son olarak da Hasköy'de olmak üzere toplam 4 şişe imalathanesinin ihdas edildiğini; bunların dışında, başka bir yerde şişehane kurulmadığını ve şişecilerin nefer sayısının 105 olduğunu bildirir²⁰³.

İstanbul'da şişe imalathanelerinin konumlandığı yerler hususunda 1707 tarihli bir mahkeme kaydı bazı veriler içermektedir. Bu kayda göre, Cebealikapısı dâhilinde ve Eyüp'te Çömlekçiler ile Eyüp Ensârî Kapısı haricinde toplam 3 adet şişe imal eden işletme vardı. Belgede yer alan şişe işletmelerinin mevkileri ve sayıları, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiyle örtüşmektedir. Söz konusu 3 şişe imalathanesinde 12 gedik sahibi ve kethüda marifetiyle gelen 6 kişi çalışmaktaydı. Eyüp'te Çömlekçiler civarında, Eyüp Ensârî Kapısı haricinde ve Cebealikapısı dâhilinde yer alan şişehanedeki her ustaya günlük beşer akçe verilip büyük çanak için 50 akçe, küçük çanak için 25 akçe; büyük fırın 8 kuruş ve küçük fırın yapılırsa 5 kuruş ücret verilirdi. Bu üç imalathaneden başka imalathane açılmaması ve imalathanelerin 40 günden fazla boş kalmaması ve bu kuralları değiştirmeye kalkanların sınıflarından ihraç edilmesi nizam gereği idi²⁰⁴.

Çömlekçiler mahallinde bulunan şişehane, Çömlekçiler başında yer alıp bir tarafında Abram adlı Yahudi işletmesi vardı ve üç tarafı yol ile çevriliydi.

²⁰² HRŞS, nr. 122, s. 20, 16 Cemaziyelâhir 1116.

²⁰³ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 288

²⁰⁴ HRŞS, nr. 125, s. 6, 23 Safer 1119.

Şişehanenin üstünde iki oda, mahzen ve altında bir mahzen, kenif, havlu ve bir de su kuyusu vardı. Müşterek işletilen bu şişehanenin ortaklarından Ali oğlu Mehmed vefat etmiş ve Mehmed'in şişhanedeki hissesi, mirasçıları tarafından 45 kuruşa Salih Bey adlı kişiye satılmıştı²⁰⁵. Bunların yanı sıra, 1705 tarihli bir mahkeme kaydında, Eyüp'te Hacı Hüsrev Mahallesi'nde Kanurta Simarye adlı Yahudi tasarrufunda olan bir şişhaneden bahsedilmektedir. Bu kişi ölmeden önce şişhanedeki odun, fırın ve sair aletlerle birlikte Yavedûd İskeleyi civarındaki mahzende mevcut olan mülkünü oğulları Yahud ve İsak'a devretmişti²⁰⁶.

1726 senesinde yapılan sayımda ise şişe üretimi yapan 6 imalathane kayıt altına alınmıştı: Eğrikapı yakınında 2, Ayvansaray Kapısı yakınında 1, Hasköy Piri Paşa dâhilinde 2 ve Tophane'de 1. Bu işletmeler Müslümanlar ve Yahudiler tarafından işletilmekteydi ve her şişe imalathanesinin bir ustası vardı. Eğrikapı'da bulunan imalathanelerin ustaları İlya ve Harun idi. Ayvansaray Kapısı'ndaki imalathanenin ustası Sefer oğlu Hasan ve ortakları Levi Yahudi, Harun ve İlya adlı zimmîlerdi. Bu tarihte şişeciler tarafından fırınlarda işlenen camın fiyatı, çeşidine ve özelliğine göre 1 ile 20 akçe arasında değişmekteydi. Örneğin hardal şişesi 1 akçeye işlenirdi²⁰⁷. Ayrıca şişe imalathanelerinde mirî darphaneler, hamam ve camiler için kandil²⁰⁸, ordu için de humbara üretimi yapılmaktaydı²⁰⁹.

Yahudilerin topladığı hurda şişeler, her gün bir mahalde biriktirilir ve nazır izniyle şişhanelere dağıtılırdı. Nizam gereği kötü üretim yapılmasına müsaade edilmezdi²¹⁰. Nitekim 1725'te Yahudilerin işlettiği şişe fırınlarda mirî için üretilen humbaraların ekserisi kötü olup, fırınlar nazır tarafından denetlenerek kötü ürünlerin kırılıp atılması ve şişecilerin de cezalandırılması emredilmişti²¹¹. Aynı şekilde 1726 senesinde Tekfur Sarayı²¹², Hasköy, Galata'da Kulekapısı ve Cebealikapısı'nda

²⁰⁵ HRŞS, nr. 136, s. 130, 28 Safer 1128.

²⁰⁶ HRŞS, nr. 123, s. 29, 13 Rebiülâhir 1117.

²⁰⁷ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 190-92.

²⁰⁸ Ahmet Refik Altınay, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 42.

²⁰⁹ BOA, C.İKTS, nr. 7/304, 17 Safer 1138.

²¹⁰ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 190-92.

²¹¹ BOA, C.İKTS, nr. 7/304, 17 Safer 1138.

²¹² Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, İznik'te unutulmaya yüz tutan çinicilik sanatını ihya etmek üzere birkaç İznikli çini ustasını İstanbul'a getirtmişti. Eğrikapı'da Tekfur Sarayı'nda kurulan çini imalathanesinde ustalar üretim faaliyetine başlamıştı. *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C. III, s. 1427-1428.

bulunan dört imalathane nizama aykırı üretim yaptıkları gerekçesiyle şişeci esnafının nazırları Seyyid Ömer Ağa tarafından kapatılmış; ancak “*alçak ve redî*” şişe işlemek üzere taahhüt eylediklerinde tekrar açılmalarına müsaade edilmiştir²¹³.

d. Unlu Mamuller Sektörü

Daha önce vurgulandığı üzere, İstanbul’un hububat ihtiyacının önemli bir bölümü Rumeli, Trakya ve Anadolu’nun bazı illerinden karşılanıyordu. Yükü hububat olan gemiler, İstanbul’da Unkapanı İskelesi’ne yanaşırды. İstanbul ve civarındaki değirmen ve fırınlara un bu iskeleden tevzi edilirdi²¹⁴. Dağıtım, iskelede bulunan ekmekçiler kâhyası ve İstanbul naibi nezaretinde yapılırdı²¹⁵.

İstanbul’da değirmenler, işlevlerine göre uncu ve ekmekçi değirmenleri olmak üzere iki grupta mütalaa ediliyordu. Uncu değirmenleri simitçi, bökrekçi, çörekçi, lokmacı, gözlemeci ve kadayıfçılar için un öğütürdü²¹⁶. Ekmekçi değirmenleri ise, kendi ekmek fırınları ve tayinat vermek durumunda olduğu fırınlar için üretim yapardı. Bu değirmenleri işletenler aynı zamanda ekmek fırınlarını işlettikleri için, değirmenler çoğunlukla ekmek fırınlarıyla birlikte bulunurdu ve bu yüzden “ekmek değirmeni” olarak adlandırılırdı²¹⁷. Sur içi İstanbul ve Bilâd-ı Selâse’de değirmeni olan ekmek fırınları, kapandan veya devlet ambarından tedarik ettikleri hububatı kendi değirmenlerinde öğüterek un haline getirir ve fırınlara dağıtırdı²¹⁸. Değirmeni olmayan fırınlar ise, unu kendilerine tahsis edilen değirmenlerden veya kapandan temin ederdi²¹⁹.

²¹³ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 208.

²¹⁴ Hovhannesyian, *Payitaht İstanbul’un Tarihçesi*, s. 22.

²¹⁵ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 17.

²¹⁶ Mehmet Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık 17. Yüzyıl*, Kitap Yay., İstanbul 2008, s. 109-110. 1739 senesinde Eyüp’te 4 adet uncu değirmeni vardı. Bunlar Kızıl Mescit, Çömlekçiler, Debbaghane ve İskelebaşı’nda yer alıyordu. Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)*, TVY Yay., İstanbul 2002, s. 108.

²¹⁷ Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, s. 90.

²¹⁸ Çağman, *İstanbul’da Esnafılık -Gıda Sektörü-*, s. 110. Salih Aynural’ın verdiği bilgiye göre, 1739’da Eyüp’te 14 adet ekmekçi değirmeni vardı ve bu değirmenlerden 4’ü Müslümanlar, 8’i gayrimüslimler tarafından işletilmekteydi. Diğer 2’si ise Müslim-gayrimüslim ortaklığındaydı. Değirmenlerden 8’i (Nişancıpaşa, Otakçılar, Yeniçeşme, Ayvansaray, Servi, Çömlekçiler, Büyük Çarşı ve Taşçılar) kendi ekmek fırınları için üretim yapardı. Taşlıburun mahallindeki ekmek değirmeni hem kendi fırını hem başka fırın için üretim yaparken Taşçı, Kızıl Mescit ve

Fırınlarda üretilen unlu mamuller içerisinde başta ekmek olmak üzere börek, çörek, simit, lokma gibi ürünler yer alırdı. Bu ve benzeri gıdaların 4 Rebiülevvel 1114/ 29 Temmuz 1702 tarihinde belirlenen fiyatları tablo 6'da gösterilmiş olup örneğin yağlı lokma 1 akçeydi.

Tablo 6: 1702 Senesinde Unlu Mamul Fiyatları

Harcî ekmek Dirhem 110 Çürük Akçe 1	Susamlı Halka Dirhem 55 Akçe 1	Yağlı Kâhî Dirhem 26 Akçe 1	Tabla Kâhî Dirhem 28 Akçe 1	Ağdalı Lokma Dirhem 28 Akçe 1
Has ekmek Dirhem 200 Çürük Akçe 2	Kaba Çörek Dirhem 555 Akçe 1	Yağlı Lokma Dirhem 28 Akçe 1	Ufak Halka Dirhem 26 Akçe 1	
Halka simit Dirhem 55 Çürük Akçe 1	Yağlı Çörek Dirhem 36 Akçe 1	Etlî Börek Dirhem 26 Akçe 1	Şam Börek Dirhem 28,5 Akçe 1	

Ürünlerin hammaddesi olan un fiyatlarına bakıldığında ise simitlik unun 1 kıyyesi 36 akçe, kaba unun 1 kıyyesi 2 sağ akçe, Edincik has unun 1 kıyyesi 3,5 akçe idi²²⁰.

Eyüp'te ekmek üretimi, şahıslar ile vakıflara ait fırınlarda yapılırdı. Mantran ve Hezarfen Çelebi, Eyüp'te 11 ekmek fırınının olduğunu bildirmektedir²²¹. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp'te ekmek fırınlarının adedi 10'dan fazla olup mahkeme

İskelebaşı'ndaki başka fırınlar için üretim yapardı. Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, s. 96.

²¹⁹ Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık 17. Yüzyıl*, s. 49.

²²⁰ HRŞS, nr. 118, s. 87.

²²¹ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 169; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âli Osmân*, haz. Sevim İlgürel, TTK, 1998, s. 248.

kayıtlarından tespiti yapılan ekmek fırınlarını şunlardı: Çarşı fırını, Kızıl Mescit fırını, Çömlekçiler fırını²²², Kahvecibaşı Hacı Mustafa Ağa fırını²²³, Merhum Yusuf Efendi fırını²²⁴ Hatice Sultan fırını²²⁵, Tuli (?) fırını²²⁶, Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde Ahmed Ağa fırını²²⁷, Bardakçılar Çarşısı'nda Peşkeşçi (?) Mustafa Ağa fırını²²⁸, Selâhi/Silâhi Mehmed Bey vakfı ve Eyüp vakfına ait fırınlar²²⁹ ile Nişancı Paşa Camii vakfına ait arsa üzerinde bulunan ve İstanbul Kadısı Davudzâde Efendi'nin hemşiresi Hamide Hanım'a ait ekmekçi fırını²³⁰. Ayrıca Topçular'da Kamer Hatun vakfı arazisi üzerinde bina olunan bir ekmek fırını ve un değirmeni vardı²³¹.

Ekmek fırınlarında, üç çeşit ekmek imal edilirdi: Has, harcî ve francala. Harcî ekmeğin kalitesi has ekmekten düşük olup, has ekmek üretiminde kaliteli beyaz un kullanılırdı²³². Eyüp'te has ekmek üreten fırınlardan birisi Eyüp vakfından olup Bardakçılar Çarşısı'nda bulunan ekmek fırınıdır. Bu fırında önceden harcî ekmek üretimi yapılırdı. Ancak Ahmed Ağa adlı kişi, dört sene boyunca fırında has ekmek üretmiş ve sonrasında Mehmed Efendi zamanında da has ekmek üretimine devam edilmişti. Bu kişilerden sonra fırın bir süre boş kalmış; tamir edilince tekrardan nân-ı has somun pişirilmesi için izin istenmiş ve eskiden olduğu gibi fırında has ekmek pişirilmesine müsaade edilmişti²³³. Eyüp'te has ekmek üreten bir diğer fırın, Hatice Sultan'ın Ayvasaray Kapısı haricinde deniz kenarında mutasarrıf olduğu ekmek fırınıdır. 1679 senesinde, Hatice Sultan belirtilen yerde tasarrufunda olan boş arazi üzerine bir fırın inşa edilmesi ve fırında has ekmek üretimi yapılması için izin

²²² HRŞS, nr. 124, s. 56, 12 Receb 1118.

²²³ HRŞS, nr. 124, s. 24, 15 Rebiülâhir 1118.

²²⁴ HRŞS, nr. 116, s. 65, 2 Zilkade 1111.

²²⁵ HRŞS, nr. 116, s. 66, 2 Zilkade 1111.

²²⁶ HRŞS, nr. 122, s. 28; nr. 123, s. 42 (28 Receb 1116/ 5 Cemaziyelevvel 1117).

²²⁷ HRŞS, nr. 129, s. 10.

²²⁸ HRŞS, nr. 124, s. 71, 9 Ramazan 1118.

²²⁹ HRŞS, nr. 124, s. 87; nr. 122, s. 67 (9 Zilhicce 1116/ 5 Zilhicce 1118).

²³⁰ HRŞS, nr. 125, s. 89, 24 Rebiülevvel 1120.

²³¹ HRŞS, nr. 126, s. 27, 29 Safer 1121.

²³² Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık 17. Yüzyıl*, s. 71-72.

²³³ HRŞS, nr. 122, s. 67, 9 Zilhicce 1116.

istemmişti²³⁴. Fırın inşa edilmiş ve 1691 senesinde fırında has ekmek pişirilmesine ruhsat verilmişti²³⁵.

Unlu mamul üreten fırınların her biri kendisine tahsis edilen unlu mamulü üretme iznine sahipti. Yani çörek, börek, simit imal eden üretici ekmek üretip satamazdı. Ekmek üreticileri de aynı şekilde sadece kendisine izin verilen ekmek çeşidini üretebilirdi. Ancak bu kuralın ihlal edildiğini gösteren şikâyet örnekleri oldukça fazladır. 1702 ve 1704 senelerinde Hatice Sultan'ın has ekmek fırını kiracıları, Nişancı, Sütlüce, Hasköy'deki harcî ekmekçiler ve çörekçiler ile menzillerinde fırın bina eden bazı kişilerin ikişerlik ve dörderlik has ekmek imal ettiğini; ayrıca bunların başka yerlerde tabla ve sepetlerle has ekmek satışı yaptıklarını söylemişler ve bu üreticilerden şikâyetçi olmuşlardı. Bu doğrultuda, resmî izni olmayanların has ekmek pişirmemesi yönünde emir verilmişti²³⁶. 1700 tarihli başka bir kayıta, Arap İbrahim adlı kişinin, kendi menzilinde belirlenen gramajın altında has ekmek imal edip tablalarla mahalle ve sokak aralarında sattığı tespit edilmiş ve eskiden beri has ve harcî ekmek pişirenlerin ekmekçiler olduğu belirtilerek hariçten kimsenin has ekmek pişirmemesi söylenmişti²³⁷. 1726 tarihli sicil kaydında da benzer bir şikâyetle karşılaşırız. Hançerli ve Eğrikapı semtlerinde bulunan küçük fırınlarda eskiden beri çörek, börek ve simit pişirilip bu fırınlarda ekmek pişirilmesi yasak olmasına rağmen ekmek pişirmeye devam edilmişti. Hatice Sultan'ın tasarrufunda olan Baba Ali, Eyüp Ensârî ve Kürkcü Çeşmesi fırınlarında nân-ı aziz pişirilmesi için izin belgesi bulunurken, bu fırınların civarlarında mevcut olan Eğrikapı ve Hançerli fırınlarında somun pişirilmesine dair izin belgesi olmadığı görülmüştür. Bu doğrultuda Eğrikapı ve Hançerli fırınlarında yağlı çörek ve benzeri unlu mamullerin pişirilmesine müsaade edilirken, somun imal edilmesine izin verilmemiştir²³⁸.

²³⁴ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 551-552.

²³⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H. 1102 / M. 1691)*, haz. Hüseyin Kılıç, vd., İSAM, İstanbul 2011, s. 332.

²³⁶ BOA, *MHM.d.*, nr. 111, s. 688, sıra 2445, 29 Receb 1113; *MHM.d.*, nr. 112, s. 342, sıra 1251, 29 Receb 1114; *HRŞS*, nr. 122, s. 70, 21 Cemaziyelevvel 1116.

²³⁷ *HRŞS*, nr. 116, s. 66, 2 Zilkade 1111.

²³⁸ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 317-318.

Fırıncılar, kendilerine tahsis edilen ürünler dışında nasıl ki başka bir ürün imal edemiyorsa aynı şekilde imal ettikleri unlu mamulleri de kendilerine tahsis edilen mevkilerin haricinde satamazlardı. Söz gelimi, çörekçi esnafından bazı kişilerin fırınlarında has ekmek üretmekle yetinmediği, Eyüp Çarşısı'nda olan Kahvecibaşı Hacı Mustafa Ağa fırını ve iskemleleri önünde izinsiz olarak has ekmek sattıkları söylenmişti. Çörekçilere, ekmekçi fırınları ve iskemleleri önünde tabla ve sepetle has ekmek satmamaları tembih edilmişti²³⁹. Bu uyarılara rağmen çörekçilerin kanunlara aykırı olarak kendilerine tahsis edilen alanların dışında satış yapmaya devam ettikleri görülür. Örneğin Hatice Sultan'ın has ekmek fırını, bir süre boş kalmış; Eyüp'te ekmekçiler ve çörekçiler, pişirdikleri ekmekleri tabla ve sepet ile Hatice Sultan'ın fırının ve Eyüp Ensârî Kapısı'nda bu fırına ait iskemleler önünde satmaya başlamıştı. Bunun üzerine Hatice Sultan'ın fırınına ait mevkilerde, sur dışından ekmekçi ve çörekçilerin ekmek getirip satmaması söylenmişti²⁴⁰.

Eyüp'te ekmek imal eden ekmekçilere ait ekmekçi iskemleleri olmasına rağmen çörekçilerin sadece dükkânları vardı; ancak kendilerine mahsus ve muayyen iskemleleri yoktu. Bu sebepten çörekçilerin ekmek üretmesinden ziyade kendi dükkânları dışında ekmek satması problem oluşturuyordu. 1706 tarihli bir mahkeme kaydında yer aldığı üzere, çörekçiler pişirdikleri ekmekleri Molla Mustafa adlı kişinin Şah Sultan Mahallesi'ndeki bakkal dükkânına gönderiyorlardı. Ancak Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan Çarşı fırını ustası Serkiz, çörekçilerin kendi dükkânlarından başka yerde satış yapmasının kanuna aykırı olduğunu gerekçe göstererek kendi fırınında pişirilen ekmeğin Molla Mustafa'nın bakkal dükkânında satılması için izin istemişti. Serkiz'in, bahsi geçen fırında yaz ve kış halka standart fiyat üzere ekmek satmasına izin verilmişti²⁴¹.

Unlu mamuller, dükkânların yanı sıra belirli mevkilerde iskemle üzerinde veya tabla ve sepetlerle seyyar bir şekilde satılabiliyordu. Taradığımız sicil kayıtlarında bazı ekmek fırınlarının hangi mevkilerde satış yaptığı ve kaç iskemlesi olduğu tespit edilebilmektedir. Hatice Sultan'ın has ekmek fırının Hasköy'de 6

²³⁹ HRŞS, nr. 124, s. 24, 15 Rebiülâhir 1118.

²⁴⁰ HRŞS, nr. 135, s. 34, 7 Rebiülâhir 1128.

²⁴¹ HRŞS, nr. 124, s. 54-55, 15 Receb 1118.

iskemlesi vardı²⁴², diğer iskemlelerinin çoğunluğu Balat ve Fener semtlerinde bulunuyordu²⁴³. 1706 ve 1721 senelerinde, Eyüp'te Kızıl Mescit fırınına ait iskemleler 8 adetti. İskemlelerin yerleri sicil kayıtlarında şu şekilde belirtilmiştir: “*Yeni Hamam ve çarşı köşesinde ve iskele kurbunda ve debbağhâne kurbunda ve Çömlekçiler Hamamı önünde ve Yeni Çeşme ve Kuru Kavak ve Dökmeciler nâm mevzilerde*”. Zikredilen mevkilerdeki iskemlelerde, eskiden beri Kızıl Mescit fırınında pişirilen ekmek satılıyordu; ancak uzun bir süre fırın işletilmediğinden dolayı Kasper ve Asdor adlı Ermeniler, kendi pişirdikleri ekmekleri Kızıl Mescit fırınına bağlı iskemlelerde satmaya başlamıştı. 1706 senesinde, Kızıl Mescit fırınında kiracı olan Kirkor, fırına ait iskemlelerde ekmek satmak istediğini; fakat adı geçen zimmîlerin kendisine mani olduğunu söylemişti. Kızıl Mescit fırınında pişirilen ekmekler, 60 seneden fazla zikredilen iskemlelerde satılmaktaydı ve bu yüzden Kirkor'un bu iskemlelerde ekmek satışına müdahale edilmemesi emri verilmişti²⁴⁴. Kahvecibaşı Hacı Mustafa Ağa'nın sahip olduğu Eyüp Çarşısı'nda bulunan ekmekçi fırının 6 adet iskemlesi vardı: Eyüp kolları civarında bir iskemle, Cami-i Kebir kapısında bakkal dükkânına bitişik bir iskemle, Yeni Hamam yanında bir iskemle, çarşıda paçacı karşısında köşede bir iskemle ve Şah Sultan Mahallesi'nde iki yerde iskemle. 1706 yılında, ekmek fırını işleten birtakım kiracılar, Hacı Mustafa Ağa'nın bazı iskemlelerinin kendi fırınlarına bağlı iskemleler olduğunu iddia etmişlerdi. Yapılan soruşturma sonucunda, yukarıda bahsi geçen 6 iskemlenin Hacı Mustafa Ağa'nın fırınına ait olduğu bildirilmişti²⁴⁵.

Çömlekçiler fırınına bağlı iskemlelerin mevkileri 1721'de şu şekilde sıralanmıştı: Nişancı Paşa Mahallesi'nde, Kasım Paşa Mahallesi'nde, Takyeci Mahallesi'nde, Eyüp Çarşısı'nda ve köşe başında, Yeni Hamam yakınında, Kasım Çavuş Camii yakınında, Abdullah Çelebi dükkânında, Şah Sultan Mahallesi'nde, Baba Haydar Mahallesi'nde, Yeni Çeşme'de, Otakçılar Camii yakınında, Süleyman

²⁴² HRŞS, nr. 117, s. 44, evâil-i Cemaziyelevvel 1104.

²⁴³ HRŞS, nr. 135, s. 34, 7 Rebiülâhir 1128.

²⁴⁴ HRŞS, nr. 124, s. 56; nr. 128, s. 104, (12 Receb 1118/ 3 Cemaziyelâhir 1123).

²⁴⁵ “...Hacı Mustafa Ağa'nın mâlik olduğu fırının medine-i mezbûre kolları civarında bir iskemle ve Cami-i Kebîr kapısında bakkal dükkânına mülâhık bir iskemle ve Yeni hamam kurbunda bir iskemlesi olduğu ve çarşıda paçacı mukâbelesinde köşede bir iskemle ve Şah Sultan Mahallesi'nde iki yerde iskemlesi olduğu cümlemizin ma'lûmudur...” HRŞS, nr 124, s. 63, 8 Şaban 1118.

Subaşı Mahallesi'nde, Çömlekçiler başında ve Tuli (?) fırın karşısında²⁴⁶. 1706 yılında, Çömlekçiler fırını tamir edilirken bu fırına bağlı bazı dükkânlara²⁴⁷ Eyüp fırınında imal edilen ekmekler gönderilmişti. Çömlekçiler fırını ustaları, fırın tamir edildikten sonra, önceden olduğu gibi kendi fırınlarına bağlı dükkânlara ekmek göndermek istediklerinde Eyüp ekmek fırını ustaları Asvader ve Serkiz mani olmuşlardı. Yapılan soruşturma neticesinde Çömlekçi fırınının ekmek satışına müdahale edilmemesi emredilmişti²⁴⁸. Başka bir mahkeme belgesinde, Çömlekçiler fırınının Takyeci Mahallesi'nde Tuli (?) fırın karşısındaki iskemlesine Kızıl Mescit fırını kiracısı Avanos'un ekmek gönderip satmasına Çömlekçi fırıncıları itiraz etmişti. Alınan kararla bu mahaldeki iskemlede Çömlekçi fırıncılarının pişirdiği ekmek dışında satış yapılmaması söylenmişti²⁴⁹. 1721 senesinde, Çömlekçiler fırınının ekmekçi ustası Margos, Nişancı Paşa ve Yeni Çeşme'deki çörekçi ustaları Yorgo ve Serkiz'den şikâyetçi olmuştu. Çünkü Yorgo ve Serkiz, Çömlekçiler fırını bir müddet boş kaldığında Çömlekçiler fırınına bağlı iskemlelerde satış yapmaya başlamıştı. Margos, yukarıda zikredilen iskemle yerlerinin Çömlekçi fırınına ait olduğunu ifade etmiş; kethüda, yiğitbaşı ve ekmekçi fırını ustalarının da Margos'un ifadesini doğrulamasıyla Serkiz ve Yorgo'nun anlaşmazlık çıkarmaması söylenmişti²⁵⁰.

Ekmek zanaatında üretim, bazı fırınlarda ortaklaşa yapılmaktaydı. Örneğin Mehmed ve Doğan adlı zimmî, bir süre ekmek üretimini müştereken yapmışlar; ortaklık sona erdiğinde taraflar, alacak verecek konusunda belli bir meblağ üzerinde anlaşmışlardı²⁵¹. Aynı şekilde Hatice Sultan'ın has fırınında Karabet ve Yanos adlı zimmîler, fırında otuz sene müşterek çalışmışlardı. Yanos, fırında mevcut mallarını ve hissesini Karabet'e 6.000 akçe karşılığında devretmişti. Söz konusu fırında

²⁴⁶ HRŞS, nr. 142, s. 36, gurre-i Cemaziyelevvel 1133.

²⁴⁷ Bu dükkânlar şunlardı: Nişancılar Çarşısı'nda Cami-i Kebir kurbunda olan dükkân, Otakçılar'da cami karşısındaki bakkal bitişiğindeki dükkân, Yeni Çeşmede Hacı Mustafa'nın dükkânı ve Şah Sultan Çarşısı'nda Ahmed Bey'in dükkânı.

²⁴⁸ HRŞS, nr. 125, s. 6, 121 (24 Safer 1119/19 Safer 1119).

²⁴⁹ HRŞS, nr. 121, s. 33, 15 Şevval 1114.

²⁵⁰ HRŞS, nr. 142, s. 36, gurre-i Cemaziyelevvel 1133.

²⁵¹ HRŞS, nr. 124, s. 29, 9 Cemaziyelevvel 1118.

Yanos'a ait olan mallar şunlardı: 38 bargir, 3 adet kazan, 60 adet panakot, 20 adet tekne, 12 adet elek, 4 adet kile, 6 adet sepet ve bakır evânî²⁵².

Kızıl Mescit fırınında ise Mehmed Çelebi ve Mustafa Çelebi ortaklaşa işletip fırında bulunan 10 bargir, 20 adet panakot, 4 adet tekne, 2 ekmek küreği, 1 vezne, 2 kandil ve bazı aletleri 1707 senesinde Asvader'e 70 kuruşa satmıştı²⁵³. 1712'de Kızıl Mescit ekmek fırınına işleten iki kişi, Eyüp vakfına ait Bardakçılar Çarşısı'nda, Hacı Mustafa Ağa tasarrufunda olan fırını da müştereken kiralamıştı. Kiracılar, vakfa ait fırının tamire muhtaç kısımlarını kendi mallarıyla onarmışlar ve masrafları karşılığında, kiracılık sözleşmesi kendileri tarafından feshedilmedikçe fırından ihraç edilmeyeceklerdi. Aynı sene kiracılar, kiracılık sözleşmesini kendi istekleriyle feshetmişler ve fırının bakım ve tamirine yapılan giderler için 90 kuruş almışlardı²⁵⁴.

Ruhsat alınmadan fırın inşa edilemezdi ve ruhsatı olmayan fırınlar kapatılırdı. Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nde önceden boyacı, sonra lokmacı dükkânı işleten Debbağ Hacı Numan'ın, tasarrufu altında olan dükkânın kepenklerini kapayıp ekmek fırını ihdas ettiği iddia edilmişti. Yapılan incelemede, Debbağ Hacı Numan'ın dükkânda ekmekçi fırını değil kâhî, börek ve çörek üretmek üzere çörekçi fırını ihdas ettiği tespit edilmişti. Ruhsatsız inşa edilen fırının men ve def edilmesi emri verilmişti²⁵⁵.

Unlu mamul üreticilerinin imal ettikleri ürünlerde belirlenen ölçüden noksan üretim yapmamaları konusunda ikaz edilir aynı zamanda eksik üretim yapan kişilere göz yuman idareciler de sert bir şekilde cezalandırılırdı. Bu konuda 1704 tarihli bir belgede, eskiden Eyüp'te has, harcî, somun ekmek ile çörek üretenlerin, ürünlerinin vezinlerinde eksiklik bulunursa haklarından gelinmesi ve bu hususa ihtimam gösterilmesi, hatta muhtesip ağası ve kul oğlanlarının bir akçe rüşvet ve hediye aldıkları duyulursa “*bila-aman katl*” olunacakları bildirilmişti²⁵⁶.

²⁵² HRŞS, nr. 125, s. 125, 27 Rebiülevvel 1120.

²⁵³ HRŞS, nr. 125, s. 22, 27 Cemaziyelevvel 1119.

²⁵⁴ HRŞS, nr. 128, s. 53, 12 Safer 1124.

²⁵⁵ HRŞS, nr. 125, s. 113, 2 Şaban 11120.

²⁵⁶ HRŞS, nr. 122, s. 67, gurre-i Ramazan 1116.

Mahkeme kayıtlarında, ekmekçiler ile diğer esnaf mensupları arasındaki alacak verecek ilişkilerinin seyrini görmek mümkündür. Bunları örneklendirdiğimizde, Eyüp Kapısı haricinde ekmekçi olan Karabet'in, Balat kapısı haricinde Karabaş Mahallesi'nde bakkal olan Anderiye'den 9.400 akçe alacağı bulunmaktaydı²⁵⁷. 1718 yılına ait kayıta ise, navluncu esnafından Hacı Abdurrahman'ın, Eyüp'te ekmekçi olan Ohan oğlu Anbarsem (?) zimmetinde buğday bedelinden 227,5 kuruş alacağı olup bunun 91 kuruşunu teslim almıştı²⁵⁸. Fırınlarda ücret karşılığı çalışan işçilerin de fırını işletenlerden alacağı oluyordu. Örneğin ekmekçi Ohan oğlu Anbarsem'in kiracı olduğu Beyoğlu'ndaki fırında tezgâhtar olan Avanos, Anbarsem'den ekmek bedelinden 124 kuruş alacağı olduğunu iddia etmişti. Mahkemede, Avanos 75 kuruş üzerine Anbarsem ile anlaşmıştı²⁵⁹. Nişancı Paşa Mahallesi'nde bulunan fırında ekmekçi olan Lefter, günlük 30 akçe ücret karşılığında beş ay ekmek pişirmişti ve fırın ustası Manol, Lefter'in ücretini fırında tezgâhtar olan Kiro'ya havale etmişti. Kiro, Lefter'in altmış günlük ücretini (1.800 akçe) teslim edip geriye kalan doksan günlük ücretini (2.700 akçe) teslim etmemişti²⁶⁰. İki örnek de gösteriyor ki, fırınlarda belirli hizmetleri yerine getiren işçiler, ücretlerini zamanında alamamakta ve bu konu da bazı mağduriyetler yaşamaktaydılar. Burada merak edilen diğer hususlar da çalışanların düşük ücretle çalıştırılıp çalıştırılmadığı ve günlük çalışma sürelerinin ne kadar olduğudur. Ancak bu soruların cevabını bulabileceğimiz bilgileri içeren detaylar incelediğimiz belgelerde yer almadığı için şimdilik bu sorularımız yanıtsız kalmaktadır.

e. Süt ve Süt Mamulleri Üreticileri

Eyüp'e bağlı nahiye ve köylerde, vakıfların veya nüfuzlu şahısların mülkiyetinde olan çiftlikler bulunuyordu²⁶¹. Çiftlikler, tarımsal işlevi olan yapılarla ve sermaye mallarıyla (hayvan, tarımsal araç-gereçler vb.) donatılmış olan işletmelerdi. Buralarda bitkisel üretimin yanı sıra küçükbaş ve büyükbaş hayvan

²⁵⁷ HRŞS, nr 129, s. 61, 26 Şevval 1122.

²⁵⁸ HRŞS, nr. 139, s. 13, 5 Safer 1130.

²⁵⁹ HRŞS, nr. 139, s. 35, 5 Cemaziyelâhir 1130.

²⁶⁰ HRŞS, nr. 146, s. 71, 7 Şaban 1137.

²⁶¹ HRŞS, nr. 121, s. 36, 41, 93; nr. 128, s. 12; nr. 136, s. 80 (23 Şevval 1114/14 Zilkade 1114/7 Zilhicce 1115/ 6 Şevval 1123/ 24 Zilkade 1127).

yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Özellikle İstanbul civarındaki çiftliklerin çoğunluğu mandıralı olup halkın tükettiği süt ve süt mamulleri bu çiftliklerden temin edilirdi²⁶². Örneğin Terkos nahiyesine bağlı Daye Hatun köyünde, Daye Hatun mandıra işletmesi vardı²⁶³. Diğer yandan İslam Bey Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden çiftçi Ali Çelebi'nin tasarrufunda olan çiftlikte bitkisel üretimle birlikte süt ve süt mamulleri istihsal edilmekteydi. Bu çiftlikte 3 inek, 16 buzağı, 1 karasığır tosunu, 5 camus malağı, 1 tosun, 1 çift karasığır öküzü, 2 erkek buzağı, 8 karasığır ineği, 5 camus ineği ve 1 çift camus öküzü vardı. Bunların yanı sıra 1 çift camus öküzü, 4 çift karasığır öküzü yine terekesinde kayıtlıydı²⁶⁴.

İstanbul, Üsküdar ve Eyüp'teki sütçü ve yoğurtçu esnafı, kaymak ve yoğurt üretmek için gerekli olan sütü civar köylerde bulunan çiftlik ve mandıralardan²⁶⁵ temin ederdi²⁶⁶. Buna mukabil yoğurt üreticileri, sütü kendileri de istihsal edebilmekteydi. Şöyle ki, Eyüp Ensârî Kapısı haricinde yoğurtçu olan Tatos oğlu Abraham adlı zimmînin 160 sağmal koyunu bulunuyordu. Abraham, koyunlarını otlatması ve elde edeceği sütü kendisine göndermesi için Soğanlı köyünde çoban olan Yuvan'a teslim etmiş ve bu hizmet karşılığında Yuvan'a ayda ikişer kuruş ücret verdiğini beyan etmişti²⁶⁷. Demek ki, yoğurtçu Abraham, ihtiyacı olan sütü bir mandıracıdan almak yerine kendisi sağmal hayvan alıp ücret karşılığı besletmek suretiyle temin etme yolunu seçmişti. Benzer yöntemle hammaddesini temin eden diğer bir yoğurt üreticisi de Dimitraki isimli zimmîdir. Çömlekçiler Çarşısı'nda yoğurtçu olan Dimitraki, 8 adet sığır ineği satın almış ve Alibeyköy'den Süleyman'a teslim etmişti. Süleyman'ın da 5 adet su sığır ineği olup toplam 13 inekten elde edilen mahsul ve masrafı da aralarında kurdukları ortaklık ile paylaşmışlardı.

²⁶² Halil İnalçık, "Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü", 18. *Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, TVY Yay., İstanbul 1998, s. 10.

²⁶³ Ayşe Kavak, *12 Numaralı Mühimme Zeyli (H. 1117/ M. 1705) (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 137-138. Daye Hatun, çiftlik ve mandıra gelirlerini, Eyüp'te Takyeci Mahallesi'nde bina eylediği muallimhanenin masrafları ve cüz okumak için vakfeylemişti. 1662 yılında Daye Hatun vakfında 15 baş camus ineği, 4 baş dana, 1 çift karasığır öküzü ve bazı araç-gereçler vardı. *Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil*, s. 77-78.

²⁶⁴ HRŞS, nr. 145, s. 25, 23 Zilkade 1131.

²⁶⁵ Mandıralı çiftliklerin sayısı hususunda şimdilik elimizde bir malumat bulunmamaktadır. Ancak Engin Çağman, 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve Küçükçekmece arasındaki mandıra ve çiftliklerin 35 adet olduğunu tespit etmiştir. Çağman, *İstanbul'da Esnaflık -Gıda Sektörü-*, s. 190.

²⁶⁶ *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, ed. Ahmet Kal'a, C. 1, İstanbul 1997, s. 167-68.

²⁶⁷ HRŞS, nr. 121, s. 75, 22 Safer 1115.

Görünüşe göre ilk etapta bu yöntem karlı ve avantajlı olmalı, çünkü yoğurt üreticisi bu yolla sütü piyasa değerinin altında, daha ucuz bir maliyetle elde edebilir; ayrıca piyasada süt miktarında oluşabilecek azalış ve buna bağlı olarak süt fiyatındaki artıştan etkilenmemiş olacaktı. Ancak bu yöntem yoğurt üreticisi için aleyhte bir durum da ortaya çıkarabiliyordu. Şöyle ki, Abraham, çoban Yuvan'a 160 sağmal koyun verdiğini iddia etmiş; ancak Yuvan, kendisine 50 sağmal koyun teslim edildiğini söylemiş ve Abraham'ın iddiasını reddetmişti. Yapılan soruşturmada Abraham'ın 160 sağmal koyununu Yuvan'a teslim ettiği ispatlanmıştı. Dimitraki de ortağıyla alacak konusunda anlaşmazlığa düşmüştü. Dimitraki'nin 1 ineği telef olmuş; 7 su sığır ineğini ve 12 inekten hâsıl olan mahsulün gelirinden kendisine isabet edeni Süleyman'dan talep etmişti. Süleyman ise 7 adet ineği satın aldığını, 12 adet inekten hâsıl olan sütü Dimitraki'ye verip süt bahasından bedeli ödenmek üzere anlaşmalarını ileri sürmüştü. Mahkemede yapılan muhasebede, Dimitraki'nin saman, küspe ve alaf masrafının 226 kuruş, Süleyman'ın ise 29 kuruş olduğu; elde edilen gelirden Dimitraki'nin hissesine 1.155 akçe isabet eylediği tespit edilmişti. Ayrıca Süleyman, inek bahasından da 1.200 akçe Dimitraki'ye borcu olduğunu itiraf etmişti. Bahsi geçen 13 adet inekten 4'ü telef olup 7 adet su sığır ineği ve toplam 2.355 akçenin Dimitraki'ye teslim edilmesi Süleyman'a tembih edilmişti²⁶⁸.

İstanbul'un süt ve süt mamullerine olan ihtiyacını karşılamada Eyüp kazasının önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Süt mamulleri içerisinde Eyüp'ün özellikle kaymağı ve yoğurdu şöhret kazanmıştı. Nitekim Evliya Çelebi, Eyüp'ün kaymağının ve yoğurdunun lezzetli olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca Çelebi, Eyüp'te yoğurtçu esnafına ait 100 adet işletmenin bulunduğunu da bildirmektedir. Tetkik ettiğimiz kadı sicillerinde, yoğurtçu esnafının Eyüp ve Çömlekçiler çarşıları ile Eyüp Ensâri Kapısı haricinde faaliyet gösterdiği tespit edilmektedir. Çarşılar başlığı altında da belirtildiği üzere, esnaf "Yoğurtçular Çarşısı"²⁶⁹ adıyla müstakil bir çarşıya da sahipti.

Yoğurtçu dükkânları genelde kiraya verilmek suretiyle işletiliyordu. 26 Haziran 1710 tarihinde, Emir Buhârî Mahallesi'nde sakine olan Abdülmennân kızı

²⁶⁸ HRŞS, nr. 146, s. 74, 15 Şaban 1137.

²⁶⁹ HRŞS, nr. 127, s. 51; nr. 129, s. 97 (28 Rebiülâhîr 1122/ 18 Cemaziyelevvel 1122).

Emetullah Hatun'un Yoğurtçular Çarşısı'nda tasarrufu altında olan yoğurtçu dükkânında Abdülkerim oğlu Süleyman kiracı olup Süleyman'ın, zikredilen tarihe kadar 74 kuruş kira borcu bulunuyordu²⁷⁰. Diğer bir örnekte ise, Salih Çelebi bir yoğurtçu dükkânında kiracı olup dükkânda bulunan eşyalarını Bali Bey'e 21.500 akçeye satmıştı²⁷¹.

İstanbul civarında üretilen yoğurtlar, üretildiği yere göre "Eyüp yoğurdu", "Kasımpaşa yoğurdu" gibi isimler alırken, konulduğu kaba göre de "torba yoğurdu", "çanak yoğurdu", "fıçı yoğurdu" şeklinde isimlendirilmekteydi²⁷². 1701 senesinde İstanbul, Haslar, Galata ve Üsküdar'da işlenen yoğurdun satış fiyatı 1 vukıyyesi 1 para olarak belirlenmiş olup Çömlekçi esnafı, 1 vukıyye yoğurt için 1 vukıyyeden noksan çanak işlemek üzere tembih edilmişti²⁷³.

f. Diğer Esnaf Grupları

fa. Karcı Esnafı

Özellikle bazı gıda maddelerinin soğutulmasında kullanılan kar ve buz, İstanbul'un ihtiyaç duyduğu önemli tüketim maddelerinden birisiydi. İstanbul'un kar ve buz ihtiyacı, şehrin çevresinde bulunan karlıklar ile İstanbul dışındaki karlıklardan karşılanmaktaydı. Salomon Schweigger, seyahatnamesinde İstanbul'daki kar kuyuları ve karın piyasaya sürülmeden önce hangi işlemlerden geçtiği hususunda bizlere önemli bilgiler vermektedir:

"Kentin çevresinde çok sayıda buz çukuru bulunmaktadır. Galata dolaylarında, açık arazide derin ve geniş çukurlar açılmış ve üzerine tahtadan bir kulübe yapılmıştı... Özel olarak tutulan işçiler kış mevsimi süresince bu çukurlara kar dökerler. Kar burada donarak buz haline gelir. Sonradan buz kütleleri testereyle büyük parçalar halinde kesilerek ikişer ikişer atların sırtına yüklenir. Hıristiyanlar

²⁷⁰ HRŞS, nr. 127, s. 51.

²⁷¹ Dükkânda mevcut olan eşyalar ise şunlardı: 3 güğüm, 1 bakraç, 1 tabe sini, keçe yün kebe, 8 tabla, 12 ağaç sini, 6 araba odun, 200 tabak ve çanak ve sair alet. HRŞS, nr. 116, s. 23, 5 Rebiülâhir 1111.

²⁷² Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, s. 357; Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, s. 600.

²⁷³ HRŞS, nr. 119, s. 53, 18 Muharrem 1113.

ve Bulgarlar belli bir para karşılığında bu buz parçalarını keçelere sararak kente naklederler ve meyve tüccarlarına satarlar²⁷⁴.”

İfadelerden de anlaşıldığı üzere, İstanbul’da buz çukurlar içinde muhafaza edilirdi. Bu çukurlar koni şeklinde olurdu; buz ve sıkıştırılan kar, ot ve samanla çevrili bir şekilde çukurlara yerleştirilir ve çukurların üstü toprak ile örtülürdü²⁷⁵.

Evliya Çelebi, İstanbul’da kapalı ve açık olmak üzere toplam 70 karlığın bulunduğunu bildirmektedir. Bu karlıklardan bazıları şunlardı: Sultan karlığı, Fatih karlığı, İdris Şeyh karlığı, Korucu karlığı; Okmeydanı’nda Atıcılar Tekkesi dibinde Hünkâr karlığı, Hasan karlığı, Şucâ karlığı, Lendüha karlığı. Çelebi, Eyüp İdris Köşkü civarında çapa ve kürek ile toplanan karların asker ve kaptan paşanın 12.000 hizmetçileri, bostancıları ve yeniçerileri tarafından karlıklara doldurulduğunu yazar²⁷⁶. Buna mukabil 1679 senesinde, Eyüp çevresindeki karlıklardan Şerbetçi karlığı ve diğer karlıkların matbah-ı âmire emini tarafından karla doldurulması kararı verildiği görülür²⁷⁷.

Sarayın kar ihtiyacı, Eyüp ile Okmeydanı civarlarında bulunan hassa karlıklarından karşılanmakla beraber şehrin dışında da hassa karlıkları vardı. İstanbul’a karın az yağdığı senelerde şehrin dışındaki hassa karlıklardan kar ve buz getirtilirdi²⁷⁸. Billhasa buz, Keşiş Dağı (Uludağ) ve Gemlik’teki Katırlı Dağı’ndan temin edilirdi²⁷⁹.

Diğer taraftan kar ve buz, şerbetçi esnafı için de elzem olan mallardan birisiydi. Eyüp’te İdris Köşkü yakınındaki karlıklar ile Yalakabad kazasına bağlı Kocadere denilen köy yakınında bulunan karlıklardan birkaç yük kar getirtilirdi ve gelenek üzere yaz aylarında, her gün, şerbetçi esnafının her birine dükkânları önünde

²⁷⁴ Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)*, s. 141-142.

²⁷⁵ Alev Gözcü-Eren Akçiçek, “Osmanlı Mutfağında Kar ve Buz”, I. *Türk Mutfak Kültürü Sempozyumu (Osmanlı Mutfak Kültürü)*, haz. Arif Bilgin-Özge Samancı, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yay., Bilecik 2012, s. 278.

²⁷⁶ Karlıklar karla doldurulduktan sonra yüz kazan yemek pişirilip askere, yeniçeri ağasına ve sadrazama ziyafet çekilirdi. Ziyafette, karcıbaşının yanı sıra Eyüp yoğurtçubası, Eyüp subası ve çobanlar kethüdası hizmet ederdi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 251-252.

²⁷⁷ *Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 514.

²⁷⁸ Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfakı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004, s. 230-231.

²⁷⁹ Mustafa Nuri Türkmen, “Osmanlı Devleti’nde Saray İhtiyaçlarının Karşlanması: Kar ve Buz Temini”, *Gazi Akademik Bakış*, C. IV, S. 8, Ankara 2011, s. 206.

yeterli miktarda kar verilirdi²⁸⁰. Karcı esnafı, şerbetçilere satacağı karı koymak için şerbetçi dükkânlarına birer keçe verirdi ve karın dükkânlara taşınma ücretini de karşılardı. Her bir denk kar dörder kıyye olup öncelikle şerbetçi esnafına yeteri kadar verilirdi ve daha sona fazlası halka satılırdı²⁸¹.

Eyüp ve Tatavla'da bulunan karlıklarda eskiden beri kar toplayan dört gedikli karcı olup bunların kendilerine ait dükkânları vardı. 1710 senesinde bu hizmeti yerine getiren karcılar Papas Süleyman, Ahmed, Ebubekir ve Abdullah idi. Papas Süleyman vefat edince gediği oğlu Mustafa'ya verilmişti²⁸². Her karcı kendilerine tahsis edilen mevkilerdeki esnafa kar verirdi ve fazlasına müsaade edilmezdi. 1712 senesinde, yukarıda isimleri geçen dört gedikli karcıya, Hoşafçı karlığı olarak bilinen karlığın sahibi Mehmed'in müdahale ettiği iddia edilmişti. Ayrıca Yalakabad kazasına bağlı Kocadere köyündeki sekiz kıta karlık on iki hissedenden müteşekkil olup yedisi Mehmed'in iken Mehmed tasarrufunda olan Hoşafçı karlığını gedikli göstermeye çalışmış ve zikredilen dört gedik sahibi karcının kar verdiği şerbetçilere kar verebileceğini iddia etmişti. Ancak yapılan soruşturmada, Mehmed'in dört gedikli karcı esnafı arasında yer almadığı görülmüştür²⁸³.

İstanbul, Eyüp, Kasım Paşa, Galata ve Galata ile Rumelihisarı arasında olan şerbetçilere yaz günlerinde kar yetiştirmek ve Eski Saraya kar vermek yukarıda zikredilen dört karcıya mahsus olup, 1705/1706 senesinde karcıbaşı Osman'ın ısrarı üzerine söz konusu karcıların Eski Saraya kar vermeleri kaldırılmıştı²⁸⁴. Zikredilen tarihte, karcılık zanaatında ortak olan Osman Ağa ve Mehmed Ağa adlı karcıların Eski Saraya kar temin ettiği tespit edilmektedir. Osman Ağa, ortaklığa 1705 senesinde 150 kuruş ve 1706 senesinde de 9.486 akçe sermaye koyduğunu ve 1705 senesinde karcılıktan elde ettikleri geliri hesap ettiklerini; ancak Mehmed Ağa'nın

²⁸⁰ *İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil*, s. 427.

²⁸¹ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 116.

²⁸² *HRŞS*, nr. 130, s. 10, 15 Safer 1122.

²⁸³ *HRŞS*, nr. 128, s. 104, 15 Rebiülevvel 1124.

²⁸⁴ “*Ebâ Eyyüb el-Ensârî ve Tatavla'da vâki ' karlıklarda kar cem' ve iddihâr eden dört nefer gedikli karcılar mahmiye-i İstanbul ve medine-i Eyyüb Ensârî ve Kasım Paşa ve Galata ve Galata'dan Rumeli hisârına varınca mâbeynde olan şerbetçilere yaz günlerinde kar yetiştirdiklerinden m'adâ Saray-ı atîk-i Sultâniye dahi kar vermek kendilere mahsûs olmak üzre... lâkin 1117 senesinde karcı başı Osman'ın ilhâhıyla bâ-fermân-ı âlişân ancak Saray-ı atîka kar vermeleri ref' olunduğu der kenâr olunmağla...*” *HRŞS*, nr. 130, s. 10, 15 Safer 1122.

1706 senesinde karcılık işine kendisini dâhil etmediğini ve önceden gördükleri hesabın da yanlış olduğunu iddia etmişti. Buna karşılık Mehmed Ağa, Osman Ağa'nın bir akçe dahi sermayesi olmadığını ve 1705 senesinde topladıkları karı Eski Saraya verdiklerini, elde edilen geliri aralarında paylaştıklarını ve senenin karlık icâresini de kendisine teslim ettiğini şahitlerin de onay vermesiyle doğrulamıştı. Bunun üzerine Osman Ağa'nın, Mehmed Ağa ile tartışmadan menedilmesine karar verilmişti²⁸⁵.

fb. Kayıkçı Esnafı

İstanbul'un üç kaza birimi Eyüp, Galata ve Üsküdar ile sur içi İstanbul arasında irtibatı sağlayan kayıklar, nakliye ve taşıma hizmetlerinde birinci derecede önem arz etmektedir²⁸⁶. Eyüp açısından bakıldığında hem yolcu taşımacılığı hem de kıyı şeridinde toplanan üretim birimlerine mal ve hammadde akışı deniz yoluyla yapılıyordu. Dolayısıyla kayık ve kayıkçı esnafı, Eyüp'ün diğer yerleşim birimleriyle irtibatında başat rol oynuyordu.

İstanbul şehir içi trafiğinin baş aktörlerinden olan kayıkçıların belirli dönemlerde genel sayımları yapılmıştır. Sayımlar, kürekçi bedelinin tespit edilmesi, kayıkçı sayısındaki artışların denetlenmesi ve iç güvenliğin sağlanması gerekçesiyle yapılmış olup tespit edilen toplu sayımlar 1677, 1726, 1728, 1751-1752, 1792-1794 ve 1802 yıllarında gerçekleşmiştir²⁸⁷. Bu sayımlardaki verileri Eyüp özelinde incelediğimizde; 1677 yılında yapılan sayımda Eyüp İskelesi ile Defterdar İskelesi'nde 42'si askerî ve 41'i reaya olmak üzere toplam kayıkçı sayısı 83'tür. Reayadan olan kayıkçılar içerisinde 2 gayrimüslim, 1 köle bulunuyordu. Kayıkların adedi ise 86'ydı²⁸⁸.

Temmuz/Ağustos 1726 senesinde yapılan sayımda, Eyüp'ten İstanbul'a işleyen kayıkçıların isimleri kefilleriyle birlikte kaydedilmişti. Kayıkçı esnafı nizamı

²⁸⁵ HRŞS, nr. 124, s. 29, 25 Rebiülâhir 1118.

²⁸⁶ Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. 99-101, İstanbul 2005, s. 109-111.

²⁸⁷ Nejdret Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 110-111.

²⁸⁸ Ertuğ, *İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, s. 116

gereğince kefil olmayan kişinin kayıkçılık yapmasına izin verilmezdi. 1726'da kefilleriyle birlikte kayıkçıların toplam sayısı 239 olup tamamı Müslüman'dı²⁸⁹. Defterdar İskelesi'nden İstanbul'a işleyen kayıkçılar ise kefilleriyle birlikte 62 kişiydi ve bunların da tamamı Müslüman'dı²⁹⁰.

Eyüp'teki kayıkçıların sayısı hususunda bilgi veren 5 Ramazan 1728 tarihli sayımda Defterdar İskelesi'nde, kethüda Aydın oğlu Hüseyin tarafından kaydedilen piyade²⁹¹ adedi 73'tür ve bunların 3 tanesi gayrimüslimlere aitti. Ayrıca Defterdar İskelesi'nde mevcut aylakçı²⁹² ustaları da kayıt altına alınmış ve bunların 22 kişi olduğu tespit edilmiştir²⁹³. Aynı tarihte Eyüp İskelesi kethüdası Şaban oğlu Halil tarafından tahrir olunan söz konusu iskeledeki kayıkçıların mevcudu 102 olup 1'i gayrimüslimdir; aylakçı ustalarının sayısı ise 43'tür²⁹⁴. 1726 ve 1728 senelerine ait sayımlarda kayıtlı olan kayıkçıların kebabçı, kahveci, kaşıkçı, yoğurtçu, balıkçı, helvacı, pabuççu, oduncu, çamurcu, kalafatçı, bostancı, bahçıvan, dellak gibi meslekî lakaplar taşıdıkları görülür ki, bu durum bu kişilerin kayıkçılık mesleğini ek gelir sağlamak amacıyla ikinci bir meslek olarak mı yaptığı sorusunu akla getirebilir. Öte taraftan 1726 ve 1728 tarihli sayımlarda kayıkçılardan bazılarının kökenleriyle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. 1726'da Eyüp'ten İstanbul'a işleyen kayıkçılardan 1'i Erzurumlu, 1'i Sirozlu, 1'i Boşnak, 1'i Macar ve 1'i de Laz'dı. 1728'de Defterdar İskelesi'nde hizmet veren kayıkçılardan 3'ü İznikmidli, 2'si Gürcü, 2'si Tekfurdağlı, 1'i Gemerekli ve 1'i de Mısırlı idi. Eyüp İskelesi'ndeki kayıkçılardan 2'si Arnavut, 1'i Macar'dı.

²⁸⁹ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 238-240; Ertuğ, 1726 senesinde Eyüp'ten İstanbul'a işleyen kayıkçı sayısını 201 olarak tespit etmiştir. Bkz. Ertuğ, *İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, s. 119.

²⁹⁰ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 245.

²⁹¹ Narin yapılı kayıklara piyade denilmekteydi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 779. Kayık cinsleri hakkında bilgi için bkz. Mehmet Mazak, *İstanbul'da Kayıkçı Esnafı ve 1802 Tarihli Kayıkçı Esnafı Sayım Defteri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 8-18.

²⁹² Aylak: İşsiz dolaşp gezen; aylakçı ise, boşta olup geçici olarak bir günlük işe götürülen gündelikçi demektir. Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1306, s. 58; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 484.

²⁹³ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 449-450.

²⁹⁴ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 453-455.

1751-52 senelerinde Eyüp İskelesi'nde 5 gayrimüslim ve 167 Müslüman ile Defterdar İskelesi'nde 89 Müslüman ve 2 gayrimüslim bulunuyordu. 1794 senesinde yapılan sayımda Defterdar İskelesi ve Eyüp İskelesi'nde toplam 118 Müslüman ve gayrimüslim kayıkçı mevcuttu²⁹⁵. 1802 senesinde ise Eyüp ve Defterdar iskelelerinde toplam 181 Müslüman ve gayrimüslim kayıkçı olup 38 bostancı kayıkçısı vardı²⁹⁶.

Kayıkçı esnafının kendi yetki ve sorumluluğu açısından idare heyetinde başkethüda, iskele kethüdarları, kethüda vekilleri, bölükbaşılar, ihtiyarlar, kayıkçılar, şakirdler ve aylakçılar bulunuyordu²⁹⁷. Başkethüda sorumluluğu dâhilinde olan iskele kethüdarlarının amiri konumundaydı. Başkethüdarlar genelde askerî sınıfa mensup olduğu için kethüdalık tevcihi, bu sınıfa mensup olanların ulufelerini hazineye bırakmaları karşılığı yapılmaktaydı²⁹⁸. Ancak bazı dönemlerde mevcut yapının düzenini değiştirecek atamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 1691 tarihli iki sicil kaydında peremeci ve kayıkçı esnafı, eskiden beri Eyüp, İstanbul ve Galata'daki iskelelerde kayıkçı ve peremeci esnafının kethüdarlarının bir olduğunu; fakat iki üç seneden beri her iskeleye ru'ûs ile bir kethüda tayin olunduğu ve bu durumun mevcut düzenlerini bozduğunu dile getirmişlerdi. Yine kethüdarları bir olmak şartıyla 1096/1684-85 senesinden beri kethüdarları olan Ahmed Beşe'yi yeniden kethüda seçmişler ve başka kethüda istemediklerini söylemişlerdi²⁹⁹. Diğer taraftan bazı dönemlerde başkethüdalık hizmetinin bir süre boş kaldığı görülmektedir. Nitekim 1706 senesine ait bir sicil kaydına göre Eyüp, Hasköy, Azapkapısı, Tophane, Beşiktaş iskelelerinin başkethüdası olan Ali Kaptan vefat etmiş ve başkethüdalık 15 sene boş kalmıştı. 1706'da bahsi geçen iskele kethüdarları üzerine Hasan oğlu İbrahim, her sene Tersâne-i Âmire'ye bir nefer kürekçi bedeli 54,5 esedi kuruş ve 5 akçe vermek şartıyla başkethüdalık görevine getirilmişti³⁰⁰.

Kayıkçıların usta olanları, yanlarına kayıkçılığı öğretmek için şakird denilen bir nevi çıraklar almaktaydı. Tabii şakird alımında bazı kuralların uygulandığı tespit

²⁹⁵ Ertuğ, *İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, s. 120-126.

²⁹⁶ Mazak, *1802 Tarihli Kayıkçı Esnafı Sayım Defteri*, s. 102-104.

²⁹⁷ Mazak, *1802 Tarihli Kayıkçı Esnafı Sayım Defteri*, s. 53.

²⁹⁸ Ertuğ, *İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, s. 7.

²⁹⁹ *Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, s. 90, 266.

³⁰⁰ HRŞS, nr. 124, s. 91, 3 Receb 1118. Donanmaya kürekçi temini konusunda bkz. Orhonlu, "İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeleri", s. 25; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK, Ankara 1992, s. 201-202.

edilmektedir. Defterdar ve Eyüp iskelelerine şakird alınacağı zaman kethüda ve ihtiyarların izni dâhilinde alım yapılırdı. Ancak 1714 senesinde yabancıların içlerine karıştığı ve bazı kişilerin ricasıyla şakird alındığı yönünde şikâyet olmuştu. Bunun üzerine vefat eden ve başka diyara giden olmadığı müddetçe dışarıdan kimsenin alınmaması hususunda ittifak edilmişti³⁰¹.

Kayıkçı esnafının taşıyacağı yolcu sayısı ve kişi başına ne kadar taşıma ücreti alınacağı devletçe tespit edilmişti. Örneğin 1579 ile 1600 tarihlerinde İstanbul-Eyüp arasında taşıma ücreti yolcu başına 0,5 akçe olarak belirlenmişti³⁰². Fakat kayıkçılardan bazı kişilerin taşıma ücretleri hususunda kanuna aykırı ücret talebinde bulunması sık rastlanan şikâyetlerdendi. Söz gelimi Beşiktaş kayıkçılarının yolculardan taşıma bedeli olarak her adamdan ikişer akçe ve fırtına olduğu günlerde ise birer para aldıkları yönünde şikâyette bulunulmuştu. Şikâyet üzerine, birer akçeden fazla ücret almamaları hususunda kayıkçılar uyarılmışlardı³⁰³. Yüksek ücret talebiyle ilgili yoğurtçu esnafının da kayıkçılardan şikâyetçi oldukları görülmektedir. Yoğurtçu fukarası, yoğurtlarını İstanbul'a nakil için Eyüp İskelesi'nde kayığa yüklediklerinde her bir kayıktan ikişer ve daha fazla ücret talep edilip cebren alınmıştı³⁰⁴. 1704 tarihli belgeden edindiğimiz bilgiye göre ise, Eyüp ahalisinden olup ticaret ehli olan kişiler her güz İstanbul'a gidip geldiklerinde kayıkçılar, Eyüp İskelesi'nden Yemiş İskelesi'ne altışar adam alıp kişi başına birer akçe ücret talep ediyordu. Ancak kayıkçılık mesleğine yeniçeri ve topçu gibi askerî sınıf mensuplarının dâhil olmasıyla nizama aykırı olarak kayıklara onar ve on ikişer adam alınmaya ve her adamdan ikişer ve üçer akçe ücret talep edilmeye başlanmıştı. Her ne kadar bu durum yolcuların şikâyetine sebep olmuşsa da kayıkçılardan askerî kökenli olanlarının kamu düzenine aykırı tutum ve davranışlarının önüne geçmek sanıldığı kadar kolay olmamıştır. Çünkü bu kişiler, askerî kimliklerine istinaden kadim kuralları ihlal edecek keyfî gücü kendilerinde bulmaktaydı. Bunların her birisi yeniçeri, cebeci ve sair dirlik iddiasıyla itaat etmezdi ve bu yüzden kolluk güçleri

³⁰¹ HRŞS, nr. 133, s. 32, 4 Cemaziyelevvel 1126.

³⁰² Ertuğ, *İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, s. 154.

³⁰³ HRŞS, nr. 122, s. 73, 7 Şaban 1116.

³⁰⁴ HRŞS, nr. 124, s. 94.

tarafından inzibat altına alınmaları güçleşirdi. Dahası kethüda ve ihtiyarlarının sözlerine de kulak asmazdılar³⁰⁵.

2. Ticaret

Eyüp kent merkezinde ekonomik faaliyetlerin başında el sanatları gelmektedir. Nitekim İstanbul'da çömlek üretiminde Eyüp ilk sırada yer almaktaydı. Bunun yanı sıra Eyüp'te şişehane, debbağhane, mumhane ve ekmek fırınları gibi farklı alanlarda üretim yapan işletmelerle birlikte belirli iş kollarına tahsis edilmiş çarşıların olduğu daha önce belirtilmişti. Öte taraftan şehirde, paçacı, börekçi, nalbantçı, kaymakçı, attar gibi birbirinden farklı ürünleri pazarlayan çok sayıda dükkân vardı. Ancak Eyüp şehrinde bedesten bulunmuyordu. Bilindiği üzere, Osmanlı'da uluslararası ticaretin merkezi olan önemli ve büyük kentlerdeki çarşıların merkezinde "bedesten" denilen yapılar yer alırdı³⁰⁶. Bu durum, Filiz Yenişehirlioğlu'nun da belirttiği üzere, Eyüp'te şehirlerarası, transit veya büyük toptancılık biçiminde bir ticaretin olmadığını göstermektedir³⁰⁷. Ancak bu ifade, yerli ve yabancı tüccarların Eyüp'teki esnaf gruplarıyla ticarî ilişkileri olmadığı anlamına gelmemeli. Nitekim sicillerde Eyüp'teki bazı esnaf mensupları ile Acem tüccarları arasında alacak ve verecek meseleleriyle ilgili anlaşmazlıkların olduğu görülmektedir. 1712 senesinde, Acem tüccarından Bağdasar (?) adlı zimmînin, Eyüp'te Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan kutucu esnafından İbrahim'den 20 kuruş ile altı para alacağı olup İbrahim'den talep etmekteydi³⁰⁸. İstanbul'da Vezir Hanı'nda sakin olan Acem tüccarından Artin adlı zimmî, Dökmecibaşı Mahallesi'nde sakin olan Mustafa oğlu Kutucu Hüseyin Beşe'ye borç olarak verdiği 78 kuruş ve ribhi 2 kuruş olmak üzere toplam 80 kuruş alacağını iddia etmişti. Kutucu Hüseyin, Artin adlı Acem tüccarına borcu olduğunu kabul etmişti³⁰⁹. Bir başka davada ise tüccar Yusuf oğlu İbrahim Beşe'nin, Eyüp Çarşısı'nda çizmeci olan Andon adlı Ermeni zimmetinde gön bahasından belirli miktar alacağı

³⁰⁵ HRŞS, nr. 122, s. 72, 13 Receb 1116.

³⁰⁶ Halil İncelik, "İstanbul'un İncisi: Bedesten", *İktisat ve Din*, ed. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 121.

³⁰⁷ Filiz Yenişehirlioğlu, "Eyüp Çarşısı", *DBİA*, C. 3, Ankara 1994, s. 251.

³⁰⁸ HRŞS, nr. 117, s. 48, 23 Receb 1124.

³⁰⁹ HRŞS, nr. 133, s. 32, 29 Rebiülâhir 1126.

bulunuyordu³¹⁰. İfadelerden de anlaşıldığı üzere, tüccarların, küçük sermayedar olarak tabir edebileceğimiz Eyüplü esnaf mensuplarına kredi sağladığı açık bir şekilde görülmektedir. Belgelerde, zikredilen tüccarların hangi emtiaların ticaretini yaptığına dair bilgi verilmemiştir. İstanbul'a gelen tüccarların, genelde İstanbul esnafı için hammadde ve mamul madde tedarik ettiği göz önüne alınırsa aynı şekilde Eyüplü esnaflarla ticarî ilişkileri olan tüccarların, esnafa finansal destek sağlamanın yanı sıra esnafın ihtiyacı olan emtiayı temin ettiği düşünülebilir. Buna mukabil dışarıya ihraç edilen veya tüccarlar tarafından satın alınan Eyüp mamulleri var mıydı sorusu akla gelebilir. Robert Mantran, İstanbul'dan ihraç edilen ürünlerin “*tabaklanmış deri, hamderi, yün; balmumu, pamuk, ipek ve şap, bazen keten, kenevir ve ağaç*” olduğunu söyler. Ancak Haslar'da kesilen sığır, keçi ve koyun derileri, Eyüp ve Yedikule'deki debbağ dükkânlarına verilir ve bu dükkânlarda işlenirdi. Dolayısıyla Eyüp'te imal edilen derilerin dışarıya ihracı mümkün gözükmemektedir. Buna karşın, işlenmiş deriden imal edilen ürünlerin dışarıya satılması muhtemeldir. Yukarıda çizmecî Andon ile tüccar İbrahim Beşe'nin alacak verecek meselesinde karşı karşıya gelmeleri bunun bir işareti sayılabilir. Öte taraftan Eyüp'te imal edilen zücakiye tarzı ürünlerin, Eyüp'e ticaret veya ziyaret amacıyla gelen kişiler tarafından satın alındığı ileri sürebilir. Nitekim Eremya Çelebi, Eyüp'te beyaz ve kokulu kilden imal edilen testi, kâse gibi ürünlerin armağan olarak uzak memleketlere götürüldüğünü yazar³¹¹.

Eyüp'te çarşılar dışında ticarî hareketliliğin yaşandığı diğer alanlar iskelelerdi. Şehirde 5'in üzerinde iskele olduğu daha önce vurgulanmıştı. Şehrin ekonomik trafiği bu iskeleler çevresinde yoğunlaşmakta ve mal akışının büyük bir kısmı deniz üzerinden yapılmaktaydı. Dolayısıyla iskele civarları ticarî hayatın en canlı olduğu alanlardan biriydi. Diğer bir ifadeyle, Eyüp bir zanaat bölgesi olup bu bölgede iktisadî faaliyetlerin yoğunlaşmasındaki en önemli etken Eyüp'ün aynı zamanda münakale sahasına sahip olmasından kaynaklanmaktaydı.

³¹⁰ HRŞS, nr. 129, s. 52, 6 Şevval 1122.

³¹¹ Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 27.

C. Sebze, Meyve ve Çiçek Üretim Alanları: Bostanlar

1. Bostan ve Bostancıların Sayıları

Sicillere yansıyan menzil satışlarında, menzillerin çoğunun meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçeleri olduğu görülmektedir. Bu başlık altında, evlerin etrafında bulunan küçük çaplı bahçe ve bostanlardan ziyade pazara yönelik üretim yapan bostanlar ele alınacaktır. Gerek sur içinde ve gerek sur dışında bulunan bostanlar, İstanbul'un taze sebze ve meyve üretiminin faal merkezleriydi. Meyve ve sebze çabuk bozulan ürün kategorisinde yer alıyordu. Dolayısıyla o dönem için saklama ve taşıma koşullarının yetersizliğinden, meyve ve sebze üretiminin yapıldığı saha ile pazarlanacağı saha arasındaki mesafenin kısa olması zorunluluk arz ediyordu. Bu bağlamda hem Eyüp şehrinin hem de sur içi İstanbul'unun taze meyve ve sebze gereksinimini karşılamak adına sur dışında Eyüp, Hasköy, Galata ve sur içinde bazı noktalarda³¹² bostanların konumlandığı görülür.

Bahaeddin Yediyıldız'ın verdiği tanıma göre bostan: *“hemen hemen bahçelerle aynı genişliğe sahip, sebze ekimine tahsis edilmiş, umumiyetle taş duvarlarla çevrili ve nadiren ağaçlar, fakat özellikle bağçevan'ın yani bostancının oturması için küçük bir ev, ahırlar, sundurmalar, su kuyuları, havuzlar ve su dolapları ihtiva eden...”* arazidir³¹³. Yedikule'den Ayvansaray'a kadar kara surlarının dışındaki arazilerde ve mahalle sınırları dâhilinde konumlanan bostanların çevresel özelliklerine bakıldığında, çevrelerinde umuma açık veya kapalı yollar ile tarla, ahır, dükkân, menzil gibi mülkler³¹⁴ bulunup bazıları taş duvarlarla çevriliydi. Bostanların

³¹² Tuğba Kara'nın, 1731 yılında kaydedilen kefil defterinden elde ettiği verilere göre İstanbul sur içinde 126 adet bostan ve 30 bahçe vardı. Bu tarımsal alanlardan 59'u Büyük Langa'da, 84'ü Yedikule ve civarında olup 13'ü de Küçük Langa ve civarındaydı. Bu bostan ve bahçelerde toplam 640 çalışan olup bir bostan veya bahçede, bizim de tespit ettiğimiz üzere, 1 ilâ 8 kişi üretim faaliyetinde yer almaktaydı. Tuğba Kara, *III. Ahmed Devri'nde İstanbul'da Sosyal ve Kültürel Hayat*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2014, s. 47-48.

³¹³ Bahaeddin Yediyıldız, “XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar*, S. 18, Ankara 1984, s. 7.

³¹⁴ “Çavuş Kasım Mahallesi'nde vaki İslam Bey evkâfından olan bostanın bir tarafı Sadi Mehmed bostanı, iki tarafı tarîk-i âmm ile mahdûd...” HRŞS, nr. 139, s. 28, 5 Cemaziyelevvel 1130; “Câmi'-i Kebîr Mahallesi'nde, bir tarafı İbrahim Hanzâde bostanı, bir tarafı na'lbând dükkânı ve iki tarafı tarîk-i âmm ile mahdûd bir kıt'a bostan...” HRŞS, nr. 118, s. 13, 3 Zilhicce 1113; “...Emâni Çelebi Mahallesi'nde bir tarafı Ağazâde vakfı olan ahır ve tarlalar ve bir tarafı Kara Hasan Ağazâde Mustafa Paşa veresesi mülkleri ve iki tarafı tarîk-i âmm ile mahdûd...”

dâhilinde ise dehliz, oda³¹⁵, ahır, su dolabı, su terazisi, havuz³¹⁶ ve su kuyuları³¹⁷ vardı.

Eyüp'te mevcut bostanların sayıları, kimlere ait oldukları ve nerede buldukları hakkında kaynaklarda bazı malumata ulaşmak mümkündür. 1702 senesinde, Demirkapı'da öldürülen bir şahsın katilinin bulunması için yapılan soruşturmada Bayram Paşa ve Eyüp'teki bostancılar sorguya çekilmiş ve bu esnada bostancılar ile bostanların isimleri kayıt altına alınmıştı. Söz konusu belgede isimleri belirtilen bostanların sayısı 62'dir. Bunlardan 1'i Bostan-ı Ebru, 1'i Bostan-ı Tabakzâde, 1'i Bostan-ı Kapı Ağası, 1'i Bostan-ı Şerbet ve 1'i de Bostan-ı Çinili ismiyle kaydedilmiş olup 19'u da sadece "bostan" olarak ifade edilmiştir. Diğer 38 bostan ise sahiplerinin ismini taşımaktadır: Bayram Paşa, İbrahim Bey, Hüseyin Ağa, Kasım Ağa, Hüseyin Paşa, Fazlı Paşa, Mustafa Paşa, Memiş (?) Paşa, Mehmed Ağa, Osman Efendi, Kara Mustafa Paşa, Abbas Paşa, Hamza Ağa, Ahmed Paşa, Yusuf Ağa, Hacı Halil, Hacı Mehmed Ağa, Hasan Ağa, Bektaş Ağa, İsmail Paşa, Nakib Efendi, Hüseyin Efendi. Zikredilen belgede, bostanlarda çalışan kişi sayısı hakkında da bilgi bulunmaktadır. Çalışanlardan "usta" olarak kaydedilenlerin sayısı 42'dir. Diğerleri ise sadece isim olarak kaydedilmiş olup sayıları 150'dir. Ustalardan 3'ü, çalışanlardan ise 23'ü Müslüman'dır³¹⁸.

Kethüda seçimini konu alan 1132/1719-1720 tarihli sicil kaydından da bostancıların sayısı ile ilgili bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Bu belgede, Yenikapı, Silivrikapı, Topkapı ve Yedikule haricinde Müslüman ve zimmî toplam 17 kişi, İstanbul sur içinde 26 kişi, Eyüp'te 8'i Müslüman ve 38'i de zimmî olmak üzere toplam da 89 bostancı bulunduğu bilgisine yer verilmiştir³¹⁹.

bostanı..." HRŞS, nr. 133, s. 67, 25 Ramazan 1126; "...bir tarafı Nişancızâde menzili ve bir tarafı bostan..." HRŞS, nr. 136, s. 26, 8 Rebiülâhîr 1129.

³¹⁵ Çavuş Kasım Mahallesi'nde, İslam Bey evkâfından olan bostan içerisinde harap olmuş ve tehlike arz eden iki fevkânî oda ve bir dehliz vardı; ayrıca bostan taş duvarlarla çevriliydi. Bostana varılıp, bina üzerinde keşif yapıp binanın yeniden inşası için ne kadar harcama yapılacağı tespit edilmişti. HRŞS, nr. 139, s. 28, 5 Cemaziyelevvel 1130.

³¹⁶ "...iki bab tahtânî oda ve iki ahır ve bir dolaplı su kuyusu ve su terazisi ve bi'r-i mâ-i havz ve zât-ı eşcâr-ı müsmîre ve gayr-ı müsmîre bahçeyi müştemil mülk bostanı..." HRŞS, nr. 133, s. 67, 25 Ramazan 1126.

³¹⁷ HRŞS, nr. 116, s. 10; nr. 122, s. 10 (14 Muharrem 1111/13 Cemaziyelevvel 1116).

³¹⁸ HRŞS, nr. 118, s. 79, Receb 1114.

³¹⁹ HRŞS, nr. 141, s. 88, Safer 1132.

Yukarıda bahsettiğimiz iki sicil kaydındaki veriler, Eyüp ve civarındaki bostanların tamamını kapsamamaktadır. Daha önce, 1733 yılında sur haricinde Yedikule, Ayvansaray, Eyüp ve Hasköy'e kadar mevcut olan bostanlardaki Rum nüfusun sayımının yapıldığı ve bu bölgelerdeki bostanların ve bostanlarda çalışanların kayıt altına alındığı ifade edilmişti³²⁰. Bu defterdeki veriler, Eyüp'teki bostanların sayısı ve bu tarım arazilerinde çalışan bostancılar hakkında bizlere daha kapsamlı veriler sunmaktadır. Defterde, söz konusu sınırlar içerisinde 167 bostan kaydedilmiştir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere, sur dışında Yedikule, Süleyman Sahrasında (Silivrikapı) ve Topkapı civarında toplam 76 bostan mevcuttu. Eyüp'te 19 mahallede kaydedilen bostan sayısı 78'dir. İslam Bey, Şah Sultan ve Dökmecibaşı mahallelerinde bostanlar sayıca daha fazladır.

Tablo 7: Sur Dışındaki Bostanlar ve Bostanları İşletenlerin Sayısı

Mevki/Mahalle Adı	Bostan Sayısı	Nefer Sayısı
Yedikule Harici	18	65
Süleyman Sahrası (Silivrikapı Harici)	7	39
Balıklı Ayazma	27	97
Topkapı Harici	24	108
Topçular	2	9
Otakçılar	3	7
Nişancılar	5	19
Bıçakçılar	1	2
Süleyman Subaşı	2	6, biri boş
Emir Buhârî	2	6

³²⁰ BOA, *NFS.d.*, nr. 1, 25 Şevval 1145.

Selviler	1	5
Baba Haydar	2	9
Takyecibaşı	3	5, biri boş
Davud Ağa	1	2
Mahalle-i Cedîd kurb-ı Eğrikapı	6	20
Yavedûd	6	27
Kasım Paşa	4	16, biri boş
Kiremitçi Süleyman Çelebi	3	12
Ali Paşa	6	29
Dökmeciler	8	24, biri boş
Kasım Çavuş	4	18
İslam Bey	10	28, biri boş
Şah Sultan	9	33
Hasköy	13	51
Toplam	167	637

Aynı deftere göre, Eyüp'ün 19 mahallesinde kâin olan bostanlardan 5'i vakıflara aitti; diğer bostanlar ise şahısların mülkiyetinde olup sahiplerinin isimlerini taşımaktaydı. Meslekî açıdan bakıldığında kazasker, şeyhülislâm, kadı, şeyh gibi ilmiye mensuplarının yanı sıra kethüda, kâtip, suyolcusu, kasabbaşı, aşçızâde, kilerci, şehiremini, kürekçi/kürkçü-başı, hamamcı, kalaycı, sekbanbaşı, yeniçeri ağası, paşa, pirizâde, paşmakçızâde gibi unvanlar taşıyan kişilerin bostan işletmesine sahip olduğu görülür. Eyüp civarındaki bostanlardan bazıları da kadınların

mülkiyetindeydi. Bunlar içerisinde saray mensubu kadınlar da yer almaktaydı: Hatice Sultan, Emine Sultan, Fatma Sultan ve Atike Sultan³²¹. Diğer taraftan bostan sahiplerinden 3'ü gayrimüslim olup bu bostanlardan 2'si Eyüp'te Eğrikapı haricinde ve 1'i de Yavedûd Mahallesi'nde yer alıyordu³²².

Yukarıda belirtilen sınırlar dâhilinde yer alan 167 bostanda, toplam 637 bostancı mevcut olup bir tarım işletmesinde en az 1, en fazla 8 çalışan vardı. 637 bostancıdan 2'si seyyid, 4'ü cebeci, 4'ü Kıpti ve 14'ü dirliksiz olarak kaydedilmiştir.

Rumeli'den gelen göçmenler, mevsimlik veya kalıcı işçi statüsünde, tarımsal alanların ihtiyaç duyduğu işgücünü karşılamada istihdam edilmektedir. Diğer sektörlere nazaran bu tür tarım alanlarında kalifiye işgücüne gereksinim olmadığından istihdam olanakları işsizler için daha avantajlıdır. 1733 tarihli defterde, Topçular Mahallesi'nde yer alan Hatice Sultan bostanında Dimitri adlı usta ile Sinan, Hüseyin ve Murad adlı 3 yanaşma olduğu kaydedilmiştir³²³. Diğer bostanlarda, "yanaşma" olarak kaydedilen tarım işçisi bulunmamaktadır. Bu durumda denilebilir ki, diğerleri mevsimlik işçi statüsünde değildi. Bu kişiler bostanlarda kiracı olarak kabul edilebilir. Özellikle belirtmelidir ki, göçmenler işledikleri toprağın maliki değildi; bir vakfa veya şahsa ait olan bostan, aşağıda ayrıntılı örnekleri vereceğimiz çift kira sistemiyle belli bir bedel karşılığında kiralanmaktaydı.

Bostanlar, İstanbul sur içinde ve dışında Yedikule, Küçük ve Büyük Langalar, Eyüp, Hasköy, Galata ve Üsküdar olmak üzere buldukları mahallere göre sınıflandırılmış ve bu bostanların kethüdalığı bir kişinin idaresine verilmişti. Konuyla ilgili 1719/1720 tarihli belgede, eskiden İstanbul, Galata, Hasköy, Eyüp, Yedikule'ye kadar sur dışında olan bostanların kethüdalığı İstanbul bostan kethüdası olanlara mahsus olduğu ve ayrı kethüda seçimine gidilmediği; ayrıca kethüdanın ocak tarafından tayin edildiği malumatına yer verilmiş olup bu dönemde hassa sebzecibaşı Abdurrahman kethüda seçilmişti³²⁴. Yine daha erken tarihli iki kayıta da İstanbul'da

³²¹ BOA, *NFS.d.*, nr. 1, s. 21-40.

³²² BOA, *NFS.d.*, nr. 1, s. 27, 28.

³²³ BOA, *NFS.d.*, nr. 1, s. 21.

³²⁴ "...kadîmden İstanbul bostaniyân kethüdâsı olanların gerek İstanbul ve havâlisi ve Galata ve Hasköy ve Eyyüb, Yedikule'ye varınca hâric-i surda olan bostanların kethüdâlığı İstanbul bostaniyân kethüdâsı olanlara münhasıra olup her birine başka kethüdâ olagelmış değil iken..."

Yedikule, Büyük ve Küçük Langalar ile Galata, Eyüp ve Üsküdar kazalarında olan bostancıların bir kethüda idaresi altında olduğu görülür³²⁵. Ancak bahsi geçen mahallerde bulunan bostancı kethüdalık hizmetinin bir kişi tarafından yürütüldüğü belirtilmiş olsa da bazı kayıtlarda “*sur dışında Yedikule Kapısı’ndan Eyyûb Kapısı’na kadar olan bostanların kethüdâsı*³²⁶” veya “*medîne-i Hazret-i Ebâ Eyyûb-i Ensârî -radiye anhu Rabbühü’l-Bârî’de bostancılar kethüdâsı olan...*³²⁷” gibi spesifik tanımlamaların yapılması, Eyüp’teki bostancıların diğer birimlerden ayrı bir kethüdâsı olup olmadığı sorusunu akla getirmiştir. Zikredilen kazalarda bulunan bostanların tek bir kişi tarafından idaresinin güç olabileceği göz önüne alınırsa, İstanbul’daki bütün bostancıları temsil eden kethüda dışında, yukarıda belirtilen mahallerdeki bostancıların ayrı bir kethüda tarafından temsil edilmesi muhtemeldir.

2. Bostanların İşletilmesi

Bostanların işletilmesi, kiraya verilmesi ve bostanları işletenlerin tasarruf haklarıyla ilgili hususlar hakkında, sicil kayıtlarının verdiği bilgiler doğrultusunda bazı değerlendirmeler yapmamız mümkündür. Öncelikle belirtilmelidir ki, özel mülkiyet dâhilinde yer alan bostanlar sahipleri tarafından işletilmek yerine bir bedel karşılığında, belirli bir müddet, bazı kayıtlarda bu süre uzatılabilmekle beraber, kiraya veriliyor ve kiracı mühürlü temessük gereğince bostanı işletme tasarrufunu elde ediyordu. Örneğin, İstanbul’da Davud Paşa Mahallesi’nde sakin olan Müderris Mustafa Efendi, Eyüp’te Nişancı Paşa Mahallesi’ndeki bostanını bir seneliğine 80 kuruşa Ustoyan nam zimmîye kiralamıştı³²⁸. Bir başka örnekte, Süleyman Ağa,

kadîmü’l-eyyâmdan İstanbul, Galata, Hasköy, Eyyûb, Yedikule hâricine varınca kethüdâsı bir olup ve ocak tarafından nasb oluna gelmiş ...” HRŞS, nr. 141, s. 88, Safer 1132.

³²⁵ “*Bahçevânlar Mahmiye-i İstanbul’da Yedikule ve Büyük ve Küçük Langalar’da ve mahrûse-i Galata ve Üsküdar’da vâki’ bostanların bostancıları kethüdâsı Mahmud Ağa b. Abdurrahim...*” İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, s. 510; “*... Ömer için mehmiyye-i İstanbul ve Üsküdar’da ve Galata’da ve Eyyûb Ensârî kazâlarında olan bostancı tâ’ifesinin kethüdâları olup...*” Arif Bilgin, *İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 142 No’lu Ferâmin ve Hüccet Defterine Göre (1622-1623) Osmanlı Ekonomisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 179.

³²⁶ “*İstanbul Yedikule Kapısı’ndan Eyyûb Kapısı’na gelince hâric-i surda vâki’ olan bostanların bostancıları üzerine berât-ı âlişân kethüdâları olan Ahmed Ağa b. Mehmed...*” HRŞS, nr. 128, s. 52, 13 Safer 1124.

³²⁷ *Eyûb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 533.

³²⁸ “*...yedimde mülküm olan bostanımı Ustoyan’a 1125 senesi rûz-ı Kasım’dan 1126 rûz-ı Kasım’a değin bir senede icâre-i sahihe ile seksen kuruşa icâr ve teslim ol dahi memhûr temessük*

Nişancı Paşa'daki bostanını bir sene müddetle (1125 senesi rûz-ı Kasımından 1126 rûz-ı Kasımına) 65 kuruşa Dimo adlı kişiye kiralamıştı³²⁹. Bir bostanın babadan oğla intikal ederek bir aile tarafından işletildiği de oluyordu. Nitekim 1707 tarihli belgede, bostancı taifesinden Lesko ve Kanoş adlı Ermeniler, Kasım Ağa'nın İstanbul Topkapı haricindeki bostanında “*kırk elli seneden beri eben an cedd senevî yirmi dörder bin akçe icâre ile müsteciri*” olduklarını beyan etmişlerdi. Ancak uzun bir müddet işletilen bu bostanın kira bedeli, belirtilen ücretle sabit kalmayıp Liko adlı zimmî tarafından 2.000 akçe ve daha sonra 4.000 akçe eklenerek yükseltilmişti. Başka bir deyişle Liko, kira bedelinde % 25 oranında bir artış uygulamış olup Lesko ve Kanoş, senede 30 bin akçe kira bedelini vermeyi kabul ederek bostandaki kiracılık statülerini devam ettirmişlerdi. Diğer taraftan şunu da belirtmek gerekir ki, Liko adlı kişi kendi halinde olmayıp daime hilekârlık yapıyor, bazı bostanların kiralarını arttırıp bazı kişilere de türlü türlü iftiralar ediyordu³³⁰. Belgede, Liko'nun mesleği hakkında her hangi bir malumata yer verilmemiştir; ancak bu kişinin keyfi davranışlar sergilemesi bostancılar içerisinde güçlü bir konumda olduğunu göstermektedir. Burada bir husus daha ifade edilmelidir ki, sözleşmenin yapıldığı dönemde kira bedelinin rayicin üstünde belirlenip belirlenmediği konusunda net bir şey söylemek zordur. Ancak denilebilir ki, kira bedeli, kira artış oranı ve hatta kira tahsili meselelerinde kiracılar nezdinde bir takım mağduriyetler ortaya çıkabilmekteydi. Bu bakımdan 1709 yılına ait bir sicil kaydını da incelemek yerinde

mucebince isticâr ve tesellüm ve sene hulûl edip meblağdan kırk kuruşunu edâ ve baki kırk kuruşunu kable'l-edâ halik olmuştur...” HRŞS, nr. 133, s. 81-82, 9 Zilhicce 1126.

³²⁹ HRŞS, nr. 133, s. 92, 1126.

³³⁰ “*Bostancı tâifesinden işbu râfi'ü's-sifr Lesko v. Kanoş v. Doko nâm Ermeniler meclis-i şer'-i hatîrde, fahrü'l-emâsil ve'l-akrân Kasım Ağ b. Hüseyin ve Liko v. Kolo nam zimmî muvâcehesinde her biri ikrâr edip mûmâ-ileyh Kasım Ağa'nın İstanbul hısni ebvâbından Topkapısı hâricinde vâki' bostanında kırk elli seneden beri eben an cedd senevî yirmi dörder bin akçe icâre ile isticârî olup merkûm Liko müfside (?) olup garaza (?) binâ'en iki bin akçe icâre ile bostanı isticâr biz dahi kabul etmeğin dört bin akçe icâra dahi tahmîl etmeğin biz dahi işbu sene bostanı otuz bin akçe icâra bedel kabul etmişizdir mûmâ-ileyh Kasım Ağa'dan suâl ve takrîri tahrîr ve hüccet-i şer'îyye olunduktan sonra merkûm Liko kendi hâlinde olmayıp dâima hilekârı ve bazı bostanların icârelerini arttırıp ve bazı kimesnelere gûnâ gûn iftirâ etmekle ahvâline vukûf-ı tâm olan kimesnelere istihbâr ve haberleri tahrîr olunmak ma'lûmumuzdur dediklerinde evvelâ Kasım Ağa'dan vâki' hâl suâl olundukda merkûmân Lesko ve Kanoş eben an cedd bostan-ı mezkûrde müstecir olup merkûm Liko işbu sene icâresini izdiyad ile kabûl etmeğin ben dahi merkûmân Lesko ve Kanoş'a otuz bin akçeye bostan-ı mezkûru icâr onlar dahi kabul eylemişlerdi dedikte zeyl-i kitâbda isimleri mastûr bî-garaz müslimîn ve bostancılar merkûm Liko kendi halinde olmayıp dâima şer ve fesattan hâli değildir bazı kimesnelere gûnâ gûn iftirâ ve tecrîm ettirmek adet-i müstemirreleridir deyü her biri muvâcehesinde ihbâr etmeleriyle ba'de'l-yevm kendi hâlinde olmak üzere merkûm Lesko'ya tenbih birle...*” HRŞS, nr. 124, s. 87, 20 Zilhicce 1118.

olacaktır. Bu tarihten üç sene önce Kirko adlı zimmî, Baba Haydar Nakşibendî ve Kiremitçi Süleyman mahalleleri arasında yer alan Hüseyin Paşa bostanında kiracı iken bostan sahibi tarafından bostandan ihraç edilmişti. Ancak Kirko'nun bostandan ihraç edilme gerekçesi açıklanmamış sadece “*bir husus için*” denilmişti. Bu sırada Kirko'nun, zikredilen bostanda 100 kuruş kıymetinde sebzesi vardı; ayrıca 9.000 akçe de kira borcu bulunuyordu. Todori adlı zimmî, bahçıvan ustaları getirtip Kirko'nun kira borcuna karşılık 100 kuruş değerindeki sebzesini satın almıştı. Kirko, kendisi olmadan yapılan bu satışa itiraz etmiş ve satılan sebzesinin bedelini Todori'den talep etmişti. Mahkemede satışın geçerli olmadığına karar verilmiş ve Todori'ye, sarf ettiği sebzenin kıymetini Kirko'ya teslim etmesi tembih edilmişti³³¹.

Kiraya verilen bostanda emek veren ve üreten konumda olan kiracının, kiralanan arazi üzerinde, kira müddeti boyunca, ihdas ettiği artı değer kendi mülkiyeti kapsamına giriyordu. Kiracı, kendine ait olan mülkü dilerse bir başkasına satabilirdi. Örneğin Yavedûd Mahallesi'nde Beşe Ağa bostanında kiracı olan Petko'nun bostanda 200 adet kayısı, şeftali ve ayva ağaçları, 34 asma ve 80 tahta sebzesi ile belli bir miktar fidanı vardı. Petko, bunları ortağı Todori adlı zimmîye 100 kuruşa satmıştı³³². Diğer bir örnekte ise kiracının, elde ettiği artı ürünü, üretimde kullandığı araç ve gereçlerini diğer bir ifadeyle gediğini sattığı görülür. Şöyle ki, önceden şeyhülislâmlık yapmış olan İsmail Efendi'nin Eyüp kazasına bağlı Süleyman Sahrası denilen mahaldeki bostanında mevcut olan 1 beygir, demir çapa, 1 demir bel, 1 tencere, 2 büyük gübre sepeti, 18 keyl arpacık soğanı, 36 kantar saman ve sair alet, gars edilmiş belirli miktarda ağaç, bir tarla lahana ve bir tarla şalgam gibi mülkler Tolo ve Vasil adlı kiracılara aitti. Tolo, kendi hissesi dâhilindeki beygir, alet, sebzevat, soğan, ağaç ve samanı 27.500 akçe karşılığında Makro oğlu Köko adlı zimmîye satmıştı³³³.

Kiracının ölümü halinde, bostanda ihdas edilen artı değer miras feraiz kaideleri çerçevesinde mirasçılara intikal edebiliyordu³³⁴. Bostan üzerinde kiracı tarafından ihdas edilen artı ürün ve bostan gediği, mirasçılar tarafından başka birine

³³¹ HRŞS, nr. 128, s. 21, 8 Zilkade 1123.

³³² HRŞS, nr. 125, s. 74, 27 Safer 1120.

³³³ HRŞS, nr. 146, s. 24, 12 Zilhicce 1137.

³³⁴ HRŞS, nr 140, s. 90-91; nr. 133, s. 88.

veya bostanı işleten diğer ortağa satılabilmekteydi. Toprak/bostan sahibi diğer bir ifadeyle malik, kiraladığı arazisinin kullanım bedelini almaktaydı. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu tür ziraî işletmelerde kiracılarının yanı sıra bostan sahiplerinin de üretim faaliyetinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Yavedûd Mahallesi'nden Sunullah Efendi olup bu kişinin bostanında 350 adet meyve fidanı vardı. Fidanlardan 80 adedi Sunullah Efendi'nin tasarrufu altında olup 270 adedi ise Dimo oğlu Yorgi'nin mülküydü. Yorgi ölünce terekesinde mevcut olan ağaç, sebze ve aletler Sunullah Efendi tarafından Yorgi'nin zevcesi Katrine ve Eyüp vakfi³³⁵ mütevellisinden 15 akçe bedel karşılığında alınmıştı³³⁶. Öte taraftan bostan kira bedeli, kiracının ölümü halinde varislerinden tahsil edilebiliyordu. Yukarıda, Müderris Mustafa Efendi'nin bostanının Ustoyan'a 80 kuruşa kiraladığından bahsetmiştik. Ustoyan, hayattayken kira bedelinin 40 kuruşunu ödemiş; ölünce kalan 40 kuruş terekeyi elinde bulunduran zevcesinden talep edilmişti. Ustoyan'ın zevcesi Mano, terekeden olan bostan mahsullerini satmak suretiyle elde ettiği gelirin bir kısmıyla kira borcunu ödemişti³³⁷.

Bostanlarda müştereken üretim yapılmaktaydı. Yukarıda ifade edildiği üzere, bir bostanda üreten kişi sayısı ortalama 1 ilâ 8 arasında değişmekteydi. Bu durum tarımsal birimlerin birden fazla kişi arasında bölündüğünü gösterir. Söz gelimi Cezerî Kasım Paşa Mahallesi'nde yer alan Bektaş Ağa bostanında 4 zimmî, kiracı konumundaydı. Bu zimmîlerden Doro, bostanda hissesi dâhilinde olan 180 dip eşçar, 200 aşlama fidan, 800 meyani (?) fidan, 1000 ocak hıyar, 2 kantar gül, bir tarla pancar, belirli miktar sebzevatı ile ziraî alet ve edevatını üç ortağına 25.000 akçeye satmıştı³³⁸. Şah Sultan Mahallesi'nde merhum Mustafa Paşa bostanında Yorgo, Petro ve Mosko müştereken üretim faaliyetinde yer almaktaydı³³⁹. Verilen örneklerde, ortaklardan birinin tasarruf haklarını ve gediğini diğer ortaklara devredebildiği görüldü. Diğer yandan taraflar arasında çıkan anlaşmazlıklardan ötürü ortaklıklar

³³⁵ “Kırıkçı (?) Yorgi v. Dimo v. Yani nam zimmînin zevce-i menkûha-i metrûkesi Katrine bt. Marsis nâm nasrâniyyeden gayri zahirde vâris-i ma'rûfu olmayıp terekesinin rub'u zevcesi Katrine'ye ve selâse-i erbâ'ı cânib-i beytü'l-mâla âide medine-i mezbûrede... betü'l-mâl hazret-i müşrun-ileyh evkâfından hasıl kayd olunmağla...” HRŞS, nr. 123, s. 35, 27 Rebiülâhir 1117.

³³⁶ HRŞS, nr. 123, s. 35, 27 Rebiülâhir 1117.

³³⁷ HRŞS, nr. 133, s. 81, 82, 84, Zilhicce 1126.

³³⁸ HRŞS, nr. 141, s. 65, 6 Receb 1132.

³³⁹ HRŞS, nr. 127, s. 11, 8 Safer 1122.

feshedilebiliyordu. Söz gelimi 10 Eylül 1715 tarihinde, Cami-i Kebir Mahallesi'nde Paşazâde Mehmed Efendi bostanında kiracı olan Pukça (?) adlı zimmî, bostanda mevcut olan meyvenin satışından elde edilen kazançtan kendisine düşen hisseyi ortağı Pavlo'nun teslim etmediğini iddia etmişti. Pavlo, Pukça ile bostanda ortak olduklarını; lakin 15 gün önce ortaklıklarını sona erdirdiklerini ve aralarındaki alacak-verecek meselesini görüp Pukça'ya 1.800 akçe teslim ettiğini ileri sürmüştü. Pukça, iddiasını ispatlayamadığı için davadan men edilmişti³⁴⁰.

Sicillerde, bostanlardaki ürünlerle ilgili alacak-verecek ve satış hususunda çıkan anlaşmazlıkları içeren belgeler sıkça karşımıza çıkmaktadır. Mesela Hacı Ahmed, İslam Bey Mahallesi'nde Resul Efendi bostanında mülkü olan sebze ve ağaçlarını Kozma'ya satmıştı. Ancak sonrasında Hacı Ahmed, bostanda Kozma'nın mülkü olan 160 adet yeni aşlama ve 266 adet eski aşlama ağaç ve 10 vukıyye Edirne gülünü zapt etmişti. Bu durum Hacı Ahmed ve Kozma arasında anlaşmazlığa sebebiyet vermiş ve taraflar aralarındaki anlaşmazlığı 25 kuruş karşılığında sulh ile çözmüşlerdi³⁴¹. Diğer bir örnekte, 1714'te, Şah Sultan Mahallesi'ndeki Kara Mustafa Paşa bostanında bahçıvan olan Mihâl, bahçede olan ayva ve incirini Yuvan adlı bostancıya 60 kuruşa satmıştı. Ancak satış uygun olmadığı gerekçesiyle bozulmuş ve ustaların toplanmasıyla yeni bir anlaşma yapılarak ürünlerin bedeli 54 kuruş olarak belirlenmiş ve Mihâl bu bedeli Yuvan'dan talep etmişti³⁴². Son olarak örnek verebileceğimiz 1714 tarihli diğer bir kayıtta Mustafa Beşe, Koca Kasım Paşa Mahallesi'ndeki bostanın meyvesini olgunlaşmadan ve yerinde olgunlaşması şartıyla bostancı Yusuf'tan 145 kuruşa satın almıştı. Mustafa Beşe, olgunlaşıp toplanan meyveyi başka birine 85 kuruşa satmış ve 60 kuruş zarar etmiş, zararının karşılanmasını Yusuf'tan talep etmişti. Bu durumda taraflar ihtilafa düşmüş ve sonrasında 30 kuruşa sulh olmuşlardı. Mustafa Beşe, Yusuf'tan 4 kuruş almış ve geriye kalan 26 kuruşunu talep etmişti³⁴³.

Vakıf arazileri içerisinde yer alan bostanlar, çift kira (icareteyn) yöntemiyle kiraya veriliyordu. Söz gelimi, Ümmühani evkafından Eyüp Kapısı haricinde yer

³⁴⁰ HRŞS, nr. 135, s. 55, 11 Ramazan 1127.

³⁴¹ HRŞS, nr. 126, s. 98, 16 Şevval 1121.

³⁴² HRŞS, nr. 133, s. 60, 2 Şaban 1126.

³⁴³ HRŞS, nr. 133, s. 72, 13 Şevval 1126.

alan bostan, Hatice Sultan tasarrufunda olup icâre-i muaccele ve her ay 90 akçe icâre-i müeccele ile kiraya verilmişti. 24 Temmuz 1713'ten başlamak üzere bir senede toplam 1.080 akçe kira bedeli Hatice Sultan'dan teslim alınmıştı³⁴⁴.

Bostanı kiralayan kişi öldükten sonra arazinin tasarruf hakkı varislerine intikal edebilir ve varisler de tasarruf hakkını bir başkasına devredebilirdi. Ayrıca borçlar varsa varislerden tahsil edilirdi. Şöyle ki, 1700 yılına ait bir sicil kaydında, İslam Bey Mahallesi'ndeki Kuyumcubaşı Ahmed Ağa vakfı müsakkafatından olan bostan Dador adlı Ermeni'nin tasarrufunda olup ölmesiyle birlikte kızı Sünbülüye'ye intikal etmişti³⁴⁵. Dador ve Sünbülüye zimmetinde bostan kirasından 10.705 akçe vardı. Ayrıca Dador, vakıftan 3.000 akçe borç almıştı. Bunların toplamı 13.705 akçe olup 8.410 akçesini Sünbülüye zaptetmişti. Vakfın mütevellisi Hacı Mustafa Ağa gerek bostan kira bedelini ve gerekse Dador'un vakfa olan 3.000 akçe borcunu Sünbülüye'den talep etmiş ve Sünbülüye de vakfa toplam 5.295 akçe borcu olduğunu kabul etmişti. Sonrasında Sünbülüye, adı geçen vakıftan tasarrufu altında olan bostanı senede 6.000 akçe bedel karşılığında Ahmed Beşe ve İbrahim'e kiralamıştı. Sünbülüye'nin bu kişilerden mahsul bedelinden de 2.320 akçe alacağı vardı. Toplam 8.320 akçeden 4.150 akçesi, Sünbülüye'nin isteği üzerine mahkemede hazır bulunan Ahmed Efendi'ye teslim edilmişti. Sünbülüye, geriye kalan 4.170 akçeyi Ahmed Beşe ve İbrahim'den talep etmişti³⁴⁶. Görüldüğü üzere, Sünbülüye, tarımsal üretime doğrudan katılmak yerine bostandaki tasarruf haklarını üçüncü kişilere, alt kiralama olarak ifade edebileceğimiz şekilde, kiraya vermiş; elde ettiği kira bedelinin bir kısmıyla da borçlarını ödemişti.

Vakfa ait bostan üzerinde ihdas edilen artı ürünler kiracının mülkiyetinde olup kiracı, mülkiyetinden doğan haklar çerçevesinde ihdas ettiği artı ürünü satabilirdi. Söz gelimi 1710'da, Defterdar İskelesi karşısındaki vakfa ait bostan Saray

³⁴⁴ BOA, *İE.EV*, nr. 53/5896, 29 Cemaziyelâhir 1126.

³⁴⁵ “*Sâhibü'l-hayratdan merhûm Kuyumcubaşı Ahmed Ağa vakfına bi'l-fi'il mütevellî olan işbu sâhibü'l-kitâb Hacı Mustafa Ağa b. Salih meclis-i şer'-i şerîfde Sünbülüye bt. Dador nâm Ermeni'ye muvâcehesinde üzerine dava ve takrîr-i kelâm edip vakf-ı mezbûr müsakkafâtundan Hazret-i Ebâ Eyyûb el-Ensârî radiye anhü Rabbihü'l-Bârî mahallâtından İslam Bey Mahallesi'nde vâki bostan merkûme Sünbülüye'nin babası halik-i merkûmun taht-ı tasarrufunda olup ba'de'l-helâk kızı merkûme Sünbülüye'ye intikâl-i âdi ile intikâl etmekle...*” HRŞS, nr. 116, s. 64. 5 Zilkade 1111.

³⁴⁶ HRŞS, nr. 116, s. 64. 5 Zilkade 1111.

Ağası ve Ömer Efendi tasarruflarında olup bostanın kiracısı Kırkor, bostanda mülkü olan 1000 adet aşlama fidanı, 6000 adet yabanî fidanı ve belirli miktarda gül fidanı ile sekiz tarla sebzevatını Petro ve Yuvan'a 450 kuruşa satmıştı³⁴⁷.

3. Bostanlarda Ürün Çeşitliliği ve Ürünlerin Pazarlanma

Yöntemi

Eyüp bostanlarında sebze, meyve ve aynı zamanda çiçek üretimi yapılırdı. Diğer bir ifadeyle bu üretim birimlerinde ürün çeşitliliği açısından tek tip üretim söz konusu değildi. Bostanlarda üretilen sebzeler içerisinde lahana, soğan, arpacık soğanı, maydanoz, tere, tarhun, şalgam, pırasa, turp, havuç, enginar, ıspanak, hıyar, kabak, patlıcan, sarımsak, marul, salata ve kereviz yer almaktaydı³⁴⁸.

Bostanlarda kayısı, şeftali, ayva, üzüm³⁴⁹, incir³⁵⁰ yetiştirilen meyveler arasındaydı. Öte taraftan can erikleri, türbe erikleri ve Sultanselim incirleri Eyüp bostanlarının ün yapmış ürünleriydi³⁵¹.

Eyüp'te buğday, arpa gibi ziraî ürünler şehrin civarındaki kırsallarda ve buralarda teşekkül eden çiftliklerde yetiştirilmekteydi. Aynı şekilde bağcılık faaliyetlerinin de civar köylerde, bilhassa Küçükköy'de³⁵² yapıla geldiği tespit edilmektedir³⁵³. Bilindiği üzere üzümünden sirke, şarap, pekmez gibi ürünler elde edilirdi. Diğer yandan üzüm, şerbetçi esnafı için de önemli bir hammaddeydi. Söz gelimi, Sofular Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Ali oğlu Şerbetçi Mustafa'nın

³⁴⁷ HRŞS, nr. 129, s. 39, 12 Şaban 1122.

³⁴⁸ HRŞS, nr. 129, s. 93; nr. 133, s. 84; HRŞS, nr. 140, s. 90, 91; HRŞS, nr. 146, s. 24, (13 Şaban 1122/19 Zilhicce 1126/5 Şaban 1131/12 Zilhicce 1137); *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, s. 516-517.

³⁴⁹ HRŞS, nr. 125, s. 74; nr. 128, s. 90 (27 Safer 1120/ 10 Cemaziyelâhir 1124).

³⁵⁰ HRŞS, nr. 133, s. 54.

³⁵¹ *Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 600; Şimşek, "Eyüp'te Bahçe-Bostan", s. 323.

³⁵² HRŞS, nr. 122, s. 3, 44; nr. 123, s. 14; nr. 124, s. 68 (23 Rebiülâhir 1116/16 Zilkade 1116/ 23 Safer 1117/ 19 Şaban 1118).

³⁵³ HRŞS, nr. 123, s. 25, 5 Rebiülâhir 1117.

terekesinde 14.454 akçe değerinde siyah ve razakı üzüm bulunuyordu³⁵⁴. Bu durum, Şerbetçi Mustafa'nın üzüm şerbeti imal ettiğini göstermektedir.

İstanbul'un gereksimi olan taze meyve ve sebzeler, yukarıda da bahsedildiği üzere, İstanbul çevresinde pazara yönelik üretim yapan bahçe ve bostanlardan temin edilirdi. Bunun yanı sıra İzmir³⁵⁵, Kuşadası³⁵⁶, Bursa³⁵⁷ gibi Batı Anadolu ve Marmara kıyılarındaki üretim yerlerinden meyve ve sebze tedarik edilmekteydi. Gemilerle dışarıdan gelen taze ve kuru meyveler, Zindan Kapı civarında Yemiş İskelesi'nde boşaltılır ve depolanırdı³⁵⁸. Burada ürünlerin fiyatları belirlenir ve sonrasında ilgili esnafa dağıtımı yapılırdı. Bu doğrultuda 1726 tarihli sicil kaydında yaş meyve tüccarlarına mal dağıtımı hususunda şu şekilde açıklama yapılmaktadır:

“Âsitane-i sa‘adete gelen kiraz ve armud ve üzüm ve sâir meyve-i ter hâsıl olan kasaba ve kuraya varıp ashâbından narh-ı cârî üzre iştirâ ve sefînelere tahmîl ve mahmiye-i mezbûrede şirahâne önüne yanaşıp pazarbaşımız ve ustalarımız ma‘rifetleriyle narh-ı cârî üzre hırfetimiz erbâbına tevzî‘ anlar dahi kezâlik narh-ı cârî üzre ibâdullâha bey‘ edegelmekle...³⁵⁹”

Öte taraftan İstanbul ve sur dışındaki (Galata, Haslar, Üsküdar) bostan sahipleri, yetiştirdikleri ürünleri sebzehaneye getirirdi. Öncelikle sebzecibaşı tarafından saray mutfağının ihtiyacı için alım yapılırdı. Arta kalan ürünler ise, sebzehaneye önünde bekleyen sebzeçi dükkânı sahipleri ve sebzeçiler kethüdası arasında kanuna uygun olarak tevzi edilirdi. Dükkân sahipleri, kendilerine düşen ürünleri dükkânlarında halka sunardı³⁶⁰. Ancak sebze ve meyveler sadece sebzeçi dükkânlarında yahut sebzeçiler tarafından satılmazdı. Bostancı ve bahçıvanlar, bostanlarında hâsıl ettikleri mahsullerini bizzat kendileri küfe ile sokak ve mahalle aralarında gezdirip satabilirdi. Bunun yanı sıra madrabaz takımı da bostanlara gidip, elde edilen ürünleri alıp halka satabilirdi. Ancak madrabazlar, üreticiden aldıkları bir

³⁵⁴ HRŞS, nr. 131, s. 17, gurre-i Rebiülâhir 1124.

³⁵⁵ Daniel Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, TVY Yay., İstanbul 2003, s. 97.

³⁵⁶ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 207.

³⁵⁷ Cafer Çiftçi, “Osmanlı Döneminde İstanbul'un İlaşesinde Bursa'nın Rolü”, *OTAM*, S. 16, Ankara 2004, s. 163-164.

³⁵⁸ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. 1, s. 89.

³⁵⁹ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 104-103.

³⁶⁰ Arif Bilgin, “Osmanlı Dönemi İstanbul Bostanları”, *Yemek ve Kültür*, S. 20, İstanbul 2010, s. 87.

akçelik sebze yi dört akçe gibi yüksek bir fiyattan tüketiciye satmıştı. Bu durum halkı zarara uğratmış; bu şekilde hareket eden madrabazların ihtisap ağası ve bahçıvanlar kethüdası tarafından denetlenip men edilmesi için emir verilmişti³⁶¹. İstanbul'un civarındaki bostanlarda yetiştirilen veya İstanbul'a dışarıdan gelen tarımsal ürünlerin, sebze ci ve yemişçi esnafı dışında farklı esnaf grupları tarafından satılması farklı dönemlerde de rastlanan bir problem di. Nitekim 1686'da, sebze ciler esnafının kethüdası, yiğitbaşısı ve ihtiyarları eskiden beri kabak, patlıcan, kelem (lahana), ıspanak, şalgam, havuç, turp, taze soğan, sarımsak, bağ yaprağı, hıyar, marul, tere, tarhun, kereviz ve diğer sebze çeşitlerini dükkânlarında sattıklarını belirtmişler ve söz konusu tarımsal ürünlerin pazarcı ve koltukçular³⁶² tarafından alınıp satılmaması için pazarcı ve koltukçu takımıyla anlaşma yapmışlardı³⁶³. Bunların dışında 1726 senesinde bakkal, helvacı, şerbetçi ve kadayıfçı gibi esnaf grupları da yemişçi ve sebze cilere mahsus olan taze meyveleri dükkânlarında ve dükkân önlerinde satabiliyordu. Ayrıca yemişçi ve sebze ci esnafından olmayan küfeci ve Niğdeli takımının da söz konusu ürünleri alıp tabla, sepet ve küfeler ile yoldan gelip geçenlere diledikleri fiyattan sattıkları görülür. Ancak bu durumdan şikâyetçi olanlar vardı. Örneğin yaş yemişçiler, sebze ciler ve pazarcılar, 1722-1723 senelerinde helvacıların ve şerbetçilerin yaş yemişçi esnafına müdahale etmemesi; ayrıca diğer esnaf mensuplarının kendilerine tahsis edilmeyen malları alıp satmamaları yönünde alınan kararı gerekçe göstererek işlerine bu tür müdahalelerin önlenmesi için merkeze şikâyette bulunmuşlardı. Nihayetinde 1726 senesinde İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar'daki taze yemiş ve sebze ci pazarcılarına hariçten müdahale edilmemesi yönünde tekrar bir hüküm çıkarılmıştı. Ayrıca bu hükümde, zikredilen pazarcılara dirhemlerini tunçtan ve mirî damga ile damgalamaları ve ürünlerini cari olan fiyattan daha yüksek fiyata satmamaları söylenmişti³⁶⁴.

³⁶¹ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 97, 103-104.

³⁶² Mevcut esnaf gruplarına ait dükkânlardan başka köşede bucakta açılan dükkânlara "koltuk" ve buralarda çalışanlara "koltukçu" denirdi. Bunlar gedik sahibi değildi ve gayriresmî olarak satış yapardı. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 291.

³⁶³ *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, s. 516-517.

³⁶⁴ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 122-123.

4. Çiçek Üretimi

Eyüp'te önemli tarımsal faaliyetlerden biri de çiçek üretimi olup Gümüşsuyu denilen mevkide çiçek tarlaları mevcuttu. Ali Rıza Bey, “*eskiden Eyüp ve Bahariye bahçelerinde menekşe, lâle, sümbül ve Bahariye sırtlarında kâin tarlalarda fulya yetiştirilir*” demektedir. Ayrıca burada yetiştirilen çiçekler, şekerci esnafı tarafından satın alınarak tatlı ve şurup yapımında kullanılırdı³⁶⁵.

Daha önce de ifade edildiği üzere çiçekler, bostanlarda sebze ve meyvenin yanı sıra yetiştirilirdi. Çevre bahçe ve bostanlarda yetiştirilen bu ürünler çiçek pazarlarında satılırdı.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde üretimi yapılan çiçekler arasında gül, sümbül, lale, zerrin, fulya bulunuyordu. Bilhassa gül üretimi ilk sırada geliyordu. Örneğin Yavedûd Mahallesi'nde Sunullah Efendi'nin bostanında 3 kantar gül³⁶⁶, İslam Bey Mahallesi'nde Resul Efendi bostanında 10 vukıyye Edirne gülü³⁶⁷, Yavedûd Mahallesi'nde Bâkîzâde İsmail Efendi'nin bostanında 8 kantar gül³⁶⁸, Nişancı Paşa Mahallesi'nde Müderris Mustafa Efendi bostanında 30 kantar gül³⁶⁹ yetiştirilmişti. Çiçek üretiminde müşterek üretim yapan Çiçekçi Abram (?) adlı kişinin pay sahibi olduğu Eyüp Nişancı Paşa Mahallesi'ndeki bahçede ise sümbül, lale, zerrin ve sair çiçekler yetiştirilmişti. 1719 senesinde Abram, ortaklıktan ayrılmış ve kendisine düşen hissesinin karşılığında 92 kuruş ile 100 adet papuççu soğanı üzerine anlaşma yapmıştı³⁷⁰. Şah Sultan Mahallesi'nde denize nazır bir evin bahçesinde lale, sümbül, zerrin ve sair çiçeklerin yetiştirildiği görülür. Söz konusu ev satılırken evin bahçesindeki çiçekler de satışa konu olmuş gerek ev ve gerekse çiçekler için toplam 1.500 kuruş fiyat biçilmiştir³⁷¹.

XVI. yüzyıldan başlayarak XVIII. yüzyılın sonlarına değin Eyüp'te lale ekimine ayrı bir ihtimam gösterilmiştir. Eyüp'te lale yetiştiren birçok kişi vardı.

³⁶⁵ Balikhane Nazırı Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 267.

³⁶⁶ HRŞS, nr. 123, s. 35, 27 Rebilahir 1117.

³⁶⁷ HRŞS, nr. 126, s. 98, Şevval 1121.

³⁶⁸ HRŞS, nr. 139, s. 8, 18 Muharrem 1130.

³⁶⁹ HRŞS, nr. 133, s. 84, 19 Zilhicce 1126.

³⁷⁰ HRŞS, nr. 141, s. 27, 24 Zilhicce 1131.

³⁷¹ HRŞS, nr. 143, s. 16, 16 Rebiülevvel 1133.

Nitekim laleler için yazılmış risalelerde pek çok Eyüplü lalezarların olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Mehmet Remzi b. Rüşdi'nin eserinde “*Eyyübi*” olarak kayıtlı 16 Eyüplü lalezar ismi geçer ve bunlar tarafından yetiştirilen 44 lale türü sayılır³⁷². Ayrıca belirtilmelidir ki, Eyüp ve Kâğıthane vadisi, elverişli toprağı nedeniyle, Lale-i rûmî adı verilen Osmanlı lalesinin İstanbul'da yetiştirildiğı ilk yerdi³⁷³.

İstanbul'da çiçeklere olan rağbet, her yıl çiçek fiyatlarının artmasına ve çiçeklerin piyasa değerinin beş on kat üzerinde satılmasına sebebiyet vermişti. Bundan dolayı çiçek fiyatlarına belli bir sınırlama getirmek üzere XVIII. yüzyılda narh uygulanması kararı alınmıştı. Çiçekçibaşı atanan Şükûfeciyân Şeyh Mehmed Efendi çiçekçileri toplamış; belirlenen fiyat üstünde satış yapılmamasını, yapıldığı takdirde çiçeklere devlet tarafından el konulacağını ve kendilerinin de sürgün edileceğini söylemişti³⁷⁴. 1725'de uygulanan lale narhında 222 çeşit lalenin fiyatı belirlenmişti. Buna göre 1-50 ve 1-60 akçe arasında değişen fiyatta lale olduğu görülür. En yüksek bedel 50 kuruş ile “nize-i rümmani”ye aitti³⁷⁵. 1727 tarihli narh defterinde ise 306 çeşit lale türü kayıt altına alınmış ve bunlar arasında en yüksek narh 200 kuruş ile yine “nize-i rümmani”ye verilmişti. En ucuz lale soğanı ise 1 kuruş narh konan âl-i boşnak isimli laledir³⁷⁶.

Çiçeklerin fiyatları hususunda tereke kayıtları da bilgiler ihtiva etmektedir. Örneğin Şeyh Mehmed oğlu Mehmed Çelebi'nin terekesinde 107.885 akçe³⁷⁷, Hasan Ağa'nın 6.000 akçe³⁷⁸, Ahmed Ağa'nın 28.000 akçe³⁷⁹ değerinde çiçek/lale soğanı vardı. Abdullah Beğ'in bahçesinde yetişen çiçek soğanı da 7.776 akçeydi³⁸⁰.

³⁷² Candan Nemlioğlu, “Mehmed Remzi Bin Rüşdi'nin “Gonce-i Lâlezar-ı Bağ-ı Kadîm” Başlıklı Risalesi'nde Tanıtılan Eyüplü Lâlezarîler ve Lâleri”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2009, s. 407.

³⁷³ Necdet Sakaoğlu, “Lale”, *DBİA*, C. 5, İstanbul 1994, s. 178.

³⁷⁴ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s.120.

³⁷⁵ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s 165.

³⁷⁶ Sakaoğlu, “Lale”, s. 180.

³⁷⁷ *HRŞS*, nr. 145, s. 27, 12 Zilkade 1131.

³⁷⁸ *HRŞS*, nr. 115/B, s. 32-33, 17 Şevval 1111.

³⁷⁹ *HRŞS*, nr. 145, s. 36-37, 2 Zilkade 1131.

³⁸⁰ *HRŞS*, nr. 138, s. 33. 17 Zilhicce 1129.

SONUÇ

Yapılan bu çalışmada, fetihten sonra İstanbul'un kara surları dışında kurulan ve önce kasaba sonra müstakil bir kaza olarak gelişmesini tamamlayan Eyüp'ün, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde idarî, sosyal ve ekonomik açıdan kentsel yaşamı irdelenmiştir.

Eyüp, Bizans döneminde yerleşimin olmadığı kırsal bir alandı. Burası birçok manastır ve kilisenin bulunduğu uhrevi bir yerd. Sur dışındaki bu bölge fetihten sonra da kutsallığını korumuştur. Emevilerin İstanbul kuşatmaları esnasında kara surlarının haricinde şehit düşen Ebâ Eyyûb el-Ensârî'nin fetihten sonra merkadının tespit edilip üzerine türbe inşa edilmesiyle birlikte Kudüs, Mekke ve Medine'den sonra türbenin konumlandığı bugünkü mekân Müslümanların 4. Kutsal ziyaretgâhı kabul edilmiştir. Öte yandan Osmanlı padişahları da türbeye ayrı bir ihtimam göstermiştir. Tahta çıkan Osmanlı sultanına Eyüp Türbesi'nde kılıç kuşatılması bu ihtimamın bir göstergesidir. Türbeyle ilgili vurgulanması gereken önemli bir nokta da Ebâ Eyyûb el-Ensârî'nin ahirette şefaatine nail olmak için Müslüman halkın türbe civarına gömülmek istemesidir. Bu durum şehirleşmeyle paralel olarak bölgede mezarlıkların da genişlemesine zemin hazırlamıştır. Böylece Eyüp'te irili ufaklı türbe ve mezarlık alanları teşekkül etmiş; bu mekânlar, şehrin merkezinde hayatın içinde gelişme göstermiştir. Diğer bir ifadeyle mezarlıklar, şehrin mekânsal organizasyonunda önemli bir yer teşkil etmiştir.

Kutsal bir ziyaret ve mezarlık alanı olan Eyüp, ayrıca dönemin gözde mesire ve teferrüçgâh yeri idi. Bilhassa XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp kıyı şeridi sultan sarayları ve devlet erkânın yalılarıyla donatıldı. Ayvansaray'dan Bahariye'ye kadar olan sahil şeridinde otuzun üzerinde sahilsaray ve yalı bulunuyordu. Saray ve yalılar resmî toplantıların yapıldığı, yabancı elçilere ziyafetlerin verildiği, sefer zamanında sultanın bir süreliğine konakladığı mekânlardı. Kentli sakinler arasında üst düzey devlet yetkililerinin olması kente siyâsî bir işlev kazandırmıştır.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyüp'te ön plana çıkan diğer bir bölge de Kâğıthane'dir. III. Ahmed'in Kâğıthane'ye gösterdiği ilgi, veziri Damat İbrahim Paşa'yı harekete geçirmiş ve Kâğıthane'de imar faaliyetleri başlamıştır. Mamur hale

getirilen Kâğıthane deresi ve çevresi, bilhassa ilkbahar ve sonbaharda İstanbul halkının rağbet ettiği gözde mesire yeri olmuştur. Denilebilir ki, XVIII. yüzyılın başlarında Eyüp, bugünkü söylemle İstanbul'un en popüler turistik mekânı haline gelmişti.

Eyüp kazasını dönemin mesire yeri ve kutsal ziyaretgâh mekânı olarak düşünmek yeterli değildir. İstanbul'un kara surları dışında kurulan bu yerleşim birimi aynı zamanda İstanbul halkının ihtiyaç duyduğu bazı malların üretim sahasıydı. Nitekim Eyüp, İstanbul'un ilk sırada gelen çömlek üretim merkezi olup 40 adet çömlek imalathanesi kent merkezinde faaliyet göstermekteydi. Bu zanaat kolunun Eyüp'te gelişme göstermesi, kuşkusuz Haliç'te çömlek ve kiremit yapımına uygun çamurun bulunmasıyla yakından ilgilidir. Kaynaklarda, Haliç'ten elde edilen balçığın söz konusu ürünlerin yapımında kullanıldığı görülmüştür. Bununla beraber çömlek üretiminde kullanılan hammaddenin temin edildiği diğer bir adresin de Sarıyer civarı olduğu tespit edilmiştir. Çömlekçilik dışında cam ve şişe imalathanelerinin de Eyüp'te faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir.

Eyüp'te gelişme gösteren birkaç sektörden daha bahsetmek gerekir. Kara sur kapılarının dışında ve Eyüp kıyı şeridinde salhaneler konumlanmış olup salhanelerden hammaddesini temin eden dericilik, mumculuk ve kasaplık gibi meslek grupları Eyüp kent merkezinde üretim yapmaktaydı. Diğer taraftan bazı gıda maddelerinin üretiminde de Eyüp önemli bir işleve sahipti. Bunlar içerisinde tarımsal ve hayvansal ürünler ilk sırada gelir. Örneğin Eyüp, kaymak ve yoğurtlarıyla şöhret bulmuştu. Eyüp'ün bu ürünler ile şöhret kazanması, kazanın kendine bağlı köylerle olan ticarî entegrasyonun bir sonucudur. Şöyle ki, İstanbul'un tükettiği süt ve süt ürünlerinin bir kısmı Eyüp'e bağlı civar köylerdeki mandıralı çiftliklerden temin edilirdi. Keza kent merkezindeki yoğurt üreticileri de sağlamal hayvan alıp Eyüp'e bağlı civar köylerde bu hayvanları besliyor ve elde ettikleri hayvansal ürünleri İstanbul halkının tüketimine sunuyordu. Bu bağlamda Eyüp kazasına bağlı civar köylerden temin edilen mallar, şehir merkezinde mamul hale getiriliyor, işleniyor veya doğrudan pazarlanıyordu. Dolayısıyla Eyüp kenti, kendisini çevreleyen kırsal/tarımsal alanlarıyla öncelikle kendisini beslemekte ve artı ürün ile İstanbul'un ihtiyacı olan gündelik maddeleri karşılamaktaydı.

İstanbul'un ihtiyacı olan malların temininde ulaşım açısından da Eyüp avantajlı bir konuma sahipti. Eyüp kazasının gerek sur içi İstanbul gerekse Galata ve Üsküdar ile işlek karayolları veya suyuolları bağlantısı vardı. Dolayısıyla Eyüp kazasında imal edilen ürünler, kara veya deniz yoluyla diğer yerleşim birimlerine kolaylıkla nakledilebilmekteydi.

Eyüp kaza merkezinde ekmekçi, çörekçi, kasap, bakkal, karcı, kayıkçı, manav, paçacı gibi muhtelif esnaf grupları mesleklerini icra etmekle birlikte bostancı ve bahçıvanlar sayıca diğer meslek gruplarından fazlaydı. Eyüp kazasında çok sayıda tarımsal üretim birimi olup bu birimlerde istihdam edilen bostancılar, Rumeli'den veya Anadolu'dan gelen gayrimüslim ve Müslüman göçmenlerdi. Denilebilir ki, Eyüp kazasında konumlanan bostanlardaki tarımsal emeğin kaynağı göçmenlerdi. Vakıfların veya varlıklı kişilerin mülkiyetinde olan bostanlar çift kiralama yöntemiyle göçmenler tarafından işletilmekteydi. Bu tarımsal birimlerde İstanbul'un ihtiyacı olan sebze, meyve üretilmekte; ayrıca çiçek üretimi de yapılmaktaydı. Bilhassa XVIII. yüzyılda bu bitkisel üretim sektör haline gelmiş ve çiçek, bahçelerde gelişigüzel yetiştirilen bir süs bitkisi olmaktan çıkarak pazara dâhil olan ve oldukça da pahalı bir ürün kategorisinde yer almıştır.

Eyüp'te gelişme gösteren diğer bir meslek grubu da taşçılıktır. Kara surlarının dışındaki arazilerde taş ocakları bulunuyordu. Taş ocaklarından elde edilen taşların bir kısmı taşçı esnafı tarafından yontulup dönemin sanatsal anlayışına uygun bir formda şekillendirilerek kentin türbe ve mezarlıklarında kullanılırdı. Yontulup işlenen taşlar, kentin sosyal ve kültürel yapıları ile kaldırımlarında da yerini alırdı.

Kazaî ve idarî açıdan başkent, dört yargı bölgesine (İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp) ayrılmış ve her bölgeye merkezden bir kadı tayin edilmiştir. Üst düzey kadılık payesine sahip olan Eyüp'ün idarî ve yargı sahası Çatalca'ya kadar uzanmaktaydı. Çalışma döneminde Eyüp'e bağlı yedi nahiye olup bu yerleşim birimlerinde idarî ve hukukî işlemler, Eyüp kadısının atadığı naibler tarafından görülmekteydi. Kadı, kaza merkezinde de davaların yerinde görülmesi için naib görevlendirebiliyordu. Şehrin asayişinden ise subaşı, asesbaşı, çorbacı ve haseki sorumluydu. Ancak kamusal düzenin sağlanmasında sadece kolluk kuvvetleri etkili

unsur olmayıp, ortak bir alanı paylaşan her fert ikamet ettiği mekânın toplumsal düzeninden mesuldü. Diğer bir ifadeyle ortak yaşam alanlarında iç denetim mekanizması oluşturulmuş; bu alanlarda toplumsal düzeni tehdit eden veya bozan kişiler, kadıya yahut merkeze şikâyet edilmiştir.

Bilindiği üzere, Osmanlı'da yerleşim birimleri dinî, sosyal ve kültürel yapıları merkez olarak kurulmuş ve bu yapılar çevresinde genişleme ve gelişme göstermiştir. Eyüp şehrinin de çekirdeğini, II. Mehmed tarafından kurulan Eyüp Külliyesi teşkil etmiştir. Böylece Bizans döneminde surların içinde kalan iskân sahası, II. Mehmed'in başlattığı imar ve iskân faaliyetleri neticesinde sur dışına taşmış; hayırseverlerin kurduğu vakıflarla Eyüp'te imar faaliyetleri hız kazanmış ve bölgede yeni yerleşim birimleri teşekkül etmiştir. Çalışma döneminde Eyüp'te takriben kırk kadar mahalle vardı. Mahalleler, dinî yapıların (cami, mescit, tekke) etrafında kurulmuş ve isimlerini de yapılardan veya yapıların banilerden almıştır.

Şehrin sosyal ve kültürel dokusu içerisinde cami, mescit, medrese, mektep ve tekke-zaviye zikredilmesi gereken önemli yapılardır. Çalışma döneminde Eyüp'te 45 civarında cami ve mescit bulunmaktadır. Öte taraftan kent merkezinde 30'un üzerinde mektep ve 10 medrese olup medreselerden biri Nakşibendî tarikatı mensuplarının ikametine tahsis edilmişti. Ayrıca 20'den fazla tekke mevcuttu. Görünen o ki, kaza merkezinde sosyal ve kültürel hayat oldukça canlıydı.

Eyüp, İslâmî hüviyete sahip bir kent görünümü çizse de kentte Müslümanlar ile gayrimüslimler aynı mahallelerde ikamet edebilmekteydi. Ermenilerin Eyüp'te iki kiliseleri olup cemaat halinde yaşamlarını idame ettirdikleri tespit edilmektedir. Yahudi ve Rumların Hasköy'de ibadethaneleri bulunuyordu. Ancak Yahudilerin, Eyüp'te bilhassa ekonomik alanda aktif oldukları görülür. Kara sur kapıları etrafında ise Çingene unsurlarına tesadüf edilmiştir.

Kentin orta halli sakinleri bir veya iki katlı evlerde oturmaktaydı. Evlerde oda ve ortak kullanım alanı olarak sofa, dehliz, mutfak ile gusülhane, hamam, tuvalet gibi temizlik birimleri bulunmaktaydı. Ayrıca bazı evlerde ahır, samanlık, odunluk gibi bölümler de vardı. Evlerin alt katlarında avlu ve bahçe olup su ihtiyacı genelde su kuyularından karşılanmaktaydı.

Tereke kayıtlarındaki verilere istinaden yapılan tetkiklerde Eyüp'te çekirdek aile modeliyle karşılaşılmaktadır. Bir hanedeki aile nüfusu ortalama 3 ilâ 5 arasındaydı. Müslüman ailelerde çocuk sayısı ekseriyetle 1-3 arasında olup çok eşlilik oranının ise oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan aile hukukunu ilgilendiren boşanma, mehir, nafaka gibi meselelerde Eyüp mahkemesine sıklıkla müracaat edildiği görülür. Mahkeme kayıtlarında rastlanan en yaygın boşanma şekli muhâlaadır. Bu tür boşanmalarda kadınlar, şiddetli geçimsizliği gerekçe göstererek ve mehir, iddet nafakası gibi bazı maddi haklarından feragat ederek boşanma talebinde bulunmuştu. Ayrıca kadın, mahkemeye müracaat ederek muhtelif meselelerde hakkını arama salahiyetine sahipti. Diğer taraftan kadın ekonomik anlamda mülk edinebilir, mirastan pay alabilir, alım-satım ve alacak-borç ilişkilerinde taraf olabilirdi. Ancak belirtmelidir ki, çalışan ve üreten kadın profilinden ziyade belirli miktarlarda sermaye sahibi olan ve üretim birimlerini finanse eden kadınlarla karşılaşılmıştır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

A. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d),
nr. 62, 70, 82, 108, 111, 112, 114/1, 115, 116, 121, 124.

Bâb-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikâyet Defterleri (A.DVNS.ŞKT.d),
nr. 54, 66, 90, 121.

Bâb-ı Defteri Başmuhasebe (D.BŞM), nr. 1719/330, 1172/52, 1142.

Bâb-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Defterleri (D.HMH.d), nr. 21464.

Bâb-ı Defteri Müteferrik Defterler (D.M.d), nr. 36868.

Evkaf-ı Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV.HMH.d), nr. 555, 385, 1084,
1124, 1244, 1416, 2589, 2610, 2697.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), nr. 8490, 9892.

Nüfus Defterleri (NFS.d), nr. 1.

Ali Emiri Tasnifi

Ali Emiri Ahmed III (AE.SAMD.III): nr. 19258, 14/1250, 22/1072, 24/2239,
85/8515, 124/12193, 165/16180, 171/16726, 48/4743, 180/17542, 199/19258.

Ali Emiri Mustafa II (AE.SMST.II): nr. 3/248.

Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I): nr. 161/12123.

Cevdet Tasnifi

Belediye (BLD): nr. 23/1116, 27/1334, 28/1393, 52/2587, 111/5515, 115/5727,
138/6857.

Dâhiliye (DH): nr. 331/16537.

İktisad (İKTS): nr. 7/304, 33/1624, 741.

Evkaf (EV) nr. 28/1370, 68/3381, 70/3484, 87/4333, 104/5179, 134/6679, 153/7615,
202/10067, 218/10893, 264/13457, 278/14182, 292/14857, 352/17885,
378/19183, 393/19941, 448/22666, 535/27047.

Maarif (MF): nr. 5719, 7055, 21/1045, 22/1072, 46/2281, 86/4257, 99/4922,
111/5523, 115/5709, 115/5719, 132/6564, 132/6588, 145/7250, 160/7995.

Saray (SM): nr. 135/6775, 179/8953.

İbnülemin Tasnifi

Dahiliye (İE.DH): nr. 35/3062.

Adliye (İE.ADL): nr. 12/764, 13/912, 8/487.

Evkaf (İE.EV): nr. 25/2965, 41/4654, 43/4938, 48/5328, 49/5492, 53/5896, 54/5932, 54/5965, 55/6100, 57/6296, 57/6292, 63/6875, 64/6975, 66/7209, 67/7306, 69/7418, 71/7668, 71/7685, 63/6874.

Maliye (İE.ML): nr. 82/7696.

Tevcihat (İE.TCT): nr. 22/2374.

Kâmil Kepeci Tasnifi (KK.d), nr. 3511.

Hatt-ı Hümayunlar (HAT), nr. 1447/17, 1447/23.

Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi (MF.MKT), nr. 975/24.

B. İstanbul Müftülüğü Şer'îyye Sicilleri Arşivi

Havâss-ı Refîa (Eyüb) Şer'îyye Sicilleri, nr. 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148.

C. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d), nr. 2221/1, 2352/554, 2352/601, 2352/843, 2352/845, 2352/996, 2353/459, 2353/556-57, 2367/11.

2. KÜTÜPHANELER

İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları (MC. Yz), nr. B.6

İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul Bab Şer'îyye Sicilleri (BabŞS), nr. 135; Havâss-ı Refîa (Eyüb) Şer'îyye Sicilleri nr. 108, 109.

3. YAYIMLANMIŞ ARŞİV VESİKALARI

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/ 1617-1618) Özet-Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2000.

Fatih Sultan Mehmed Vakfiyeleri, haz. Cengiz Şeker, Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara 1938.

- İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077/ M. 1666-1667)*, haz. Rıfat Günalan, İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096-1097 / M. 1685-1686)*, haz. Sabri Atay, vd., İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H. 1102 / M. 1691)*, haz. Hüseyin Kılıç, vd., İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 993-995/ M. 1585- 1587)*, haz. Baki Çakır, vd., İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030/ M. 1619 - 1620)*, haz. Yılmaz Karaca-Rasim Erol, İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1047/1637-1638)*, haz. Salih Kahriman, vd., İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 49 Numaralı Sicil (H. 1054/ M. 1644)*, haz. Ayşe Seyyide Adıgüzel, vd., İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 61 Numaralı Sicil (H. 1065-1066/ M. 1655)*, haz. Baki Çakır, İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 74 numaralı sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*, haz. Hüseyin Kılıç, vd., İSAM, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 82 Numaralı Sicil (H. 1081/ M. 1670-1671)*, haz. Talip Mert-Rıfat Günalan, İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1090-91/ M. 1679-1680)*, haz. Fuat Recep, vd., İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053/ M. 1612-1643)*, haz. Baki Çakır, İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1085-1090/ M. 1674-1679)*, haz. Tahsin Özcan, İSAM, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027/ M. 1618)*, haz. Yılmaz Karaca, vd., İSAM, İstanbul 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/ M. 1663-1664)*, haz. Rasim Erol, vd., İSAM, İstanbul 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/ M. 1675-1676)*, haz. Salih Kahriman, vd., İSAM, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1126-1738), haz. Fuat Recep, vd., İSAM, İstanbul 2010.

İstanbul Su Külliyyatı XXXII, Vakıf Su Defterleri Su Tahrirleri (1655-1807), haz. Ahmet Kal'a, vd., İBB İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Müdürlüğü Yay., İstanbul 2003.

Vakıf Su defterleri Avrupa Yakası Suları 2, haz. Ahmet Kal'a, vd., İBB İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Müdürlüğü Yay., İstanbul 2002.

4. KAYNAK ESERLER

Ahmed Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, çev. Kemal Yavuz- M. A. Yekta Saraç, haz. Hayati Develi, K Kitaplığı, İstanbul 2003.

Aşık Mehmed, *Menâzirü'l- Avâlim*, C. III, haz. Mahmut Ak, TTK, Ankara 2007.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995.

Hâfiz Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978.

Hâfiz Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin-Vahid Çabuk, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985.

Hâfiz Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevami'*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yay., İstanbul 2001.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, TTK, 1998.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C. 1, Tabhane-i Amire, İstanbul 1279.

Lâtîfî, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner (Pekin), Baha Matbaası, İstanbul 1977.

Mehmed Mustafa Sâfi Efendi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't- Tevârih'i*, C. 1, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, TTK, Ankara 2003.

Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, C. II, haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, TTK, Ankara 1957.

Nev'izâde Atâyi, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik*, C. 1, haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2017.

Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C. II, sdl. İsmet Parmaksızoğlu, MEB, İstanbul 1962.

Târîh-i Râşid ve Zeyli, Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Efendi, C. I-III,
haz. Abdülkadir Özcan, vd., Klasik Yay., İstanbul 2013.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul 1977.

5. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

Acar, H. İbrahim, “Talâk”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010.

Açıkgözoğlu, Ahmet Sacit, *Eyyüp Sultan Civarında İmzalı Mezar Taşı Kitabeleri*,
Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,
İstanbul 1995.

Adıyeke, Nuri, “Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı’da Cami”, *Kebikeç*, S. 30,
Ankara 2010.

Ağın, Ahmed, “Defterdar Debbağhanesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul
1966.

Akakuş, Recep, *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler*, Fatih Yay., İstanbul 1973.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, YKY, İstanbul 2010.

Akdoğan, Yaşar-Özlem Demirel, “Cezerî Kasım (Sâfi) Paşa’nın Hayatı ve Eserleri”,
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 36,
İstanbul 2007.

Akgündüz, Ahmet, “İcareteyn”, *DİA*, C. 21, İstanbul 2000.

Akazan, Feridun, “Türk Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 8, Ankara 1969.

Aktepe, Münir, “Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’ya Âid İki Vakfiye”, *İstanbul
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 11, S. 15, İstanbul 1960.

Aktepe, Münir, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’un Nüfus Mes’elesine Dair Bazı
Vesikalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. IX, S. 13,
İstanbul 1985.

Aktepe, Münir, “Kâğıthane”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001.

Akyılmaz, Gül, “İstanbul Kadısı”, 7. *Uluslararası Türk Kültür Kongresi Türk ve
Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler: I İstanbul Tarihi: Medeniyetlerin Buluşma
Noktası Olarak İstanbul*, AKM, Ankara 2012.

Akyılmaz, Gül, “Tanzimat’tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti’nde
Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü”, *Yeni Türkiye*, C.7, S. 38, Ankara 2001.

- Algül, Hüseyin, “Halid Bin Zeyd (Ebû Eyyûb El-Ensârî)”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VI*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 6, İstanbul 2003.
- Altınay, Ahmet Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- Altınay, Ahmet Refik, *Lale Devri*, Hilmi Kitapevi, İstanbul 1932.
- Altınay, Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, Devlet Basımevi, İstanbul 1935.
- Altınay, Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- Altınay, Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1988.
- Altınay, Ahmet Refik, *Eski İstanbul*, İletişim Yay., İstanbul 1998.
- Altınöz, İsmail, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, TTK, Ankara 2013.
- Artan, Tülay, “Eyüp’ün Bir Diğer Çehresi: Sayfiye ve Sahilsaraylar”, *Eyüp: Dün/Bugün Sempozyum 11-12 Aralık 1993*, haz. Tülay Artan, TVY Yay., İstanbul 1994.
- Artan, Tülay, “Eyüp”, *DİA*, C. 12, İstanbul 1995.
- Avcı, Meral, “Akarsular”, *DBİA*, C. 1, İstanbul 1993.
- Aydın, Mehmet Akif, “Aile”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989.
- Aydın, Mehmed Akif, *İslâm Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 1985.
- Aydın, Mehmet Akif -Muhammed Hamidullah, “Köle”, *DİA*, C. 26, İstanbul 2002.
- Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay, İstanbul 2012.
- Aynur, Hatice-Hakan T. Karatepe, *III. Ahmet Devri İstanbul Çeşmeleri (1700-1730)*, İBB Kültür A.Ş. Yay., İstanbul 1995.
- Aynural, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)*, TVY Yay., İstanbul 2002.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1953.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Yay., Ankara 1958.

- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*, C. III, s. 355, Baha Matbaası, İstanbul 1973.
- Bacque-Grammont-Jean Louis, “Eyüp Mezarlıklarının İncelenmesi Üzerine Düşünceler”, *Eyüp:Dün/Bugün Sempozyum 11-12 Aralık 1993*, TVY yay., İstanbul 1994.
- Balikhane Nazırı Ali Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, haz. Ali Şükrü Çolak, Kitabevi, İstanbul 2001.
- Baltacı, Cahit, “Arpalık”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, M. Ü. İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 2005.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Ayasofya Cami’i ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Âit Muhasebe Bilânçoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, S. 1-2, Ocak 1963.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, S. 1-2, 1963.
- Barkan, Ömer Lütfi-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1970.
- Barkan, Ömer Lütfi, “XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul 1980.
- Baronyan, Hagop, *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, çev. P. Hilda Teller Babek, Can Yay., İstanbul 2016.
- Baş, Burcu, *Osmanlı’da Cellatlar ve Cellat Ocağı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2018.
- Baş, Derya, *Seyyid Ahmed el-Bedevî Tarikatı ve İstanbul’da Bedevîlik*, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.
- Baş, Esra, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y. Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Baş, Ulviye, *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

- Bay, Abdullah, "Osmanlı Toplumunda Evlatlıklar ve Hukukî Durumları", *Turkish Studies*, C. 9, S. 4, Ankara 2014.
- Bayındır, Abdülaziz, *İslam Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, İslami Bilimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1986.
- Bayındır, Abdülaziz, "Bey' bi'l-Vefâ", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992.
- Bayram, Sadi, "Fatih Sultan Mehmed'in Eyüp Sultan Külliyesi Vakfiyesi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu I*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 1, İstanbul 1997.
- Baysun, Cavid, "İstanbul", *MEB, İA*, C. 5/2, İstanbul 1997.
- Berktaş, Halil, "Azizler, Cismani Kalıntılar, Haclar, Yatırlar: Tektanrıcılık İçinde Özümlemiş Paganizm", *Eyüp: Dün/Bugün Sempozyum 11-12 Aralık 1993*, TVY Yay., İstanbul 1994.
- Bilgin, A. Azmi, "Sinâniyye", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009.
- Bilgin, Arif, *İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 142 No'lu Ferâmin ve Hüccet Defterine Göre (1622-1623) Osmanlı Ekonomisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004.
- Bilgin, Arif, "Osmanlı Dönemi İstanbul Bostanları", *Yemek ve Kültür*, S. 20, İstanbul 2010.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK, Ankara 1992.
- Cantay, Gönül, "İstanbul Tarihi Topografyasında Osmanlı Mimarisinin Önemi", 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul, Bildiriler: IV (İstanbul'da Sanat, Mimari, El Sanatı, Resim, Müzik)*, haz. Şebnem E. Çınar, AKM Yay., Ankara 2011.
- Cerasi, Maurice M., *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, YKY, İstanbul 1996.
- Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Coşkun, Feray, *Sanctifying Ottoman Istanbul: The Shrine of Abū Ayyūb al-Anşārī*, Basılmamış Doktora Tezi, Freie Universität Berlin, 2015.

- Çadırcı, Musa, “Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, ed. Yıldız Sey, TVY Yay., İstanbul.
- Çağman, Engin, *18. Yüzyılda İstanbul’da Esnafılık -Gıda Sektörü-*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Çeçen, Kazım, *İstanbul’da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984.
- Çeçen, Kazım, “Sinan’ın Yaptığı Su Tesisleri”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1, Ankara 1988.
- Çeçen, Kazım, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul 1988.
- Çeçen, Kazım, “Eğrikapı Maksemi”, *DBİA*, C. 3, İstanbul 1994.
- Çeçen, Kazım, “Halkalı Suları”, *DBİA*, C. 3, İstanbul 1994.
- Çeçen, Kazım, *İstanbul’un Osmanlı Dönemi Suyolları*, İstanbul 1999.
- Çelik, Gülfettin, “İstanbul Kaynak Suları (Teşkilat ve İşleyişi İle)”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, (9-13 Eylül 2002), C.II/I, Ankara 2005.
- Çetin, Atilla, “İstanbul’daki, Tekke, Zaviye ve Hankahlar Hakkında 1199 (1748) Tarihli Önemli Bir Vesika”, *Vakıflar Dergisi*, S. 13, 1981.
- Çetin, Nuran, *Eyüp-Kâşgarî Dergâhı ve Kültür Tarihindeki Yeri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- Çetin, Nuran, *Eyüp Tekkeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Çiftçi, Cafer, “Osmanlı Döneminde İstanbul’un İâşesinde Bursa’nın Rolü”, *OTAM*, S. 16, Ankara 2004.
- Demiriz, Yıldız, *Eyüp’de Türbeler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- Demirtaş, Mehmet, *Osmanlıda Fırıncılık 17. Yüzyıl*, Kitap Yay., İstanbul 2008.
- Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.
- Dirimtekin, Feridun, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran Fetihden Sonraki İstanbul*, İstanbul 1953.
- Dirimtekin, Feridun, *Fetihden Önce Haliç Surları*, İstanbul 1956.
- Doğru, Halime, “Rumeli’de Celep-Keşanlar”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 3/3, Ankara 2002.

- “Edirnekapı”, *DBİA*, C. 3, İstanbul 1994.
- Egemen, Affan, *İstanbul Çeşme ve Sebilleri (Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil)*, Arıtan Yayınevi, İstanbul 1993.
- Eliaçık, Muhittin, “Bilinmeyen Bir Seyahatnâmede Tüm Yönleriyle İstanbul”, *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2014.
- Egin, Nihat, “Köle”, *DİA*, C. 26, İstanbul 2002.
- Erbay, Celal, “Nafaka”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006.
- Erçetin, Faruk, *A. Süheyl Ünver’in Eyüp Defterlerinde Şehir Dokusu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995.
- Ergin, Osman Nuri, “İstanbul’un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi?”, *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 41, 1953.
- Ergin, Osman, “Çingene Çeyizi Gösterisi”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. 5, S. 118, İstanbul 1959.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Eroğlu, A. Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Berikan Yay, Ankara 2013.
- Ertuğ, Hüseyin Necdet, “Şeriyeye Sicillerine Göre 1137 (1724-25) Yılı İstanbul’da Osmanlı Konutu/Menzili”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2015.
- Ertuğ, Nejdet, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- Ertuğ, Nejdet, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*, Timaş Yay., İstanbul 2008.
- Eruz, A. Fulya, “Sahilsaray”, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008.
- Eruz, A. Fulya, “Yalı”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013.
- Eyice, Semavi, “Ayvansaray”, *DBİA*, C.1, İstanbul 1993.
- Eyice, Semavi, “Cezerî Kasım Paşa Camii”, *DİA*, C. 7, İstanbul 1993.
- Eyice, Semavi, “Defterdar Camii ve Türbesi”, *DİA*, C. 9, İstanbul 1994.
- Eyice, Semavi, “Eyüp Sultan Külliyesi”, *DİA*, C. 12, İstanbul 1995.
- Eyice, Semavi, “İvaz Efendi Camii”, *DİA*, C. 23, İstanbul 2001.

- Eyice, Semavi, “Eyüp’de Zal Mahmud Paşa Camii”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu V*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 5, İstanbul 2002.
- Eyice, Semavi, “Eyüp’te Şekerpâre Kadın Türbesi”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005.
- Eyice, Semavi-Ayşenur Erdoğan, *Bir Zamanlar Kağıthane*, ed. Sahure Ergüzel, Kağıthane Belediyesi, İstanbul 2018.
- Eyüp Dönüşüm Sürecinde Sosyal-Ekonomik-Mekansal Yapı*, haz. Zekiye Yenen, vd., Eyüp Belediyesi, İstanbul 2000.
- Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C. 2, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2004.
- Faroqhi, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014.
- Galitekin, Ahmed Nezh, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul: Cami, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütübhane, Matbaa, Mahalle ve Selâtin İmâretleri*, İşaret Yayınları, İstanbul 2003.
- Geçmişten Günümüze İstanbul’da Suyun Yönetimi*, İSKİ, İstanbul 2009.
- Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü (1573-1576)*, C. 1-2, ed. Kemal Beydilli, Kitap Yay., İstanbul 2007.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2014.
- Goffman, Daniel, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, TVY Yay., İstanbul 2003.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Üçler Basımevi, İstanbul 1952.
- Göktürk, Hakkı, “Bahâriye’de Taşlıburun Tekkesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1960.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk, “Saya Ocağı”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu III*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 3, İstanbul 2000.
- Göyünç, Nejat, “Osmanlı Belgelerinde Konut Terminolojisi”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, ed. Yıldız Sey, TVY Yay., İstanbul.

- Gözcü, Alev-Eren Akçiçek, “Osmanlı Mutfağında Kar ve Buz”, *I. Türk Mutfak Kültürü Sempozyumu (Osmanlı Mutfak Kültürü)*, haz. Arif Bilgin-Özge Samancı, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yay., Bilecik 2012.
- Greenwood, Antony, *İstanbul's Meat Provisioning: A study Of The Celepkeşan System*, The University of Chicago, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago 1988.
- Güçer, Lütfi, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabii Olduğu Kayıtlar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 13, S. 1-4, Ocak 1952.
- Güler, Mustafa, “Şahsultan ile Zal Mahmut Paşa Vakfiyesi”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu V*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 5, İstanbul 2002.
- Güleryüz, Naim Avigdor, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın Yay., İstanbul 2012.
- Gülnara Gocayeva Memmedova-Şureddin Memmedli, “18. Yüzyıl S.S. Orbeliani'nin Seyahatnamesinde İstanbul”, *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul, Bildiriler: I İstanbul Tarihi: Medeniyetlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul*, AKM Yay, Ankara 2012.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984.
- Gürel, Şevket, *Eyyüb Sultan: İstanbul'da Sahabe Kabirleri, İslam'da Kabir Ziyaretleri, Mukaddes Emanetler*, Yaylacılık Matbaası, İstanbul 1985.
- Gürer, Serpil, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Güven, Erman, “Eyüpsultan Türbesi Haziresinin Önemine Dair Bir İnceleme”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu V*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 5, İstanbul 2002.
- Hançer, Elmon, “Eyüp Ermeni Kiliseleri”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VIII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 8, İstanbul 2003.
- Haskan, Mehmet Nermi, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul 1995.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Eyüpsultan Tarihi*, Eyüp Belediyesi, İstanbul 1996.

- Hatman, A. Hami, “Fatih’in Meşk Hocası Evlice Baba”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 7, İstanbul 2003.
- Işın, Ekrem, “Taşlıburun Tekkesi”, *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994.
- Işın, Ekrem, “Yenikapı Mevlevîhanesi”, *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994.
- İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası*, Cilt 1-2, haz. Murat A. Karavelioğlu, vd., BİKA Kültür Kitaplığı Yay., İstanbul 1956.
- İlgürel, Mücteba, “Subaşı”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009.
- İnalcık, Halil, “Mahkeme”, *İA*, C. 7, Ankara 1970.
- İnalcık, Halil, “Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 3, Samsun 1988.
- İnalcık, Halil, “Eyüp Projesi”, *Eyüp Dün/ Bugün Sempozyum 11-12 Aralık 1993*, haz. Tülay Artan, TVY Yay., İstanbul 1994.
- İnalcık, Halil, “İstanbul’un İncisi: Bedesten”, *İktisat ve Din*, ed. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- İnalcık, Halil, “Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, TVY Yay., İstanbul 1998.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000.
- İnalcık, Halil, “İstanbul”, *DİA*, C. 23, İstanbul 2001.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Yay., C. I, İstanbul 2010.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 2012.
- İnciciyan, P. Ğ. , *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Andreasyan D. Hrand, İstanbul 1956.
- İpşirli, Mehmet, “İstanbul Kadılığı”, *DİA*, C. 23, İstanbul 2001.
- İpşirli, Mehmet, “Medrese”, *DİA*, C. 28, İstanbul 2003.
- İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, C. 1, ed. Ahmet Kal’a, İstanbul 1997.
- “İstanbul Kapıları”, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, S. 243-244, İstanbul 1962.
- İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı*, C. 1-2, ed. Nejdet Ertuğ, İSKİ, 2006.

- İşli, Esin Demirel, *İstanbul Tekkeleri Mimarisi, Eklentileri ve Restorasyonu*, YTÜFBE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- İşli, Necdet, *İstanbul'da Sahabe Kabir ve Makamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1988.
- İşli, Necdet, "Edirnekapı Mezarlığı", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994.
- İşli, Necdet, "Eyüp Mezarlığı", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995.
- Kafadar, Cemal, "Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri", *Eyüp: Dün/Bugün Sempozyumu 11-12 Aralık 1993*, TVY Yay., İstanbul 1994.
- Kal'a, Ahmet, *Osmanlı Devletinde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1985.
- Kal'a, Ahmet, "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 37-38, İstanbul 1992.
- Kala, Ahmet, *Debbağlıktan Dericiliğe İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2012.
- Kara, Hatice F., "Eyüpsultan Yerleşme Dokusunun Tarihsel Süreç İçinde Gelişimi-Değişimi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu II*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 2, İstanbul 1998.
- Kara, Hatice Fahrünnisa, "Bir Dünya Kenti İstanbul ve İlk Türk (Osmanlı)-İslam Yerleşmesi Eyüp Üzerine", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu III*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 3, İstanbul 2000.
- Kara, Fahrünnisa (Ensari), "Fetih ile Birlikte Kurulan Bir Semt Eyüp ve Fetihden Günümüze Ulaşan Mahalleler", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 7, İstanbul 2003.
- Kara, Fahrünnisa (Ensari), "Eyüp", *DBİA*, C. 3, İstanbul 1994.
- Kara, Tuğba, *III. Ahmed Devri'nde İstanbul'da Sosyal ve Kültürel Hayat*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2014.
- Karaca, Yılmaz, *Havâss-ı Refi'a Mahkemesi 556 Numaralı Kadı Defterine Göre 1828-1844 (1244-1260) Tarihlerinde Eyüp'ün Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

- Karakaya, Enis, “Bizans Döneminde Haliç’in Sur Dışı Yerleşmeleri”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu 22-23 Mayıs 2003*, Ege Yay., İstanbul 2004.
- Kavak, Ayşe, *12 Numaralı Mühimme Zeyli (H. 1117/ M. 1705) (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- Kazıcı, Ziya, “1093 (1682) Yılında Çeşitlerine Göre İstanbul’daki Dükânlar”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, ed. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1989.
- Keskin, Yasemin, *Lâle Devri’nde Kadınlar: Eyüp Örneği*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Balıkesir 2015.
- Kevser, Kâmil Ali-Salim Öğüt, “Çok Evlilik”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993.
- Kılıcı, Ali, “Şeyhülislam Ebussuud Efendi’nin Eyüp Sıbyan Mektebi ve Vakıfları”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005.
- Kılıç, Ayşegül, *15/573 Numaralı Havass-ı Refia Şer’iyye Sicili (H. 1311-1312/ M. 1849-1895) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011.
- Kocakaplan, Saim Çağrı, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Koç, Yunus, “Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi”, *TALİD*, C. 8, S. 16, İstanbul 2010.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Bahariye”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1960.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Bedevî Tarikatı Tekkeleri”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1961.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Çömlekçiler”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1966.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Dergahlar”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1966.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Edirnekapusu Salhânesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1968.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Eyyub Hamamı Sokağı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Eyüpsultan Oyuncakları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971.

- Koman, Mahmut Mesut, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi ve Çevresi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul 1986.
- Korkusuz, M. Şefik, *İstanbul Tekkeleri ve Postnişinleri*, IQ Kültür ve Sanat Yay., İstanbul 2016.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü, “The Sıbyân Mektebs (Primary Schools) and Poplulation in Bilâd-i Selâse (Three Towns: Üsküdar, Galata end Eyüp) in The Early Part of The 18th Centruy”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 60 (2014/2), İstanbul 2014.
- Kömürciyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yay., İstanbul 1988.
- Körçeşme, Nadide, *Eyüp Merkez Yerleşiminde Geleneksel Konut Mimarisi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.
- Koroğlu, Gülgün, “Bizans’ta Hekim Azizler, Eyüp’teki Kosmas ve Damianos Kilisesi”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 7, İstanbul 2003.
- Köse, Fatih, *İstanbul Halvetî Tekkeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2012.
- Kramers, J. H., “Sü-Başı”, MEB, *İA*, C. 11, İstanbul 1979.
- Kuban, Doğan, “İstanbul’un Tarihi Yapısı”, *Mimarlık*, C. 8, S. 79, 1970.
- Kuran, Aptullah, “Zâl Mahmud Paşa Külliyesi”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi (Hümaniter Bilimler)*, C. 1, İstanbul 1973.
- Kurt, Abdurrahman, “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992.
- Küçük, Raşit, “İstanbul’da Medfun Olduğu Söylenilen Sahâbilerden Ebu’-d-Derdâ”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VI*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 6, İstanbul 2009.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yay., İstanbul 1983.
- Lady Montagu, *Şark Mektupları*, çev. Ahmed Refik, Timaş Yay., İstanbul 1998.
- Laqueur, Hans Peter, *Hüve’l-Baki: İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, çev. Selahattin Dilidüzgün, TVY Yay., İstanbul 1997.

- Legall, Dina, *Bir Sûfi Kültürü Olarak Osmanlı'da Nakşibendilik (1450-1700)*, Litera Yay., İstanbul 2016.
- Liv, Cemil, *İslam Aile Hukukunda Evlilik Akdinin ve Boşanmanın Tescili*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C 1, ed. Timur Kuran, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010.
- Mantran, Robert, *16. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı*, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1995.
- Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, C. I-II, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, TTK, Ankara 1990.
- Martal, Abdullah, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Su-Yolculuk", *Belleten*, C. LII, S. 205, Ankara 1988.
- Mazak, Mehmet, *İstanbul'da Kayıkçı Esnafı ve 1802 Tarihli Kayıkçı Esnafı Sayım Defteri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- McGowan, Bruce, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren Yay, İstanbul 2006.
- Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî*, C. I-III, TVY Yay., İstanbul 1996.
- Mete, Zekai, "Sur Dışı İstanbul'unda İskânın Tarihi Seyri (XV-XVIII. Yüzyıllar)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, Temmuz 2011.
- "Mumculuk", *DBİA*, C. 5, İstanbul 1994.
- Nazım, *İstanbul Şehremanetine Evkaftan Devrolunan Sular*, Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1341.
- Nemlioğlu, Candan, "Mehmed Remzi Bin Rüşdi'nin "Gonce-i Lâlezar-ı Bağ-ı Kadîm" Başlıklı Risalesi'nde Tanıtılan Eyüplü Lâlezarîler ve Lâleri", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, Eyüp Sultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2009.
- Nicolas Vatin-Thierry Zarccone, "İstanbul'da Bir Bektaşî Tekkesi: Karyağdı (Eyüp) Tekkesi", çev. Ali Aktaş, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Velî Araştırma Dergisi*, S. 11, 1999.
- Oğuz, Burhan, *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, Simurg, İstanbul 1998.

- Olker, Bürhâneddin, “Edirnekapi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1968.
- Orhonlu, Cengiz, “Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul’da Kayıkcılık ve Kayık İşletmeleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. 99-101, İstanbul 2005.
- Orman, İsmail, “Zal Mahmud Paşa Külliyesi”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 1979.
- Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik Yay., İstanbul 2017.
- Öğüt, H. Cemal, *Eyyûb Sultan (Hz. Hâlid Ebu Eyyûb el-Ensârî)*, Eyüp Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2005.
- Önkal, Hakkı, “Eyüp Türbeleri”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu II*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 2, İstanbul 1998.
- Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, C. I-II, TTK, Ankara 2015.
- Özaslan, Nuray, “Konstantinopol’da Bir Osmanlı Kentinin Kuruluşu: Eyüp”, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslararası Bir Miras*, ed. Nur Akın, vd., Yem Yayın (Yapı-Endüstri Merkezi), İstanbul 1999.
- Özcan, Abdülkadir, “Asesbaşı”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991.
- Özcan, Abdülkadir, “Çorbacı”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993.
- Özcan, Abdülkadir, “Haseki”, *DİA*, C. 16, İstanbul 1997.
- Özcan, Abdülkadir, “Kılıç Alayı”, *DİA*, C. 25, İstanbul 2002.
- Özcan, Abdülkadir, “Osmanlı İstanbul’unda Kolluk Hizmetleri ve Modern Anlamda İlk Karakol Teşkilatının Kurulması”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 3/3, Ankara 2002.
- Özcan, Abdülkadir, “Eyüp Sırtlarında Tarihi Bir Mekân: İdris Köşkü Tepesi ve Sessiz Sakinleri”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan: 75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı*, ed. Emine Uymaz, vd., İstanbul 2013.
- Özcan, Tahsin, “Pazar”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007.
- Özergin, M. Kemal, “Eski Bir Rûznâmeye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 4/5, İstanbul 1974.

- Özkaya, Hatice Gökçen, “Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli-Hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği”, *METU Journal of Faculty of Architecture*, C.35, S. 1, 2018.
- Özkaya, Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 25, Ankara 1981.
- Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul 2010.
- Öztürk, Necdet, “Vüsûlî Çelebi”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013.
- Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, OSAV, İstanbul 1995.
- Öztürk, Said, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları: Muhafaza ve Bakımı*, C. 1, İSKİ, İstanbul 2006.
- Pakalın, M. Zeki, “On Birinci ve On İkinci Asırlarda İstanbul'da Bahçeler ve Mesireler”, *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, C. 2, S. 30, 1335 (1917).
- Parlar, Gündegül, “Eyüpsultan Sempozyumları Üzerine Tematik Bir Değerlendirme”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005.
- Philippe Du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi (1573)*, çev., Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yay., İstanbul 2009.
- Ralamb, Claes, *İstanbul'a Bir Yolculuk (1657-1658)*, çev. Ayda Erel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- Rozen, Minna, *İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi Oluşum Yılları (1453-1566)*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Yay, İstanbul 2010.
- Sağlam, Nevzat, *Havâss-ı Refî'a Mahkemesi 369 Nolu Kadı Siciline Göre 1815-1820 Tarihlerinde Eyüp'te Sosyal ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- Sahillioğlu, Halil, “Onbeşinci Yüzyıl Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, Ankara 1979-1980.
- Sak, İzzet, “Konya'da Köleler (16. Yüzyıl sonu-17. Yüzyıl başı)”, *Osmanlı Araştırmaları IX*, İstanbul 1989.

- Sak, İzzet, *Şe'riyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17 ve 18. Yüzyıllar)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.
- Sakaoğlu, Necdet, "Havass-ı Refia Kadılığı: Eyüp", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu X*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 10, İstanbul 2006.
- Sakaoğlu, Necdet, "Lale", *DBİA*, C. 5, İstanbul 1994.
- Schneider, Alfons Maria, "Onbeşinci Yüzyılda İstanbul Nüfusu", *Bellekten*, C. XVI, S. 61, Ankara Ocak 1952.
- Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Kitap Yay., İstanbul 2004.
- Seçkin, Selçuk, "Fatih Dönemi Mescit Merkezli Eyüp Mahalleleri", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 7, İstanbul 2003.
- Selçuk, Bahir-Tuğluk, İ. Halil, "Bir Mecmuanın Işığında 18. Yüzyılda İstanbul", *Akademik Bakış*, S. 16, Nisan 2009.
- Serinöz, Merve, *Eyüp Sultan Türbesi Çinileri Üzerine Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- Sönmez, Zeki, "Eyüp Zal Mahmut Paşa Külliyesi'nin Tarihlendirme Sorunu ve Sinan'ın Mimarlığındaki Yeri", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu I*, Eyüpsultan Belediyesi, C. I, İstanbul 1997.
- "Surlar", *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994.
- Şahin, Haşim, "Klasik Çağ Osmanlı İstanbul'unda Nakşibendîlik: Eyüp'te Baba Haydar Örneği", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 7, İstanbul 2003.
- Şeker, Cengiz, *İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Şener, Abdülkadir, "Âbık", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988.
- Şimşek, Halil İbrahim, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidîlik*, Litera Yay., İstanbul 2016.

- Şimşek, Semra, “Eyüp’te Bahçe-Bostan Kültürü ve Çiçekçilik”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VIII*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 8, İstanbul 2009.
- Tanık, M. Halit, *Hazret-i Halid ve Eyüp Beldesi*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1947.
- Tanışik, İ. Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, C. I, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- Tanman, M. Baha, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipolojik Denemeleri*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.
- Tanman, M. Baha, “Baba Haydar Mescidi ve Tekkesi”, *DBİA*, C. 1, İstanbul 1993.
- Tanman, M. Baha, “Eyüp Külliyesi”, *DBİA*, C. 3, Ankara 1994.
- Tanman, M. Baha, “Tekkeler”, *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994.
- Tanman, M. Baha, “Balçık Tekkesi”, *DBİA*, C. 2, İstanbul 1994.
- Tanman, M. Baha, “İslâm Bey Mescidi ve Tekkesi”, *DBİA*, C. 4, İstanbul 1994.
- Tanman, M. Baha, “Molla Çelebi Tekkesi”, *DBİA*, C. 5, İstanbul 1994.
- Tanman, M. Baha, “Şah Sultan Camii ve Tekkesi”, *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994.
- Tanman, M. Baha, “Yavedûd Tekkesi”, *DBİA*, C. 7, İstanbul 1994.
- Tanman, M. Baha, “Emir Buhârî Tekkesi”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995.
- Tanman, M. Baha, “Eyüpsultan’da Tarikat Yapıları”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu I*, Eyüpsultan Belediyesi, C.1, İstanbul 1997.
- Tanman, M. Baha, “Sivâsî Tekkesi”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009.
- Tanman, M. Baha -Sevgi Parlak, “Tekke”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011.
- Tanman, M. Baha, “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/ Tekkeler”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler: Kaynaklar, Doktrin, Ayin ve Erkan, Tarikatlar, Edebiyat, Mimari, İkonografi, Modernizm*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2014.
- Tanman, M. Baha, “Osmanlı Şehrinde ve Mahallesinde Tekkelerin Yeri: İstanbul Örneği”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler: Kaynaklar, Doktrin, Ayin ve Erkan, Tarikatlar, Edebiyat, Mimari, İkonografi, Modernizm*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2014.
- Tekin, Zeki, *Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı İstanbul’unda Dericilik*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992.

- Tekin, Zeki, “İstanbul Debbaghâneleri”, *OTAM*, S. 8, Ankara 1997.
- Tekindağ, Şehâbeddin, “İstanbul”, MEB, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/2, İstanbul 1993.
- Turnalı, A. Bilgin-Esin Yücel, “İstanbul’daki Bazı Tekkelerin Yerlerine Dair Bir Araştırma”, *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Ankara 1984.
- Turnalı, Ahmet Bilgin, “İdris Köşkünde Çolak Hasan Tekkesi ve Bâli Baba Sorunu (Piyer Loti-Eyüp)”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu X*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 10, İstanbul 2006.
- Türkhan, Mehmet Sait, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’un Et İaşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Türkmen, Mustafa Nuri, “Osmanlı Devleti’nde Saray İhtiyaçlarının Karşlanması: Kar ve Buz Temini”, *Gazi Akademik Bakış*, C. IV, S. 8, Ankara 2011.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Yay, İstanbul 2011.
- Uyaniker, Nursel, *Eyüp Sultan Türbesi Etrafında Teşekkül Eden Efsanelerin Tespiti ve İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Uzun, Ahmet, *İstanbul’un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, TTK, Ankara 2006.
- Uzun, Mustafa, “Hubbî Hatun”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılıkları”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, S. III, İstanbul Matbaası, İstanbul 1957.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, TTK, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nde Saray Teşkilâtı*, TTK, Ankara 2014.
- Ünsal, Mine, “Eyüpsultan Türbesi Hacet Penceresi Şebekesi Restorasyonu”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu I*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 1, İstanbul 1997.
- Ünver, Süheyl, “İstanbul’un En Eski Mezarlığı Hakkında Tokmak Tepe”, *Arkitekt*, C. 20, S. 5-6, İstanbul 1950.

- Ünver, Süheyl, *İstanbul'da Sahâbe Kabirleri*, İstanbul Fethi Derneği Yay., İstanbul 1953.
- Ünver, Süheyl, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, TTK, Ankara 1976.
- Yakut, Esra, "Klasik Dönem Osmanlı Aile Hukukunda Kadının Konumu", *AndHD (Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi)*, C. 1, S. 1, 2015.
- Yaramış, Ahmet, "Yavuz Sultan Selim'in Kızı Şah Sultan'ın Eyüp'teki Hayrâtı", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu X*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 10, İstanbul 2006.
- Yaşar, Ahmet, "İstanbul Hamamları: 1713-1766", *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Feridun M. Emecen, vd., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 2014.
- Yazıcı, Nesimi, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, S. 1, Ankara 2007.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", MEB, *İA*, C. 13, İstanbul 1986.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar*, S. 18, Ankara 1984.
- Yenişehirlioğlu, Filiz, "Eyüp Çarşısı", *DBİA*, C. 3, Ankara 1994.
- Yerasimos, Stefan, "15. Yüzyılın Sonunda Haslar Kazası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, TVY Yay., İstanbul 1998.
- Yerasimos, Stefanos, "16. Yüzyıl İstanbul Nüfusunun Tekrar Değerlendirilmesi İçin Veriler", *Toplumsal Tarih*, S. 14, Şubat 1995.
- Yıldız, Dursun-Özdemir Özbay, *Osmanlı'dan Bugüne Su Politikaları ve Hukuku*, Truva Yay., İstanbul 2012.
- Yıldız, Murat, "Vakfiyelere Göre Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa Evkafı", *Vakıflar Dergisi*, S. 35, Ankara 2011.
- Yıldız, Murat, *Bahçıvanlıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*, Yitik Hazine Yay., 2011.
- Yılmaz, Lale, "Anna Komnena'nın Alexiad'ında İstanbul Surdışı Yerleşmeleri", *Sanat Tarih Dergisi*, C. 26, S. 2, İzmir 2017.
- Yurdakul, İlhami, "Eyüp Kadılığı", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005.

Yüksel, Ali, “İslam Aile Hukukunda Boşama Yetkisi ve Kadının Boşanması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 32, 2014.

Yüksel, Müfid, “İdris-i Bitlisi ve Eyüp’teki Eserleri”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VI*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 6, İstanbul 2003.

Yüksel, Müfit, “Eyüp-Karyağdı Baba Bektâşî Tekkesi (Hafız Baba Dergâhı)”, *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sempozyumu IX*, Eyüpsultan Belediyesi, C. 9, İstanbul 2005.

Zengin, Ayşe, *Eyüp Kentsel Sit Alanının İnanç Turizmi Kapsamında Değerlendirilmesi ve Yerleşim Dokusunun Korunması Üzerine Araştırma*, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

6. SÖZLÜKLER

Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1306.

Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-a'lâm*, C. II, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1-3, MEB, İstanbul 1971.

EKLER

EK-1: TEREKE SAHİPLERİNİN MEDENİ DURUMU VE ÇOCUK SAYISI

Sıra No	Defter No	Sayfa No	İkamet Yeri (Mahalle/Medrese /Oda/Bostan)	Tereke Sahibi	Medeni Durumu	Eş Sayısı	Çocuk Sayısı	
							E	K
1	115/A	12	Arakiyecibaşı	Halime	E			
2	115/A	14	Cami-i Kebir	Hacı Ahmed	D		1	1
3	115/A	16	Dökmecibaşı	Hacı Mehmed	E	1	2	1
4	115/A	17	Arakiyecibaşı	Fatma	E		2	1
5	115/A	17	Zeynep Hatun	Kara Mustafa Paşa	E	1	1	
6	115/A	18-53	Takyeci	Nakkaşzâde Mustafa Çelebi	B			
7	115/A	24	Cami-i Kebir	İbrahim Çelebi	B			
8	115/A	24	Cam-i Kebir	Zeynep	E			
9	115/A	53	Arakiyeci	Fatma	E		1	
10	115/A	28	Kara Süleyman Çelebi	Hüseyin Çelebi	E	1	5	2
11	115/A	31	Takyeci	Fatma	E			
12	115/A	32	Şah Sultan	Saliha Hatun	E			
13	115/A	33	Cami-i Kebir	Hacı Süleyman	D		3	1
14	115/A	34	Davud Ağa	Gevher Hatun	E			
15	115/A; 116	36/46	Çavuş Kasım	Sarı Kadı İsa Efendi	E	1		2
16	115/A	39	Ağa	Emine	E			
17	115/A	39	Baba Haydar [Nakşibendî]	Ahmed Dede	E	2		
18	115/A	39	Zeynep Hatun	İsmihan	B			
19	115/A	40	Baba Haydar [Nakşibendî]	Rukiye	E			

20	115/A	41	Cami-i Kebir	Berberzâde Mustafa Efendi	E	1	1	2
21	115/A	42	Arakiyeci	Ayşe	E			
22	115/A	43	Cami-i Kebir	Fatma	E			
23	115/A	43	Arakiyeci	Ayşe	B			
24	115/A	46	Davud Ağa	Aliye	E		1	1
25	115/A	46	Kiremitçi	Fatma	E			
26	115/A	47	Koca Kasım Paşa	Hatice	E			
27	115/A	47	Cami- Kebir	Saliha	E			
28	115/A	47	Koca Kasım Paşa	Saliha	E			
29	115/A	48	Şah Sultan	Havva	D			1
30	115/B	23	Zal Mahmud Paşa	Hatice	E		4	
31	115/B	24	Sofular	Ayşe	E		2	2
32	115/B	27	Davud Ağa	Ömer Efendi	E	1		2
33	115/B	28	Bıçakçı Ferhad	... b. Abdullah	E	1		1
34	115/B	29	Bıçakçı Ferhad	Hacer	E			2
35	115/B	30	Aşçıbaşı	Yusuf Bey	E	1		
36	115/B	31	Cami-i Kebir	Dellak Ahmed	E	1		1
37	115/B	31	Cami-i Kebir	Mehri Hatun	E			
38	115/B	32	Şah Sultan	Fatma	E			
39	115/B	32	Evlice Baba	Bayram	B			
40	115/B	32	Çavuş Kasım	Hasan Ağa	E	2	2	1
41	115/B	33	Sofular	Mehmed Ağa	E	1	1	
42	116	43	Kızıl Mescid	Şehbaz Hatun	E			
43	116	44	Kara Süleyman Çelebi	Kasap Mehmed Beşe	E	1		
44	116	45a	Cami-i Kebir	Saliha	E		1	1
45	116	45b	Cami-i Kebir	Hatice	E		1	
46	116	45b	Zal Mahmud Paşa	İmam Ahmed	B			

			Medresesi	Efendi				
47	116	46a	Kasım Paşa	Fatma	E		1	
48	116	47a	Cami-i Kebir	Şaban	E	1		2
49	116	47b	Arakiyecibaşı	Hüseyin Çelebi	E	1		
50	116	50b	Hacı Hüsrev	Fatma	E		1	1
51	116	51b	Baba Haydar [Nakşibendî]	Emetullah	E		1	
52	116	76b	Ahmed Dede	Hacı Mustafa	E	1	1	2
53	116	112b	Nişancı	Yusuf	E	1		
54	116	116a	Fetullah Çelebi	Hüseyin Beşe	E	1		
55	116	116b	Hamza Veli Mehmed Bey	Fatma	E		1	
56	117	6	Davud Ağa	Saliha	E			
57	117	63	Zal Mahmud Paşa	Mustafa Ağa	E	1	3	2
58	118	81	Baba Haydar [Nakşibendî]	Hacı Davud	E	1	1	2
59	118	81	Yavedûd	Arife	E			
60	118	81	Servi	Fatma	E			
61	118	87	Bıçakçı Ferhad	Ayşe	E		2	
62	118	87	Davud Ağa	Fatma	E			2
63	118	89	Kara Süleyman	Fatma	D		3	
64	119	2	Dökmecibaşı	Ayşe	B			
65	119	53	Topçular'da Şehbazzâde Çiftliği	İstanko (?) v. Niko	B			
66	119	57	Aşçıbaşı	Sakine	E			1
67	119	58	Çavuş Kasım	Rahime	B			
68	119	58	Ahmed Dede	Mustafa	E	1	3	3
69	119- 120	60, 35	Cezerî Kasım Paşa	Kapıcı Receb Bey	E	1		
70	119	60	Zal Mahmud Paşa	Rabia	E			

71	119	62	Sofular	Kasap Halil Beşe	E	1		
72	119	63	Yavedûd	Hacı Mustafa Ağa	E	1		1
73	119	65	Zeynep Hatun	Ebubekir Beşe	E	1		
74	119	66	Cami-i Kebir	Selime	D		2	
75	120	4	Baba Haydar [Nakşibendî]	Hasan Beşe	E	1		
76	120	4	Takyeci[başı]	İmam Halil Efendi	E	1	1	
77	120	5	Evlice Baba	Ayşe	E			
78	120	9	Aşçıbaşı	Fatma	E		2	2
79	120	10	Kiremitçi Süleyman	Hatice	E		1	1
80	120	11	Evlice Baba	Ayşe	E			
81	120	13	Baba Haydar [Nakşibendî]	Rabia	B			
82	120	13	Takyeci[başı]	Seyyid Ahmed Çelebi	E	2	2	1
83	120	14	Çavuş Kasım	Hatice	E		1	
84	120	17	Cami Kebir	Hatice	E		1	
85	120	18	Cami-i Kebir	Ebubekir Efendi	E	1		1
86	120	23	Cami-i Kebir	Çerkes Ayşe	B			
87	120	26	Cami-i Kebir	İsmail Çorbacı	E	1		
88	120	27	Ali Paşa	Fethi Hatun	E		1	1
89	120	29	Kızıl Mescit	Mehterbaşı Ahmed Ağa	E	1		1
90	120	31	Davud Ağa	Rabia	E		4	1
91	120	31	Dökmeci[başı]	Ali Beşe	E	1		
92	120	32	Baba Haydar Nakşibendî	Haraç Hacı Ahmed	E	1	2	1

93	120	33	Cami-i Kebir	Fatma	E			
94	120	34	Cami-i Kebir	Rabia	E		4	1
95	120	34	Cami-i Kebir Mahallesi'nde Bâzîrgân odası	Hatice	E			1
96	120	36	Hacı Hüsrev	Fatma	E		1	1
97	120	38	Yavedûd	Selim Ağa	B			
98	120	39	Cami-i Kebir	Hatice	E			
99	120	39	Cami-i Kebir	Hatice	E			1
100	120	41	İsmihan Sultan Medresesi	Seyyid Mustafa	B			
101	120	42	Bıçakçı Ferhad	Mustafa Çelebi	E	1	2	1
102	120	43	Takyecibaşı	Emetullah	E			1
103	120	43	Takyecibaşı	Ümmügülsüm	E			2
104	120	45	Şah Sultan	Mehmed Beşe	E	1		2
105	120	45	Bıçakçı Fehad	Kalender	E			
106	120	47	Koca Kasım Paşa	Halime	E		2	
107	120	51	Arakiyeci[başı]	Fatma	E			2
108	120	53	Kiremitçi Süleyman	Ahmed Ağa	E	1		1
109	120	54	İslam Bey	Müstakim	E			
110	120	55	Evlice Baba	Hatice	E			
111	120	56	Bıçakçı Ferhad	Osman Bey	E	1		
112	120	56	Hacı Hüsrev	Ayşe	E		2	1
113	120	58	İslam Bey	Şerife Ayşe	E			4
114	120	60	Hacı Hüsrev	Mehmed Ağa	E	1	2	1
115	120	63	Zal Mahmud Paşa	Nihal	E			
116	120	64	Zeynep Hatun	Kalemtraş Ahmed Çelebi	E	1	1	1
117	120	65	Cami-i Kebir	Havva	E		1	1

118	120	65	Nişancı (?)	Ali Çelebi	E	1	1	
119	120	66	avuş Kasım	Ayşe	E			
120	120	67	İlyaszâde	Selimî Ahmed Ağa	E	1	1	1
121	120	68	Hacı Hüsrev	Şehbaz	B			
122	120	68	Ali Paşa-yı Cedîd	Fatma	E			1
123	120	69	Silâhi Mehmed	Emine	E		1	1
124	120	70	Silâhi Mehmed	Mehmed	E	1		
125	120	70	Baba Haydar [Nakşibendî]	Havva Hatun	E			1
126	120	71	Koca Kasım Paşa	Mustafa Beşe	B			
127	120	72	Ali Paşa	Ümmühani	E		2	
128	120	72	Davud Ağa	Hacı Şehbaz	E	1	1	2
129	120	75	İlyaszâde	Ali Bey	E	1		2
130	120	76	avuş Kasım	Hacı Mustafa	E	1	1	
131	120	77	Evlice Baba	Ali Beşe	E	1	1	
132	120	77	Cezerî Kasım Paşa	Fatma	E		1	
133	122	65	Dökmecibaşı	Hasan	E	1		
134	122	67	Baba Haydar Nakşibendî	Ebva v. Markar	E	1	1	
135	122	70	Takyeci[başı]	... bt. Serkez	E			4
136	124	5	Nazperver	Ayşe	E		1	1
137	124	98	İslam Bey	Fatma	E		4	1
138	125	9	Ahmed Dede	Kara Veli	E	1	3	1
139	125	9	Şah Sultan	Amine	E		2	2
140	125	118	Takyeci[başı]	Sara bt. Kirkor	E			1
141	126	4	Baba Haydar Nakşibendî	Mehmed	E	1	1	
142	126	5	Evlice Baba	Ömer	B			
143	126	7	Fethi Çelebi	Emetullah	E			

144	126	8	Takyeci[başı]	İftihar Hatun	B			
145	126	15	Koca Kasım Paşa	Ayşe	E		1	
146	126	27	İslam Bey	İsmihan	E		1	2
147	126		Serviler	Rabia	E			
148	126	119	Emir Buhari	Şehbaz Hatun	B			
149	128	93	Ali Paşa	Ayşe	E			2
150	128	101	Takyecibaşı	Hanife	E			1
151	128	106	Sofular	Rukiye	E		1	3
152	128	106	Koca Kasım Paşa'da Camcı Bostanı	Panço v. Mirço(?)	E	1	1	
153	129	85	Bıçakçı Ferhad	Seyfullah	E	1		
154	129	85	Evlice Baba	Raziye	B			
155	129	89	Topçular	Receb	B			
156	129	91	Kiremitçi Süleyman	Mumcu Kirçi (?) v. Rizo	E	1	1	1
157	129	92	Dökmecibaşı	Halime	E			
158	129	94	Kiremitçi Süleyman	Safiye	E		1	1
159	129	96	Serv	... bt. Abdullah	E			
160	130	2	Arakiyecici[başı]	Veli Bey	E	1	4	2
161	130	3	Cami-i Kebir	Berberzâde Mehmed Çelebi	E	1	1	2
162	130	4	Çömlekçiler	Çömlekçi Ali	E	1		
163	130	5	Koca Kasım Paşa	Mahzarzâde Hacı Mehmed	E	1		
164	130	6	Takyecibaşı	İbrahim Çelebi	E	1	1	2
165	130	5	Takyecibaşı	Emetullah	E		1	2
166	130	11	Cami-i Kebir	Emine	E		1	2
167	130	12	Bıçakçı Ferhad	Mustafa	B			

168	130	80	Baba Haydar Nakşibendî	Heva bt. Kaspar	E		1	1
169	130	80	Sofular	Hatice	E		1	1
170	130	80	Kasım Çavuş	Terzi Hüseyin	E	1	2	
171	130	88	Takyecibaşı	Süleyman	E	1		
172	130	88	Takyecibaşı	Ayşe	E		1	
173	130	89	Sofular	Hatice	E		3	1
174	130	90	Takyeci[başı]	Bostancı Abdullah	E	1		
175	130	90	Ali Paşa-yı Cedîd	Hatice	E			
176	130	91	Ali Paşa-yı Cedîd	Türbedar Hacı Mehmed	E	1	1	1
177	130	91	Ahmed Dede	Hacı İsmail	E	1	1	1
178	131	2	Şah Sultan	Ayşe	E		1	
179	131	3	Cami-i kebir	Rahime	E		1	1
180	131	4	Baba Haydar [Nakşibendî]	Ömer Ağa (Van valisi Receb Paşa kethüdası)	E	1	2	
181	131	4	İslam Bey	Rabia	E		1	1
182	131	5	Baba Haydar Nakşibendî	Safiye	E		2	
183	131	5	Evlice Baba	Seyyid Ali Çelebi	E	1	1	
184	131	6	Ali Paşa	Solakzâde Ahmed Çelebi	B			
185	131	7	Cami-i Kebir	Yağcı Mehmed Şahin Odabaşı	D		1	2
186	131	8	Cezerî Kasım Paşa	İmam Ali Efendi	E	1	2	2
187	131	8	Kasım Paşa	Çukadar Mazlum Mehmed Bey	E	1		
188	131	9	İslam Bey	Ayşe	E			1

189	131	10	Zal Mahmud Paşa Medresesi	Salih Beşe	B			
190	131	10	Zal Mahmud Paşa Medresesi	Şirvânî Mehmed Efendi	B			
191	131	12	Davud Ağa	Abdulkadir	E	1	2	2
192	131	15	Takyecibaşı	Odabaşı Mustafa	E	1	1	5
193	131	16	İslam Bey	Meryem	D	1	1	
194	131	16	Aşçı Başı	Hacı Abdullah	E	1	1	
195	131	17	Kasım Paşa	Havva	E		2	
196	131	17	Sofular	Şerbetçi Mustafa	B			
197	131	19	Cami-i Kebir	Hüseyin	E	1		
198	131	20	Hacı Hüsrev	Yusuf	E	1	2	2
199	131	20	Nazperver	Zeynep	D			1
200	131	21	Hacı Hüsrev	Hasan Ağa	E	1		
201	131	21	Ali Paşa	Mustafa Ağa	E	1		
202	131	22	Evlice Baba	Mustafa Bey	E	1	1	
203	131	22	Ali Paşa	Ayşe (sagire)	B			
204	131	22	Defterdar Kara Süleyman	Mehmed Beşe	E	1		
205	131	23	Şah Sultan	Mehmed Halife	E	1		
206	131	23	Hacı Hüsrev	Rukiye	E		1	
207	131	24	Evlice Baba	Emine	E		1	
208	131	27	Süleyman Subaşı	Abdülğani Bey	E	1	1	
209	131	27	Baba Haydar Nakşibendî	Afife	E			
210-11	131	28	Baba Haydar Nakşibendî	Şahin ve zevcesi Belkıs	E			
212	131	29	Çavuş Kasım	Kaymakçı	E	1		2

				Ömer				
213	131	32	Arakiyecibaşı	Paşa Solak Ali Bey	E	1		
214	131	34	Zehra Hatun	Çukadar Süleyman Bey	E	1		
215	131	35	Kiremitçi Süleyman	Hatice	D		1	
216	131	36	İslam Bey	Bursavî Ali Beşe	E	1		
217	131	36	Takyeci[başı]	Tatar Hasan	E	1		
218	131	36	Kiremitçi Süleyman	Ayşe	E		1	1
219	131	37	Yavedûd	Saraç Ahmed Çelebi	D			1
220	131	37	Şah Sultan	Emine	E		2	
221	131	38	Baba Haydar Nakşibendî	İbrahim Beşe	E	1	1	
222	131	39	Dökmeci[başı]	Fatma	D			1
223	131	40	Aşçıbaşı	Küçük Mehmed Ağa	E	1		2
224	131	41	İslam Bey	Şahin Beşe	E	1	1	1
225	131	42	Takyecibaşı	Abdi Efendi	D		2	2
226	132	6	Çavuş Kasım	Halil Efendi	E	1	1	2
227	132	49	Baba Haydar [Nakşibendî]	Gevher bt. Doni	E			
228	132	51	Şah Sultan	Sima bt. Abdullah	E			
229	132	56	Cami-i Kebir	Bezirgânbaşı Ahmed Beşe	E	1	2	
230	134	6	Hacı Hüsrev	Hacı Seyyid Ahmed Çelebi	E	1	1	2
231	134	11	Cami Kebir	Ayşe	E		1	
232	134	14	Koca Kasım	Hatice	E		1	

			[Paşa]					
233	134	16	Hacı Hüsrev	Fatma	E			1
234	134	16	Ahmed Dede	Havva	E			
235	134	18	Sofular	Debbağ Hacı Ali	E	1	1	2
236	134	19	Cami-i Kebir	Fatma	E			1
237	134	21	Sofular	Hasan Efendi	E	1	1	
238	134	23	Ali Paşa-yı Cedîd	Bağdadî Hacı Mehmed Efendi	E	1	2	1
239	134	27	Dökmecibaşı	Fatma	E			
240	134	31	Nazperver	Mehmed Usta	E	1		
241	134	31	Cezerî Kasım [Paşa]	Hasan Bey	E	1		3
242	134	32,34	Cezerî Kasım Paşa	[Bevvâb] Sultanî Mustafa Bey	E	1		2
243	134	32	Aşçıbaşı	Ahmed	E	1	2	
244	134	33	Şah Sultan	Mehmed	E	1		
245	134	33/A	Cami-i Kebir	Hüseyin Beşe	B			
246	134	35	Çavuş Kasım	Saatçi Mehmed Efendi	E	1		
247	134	38	Ali Paşa-yı Cedîd	Ahmed Efendi	E	1	1	1
248	134	43	Şah Sultan	Havva	E		3	
249	134	44	Cami-i Kebir	Saatçi Mehmed Ağa	E	1		
250	134	45	Takyecibaşı	Fatma	E			
251	134	46	Cezerî Kasım Paşa	Hatice	E			2
252	134	47	Takyeci	Zeynep	E			1
253	134	49	Cezerî Kasım Paşa	Rukiye	E			
254	134	53	Dökmeci[başı]	Mustafa Efendi	E	1	1	3

255	134	54	Fethi Çelebi	Taşçı Halil Beşe	E	1	1	2
256	134	56	Cezerî Kasım [Paşa]	Nalband İbrahim Beşe	E	1		1
257	134	56	Nişancı Paşa	Fatma	E	1	1	
258	134	58	Şah Sultan	Bakkal Ahmed Beşe	E	1		
259	134	60	Zeynep Hatun	Ahmed Beşe	D	1		
260	134	61	Baba Haydar [Nakşibendî]	Fatma	E		1	
261	134	62	Evlice Baba	Abdullah	E	1		1
262	134	63	Cezerî Kasım Paşa	Mehmed (sağır)	B			
263	134	64	Cami-i Kebir	Fatma (bıkr)	B			
264	134	64	Cami-i kebir	Ümmühani	E		2	
265	134	75	Defterdar Kara Süleyman Çelebi	İmam Muharrem Efendi	E	1		1
266	134	76	Takyecibaşı	Fatma	E		1	
267	134	78	Baba Haydar [Nakşibendî]	Salih Çelebi	E	1	3	
268	134	81	Cezerî Kasım Paşa	Abdurrahman Efendi	E	1	1	1
269	134	84	Kiremitçi Süleyman	Havva	E			
270	134	84	Zeynep Hatun	Rabia	E		2	
271	134	91	Takyecibaşı	Hatice	E		2	2
272	134	92	Evlice Baba	Mehter Hüseyin Bey	E	1		2
273	134	92	Kasım Çavuş	Helvacı Ahmed Beşe	B			
274	134	94	Yavedûd	Mehmed Bey	E	1	2	1
275	134	94	Fethi Çelebi	Seyyid Ali	D	1	1	

				Çelebi				
276	135	2	Aşçıbaşı	Hatice	E		2	1
277	135	6	Topkapı haricinde Çinili bostan	Niko v. Kirkor	E	1	4	5
278	135	6	Şah Sultan	Hacı Ahmed	E	2		
279	135	30	Davud Ağa	Mehmed Beşe	E	1	2	
280	135	34	Cami-i Kebir	Ali	E	1	1	
281	135	73	Fethi Çelebi	İbrahim	E	1		
282	135	76	Nişancı Paşa	Emine	E			5
283	138	2	Takyecibaşı	Saliha	E			
284	138	4	Cami-i Kebir	Arife	E		3	
285	138	5	Çavuş Kasım	Emine	E		1	2
286	138	6	Fethi Çelebi	Ayşe	E			1
287	138	10	Kiremitçi Süleyman	Ali Ağa (sagir)	E	1		
288	138	17	Cezerî Kasım Paşa	Mehmed Çelebi	E	1	1	
289	138	17	Evlice Baba	Hacı Mehmed	E	1		1
290	138	19	Kiremitçi Süleyman	Şatırcı Hacı Hasan Ağa	E	2	1	1
291	138	22	Dökmecibaşı	Hacı Mustafa	E	1	4	1
292	138	27	Cezerî Kasım Paşa	Ali Ağa	D		2	
293	138	28	Evlice Baba	Fatma	E		1	2
294	138	29	Cezerî Kasım Paşa	Mehmed Çelebi	E	1	1	
295	138	29	Evlice Baba	Hacı Mehmed	E	1		1
296	138	37	Baba Haydar Nakşibendî	Seyyid İsmail Efendi	D			1
297	138	40	Arakiyecî[başı]	Tersâne-i Âmire kâtibi Ali Efendi	E	1		1
298	138	42	Bıçakçı Ferhad	Hüseyin Beşe	D		2	

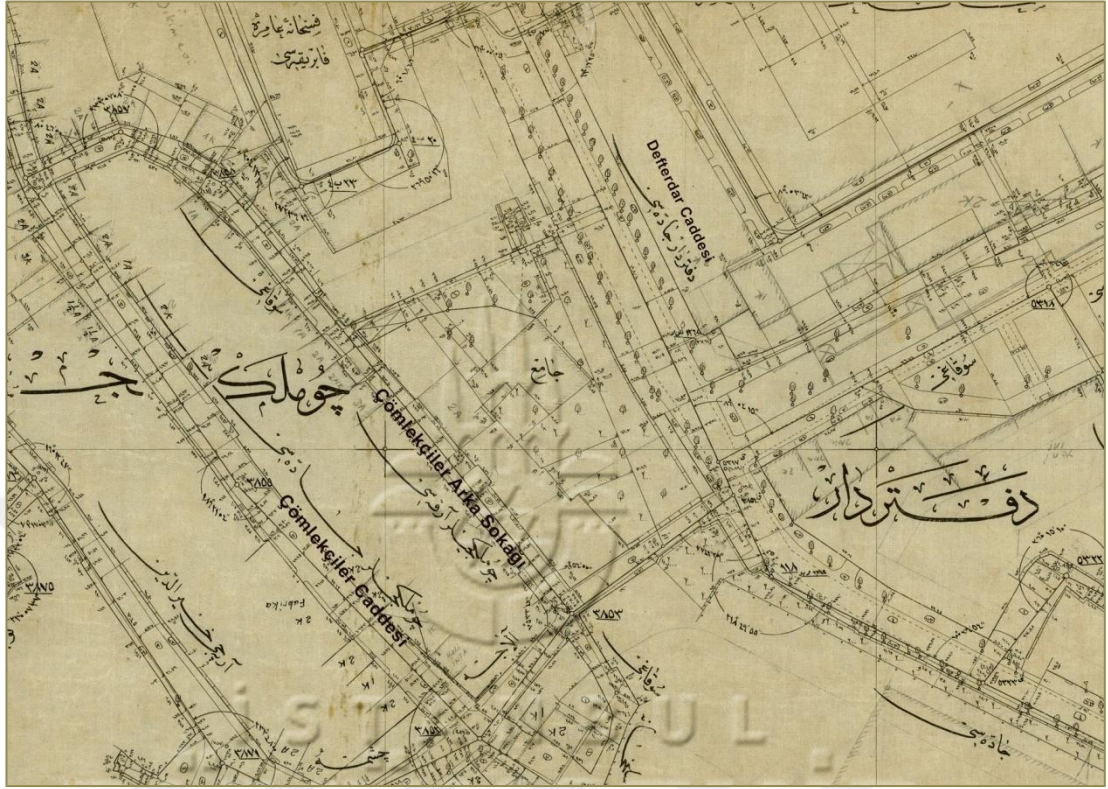
299	138	43	Nazpever	Gülüm	E			1
300	138	44	Otaçbaşı	Ayşe	E			1
301	138	44	Kiremitçi Süleyman	Süleyman	E	1		1
302	138	54	Davud Ağa	Mustafa Beşe	E	1	1	2
303	138	57	Musa Çelebi?	Fatma	E			2
304	138	59	Sofular	Mustafa Efendi	E	1		1
305	138	61	Defterdar Kara Süleyman	Hatice	E		1	1
306	138	64	Ali Paşa-yı Cedîd	Ahmed Beşe	E	1	2	
307	138	56	Arakiyecibaşı	Hacı Mustafa	E	1	1	1
308	138	69	Cami-i Kebir	Şerife Ayşe	E			
309	138	71	Kiremitçi Süleyman	Osman Ağa	E	1		3
310	138	72	Davud Ağa	Hatice	B			
311	139	2	Baba Haydar Nakşibendî	Karina bt. Sinan (Ermeni)	E		1	
312	139	6	İlyaszâde	Mehmed	E	1	1	1
313	140	3	Kiremitçi Süleyman	Penayot v. Kosto	E	1	1	
314	140	5	İlyaszâde	Manok v. Abraham	E	1		3
315	140	8	İlyaszâde	Sevde (?) bt. Veçko	E	1	1	1
316	140	90	İslam Bey	Beser (?) bt. ...	E		1	
317	140	92	Baba Haydar Nakşibendî	Meryem bt. Artin	E		1	
318	140	92	Nişancı Paşa	Ayşe	E		1	1
319	140	94	Emir Buhârî	Hanife	E			
320	141	92	Cami-i Kebir	Rukiye	E			2
321	142	17	Cezerî Kasım Paşa	Bektaş Bekir	E	1		
322	145	4	Cami-i Kebir	Süleyman	E	1		

323	145	5	Cezerî Kasım Paşa	Afife	E			
324	145	5	Topçular	Ahmed	E	1	2	1
325	145	6	Çavuş Kasım	Süleyman	E	1		
326	145	7	Kiremitçi Süleyman	Hatice	E			1
327	145	11	Arakiyecibaşı	Fatma	E			1
328	145	12	Evlice baba	Saliha	E		1	2
329	145	13	Kiremitçi Süleyman	Hasan	E	1		
330	145	16	Şah Sultan	Hatun	D			3
331	145	17	Fethi Çelebi	Emetullah	E		1	1
332	145	18	Zehra Hatun	Ümmügülsüm	E		1	1
333	145	19	Çavuş Kasım	Fatma	E			
334	145	20	Davud Ağa	Fatma	E			1
335	145	22	Evlice Baba	Ahmed Ağa	E	3	1	
336	145	23	Arakiyecibaşı	Fatma	E	1		3
337	145	24	İslam Bey	Ümmühani Hatun	D		5	
338	145	24	Hacı Hüsrev	Mehmed Çelebi	E	1	2	1
339	145	25	İslam Bey	Ali Çelebi	E	1	1	1
340	145	26	Ali Paşa-yı Cedîd	İsmail Çelebi	E	1	1	
341	145	27	Sofular	Mehmed Çelebi	E	1	1	2
342	145	28	Cezerî Kasım	Yusuf Beşe	E	1	1	
343	145	30	Davud Ağa	Fatma	E		1	1
344	145	31	Arakiyecibaşı	Hâkim Mustafa	E	1	2	
345	145	32	Defterdar Kara Süleyman	Hatice	E		1	3
346	145	33	Cami-i Kebir	Fatma	D		1	

347	145	34	Arakiyecibaşı	Hacı İbrahim	E	1	4	3
348	145	36	Şah Sultan	Zeynep	E		1	
349	145	36	Ali Paşa-yı Cedîd	Ahmed Ağa	E	1	1	
350	145	37	Nazperver	Seyyid Abdulkadir	E	1		
351	145	39	Nişancı Paşa	Mustafa Ağa	E	1		1
352	145	41	Davud Ağa	Ayşe	E			1
353	145	42	Dökmecibaşı	Hasan Ağa	B			
354	145	42	Subaşı	Mehmed Çelebi	E	1		1
355	145	43	Çavuş Kasım	Salih Beşe	E	1	1	2
356	145	44	Evlice Baba	Hasan Beşe	E	1		
357	145	44	Arakiyecibaşı	Hacı Halil	E	1	1	1
358	145	47	Nazperver	Ali Efendi	E	1	1	4
359	145	48	Cebecibaşı	Ayşe	E			2
360	145	49	Şah Sultan	Mustafa Ağa	E	1		1
361	145	50	Zeynep Hatun	Halil Kaptan	E	1	1	3
362	145	51	Çavuş Kasım	Ömer	E	1	1	
363	145	55	Çavuş Kasım	Kâtip Mehmed Efendi	E	1		2
364	145	56	Aşçıbaşı	Hacı Abdullah	E	1		1
365	145	56	İlyaszâde	Hatice	E		1	1
366	145	58	Cezerî Kasım Paşa	Ayşe	E			1
367	145	61	Zal Mahmud Paşa	Fatma	E		3	
368	145	62	Çavuş Kasım	Fatma	D			2
369	145	63	Çavuş Kasım	Hacı Abdullah	E	1	2	2
370	145	64	Cezerî Kasım Paşa	Havva	E		1	1
371	145	65	Cami-i Kebir	Halil Beşe	E	1		
372	145	65	Topçular	Ayşe	E		1	1

373	145	66	Cami-i Kebir	Mehmed Efendi	E	1	1	5
374	145	68	Cezerî Kasım Paşa	Safiye	E			1
375	145	70	Ali Paşa-yı Cedîd	Salih Beşe	E	1		
376	145	71	Takyecibaşı	Fatma	E		1	
377	145	72	Evlice Baba	Rabia	E		1	
378	145	73	Süleyman Subaşı	Mustafa Beşe	E	1	1	2
379	145	75	Nişancı Paşa	Süleyman Ağa	E	1	1	1
380	145	80	Kiremitçi Süleyman	Emetullah	E			3
381	145	81	Takyecibaşı	Saliha	E		1	
382	145	82	Defterdar Kara Süleyman	Zeynep	E		1	
383	145	83	Kiremitçi Süleyman	Fatma	E			
384	145	86	Evlice Baba	Hasan Bey	E	1		1
385	145	87	Baba Haydar Nakşibendî	Havva	E			2
386	145	88	Çavuş Kasım	Halil Ağa	E	1	1	2
387	145	89	Kiremitçi Süleyman	Mehmed Efendi	D			2
388	145	91	Süleyman Subaşı	Emetullah	E	1	2	
389	145	91	Arakiyecibaşı	Emine	E		1	2
390	145	95	Ali Paşa-yı Cedîd	Rabia	E		2	
391	145	96	Arakiyecibaşı	Emetullah	E			1
392	145	97	Cezerî Kasım Paşa	Rukiye	E		1	
393	145	97	[Defterdar] Kara Süleyman	Mehmed Ağa	E	2	1	1
394	145	98	Çavuş Kasım	Hatice	E		1	
395	145	99	Hacı Hüsrev	Ayşe	E		1	
396	148	3	Baba Haydar Nakşibendî	Rabia (sagire)	B			

397	148	4	Sofular	Rukiye	E		1	
398	148	5	Dökmecibaşı	Mehmed Odabaşı	E	1		
399	148	5	Arakiyecibaşı	Emine	E		2	2
400	148	7	Sofular	Saliha	B			
401	148	10	Yavedüd	İbrahim Çelebi	E	1		
402	148	16	Ali Paşa-yı Cedîd	Hacı İbrahim	E	1	1	1
403	148	18	Silâhi Mehmed	Zaim Mehmed	E	2		1
404	148	20	Arakiyecibaşı	Mehmed Beşe	E	1		
405	148	22	Dökmecibaşı	Saliha	E			1
406	148	23	Kiremitçi Süleyman	Ayşe	E		1	1
407	148	25	Çavuş Kasım	Osman Ağa	E	1	1	1
408	148	26	Silâhi Mehmed Bey	Hacı İsmail	E	1	1	1
409	148	30	Bıçakçı Ferhad	Havva	E		1	
410	148	30	Servi	Havva	E		2	2
411	148	31	Cami-i Kebir	Zeynep Hanım	E		1	1
412	148	40	Cami-i Kebir	Hüseyin Beşe	E	1		
413	148	42	Takyecibaşı	Saliha	E		1	1
414	148	42	Aşçıbaşı	Ayşe	E		1	1
415	148	44	Dökmecibaşı	Ümmühani	E		1	1
416	148	47	Baba Haydar Nakşibendî	Emetullah	E		1	1
417	148	48	Kiremitçi Süleyman	Rukiye	E			1
418	148	49	Cami-i Kebir	İbrahim Çelebi	E	1		1
419	148	50	Bıçakçı Ferhad	Yusuf Bey	D		3	4

Şekil 3: Çömlekçiler Çarşısı (İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar, nr.1295)